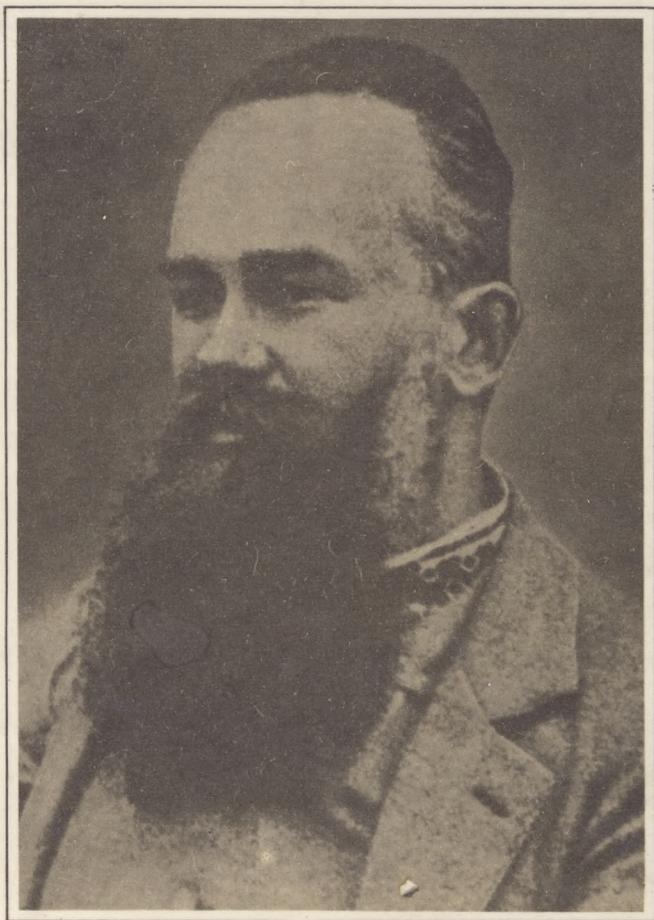

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Великий
Українець

СВІТОЧІ

*Ця книжка видана
за благодійною допомогою
відомих меценатів
із Австралії —
української родини
МАРІЇ І МИХАЙЛА
ГОЯНІВ*

Дорогий Юстелю,
щастливий Пловдиву!

Принимай от нас с любовью наши письма
на отставку прихвально, и
поблагодаря и любви.

Благодаря Богу (мать Тоби
хочу за радость признаться,
яке Тоби так же жалею за радость
пожертвовать Твоему блаженству
на твоем нежданном земни!

Благодаря Богу Тоби (мать
за радость Божью за радость
у правды промади
на Божью хощу маню на горюго
за твое прикроуи, що прикроуи
Тоби блаженству за твое
вал Бог уживи и Божь...

Юст Дранко

Варошник Татюк

Стефан Меламидович

Ловеч, dnia 1. юниго, 1906

Великий Українець

Матеріали з життя
та діяльності
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

КИЇВ «ВЕСЕЛКА» 1992

Вперше під «дахом» однієї книжки зібрано такий многогранний і цінний матеріал про життя та діяльність Михайла Грушевського. «Хто такі українці і чого вони хочуть», «Звідки пішло українство і до чого воно йде», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «На порозі нової України»—ці та інші праці великого українця про українську державність і сьогодні актуальні й пророчі. Вперше друкуються разом усі три автобіографії, ряд невідомих листів, альбом унікальних фотографій М. С. Грушевського, документи про переслідування, імітацію розстрілів і обставини смерті нашого найбільшого історика, першого Президента України, генія українського народу.

Видання розраховане на широке коло читачів.

Упорядкування і підготовка
текстів та фотоматеріалів,
коментарі та примітки
ДЕМИДЕНКА А. П.

Редакційна колегія:

ГОНЧАР О. Т., ГОЯН Я. П.,
ДЯЧЕНКО Ю. П., ЖУЛИНСЬКИЙ М. Г.,
МУШКЕТИК Ю. М., ШЕВЧЕНКО Ф. П.,
ШЕВЧУК В. О., ЮХНОВСЬКИЙ І. Р.

Вступне слово
КРАВЧУКА Л. М.

Післямова
ШЕВЧЕНКА Ф. П.,

Художнє оформлення
КОВАЛЯ О. В.

Відповідальний за випуск
МАРСЮК В. А.

СЛОВО ДО ЧИТАЧА

У драматичній історії нашого народу є величні постаті, яких ніколи не огорне темінь забуття, які завжди будуть з Україною, попри лихоліття і незгоди, байдужість і духовне зубожіння. До них насамперед слід віднести Михайла Сергійовича Грушевського — першого Президента України, найвидатнішого нашого історика, вченого світового рівня.

З товщи багаторічних перекручувань і замовчування повертаються не лише його ім'я й творчість, а й безцінний історичний досвід, нехтувати яким ми просто не маємо права.

Ми повинні бути сильними, вільними і багатими, щоб нас поважали; ми повинні бути миролюбними, щоб нас не боялись; ми повинні бути розумними, підприємлими, щоб з нами шукали співробітництва; ми повинні бути справді демократичними, щоб допомагати своїм прикладом здобувати свободу іншим. Символічно, що в цьому ми також продовжуємо і розвиваємо ідеї Грушевського.

Ми позбавляємося нині «найтяжчого і найшкідливішого», за словами М. Грушевського, ярма: «добровільно прийнятого духовного чи морального закріпощення». Це духовне холуйство нав'язувалося українцям віками. Вбивалася наша національна самосвідомість, нищилися мова, культура, звичаї, що привело до крайньої межі духовного занепаду.

Наш священний обов'язок — забезпечити духовне відродження української нації,

гарантуючи водночас вільний національно-культурний розвиток усім національностям, що складають народ України.

У цьому зв'язку особливо хотів би наголосити на баченні М. Грушевським засад національної політики. Він вважав, що Україна — не лише для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи — любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не оббирати, не експлуатувати для себе.

М. Грушевський єднав інтереси Західної України й України Східної. Він немовби вивищувався над політичними пристрастями, бо дав для українського народу національну ідею — історичну закономірність здобуття українським народом державності. Лише злагода дасть нам змогу побудувати нову, вільну, суверенну державу — державу народу і для народу, для його блага, процвітання, щастя.

Михайло Сергійович Грушевський поклав усе своє життя на вітар справи українського національного відродження, створення незалежної Української держави. В нашій пам'яті він назавжди залишиться і як автор монументального дослідження «Історія України-Руси», і як один з головних творців самої історії.

Доки жива Україна — житиме з нею в наших серцях талановитий і самовідданий її син — Михайло Грушевський.

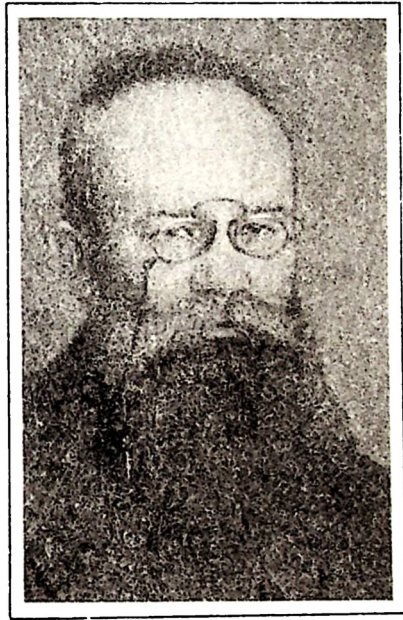
ЛЕОНІД КРАВЧУК

Президент
України

Розділ I

За Більшу Україну!

*Ми не на те поколіннями
боролися і страждали
за права нашого народу,
щоб з хвилию, коли його
права будуть здобуті,
поставити іншу мету —
приборкування слабших
народностей і панування
над національними
меншостями великої
української землі.*

М. Грушевський

Михайло Грушевський
«САМООТВЕРЖЕНІЕ МАЛОРОССІЯНЬ»

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Н

едавно одна з петербурзьких благонадійних газет¹, користуючись із зроблених пресі попушень, вважала на часі розповісти своїм читачам стару і в історичній літературі добре звісну, але для ширшої публіки признану нецензурною історію про тайний шлюб цариці Єлизавети з відомим її улюбленцем, козаком з села Лемешів Олексієм Розумом, по-московськи потім названим Розумовським*.

Цариця, не задовольняючись давніми своїми, звичайними в тім віці любовними зносинами із своїм фаворитом, задумала узаконити їх шлюбом. Толкують се впливами її прибічників, яким Розумовський, як чоловік простий і добрий, а до політичних і всяких інших впливів неохочий, був дуже наручним; вони бажали бачити Розумовського повік

¹ «Новое время», ілюстр. додаток з 4 (17), II, 1906 р.

* Слова, речення, позначені «зірочками», пояснюються в «Коментарях та примітках».

на позиції царициного фаворита, ніж мати перед очима перспективу всяких можливих змін, які могла б привести з собою поява нового фаворита або одруження Єлизавети з котримсь заграничним претендентом на її руку. Вплинути на побожну царицю, зігравши на релігійно-моральній ноті, було не тяжко, тим більше, що прив'язання її до Розумовського було дійсно щире й правдиве. Десь в 1742 р. вона обвінчалася з ним потиху в одній з своїх сільських резиденцій². Від того часу аж до своєї смерті вона жила з Розумовським як з чоловіком, не криючися зовсім з тими відносинами й не таючися з своєю ласкою й прив'язанням до нього. Коли Єлизавета * вмерла і по короткій перерві на престолі засіла цариця Катерина **, її фаворит Орлов чи його партизани задумали відогріти для себе сей прецедент і пропонували цариці, аби за прикладом Єлизавети обвінчалася з Орловим ***. Але, як оповідає фамільна традиція Розумовських, цариця Катерина себе в'язати не хотіла і, щоб розв'язатися з тим прецедентом, постановила дістати в свої руки документи про вінчання Єлизавети з Розумовським. З тим був висланий до Розумовського канцлер, аби виманити від нього документи під тою покривкою, що, мовляв, Катерина з пієтизму до своєї тітки Єлизавети хоче Розумовському дати титул «імператорського высочества» і для того хоче бачити документи його шлюбу з Єлизаветою. Але Розумовський, що сю історію знав і розумів, куди вона веде, на очах канцлера дістав ті документи і, прочитавши та обцілувавши, не кажучи й слова, спалив їх на очах того ж канцлера і тоді доручив йому переказати цариці, що всі поголоски про шлюб безпідставні. Він, мовляв, не був нічим більше, як тільки покірним слугою цариці Єлизавети, котрого вона справді обсипала своїми ласками вище заслуг, але нічого більшого між ними не було; від нової цариці просить він собі ласки, але не бажає ніяких гонорів. Одержавши про се реляцію від канцлера, Катерина із задоволенням сказала: «Ми одне одного розуміємо: тайного шлюбу не було, хоч би для заспокоєння боязкої совісті. Поголоски про се були мені завсіди противні. Чесний старий упередив мої заміри — але я й сподівалася сього, знаючи українське

² Відомості про се зібрані в книзі Васильчикова «Семейство Разумовських І», с. 18—21. Спб., 1880 г.

Мих. Грушевський.

З БІЖУЧОЇ ХВИЛІ.

Статі й замітки на теми дня
1905—6 р.

Мил.
З друкарні С. В. Кульженка Пушкінська д. власний д., № 4.
1907

самовідреченнє» («почтенный старикъ предупредилъ меня, но я ожидала этого отъ свойственнаго малороссіянамъ самоотверженія»).

Я оповів сей трохи довгий анекдот, звісний з доброго, хоч і пізнього джерела³, задля його закінчення — варте воно того. Чи сказані дійсно Катериною, чи вкладені в її уста людьми, що близько знали її погляди й погляди урядових сфер, сі слова про «самоотверженіє малороссіянь» так характерні в сих вустах, що можна б їх поставити як епіграф цілої новітньої історії російської політики супроти України. Цариця Катерина, що знищила останки української автономії й поставила собі задачу викурити з України саму пам'ять про її політичну окремішність та привести її до повного «обрусьнія», очевидно, мусила дійсно мати високе поняття про «свойственное малороссіянамъ самоотверженіє». Сто літ чіпляв його українському суспільству московський уряд, кожний прояв опозиції рахуючи за бунт і з найменших причин або з простих підозрінь позбавляючи людей — до самих гетьманів і митрополитів включно — урядів і майна, беручи на тортури, засилаючи навкіи в Сибір і т. д., зате всякий прояв «самоотверженія» щедро обдаровувала всяким «жалованієм» — коштом України й українського народу, зрештою, віддаючи в кріпацтво вільне українське селянство й землі. Катерина, маючи за собою сто літ сеї науки, покладалася й тепер на се, що українці на даний урядом знак не залишать «отвергнутися» самих себе, своїх прав і традицій, коли zarazом ще посолодити їм се відповідними виглядами на кар'єру і маєткові придбання. Одним словом, що «желаніє къ чинамъ и особливо къ жалованію», як висловлювалася ся цариця, переможе українські «умоначертанія прежнихъ временъ», національні й політичні традиції і змагання.

І не помилилася. Українська суспільність дійсно виявила ще раз «свойственное малороссіянамъ самоотверженіє», а гарячі голови, що думали про опозицію, про боротьбу або вмішання чужих держав (як кружок Капніста *, що вислав був його із запитаннями до прусського уряду), зосталися при тих мріях, не підтримані загалом. Уряд же Кате-

³ Зі слів Олексія Розумовського, сина Кирила, оповів її його зять граф С. Уваров в 1843 році. Оповідання надруковане в «Чтеніях москов. общ. исторіи и древностей»,— 1863 г., кн. III.

рини і її наступників старанно плевав далі сю дорогоцінну для нього прикмету української суспільності, й українці — в масі беручи — не переставали від тих часів «удивлять міръ» своїм «самоотверженієм», з яким вони трудилися на ланах російської культури й політики, старанно зважуючи на кожний рух бюрократичного пальця⁴.

З моїх власних спогадів згадується мені один маленький епізод — досить дрібний, але інтересний — не особами, а тільки як прояв того загального, стихійного українського «самоотверженія».

В київській громаді 1870—90 рр. дуже знаною й популярною фігурою був Андрій Данилович Юркевич, молодший брат філософа Памфила Юркевича, змальованого в Нечуєвих «Хмарах» (під іменем Дашкевича). Він був учителем II гімназії, де вчив класичної філології, а потім довго жив у Києві на пенсії. У своїх учнів він лишив по собі якнайліпшу пам'ять, був чоловік дуже добрий, симпатичний, чесний і «щирий українець». Був то пережиток запорожця, з різними химерами й курйозами вдачі, і жив собі по-запорозьки самотно, тільки що не в курені, а в офіцинах старосвітського, як і сам він, дому Курдюмових на Нижній Володимирській. Як багато інших «щирих українців», був українцем вповні платонічним; казав, що своїм завданням вважає піддавати ідеї й теми людям, що працюють в українській науці, сам же, звичайно, не робив нічого. Одинока сфера, де його українство проявляло себе активніше, була українська пісня. Він незвичайно любив український спів і давніше громадив навколо себе співаків-аматорів, особливо з-поміж молоді, що збиралися раз на тиждень в його козацькім курені в глибині курдюмівського подвір'я й співали. Але й се урвалося. А як саме — про те оповідав він мені так більш-менш.

Твердо пам'ятаючи, як добрий горожанин, що живе він на світі виключно за дозволом начальства, Юркевич, подібно як обережні герої Щедрина, вважав за потрібне піддержувати знайомства з різними чинами поліції, для безпечності. І от зустрівшись одного гарного дня в готелі «Древняя Русь», напроти святої Софії, з приставом своєї часті,

⁴ С. Уваров * оповідав епізод про Розумовського як «типъ мыслящаго малороссіянина», як він собі його представляв.

запросив його до компанії, й почали пити не знаю вже що. Коли пристав дещо «угобзився», перевів розмову з предметів теоретичних на більш персональні і, задобрений гостинністю Юркевича, повів з ним таку більш-менш розмову:

— Хороший Ви чоловік, Андрій Данилович, а мешкаєте в такому підозренім домі!

— Як підозренім? — питає Юркевич. — Таж там все люди спокійні й порядні мешкають.

— Так, так, — каже пристав, — тільки там щоп'ятниці відбуваються якісь підозрілі збори, буває маса студентів, і я якраз маю тепер доручення вислідити се.

— Коли се він сказав, — оповідав Юркевич, — я зараз зрозумів, що то він про мої співацькі зібрання говорить.

Чоловік, слабше вихований політично, певне, зараз би пояснив приставу, що ті зібрання не мають нічого підозрілого, що люди сходяться для співання пісень з друкованих нот, і тільки. Але Юркевич поступив не так.

— Он воно що, — думаю собі, — на те пішло!

І найближчої п'ятниці, як хлопці посходилися, кажу їм: «Годі, хлопці, прийшов нашому співу кінець! Більше у мене не сходіться!» І від того часу більше у мене не сходилися.

«Почтенный старикъ предупредилъ меня, но я ожидалъ сего отъ свойственнаго малороссіянамъ самоотверженія», міг би сказати поліцейстер міста Києва. Юркевич упередив наміри начальства, як старий козак Розумовський, і також не зрадив «свойственному малороссіянамъ самоотверженію», позбавивши себе найбільшої й самотньої властиво утіхи свого самотнього життя тільки тому, що вона здалася підозрілою київській поліції. Правда, Юркевич сю історію оповідав з наміром показати, як-то він піддурив поліцію: вона лише збиралася вислідити зібрання, а він їх взяв і скасував. Я сильно підозрюю, що й Розумовський, палячи свої документи, не був свобідний від тої ж злорадності, з якою й сучасні покоління українців залізали в найдальший кут печі й, умивши собі руки від усякої політики, думали про всяку владу: «Шукаеш українського сепаратизму, ну і шукай! Чорти-батька знайдеш!» Справді, се трохи нагадувало популярний анекдот про того «хохла», якому проворний москаль казав заплатити за те, що лічив «царських галок» на московській дзвіниці, а «хохол», платячи без

вимівок сю кару, ловко «надув москаля», признавши замість 500 галок лише 200. Але «хитрі малороси» сеї зворотної сторони медалі не помічали, не помічають і далі безпардонно «надувають» начальство. Воно сподівається від них в теперішні часи, коли не то що живі, а й мертві заврушилися, якогось «самоопредѣлення», а вони далі з усіх сил заявляють себе [із] «свойственным малороссянамъ самоотверженіем» і так старанно орють російську ниву, що начальство аж до розпуки приходиться від такого «закоренѣлого лицемѣрія», не знаючи кого вчепитися. Справді, якби дожив до наших часів недоброї пам'яті Михайло Юзефович, хтозна, чи і його не трусили б і не всадили до арешту «по подозрѣнію въ тщательнo и упорно скривае-момъ малоросійскомъ сепаратизмъ».

А що з того самоотверженія виходить, про се пише в однім з останніх чисел київська «Громадська думка» у вступній статті (ч. 35): «Просвітна робота (на російській Україні) припиналася. Наші народні видавництва (в Петербурзі, в Києві) притихли; з красного письменства за останні часи кілька передруків гарного старого і кілька зовсім неінтересних у наш час збірок нового; тільки одне й веселить, що почали видаватися нашою мовою газети. Та вже «Хлібороба» нема, «Народної справи» теж,— поки можна говорити тільки про «Рідний край» та «Громадську думку» — все інше, про що доводилося чути, поки що не виявилось... Щоправда, є в нас дві «Просвіти» — одна кам'янецька, а друга одеська,— обидві заснувалися недавно з просвітньою метою. Та про першу не знаємо нічого, щоб та як вона робить; а щодо другої, то тут зовсім невеселі звістки. Уже одна частка членів друкує по газетах проти другої».

Газета констатує, що політичні інтереси захопили значну частину української суспільності, але попри неї є багато людей, яких інтереси тягнуть не до політичної, а до культурної роботи, й до них звертається газета із закликом до просвітньої роботи, вказуючи, що в теперішній момент, «під сей гарячий час» така робота для України має велику політичну вагу.

Се справедливо. Але треба пам'ятати і те, що велика маса українців, не даючи нічого для просвітньої чи культурної української роботи, і тепер, «під той гарячий час», «са-

моотверженно» працює на культурній ниві російській, для російської науки, літератури, освіти, публіцистики і т. і. І то не лише люди, що в запалі свого «самоотверження» вже відrekliся всякого зв'язку з українством, але й такі, що при тім не переставали й далі не перестають вважати себе або й іншими уважатися за «щирих українців», «українських патріотів», трохи не «героїв українства». Давніше вони виправдувалися ворожими нагінками на все українське, неможливістю робити щось на українській ниві. Тепер як-не-як, а можливість вповні законної, всяким начальством, вищим і низшим, толерованої національної роботи незмірно побільшилася. І разом з тим зросла в ній потреба, та побільшилася відповідальність перед своїм народом, перед своєю суспільністю всіх тих, хто «во время люте» лишив її без помочі, хто пересидів сі часи на печі, або далі «удивляв мир своїм самоотверженнем».

Треба пам'ятати, що не тільки культурна робота в теперішній час має «велику політичну вагу», але ще й більшу політичну та всяку іншу вагу має і матиме її *брак* (виділено М. Г.). Заборона українського слова кожної хвили готова упасти — і в яким тоді світлі покаже себе наша Україна? Досі все складалося на заборони: мовляв, мали б українці й те й се, коли б не забороняли і наукових видань, і популярної літератури, й ідейної белетристики, і перекладів, і видань для дітей, і підручників шкільних, і всякої всячини. Але як заборона упаде й не буде виходити ані наукових видань, ані серйозної белетристики, ані путящої літератури для народу, ані книжок для науки в тих українських школах, яких українська суспільність тепер добивається? Неупереджені люди готові тепер вірити, що українців в їх змаганнях до своєї національної культурної роботи здержують тільки перешкоди зі сторони російського уряду, що зняти ті перешкоди — й зараз вибухне робота тих скритих національних сил, широко розвинеться українська культура. А як в дійсності не вибухне, а почне тліти й шипіти, як мокре горить? Як українська суспільність далі буде мандрувати: пробитими й протоптаними по урядових російських указах шляхами, буде далі розвивати «не токмо за страхъ, но и за совѣсть» російську культуру, а на «українську ниву» будуть падати тільки відпадки та недоїдки? Замість солідної роботи, яка б відповідала сучасним культурним вимо-

гам, будуть на ній пробавлятися самими лише ріжними «пробами пера от гусиного крила», ріжною мізерією, робленою в тім переконанні, що для українців і то буде добре,— що тоді?

Прикро й подумати, бо було б се страшним моральним ударом, який би міг незмірно скомпрометувати українство і в очах чужих, і в очах інертної більшості самих своїх, здискредитувати всі домагання й жадання, які ставилися українцями чи то в сфері культурній, чи то в питаннях політичних, та привалити українське питання тяжким каменем, тяжчим, може, від усяких репресій! Хто схоче слухати в таким разі оправдовування і виводи, що ті історичні обставини, в яких протягом століть жив український народ, ослабили в нім національне почуття, національні змагання, що їм треба дати віджити, відійти, щоб вернулися їх нормальні функції, як лікарською гімнастикою, вправним вживанням приводять до нормального стану занедбаний, напіватрофований орган? У кожного хворого можна пояснити й вивести з причин вповні натуральних його хворобу; але коли певна одиниця, замість боронити свою позицію в боротьбі за існування, в критичний момент кладеться до шпиталю — хто візьметься боронити для неї її облишену позицію? Розраховувати на чужу великодушність, на чужу піддержку ніколи не вільно, і тому українському громадянству треба дуже поважно задуматися над такими можливостями. Тому нинішній брак культурної роботи на російській Україні в дійсності представляється в далеко небезпечнішій світлі, ніж комусь може здаватися, а відповідні виступи українства в хвилі, коли спадуть з нього заборони, мають далеко більше значення, ніж се виглядає на перший, побіжний погляд.

Українські органи повинні звертати на се велику увагу.

1906, лютий.

Михайло Грушевський
ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ
Й УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

*С*права літературної, культурної мови була й застається одним з основних пунктів в українському питанні. Озиваючись в оцих статтях на різні погляди, явища, голоси в сій справі, я розглядав їх все з такого становища українського питання взагалі, сучасних національних чи культурних інтересів та потреб українства, а не з погляду тільки філологічних мотивів і аргументів. Тому, збираючи тепер разом сі статті, друковані на сторінках часопису «Рада» під назвою «Про мову», я даю їм трохи ширший титул — «Про українську мову й українську справу».

Статті сі писалися і друкувалися в «Раді» з значними відступами часу (січень—квітень, №№ 6, 8, 31, 51, 59, 83, 89). Тим пояснюється їх епізодичний характер: пишучи їх так, я пильнував, щоб кожна стаття давала певну заокруглену цілість, зв'язану з іншими тільки спільністю провідних ідей і поглядів, що розвиваються в них.

1907, травень.

Між тими безчисленними уразками, гіршими від єгипетських, які точать українство, дуже важне місце займають суперечки про мову і правопис. Скільки непорозумінь, розтічі, неохоти вони викликали й викликають далі! Як руйнують і без того слабкі сили нашої інтелігенції, як деморалізують публіку з народу та півінтелігенції! Просто се наше національне лихо! Хоч воно й слабне та зникає там, де національна свідомість і розвій проступають значніше, але там, власне, де наш національний рух найслабший, найтонший,— там він найгірше й рветься від сих боїв за слова, за якими люди втрачають і сили, і охоту до діл.

Буяли сі бої за слова по цілій землі нашій, «від Карпатів аж до Дону». В Галичині, в перших початках народного руху люди не бачили нічого важнішого над суперечки про те, в якій мірі книжна, літературна мова має черпати з діалектів народних, а в якій мірі ґрунтуватися на старій книжній мові. П'ятдесяті і шістдесяті роки — найглухіші часи, коли галицьке громадянство в пільмах реакції зовсім збилося на бездоріжжя, навіки стративши безцінний для політичного і культурного свого розвою час,— сі найтемніші часи були, власне, наповнені суперечками про мову й правопис. І коли живіші елементи громадянства, що стали провідниками руху народного, демократичного, українського, скоро обтрусили з себе сі схоластичні суперечки, то реакційна, так звана староруська, або як тепер її звать звичайно — москвофільська частина галицького громадянства, зосталася й по теперішній день з памороками, забитими тими мовними й правописними суперечками. Фонетичний правопис, заведений в галицьких школах, урядах, народних українських виданнях, тут досі вважають, мабуть, найбільшою бідою, яка коли-небудь спадала на галицьку землю. Раз у раз піднімають гадку про те, щоб вислати депутацію до цесаря та просити, аби скасував фонетику. Далі чубляться за мову між собою і з «українцями», а за тими суперечками про мову і правопис лишають облогом, з своєї сторони, поле просвітньої й культурної роботи. Бо на тім полі працювали й працюють головне ті, що обминають сі мовні суперечки надалі, пізнішим поколінням зоставляючи відбирати кукіль від зерна, а пильнують того, щоб на тій мові, яка виробила-

ся вже і виробляється далі, дати якнайбільше реального знання, освітнього, культурного й політичного матеріалу своєму громадянству, своєму народові.

І на Україні російській найтемніші часи — сімдесяті і вісімдесяті роки, після указу 1876 року, також кишіли суперечками про мову й правопис. І підіймали сі суперечки, як у Галичині москвофіли, так і тут переважно люди мало прихильні або й зовсім неприхильні розвоєві української народності, далекі від народу, від його освітніх і культурних інтересів. Неохочі до нового літературного українського руху, вони нападали на українські писання, чіпляючись незвичайних для них або наново утворених слів — «кованих», як вони говорили; докоряли українським письменникам, що вони пишуть мовою не народною, видуманою; жадали, аби книжки українські писано «мовою Котляревського, Квітки, Шевченка». Їх закидали, підхоплювали й далі розвивали вже явні вороги українства, виловлюючи різні «словечка», щоб збридити публіці нову українську літературу, та приготовляли мотиви й виправдання для урядових репресій своїми поголосками, що український рух, літературну мову, літературу умисно (*виділено М. Г.*) творять кружки сепаратистів, «нав'язуючи» народові небувалі, незвісні йому стремління, видуману, нікому не зрозумілу мову, ні ому не потрібну літературу. І ся робота їх не зосталася без послідку. Як відомо, урядові заборони мотивувалися покличками на такі голоси «большинства малороссовъ»; збираний ними матеріал ішов «въ дѣло». З другого боку, великій частині українського громадянства, байдужій до національних інтересів, відірваній від народу, від народної мови, та «критика» української літературної мови давала виправдання її недбальства, байдужості, національного ренегатства. Тому вона теж охоче повторювала балачки про «ковані» слова, «видуману мову» і т. д.; люди ж, заінтересовані народним українським рухом, щоб не пілливати оливи в огонь, не давати нового матеріалу неприхильникам українства, старалися обминати критику мови. Вони зрідка виступали з нею: роботу над її виробленням вели потиху, обмінюючись з товаришами замітками своїми, вносячи поправки, показуючи на невідповідність того чи іншого вислову, але рідко виступали з тим в пресі.

І так от на Україні російській, так само як і в Галичині,

Проф. Мих. Грушевський.

ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ

Й УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ.

СТАТІ Й ЗАМІТКИ.

КИЇВ 1907

ДРУКАРНЯ П. БІЛСЬКОГО, ХРЕЩАТИК 40.

мовні нападки, суперечки, глузування зосталися при людях далеких від літературного українського руху, мало навіть ознайомих з українською мовою, і літературною, і живою. За нападками на слова «ковані» пішли в сих кругах глузування й нарікання на слова «галицькі». Ними виправдували свою байдужість і недбальство різні люди, які «не мали часу», а головне — охоти познайомитися ближче з українським письменством, з літературною мовою: не можуть, мовляв, стерпіти «галицьких» слів і через те не хочуть читати книжок чи газет, писаних такою незрозумілою мовою. І хоч потім виявлялося дуже часто, що слово, яке так образило народне чуття шановного земляка, зовсім не галицьке, а народне українське або утворене українськими письменниками на Україні,— дарма! Шановний земляк і український патріот, «не вникаючи аргументамъ», вже відкинув одну, другу, третю українську книжку, журнал, газету, загнав оцим сім кольок в печінки редакторам, авторам і видавцям, які будуть довго ломити собі голову, якою б такою українською мовою писати, щоб вона була зрозуміла, приваблива і мила українським землякам, що давно забули (або й ніколи не знали) українську мову,— і почував собі до єдиної зрозумілої, єдиної й близької усім таким «правдивим українцям» — російської книжки чи газети.

II

Велика в тім трудність українству. Інстинкт самоохорони наказує нам дбати всіма силами про те, щоб від летаргічного стану, в яким держали український народ урядові заборони, перейти якнайскоріше до діяльного, міцного життя національного, коли хочемо жити, а не підпасти процесові розкладу й умирання. Першим же й невідмінним засобом і знаряддям національного життя являється культурна мова, здатна служити органом культурного життя в усяких сферах і проявах його. Без такої культурної мови, придатної не тільки «для домашнього употреблення», для етнографічних оповідань чи легеньких популяризацій, але здатної на орган чи науки, чи публіцистики, чи ділового ужитку,— не можемо ми й на крок вперед поступити.

І не можна сказати, щоб у нас такої мови не було зовсім.

Протягом останніх п'ятдесяти літ вона вироблялася не-втомно, прилаштовуючися чи то до потреб наукового мислення, чи до малювання інтелігентного життя, чи підбираючи слова до шкільної або юридичної термінології. Через ті заборони, що раз у раз перепиняли поступ і розвій українства в Росії, ся робота над мовою, як загалом робота над культурним розвоєм українства, велася більше на ґрунті галицькім, як на російській Україні. Але через се оцю культурну мову, що виробилася тою півстолітньою роботою, називати «галицькою» ніяк не можна, хоч і частю її так називають. Невірно се, й кривда українцям з Росії, які велику участь брали у виробленні сеї мови і нестерті впливи українські на неї поклали. Куліш, Драгоманов, Кониський *, Нечуй-Левицький **, Комар-Уманець, не кажучи за молодших, мали на вироблення сеї культурної мови безперечно більший вплив, ніж котрий-небудь з галицьких письменників, їх сучасників. Та й самі галичани, починаючи від перших проб народних видань, від козакофільства 1860-х років, і до новіших часів, все йшли до України, до зближення з нею і в мові, і в літературній манері, і в культурі. Правда, були й не переводяться старовіри галицькі, які проти того українства відворкують. Але не вони давали тон галицькому культурному життю; люди ж, які найбільше віддавали себе народній роботі й найбільше допомагали її поступові, вели його свідомо до тіснішого зближення з Україною. І коли взяти мову теперішніх навіть чисто галицьких письменників та порівняти її чи з книжною галицькою мовою 1850-х років, чи з галицькими народними діалектами, то побачимо величезну різницю, незмірний поступ у зближенні до того українського наддніпрянського говору, який послужив основою української літературної мови. Письменники ж українські, що уживали сю нову літературну мову, розуміється, стояли до того українського наддніпрянського говору ще ближче.

Очевидна річ, за ті п'ятдесят літ до повного викінчення, до кристалізації ся культурна українська мова не дійшла й не могла дійти. В ній багато доводиться чистити, шліфувати, полірувати. Багато в ній такого, що було ужите чи складене на швидку руку й чекає, щоб замінили його висловом чи зворотом ліпшим, більше відповідним духові української мови. Особливо багато такого в складні, в синтак-

сисі сеї культурної мови. Коло того треба працювати, багато працювати — се робота для цілих поколінь. Але ігнорувати сю культурну мову, вироблену такими тяжкими трудами кількох поколінь, відкинути її, спуститися наново на дно й пробувати незалежно від тої «галицької» мови творити нову культурну мову з народних українських говорів, наддніпрянських чи лівобережних, як деякі хочуть тепер, — се був би вчинок страшенно шкідливий, хибний, небезпечний для всього нашого національного поступу. І ті земляки наші, що гудять та гидують і іншим збриджують, дискредитують сю культурну мову, лиху послугу роблять тим українству, коли знаходять послух і віру для своєї критики серед земляків.

Виправдати їх тим тяжче, що й закиди їх не тільки шкідливі, а й невинуваті. Закидають вони тій українській культурній мові, що вона незрозуміла й народові, й інтелігенції. Се правда, коли говорити про тих людей, що оддалік стояли від українського літературного руху і тепер роблять перше знайомство з ним. І читач з народу, що зроду не держав у руках української книжки, і інтелігент український, що досі, як некрасовський генерал, «за множествомъ смотровъ, разводовъ и парадовъ» не мав часу інтересуватися книжкою — українською, — розуміється, але беручи її в руки, вважає потрібним сказати про неї своє авторитетне слово — вони знайдуть у книжці, писаній українською літературною мовою, не одне незрозуміле, незвичайне для себе. Читач-інтелігент дуже часто має дуже бідний запас народних слів — менший навіть, ніж читач з народу. Читач з народу запнеться на культурних словах, дещо відмінних, або приладжених до української фонетики, або загалом йому незвісних. Те чи інше слово може здатися дивним, прикро залунати для вуха. Але що ж робити? Чи думаєте, що селянин німецький або французький, не призвичаєний до мови, більше второпає в літературній мові своїй, вперше стрічаючися з нею? Ніколи в світі! Він мусить учитися її, коли хоче розуміти. Так само селянин великоруський чи польський, болгарський чи чеський, беручи книжку, писану літературною мовою, знайде в ній безліч слів чужих, незрозумілих, дивних, зміст яких, тлумачачи наздогад, він зрозуміє хибно. Там, одначе, школа научить розуміти сю мову — і коли не присвоїть сеї культурної мови цілком, то хоч

зблизить до неї, і тому там перехід до неї здається легшим, менш помітним. У нас школа сього не робить, а навпаки, ослаблює, забуває почуття своєї мови, при звичає до культурних термінів чужих, однаково як селянина, так і інтелігента. Наслідком того український культурний вираз, взятий навіть з народних уст або утворений якнайліпше в дусі народнім, часто здається дивним, незвичайним.

Але не можна ж через се домагатися того чи навіть бажати, щоб культурну мову було замкнено в границі словарця сільського обиходу, словарця ослабленого, збіднілого через натиск ходячих слів і виразів російських; не можна жадати, щоб вона за межі того словарика не переходила, бо інакше буде незрозуміла для селянина чи інтелігента, що не пішов в знанні своєї мови далі такого бідного сільського словарика. В тім словарику для багатьох культурних понять не знайдеш виразів, як не бийся, як не упрощуй їх, як не знижуй культурного рівня мови. І виходить одне з двох. Або зректисся вищих культурних завдань, нерозлучних з національним життям, й махнути рукою на всякі перспективи національного розвою. Або свідомо вводити народ і інтелігенцію, яка відбилася від національного життя, в культурну українську мову. Тоді для читача з народу книжечка, написана словарцем його околиці, має бути тільки першим ступенем в переході до мови, більш багатой культурними виразами, більш здатной до викладу докладнішого, інтелігентнішого. Для дитини таку ж роль посередника, — поки нема школи, — має грати читанка, дитячий журнал. Інтелігентному ж чоловікові при його інтелігенції не потрібно таких посередників, і він, коли схоче, напевне дуже легко присвоїть собі невеликий той запас культурних слів і зворотів, який культурна робота останніх десятиліть ввела в літературну нашу мову, і ввійде в сю літературну мову.

Вся культурна надбудова над народною нашою мовою, загалом кажучи, дуже невелика, коли порівняти її чи з масою неологізмів і чужих слів і зворотів в інших культурних мовах, чи з народними елементами нашої мови. Світові культурні слова однакові для нашої культурної мови з іншими; тисячі їх маємо в щоденнім ужитку однаково чи в українському, чи російському, чи німецькому. Коли порівняти те, що лишиться, як спеціально український культурний запас, з безконечним багатством народної мови, яким

орудує наша літературна мова, то побачимо, що та спеціально українська культурна надбудова не так велика. Для того, хто має значніший запас слів народних, розуміється — не тільки з свого села, але й запас загальний, всеукраїнський, так би сказати, вибраний з ріжних говорів,— тому додаток культурних термінів, наново утворених або добутих з народних говорів та приладжених до культурного ужитку в трохи зміненій формі, не здаватиметься ані тяжким, ані страшним. Бо ж значна, переважна частина їх опирається безпосередньо на народній основі, виразах суто народних. А з невеличкою частиною виразів не дуже зручних, не вповні відповідних для українського вуха, які поза тим знайдуться, доводиться поки що миритись, доки не підбереться щось ліпше. Так серед монети, яка ходить на ринку, завсіди знайдеться певний процент фальшивої, стертої, нездалої, і поки її терплять, вона може сповняти свою роль в обороті.

Нам важливо мати тепер можливість культурного обороту. Для сього треба дорожити тою мовою, яку маємо,— чистити її, поліпшувати, але й зносити ті її хиби, яких відразу поправити не можемо. А відкидати її зовсім через ті хиби — ніяк не можна, щоб не зостатися обеззброєними, позбавленими першого засобу культурного поступу й національного життя.

III

І так — «учітеся, брати мої!»! Хто одбився був від українського літературного руху або стояв оддалік од нього, а тепер хоче бути діяльним учасником українського життя,— нехай першим ділом завдасть собі невеликого труда, щоб привчитися до тої літературної мови, якою орудує теперішнє українське життя. Всі ми більш-менш пройшли сю школу, й іншої дороги нема для кожного, хто хоче бути діяльним членом українського громадянства. Нехай напружить раз, два, три свою увагу, щоб прочитати й зрозуміти статтю чи книжку, яка, на перший погляд, показала йому не дуже зрозумілою. Нехай загляне разів п'ять — десять у словничок або запитає кого. Нехай візьметься, тільки серйозно, до сеї роботи — то певно дуже скоро ті труднощі

поборе і теперішня українська мова перестане бути для нього чужою й дивною.

Бо труднощі невеликі, зовсім невеликі в дійсності, а потреба в тім, щоб наші люди не дивилися збоку, як посторонні глядачі, на теперішній український рух, а й самі до нього прилучалися — дуже велика. Нема важливішої справи в теперішній хвилі над сю, щоб українська інтелігенція — українська з роду, з симпатій, пригорнулася щиро, гаряче до українського руху й стала на ділі українцями, а не тільки «тоже малороссами». Се питання життя й смерті для українського національного діла, для українського народу — чи стане він справжньою нацією, чи завмре в ролі піветнографічної народності. Перед сею небезпечністю, перед таким величезним питанням треба відсунути набік всякі дрібні суперечки, треба помирится з не одним і не конче милим або згідним з своїми поглядами й вдовольнитися ним поки що, коли нема ліпшого готового, виробленого.

Літературна мова — се ж все-таки перш за все знаряддя, «орудіє» щоденного культурного життя, а не якийсь твір артистичний, здатний на те тільки, щоб повісити його на стіні в церкві й бити перед ним поклони, як перед святинею краси. Артисти слова на зразок Флобера* або Ніцше** нехай роками шліфують, виробляють, викінчують свої архитвори. Ми, робітники біжучої хвилі, слуги сучасних потреб українського народу, не можемо чекати того часу, аж поки наша мова так виробиться, так викристалізується, щоб можна було виробляти публіцистичну статтю чи наукову розвідку як ювелірну цяцьку, та й шкода так цяцькатися з ними. Досить буде, коли мови сеї вистачить на те, щоб обмінюватися думками, порозумітися і посувати наперед нашу культурну й політичну національну роботу.

Оце найважливіше тепер — спільна жива робота, рух, поступ. Бо час горячий, час не стоїть, час такий, що не повториться вдруге! Боронь Боже його втратити. Єднаймося, розуміймося тою мовою, яка є, а там — «оставимъ астрономамъ доказывать»... Нехай філологи наші на свободі доказують і виясняють, що се слово або зворот не в дусі української мови, що той чужий вираз можна замінити своїм українським. Послухаєм їх, і як переконаємося їх доказами, будемо самі так писати. Тільки не стіймо, заклавши ру-

ки в кишені серед сих філологічних і діалектичних суперечок. Шкода часу, гайда до роботи!

А кому не спішно, кому не лежить на серці розв'язка великої, вікової історичної трагедії українського народу, що стала тепер перед нами,— нехай далі гудить і ганить «галицьку», чи «ковану», чи «тверду» нашу мову. Нехай відкидає нашу книжку чи газету тому, що в ній такі слова стричаються, яких він досі не чув ані від кухарки своєї баби Мотрони, ані від двірника Гарасима. Помилуйте — у них на хуторі кажуть не інакше як «сливе», а в газеті пишуть «майже»; у них кажуть «робочий», а в газеті — «робучий»; кажуть «ледве», а ті мудреці видумали «ледво». Як можна стерпіти таку мову? Ніяк не можна. Сі земляки признають тільки мову Шевченка. Правда, що й тої мови не знають на ділі, бо й у Шевченка знайдуть не одне з того, що їх так гніває,— але се вже інше діло¹.

Мова Шевченка — на меншім вони не помиряться. І, мабуть, на те нема ради. Треба полишити їх так. Нехай чекають, аж Шевченко встане і буде писати їм в газетах, перекладати популярні книжки, писати історичні чи критичні праці. Се спокійніше. Тим більше, що Шевченко не встане.

Бо якби встав та й став справді писати, міг би вийти скандал в благороднім сімействі. Писати так, як він писав у сорокових чи п'ятдесятих роках, Шевченко тепер певно не став би, бо життя йде й мова не стоїть, а змінюється. Прийшлося б і від Шевченка відректися. Але не встане, нема страху. Можна безпечно кликати: «Давайте нам Шевченка!» Се так зручно. Дешево й сердито.

Се не трутні України, се не дезертири, що кидають народне діло в найгарячіший час та ще й своїми наріканнями сіють розтіч між нашою суспільністю. Ні, се «справжні» українські патріоти, які так шанують українську мову, що ані в руки, ані в рот її не беруть. І тільки тому не читають нічого по-українськи, бо се не Шевченко писав; і тому самі нічого не пишуть, бо вони не Шевченки.

Се правда, вони не Шевченки.

¹ Кинувши оком на мою статтю «За український маслак», сі шановні земляки зараз зауважили: що се за мова? Хіба є у Шевченка слово «маслак»? Що се за галицьке слово? Та, на біду, я з Шевченка і взяв се слово! Пам'ятаєте: «Кати вінчані за маслак гризуться знову...»

Але ж помилуйте, скажуть мені любезні земляки на мою раду учитися українській мові, — що ж се за рідна мова, коли треба їй вчитися? Ми добиваємося прав українській мові через те, що вона нам своя, рідна, а ви кажете її вчити; начеб чужу! Що ж тоді за користь з своєї мови?

Се, мабуть, найдалший і найстрашніший, найбільш небезпечний висновок, який можна вивести з моєї ради. Але як без церемонії, без покровців поставив я сю раду, в надії на здоровий, незасліплений розум моїх земляків, так сам висуваю і сей можливий, небезпечний закид, який можна виставити проти такої науки. Я вірю, що українство наше все-таки має в собі стільки стихійної сили, стільки життєвості, що його не заб'єш ніякими теоремами, що воно своєю стихійною силою проб'ється через усякі штучні перешкоди — поки не вб'ємо самі сеї сили нашою апатією, бездіяльністю. І через те я сміливо сам ставлю сей можливий аргумент, хоч, може, декому се й здається небезпечним: мовляв, самим давати зброю ворогам у руки.

Всі вчать ся своєї рідної мови, а наша біда така, що треба вчитися її більше, ніж кому іншому.

Де дитина виростає в нормальних обставинах — в атмосфері своєї мови, уживаної всіма, у всіх сферах життя, там вона несвідомо, сама того не помічаючи, здобуває дуже велике знання своєї мови змалечку, ще перед тим, ніж почне жити свідомо і в початках свідомого життя має і запас слів, і призвичаєння до форм і зворотів, і загальну звичку — «дух мови», як то кажуть. Правда, сей словник дитини буде завсіди ще далеко не повний — вона буде його ще довго доповнювати; уживання і відріжнювання форм у неї досить неясне; нема свідомості того, що правильне, добре, а що ні. Але знов-таки — коли людину оточує далі атмосфера її рідної мови, коли вона уживає її в житті, в школі, на ній невтомно читає, пише, нею думає й говорить, тоді вся культурна робота, культурний розвій, який вона переходить, являється zarazом культурою її мови. Систематична наука граматики, стилю і т. д. тільки приводить до системи відомості — вже в значній мірі готові, зібрані. Таким чином, мова в своїй закінченій, зовсім виробленій формі дається такій людині далеко легше, без всякого порівняння, ніж чолові-

кові чужому, що буде всього, від *а* до *я*, вчитися з книжки, з ґраматики, з словника і т. д.

Українська дитина досі не має таких корисних обставин для вивчення своєї мови. Кажу все про Україну російську, бо галицька виробила вже собі кращі умови з сього погляду. Для дуже значної частини нашого покоління з інтелігентних верств російської України українська мова не була вже «матерною» мовою, як залюбки звать рідну мову: від батька-матері вона її не чула. Чула, може, від слуг, від «простих людей», що з'являлися в домі, і скоро помічала, що се мова нижчої категорії, не «справжня» мова її кола. Так само, хоч трохи пізніше, мусила вона помітити се і в такому разі, коли чула українську мову в своїй сім'ї: се мова «не настояща», вона уживається в розмовах інтимних, між своїми людьми, але в справах ділових, в писанні, читанні уживають іншої, «настоящої» мови, і сеї мови учать дитину, поправляють, коли вона недобре нею говорить, а українська застається без культури.

Виймки з таких звичайних обставин стрічаються дуже рідко, а результат такий, що наша інтелігентська дитина з сім'ї виносить, по-перше, дуже невелике знання української мови: має малий запасець слів, переважно самих «комнатних», або «хазяйственных», і не має «почуття» мови. По-друге — вона призвичаїлася дивитись на українську мову несерйозно і не дбає про те, щоб орудувати нею ліпше, не культивує її загалом. А всі дальші обставини життя — школа, самоосвіта, зносини, вся культурна нинішня обстановка — тільки далі відзвичаюють від української мови. Привчають уживати до всяких культурних потреб своїх мови чужої, думати на ній і, так сказати, — з становища чужонародної психології оцінювати форми чи слова українські. Отак і перебирають у нас суто українськими словами й кривляться, як котресь слово чисто українське або, утворене цілком в душі української мови, нагадує великоросійське слово іншого значення. «Виймок» нагадує їм російську «выемку», «позір» великоруське «позорь», «матерна мова» — «истинно русскія выраженія» і т. і., і мова з такими словами, по їх гадці, курйозна, негодяща.

В трохи ліпших обставинах щодо своєї мови виростає дитина сільська, але не набагато ліпших. Вона, щоправда, довше росте в атмосфері української мови, та й пізніше не

зовсім виходить з неї; але мова не культивується й тут, а навпаки — фальсифікується, розмішується й підмінюється елементами чужої мови. Границя між своєю мовою й чужою затирається: рідко коли почує дитина, що великоруська мова, якої вчать її у школі, — мова чужа, інша від її рідної мови. Навпаки — вона, звичайно, буде чути такі погляди, що се дві відміни, два ступені тої ж самої мови: одна панська, друга мужича, одна, «образована», для книжки, для газети, для поважної розмови, друга — хатня та господарська, до розмови про гній і хлів. І в міру того, як захоплює такого чоловіка «культура», опановує його спокуса мішати до своєї «простої» мови як можна більше елементів «образованої» мови, так що по більш «культурних» околицях місце української мови заступає справжній жаргон. Елементи великоросійської мови випирають елементи українські, незвичайно збіднюють українську мову, і, нарешті, діло доходить навіть до повної утрати почуття мови: до того, що вже й українські форми, а не тільки слова здаються дивними. «Як се ви пишете: «дім», коли у нас кажуть «дом».

Дальше вже нема куди йти — або прощатися з українською мовою, або вчитися її, щоб освоїти й повернути їй місце культурної мови, культурного знаряддя.

V

На протязі цілих віків обставини життя українського народу складалися дуже некорисно для його національного життя й ослаблювали його національну силу й національне почуття. Панування чужих на українській землі розвивало силу протесту, анархістичні інстинкти, а ослаблювало інстинкт організаційний. Національне життя мало тільки короткі хвилини такі, що могло спалахнути сильним огнем, а переважно тільки тліло непомітно під попелом, і національне почуття слабло й завмирало. Тільки в Західній Україні незвичайне загострення національного контрасту викликало нарешті сильний вибух національного почуття. Ріжниця національна там злучилася з ріжницями релігійними, класовими, з контрастом політичних і економічних прав і сил, і се загостило національну свідомість і привело до напруженої національної боротьби.

На Україні російській не було такого загострення, і національне почуття українське не насталося так. Воно не вмерло і не хоче вмирати, але не проявляє себе в житті сильно і помітно.

Навпаки, воно наче не вірить саме в свою силу і соромиться всякого сильнішого прояву. Натяком на «узость», не кажучи про національний шовінізм, можна забити баки кожному середньому українцеві й довести до того, що він відречеться всього — хоч би в домаганнях його не було й тіні якоїсь національної виключності чи шовінізму.

Ся слабкість національної енергії, національного почуття дає себе чути на кожнім кроці, дає себе знати і в тих питаннях, які я порушив в оцих статтях. Сей крайній партикуляризм в справах мови, провінціальний патріотизм, який вимагає, щоб газета писалася мовою його села, а все українське письменство не виходило за межі словника його повіту. Сі претензії кожного, щоб Україна йшла до нього, й неохота поступити самому хоч кроком до неї — зробити невеличкі зусилля, щоб увійти, так сказати, у всеукраїнський фарватер літературного й культурного руху. Сей страх перед всяким сміливішим, певнішим виступом так само в справах мови, як і в інших національних справах — вічне побоювання, що скаже повітова «Марія Алексевна» про якийсь такий сміливіший виступ, — все се прояви того ослаблення національної енергії.

Народи, суспільності з сильнішим національним почуттям, з більш розвиненою національною енергією не такі операції проводили над своїм національним життям, над своєю мовою, як оця наша проблема всеукраїнської культурної мови.

Проводили сильно, енергійно, не оглядаючися на те, чи кому се здається дивним, чи смішним, — в тім почутті, що в питаннях своєї національної культури кожна суспільність має суверенні права, рішає їх з становища своїх поглядів і інтересів, не питаючися чийогось суду чи оцінки. Румуни провели в ХІХ в. радикальну реформу своєї мови, «вчисливши» її від елементів слов'янських і інших та заповнивши їх місце елементами романськими. Постановили наблизити свою мову до латинської мови, відповідно до своєї національної традиції, що вони — потомки римлян, Romani, й мають мову римську. Всупереч сій традиції, елементи

римські підбив був сильно слов'янський елемент, і слов'янська мова стала культурною, книжною мовою румунів в середніх віках. Але вони виперли її з часом, замінивши мовою румунською, і, нарешті, постановили вигнати і з живої мови слов'янські елементи, хоч як вони були величезні, хоч як, здавалося б, неможливо без них обійтися. Постановили — й ведуть сю лінію, виганяючи сі слов'янські елементи з школи, з книжної мови, з уживання інтелігенції, і, при енергії, без сумніву, «вчистять» з часом і народну мову.

А чехи? В розмаху свого національного відродження вони постановили знаціоналізувати свою мову якнайповніше і замінити чужі вирази своїми — навіть загально в цілм світі прийняті культурні слова, як театр, музика і т. п. Повидумували на їх місце не раз такі слова, перед якими шишковські «мокроступи» й «шаропихи» являються верхом простоти й зрозумілості. Дали привід до безчислених анекдотів, глузувань, що, мовляв, треба чеську фразу перекласти на німецьку, аби її зрозуміти, і т. п. Але се їх зовсім не засмітило, вони свою нову мову прийняли, провели через книгу й школу, проведуть через народну мову, і через століття ніхто не буде дивуватися тим словам, як не дивуються в Росії російським «впечатлѣніямъ», «средоточіямъ», «міросозерцаніямъ» і іншим дивоглядам.

Се були крайнощі, але що сказати про нас, коли глузуємо й відрікаємося чистісінького українського виразу тому тільки, що він для великоросійського вуха зазвучить дивно. Штучно, умисно збіднюємо природні багатства української мови, щоб не сказати чого незрозумілого для панків, яким властиво все українське стало чужим і незрозумілим. Викривляємо самі основи мислення, підтягаючи свою мову під складню мови великоросійської. Самі забиваємо, загороджуємо дороги культурному розвоєві, не допускаючи до вироблення української мови культурної, наукової, здатної для наукового мислення.

Ей, горе малодушним!

Не такий час, щоб малодушничатй. Годі політикувати та метикувати, як би то хитро-мудро, невеликим коштом, пробігти межі дощ, «пѣтушкомъ, пѣтушкомъ» проскочити між культурні нації з нашим українством, нікому не попавши «на замѣчаніе». Щоб і капітал національний здобути, і зостатися «дамою пріятною во всѣхъ отношеніяхъ» для всіх, хто з нами має чи схоче мати діло. Щоб і «узкости» нам ніхто не закинув, щоб і вірної служби російській культурі в чім-небудь не порушити, і польському *stanowi posiadania*² на Україні в чім-небудь не завадити.

Мусимо мати одвагу бути самими собою, не страхаючися ані недоречного глузування, ані гнівних криків тих, кому зріст українства загрожує наступити на котрийсь мозоль, — ані певних болів і мук породження українського національного життя. Досить з нас, коли знаємо, що українство в тім культурнім, поступовім напрямі, в яким ведемо його, ніяким чином в конфлікти із загальнолюдським поступом не ввійде і що ті болі й муки таки мусять бути понесені для того, щоб український народ розв'язав для себе проблему національного розвою. І хто не з нами в сей тяжкий критичний час — той проти нас. Хто своєю — не тільки активною ворожнечею, а й пасивною силою опору здержує національне усвідомлення української людності, гальмує перехід української народності до свідомого національного життя, той чинить тяжку шкоду українському народові в нинішню переломну хвилю. Чи буде се їзда на принципіальнім конику — агітація проти українського національного розвою в ім'я ширших завдань нинішньої хвилі, чи сіяння смути і знеохочування до національної культури дискредитуванням української культурної роботи, культурних засобів українських, українського слова, літературної мови. Хто вириває українську книжку чи газету з рук земляків, знеохочує їх до українського слова, до культурно-національного з'єднання всього українського громадянства й народу під теперішню національну кризу, — той чинить гріх перед українством, так само як ті, що під політичну кризу XVII ст. розбивали політичну єдність,

² Становому порядку (пол.).— Упоряд.

граючи на класовім антагонізмі, заводячи політичні інтриги в один чи в другий бік, і ослаблювали тим силу політичних постулатів українського народу.

Через таке роз'єднання великий народний рух XVII ст. перейшов на «руїну» українства. Стережімося, щоб сього не сталося з нашим національним рухом. Не такий час, щоб розбиватися на гуртки й гурточки, зв'язані спільними літературними поглядами, спільними переконаннями щодо уживання і з двома і одною крапкою, та, втупивши очі в якісь діалектологічні чи правописні питання, відмахуватися рукою на всякі заходи коло ширшої організації національної роботи, культурно-національного руху. Горє тим, хто вносить роз'єднання серед громадянства такими формальними справами, хто на мале каже, що воно велике, як нарікав співець українських усобиць XII століття на своїх сучасників. Прокляття нинішньої хвилі лежить в тім, що українство, вийшовши «з під закону» 1876 року, далі живе підзаконним життям, не користаючи з «благодати» конституційного життя — яка не є та наша «истинно русская конституція». Що воно далі живе тісним гуртковим життям, до якого привчили його літа під'яремного існування, і не оцінює ваги нинішньої хвилі, що велить українському народу єднатися, організуватися якнайскоріше, найінтенсивніше у велике національне тіло, збираючи все, що може бути організоване для українських національних цілей на підставах поступово-демократичних.

Подивіться, як слабо розповсюджуються українські газети й журнали, всякі українські видання, які незвичайно малі круги української людності захоплюють, який незвичайно малий процент вводять вони в національну українську течію. Маса української людності, навіть інтелігенції зостається поза нею. Старі гуртки й гурточки свідомих українців повинні були послужити огнищами національного руху, звідки на всі боки сильним, далекоюсяглим промінням повинен був ударити український рух, освідомлення національно несвідомих від перших початків розкріпачення українства. Але вони зосталися в дійсності відокремленими тісними гуртками, малими оазами серед національно несвідомого українського моря, слабко зв'язаними між собою, занятими своїми спеціальними, місцевими роботами. І скільки провінціальної розтічі лежить між тими ріжними

частинами нашої землі, як мало поступили вони в тіснішім зближенні між собою! А тим часом завдання моменту лежить власне в якнайтіснішім з'єднанні розлучених ріжними політичними, адміністративними й всякими іншими межами та відмінами частин нашої землі й утворенні на всім просторі її, спільними силами всіх її частин одної можливо сильної, можливо багатої національної культури, всеукраїнського культурного життя, і то — якнайскоріше.

Не маємо українського міністерства просвіти чи якоїсь іншої інституції, яка б могла порішити й завести по всіх школах, урядах, в публічнім і всякім іншим уживанні норми однастайного українського правопису, граматики, стилістики на всім просторі українських земель, в Галичині й на Кавказі, в Угорській Русі і в Правобічній Україні, в колоніях Америки й Сибіру чи Туркестану. Тому до такої однастайності мусимо йти іншими дорогами: дорогою обопільних уступок і толерантності, поблажливості для всяких відмін життя й мови, діалектологічних і культурно-історичних відмін ріжних частин великої української землі, а не кидатися, як бик на червону хустку, на кожную мовну чи правописну відміну, якої «у нас не уживають», «у нас не розуміють». Не можемо замикатися в такі тісні провінціальні критерії, бо неминуче розіб'ємо сю велику українську землю на частки, з котрих кожна матиме свою окремішню мову, правопис, свої літературні взірці, свою літературу, а з тим — стратимо всяку можливість широкого національного життя й розвою, засудимо українство на роль провінціалізму в кожній з тих провінцій, на які розіб'ється українська земля.

Не чіпатися того, що ділить і роз'єднує поодинокі частини української землі, а пильнувати того, що лучить і єднає їх до купи, і се зміцнювати й розвивати мусимо. Як в житті і традиції, так і в першій великій органі всякої національної єдності й національного розвою — в національній мові й її культурній, літературній формі.

Ніщо не пропадає в природі, і так само в народнім житті. Стерти те, що є, і написати на тім місці відразу щось нове — се легко на піску або на шкільній дошці, але в житті реальнім се не так легко. Сильне те, що кориниться в нашій минувшині, що має опору в звичаях, в попередній роботі. Слабке і хитке, що робиться в рішучій незгоді з нею. І тому практичний розум наказує, роблячи нове, зв'язувати його з старим, з готовим вже, особливо там, де енергія руху невелика, нема в ній розмаху й не можна сподіватися, щоб сим розмахом своїм вона пододала інерцію життя, супротивлення тому, що існує.

Від слабого руху українства, який проявляє воно тепер в Росії, не можна сподіватися багато енергії ні в чім поки що. І до тих перешкод, які й без того лежать на його дорозі, які мусить воно побороти, великим нерозумом було б додавати ще нові труднощі, нові «тренія», в яких дуже легко могла б до решти згинуть, змарнуватися й та невелика енергія, яку воно має. От чому велику шкоду роблять всякі суперечки, які вчинюються за ріжні формальні дрібниці, і велику нетактовність показують ті, що такі дрібниці витягають і з малого велике роблять. От чому дуже не в час тепер забавлятися у всяке новаторство, пробивання нових паралельних доріг поруч старих, якими, кінець кінцем, також можна б прегарно дочвалати до нашого Риму — національного усвідомлення і національного життя. А ще менше часу тепер на конкуренцію, на суперництво, на полеміку між репрезентантами таких паралельних доріг.

Що б було, якби ми задумали «прежде всякаго другого дѣйствія» виробити тепер для цілого українського народу один одностайний правопис? Скільки б се з'їло часу, енергії і — властиво без усякої реальної користі! Що б було, якби, знеохотившись ріжними недоречностями, які можна подибати в нашій літературній, культурній мові, постановили б ми «прочистити» її та виробити одностайний канон її від Сяну до Кубані? Мабуть, покоління цілого на се б не стало, аби такий канон виробити і в ті академічні кайдани нашу мову закувати.

І на що?

Маємо кілька відмін правопису. Кожна з них має своє

добре й своє лихе. Кожний може держаться тої, яка йому миліша, і можуть вони преспокійно жити поруч якийсь час, поки тісніші зв'язки, толерантність, яка виробляється спільною позитивною роботою, а не передиранням та амбітним суперництвом, не дозволять поволі вигладити всі ті властиво невеликі ріжниці. Маємо мову культурну, літературну, наукову; яка-не-яка, вона може сповняти своє призначення зовсім добре, і маємо вже певний культурний запас на сій мові. Добра річ її чистити, шліфувати, але відкинути й на її місце поставити якусь нову, спеціально полтавську, чи харківську, чи якусь іншу — се річ зовсім неможлива.

І так само неможливо занехаювати всяку культурну роботу, поки та літературна мова виробиться. Є у нас термінологія наукова і шкільна, вироблена переважно на ґрунті галицькім, вироблена в значній частині нашвидку, під натиском наглої потреби і не завсіди вмілими руками. Через те є в ній чимало сміття, яке мусить бути раніше чи пізніше виметене, і його треба вимітати невтомно. Але очевидна річ, що все-таки виходити треба від сеї, вже готової, вже прийнятої в одній частині України термінології і з неї перед усім вибрати все корисне і придатне, викинувши усе нездатне, а не творити зовсім незалежно від неї цілком нову паралельну термінологію й копати новий рів між двома частинами української землі, без того роз'єднаними всякими сторонніми впливами. Єднатися, концентруватися, а не ділитися, не розбігатися — се повинно бути у всім нашим гаслом.

Звичайно при всякій аргументації, чи проти мови, чи проти термінів, повторюється, що народ того не приймає, того не розуміє і т. д. В дійсності невдоволення, критика, неохота йде від інтелігенції, яка не хоче зробити тої малої роботи — присвоїти собі культурну українську мову, її термінологію та, стоячи на хуторнім становищі в сій справі, заслуноється тим міфічним народом. Коли б вона сама зрозуміла й щиро перейняла ту нехитру премудрість, що для того, аби орудувати культурною мовою, хоч би й своєю, треба трохи навчитись її, то сю премудрість без труда, ще далеко легше присвоїв би собі й народ, який далеко ліпше розуміє, що книжна мова йому не може датися без певного труда. І тоді виявилось б, що книжка українська, написана

для широких кругів народу, зовсім не завдає ніяких особливих труднощів для розуміння тим народом ні з боку правопису, ні лексики, ні складні, ні термінології. Повторюю — книжка призначена для широких кругів. Бо ніхто не має претензій до того, щоб статті збірника математично-природописної секції товариства ім. Шевченка або навіть історичні чи філологічні наукові курси були написані загальнодоступно для читача з народу. Такі речі ніде не пишуться для народу, і наша культурна мова не може бути виїмком. Книжка, призначена для народу, може обмежитися мінімумом елементів культурних, заразом — можливо зблизитися до місцевого обиходу живої мови. Але у інтелігента не повинно бути місця для локальних, провінціальних капризів.

Поки народ живе, живе і його мова. Ні я, ні ви, читачу, не вгадаєте, яка буде мова наша літературна й наукова, її термінологія, її правопис навіть за п'ятдесят літ — як будуть писати й говорити наші внуки. Пильнуймо своєї мови, поліпшуймо її, але не затуркуймо голови ані собі, ані людям надмірним перфекціонізмом. «Довлѣть дневи злоба его». Дев'яносто дев'ять процентів того, що продукуємо ми тепер, сповнивши свою службу теперішній хвилі, однаково забудеться, і що ж тут старатися про те, щоб його форма подобалася будучим поколінням, коли в тім вони не будуть мати потреби? Те з теперішніх писань, що потрібне буде для ужитку наших правнуків, постараються вони перекласти на будучий правопис, і мову йому перелицюють, коли це буде потрібним для ширшого ужитку. Сей труд і клопіт можемо їм полишити, а тепер орудуймо тими культурними знаряддями, які маємо, тою мовою чи термінологією, яка досі виробилася. Не маймо претензії творити для віків, а ліпше пильнуймо свого обов'язку перед хвилею, перед її вимогами, щоб чесно сповнити його.

Старозаповітна легенда оповідає про свого національного героя, що в розпалі гніву, не маючи іншої зброї, осячачи ми щелепами, що попалися йому на дорозі під руку, побив тисячі ворогів. Я думаю, що нинішні наші культурні знаряддя — літературна й наукова мова, термінологія, правопис — се все-таки щось ліпше від тих осячачих щелепів. Але якби справді було се все тільки осячачими щелепами, то і з сею зброєю маємо ми доказати великих діл на полі куль-

турно-національного відродження нашого народу. Іншої зброї, інших засобів ми не маємо й не будемо мати. Але коли будемо мати те завзяття праці й боротьби, якого вимагає від нас велике завдання хвилі, що лежить перед нами, ми і з тою зброєю докажемо свого.

Тільки викресати треба з своєї душі святий огонь запалу!

*Голови луплено, шию до плахи
рубано, вѣшано и инѣ тиранскіє
смерти задавано, мертвыхъ
изъ гробовъ многихъ не тилко
товариства, но и чернецовъ
откопувано, головы онымъ
утинано, шкуры луплено
и вѣшано.*

*Из свідчень запорозького кошового
про петровські екзакуції в Січі*

Михайло Грушевський
ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ
СОЮЗ 1708 р. *

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Союз Мазепи ** з Карлом XII *** був довершений в критичний для російського уряду момент, коли вся політична доля Російської держави була поставлена на карту, і запобігти наслідкам сього небезпечного союзу, що міг дати шведському королеві нову, незвичайно сильну і для Московщини в високій мірі небезпечну операційну підставу, — се ставало для неї питанням буття і небуття. Цар Петро **** і його помічники розвивають незвичайну енергію, нестримну в помислах, неперемінливу в засобах, щоб паралізувати українську суспільність і народні маси та відвернути їх від гетьмана і розпочатої ним політичної комбінації. Для того вважали потрібним якомога дискредитувати в їх очах самого гетьмана і зазначену ним політику, зогидити, збезчестити її якнайгірше. І заразом заходилися відстрашити людність, стероризувавши виливами всієї можливої люті на всіх причасників сеї нової політики, яких тільки міг дістати до своїх рук московський уряд.

Вчинок Мазепи, його перехід до шведського короля і союз з ним заходиться він представити чимось незвичайним, нечуванним, ділом незмірно підлим і плюгавим. Дарма що при іншій нагоді той же цар Петро пошив у зрадники разом з Мазепою всіх інших гетьманів, його попередників, зробивши виняток тільки для Хмельницького. І се була честь Хмельницьким не заслужена, бо і він, по признанню сучасних московських політиків, не тільки поступав, а й говорив «как бы измѣною». Всі гетьмани були «измѣнниками» з становища московської політики; вся українська політика була одним неустанным «воровством и измѣною» з становища московського централізму, з яким боролася весь час. І гетьман Мазепа з своїм союзом із шведським королем проти централістичної політики царя Петра був тільки вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини, і ближче ще — її традицій давнішого союзу з Швецією в інтересах забезпечення самостійності України. Але тепер московському уряду не час було підносити сю сторону. Вчинок Мазепи розмальовувано якомога різче, крикливіше. Прирівнювано ні більше ні менше як до Юди, зрадившого Учителя *. Не вдовольнившись церемонією повішення *in effigie* і всяких знущань, урядують ще акт церковного анафемування, котре мали провести зараз же, по гарячих слідах українські ієрархи, поклонники гетьмана, повні пієтизму до його заслуг перед українською церквою. Укладається на се спеціальна церковна служба. Ім'я Мазепи вноситься в церковний обряд анафемування еретиків і ворогів церкви. Цар в своїх маніфестах з сього найзаслуженішого з-поміж гетьманів протектора православної української церкви, української школи і культури робить «богоотступника», таємного католика, що збирається на Україні завести католицтво чи унію. І українські ієрархи з царського наказу шкребуть теж послання до народу, оповіщаючи, що всі, хто пристає до Мазепи і шведів, а відстає від царя, тим самим відривається від церкви православної; Мазепі піддаються заміри «поработити паки сей малороссійській народъ подъ древнее ярмо польское и церкви божіи лишить благочестія и приведетъ въ унѣю» **. Вдаряють ще раз в демагогічні струни, закидаючи гетьманові всякі «озлоблення і тягости», починені українському народові, самовільно заведені арени і податки не для потреби

військової, а для свого особистого збагачення, і цар з емоцією хвалиться «непостыдно», «что некоторый народъ подъ солнцемъ такими свободами и привиліями и легкостію похвалиться не можетъ, какъ по нашей царскаго величества малороссійскій, ибо не единого пенязя въ казну нашу во всемъ Малороссійскомъ краю брать мы не повелѣваемъ, но милостиво ихъ призираемъ съ своими войски и иждивеніи Малороссійскій край, святая православныя церкви и монастыри и города и жилища ихъ отъ бусурманскаго и еретическаго нашествія обороняемъ».

Суспільність не знайшла у себе досить критицизму супроти всіх оцих запевнень, супроти всіх обвинувачень і погроз, які кидалися не тільки з боку царського, а і з боку нового гетьмана та його старшини, і навіть з боку української церкви. Особливо важну і сумну роль відіграло тут духовенство, ставши послухним знаряддям царської політики. Се ж були представники національної церкви, які столітньою боротьбою за її права, за культурне і національне подвигнення народу і вірним стоянням своїм при народі придбали його довір'я й пошану. Правда, супроти деморалізаційних впливів московських милостинь, ласок і «опал» вони вже і в другій половині XVII в. в значній мірі стали тратити свою моральну чистоту; але се ще не проявляло себе так помітно. Аж катастрофа 1708—1709 рр. була переломом, коли українське духовенство (особливо вище) рішуче розриває з поважними традиціями національної церкви і стає послушною службою царського уряду. Без тіни опозиції, тероризоване гнівом царським, виконує воно всі суворі, нехристиянські забаганки царя для огидження особи Мазепи і відстрашення народу від нього; і те, що говорилося, писалось, робилося духовенством в сім напрямі, мусило робити сильне враження на уяву народу.

Великий майстер в терорі, Петро вмів налякати українську суспільність і український народ сильно, смертельно, до нестями. Незважаючи на ту тривожну воєнну атмосферу, в якій жила, виростала і формувалася українська людність Гетьманщини *, вона в питаннях особистої свободи і незайманості особи, по теперішньому кажучи, була дуже дражлива. Природженна м'якість характеру, неохота до суворих, кривавих розправ лучилася з конституційними ідеями польського устрою. А він був дуже ліберальним в питан-

нях особистої свободи і недоторканості. Розуміється, сей лібералізм прикладався до привілейованих верств тільки; але суспільність українська перейшла власне через поняття сеї привілейованості. Суворі форми московського режиму: батоги, тортури, заслання в Сибір — робили страшне враження, знеохочували і тероризували. Але все те, що діялося від часів руїни, було нічим в порівнянні з Петровими репресіями. Палення, нищення, масові убивства — непотрібні, безцільні, в стилі середньоазіатських «бичів людства»; суворі, вишукані форми карання смертю; тортури, биття на смерть за найлегшим підозрінням, без всякого приводу навіть — все се сипнуло в такій мірі, що зовсім приглушило суспільність. Спалення, знищення, спустошення Батурина, де побито старих і малих, не милуючи нікого. Погроми міст і містечок, які вважано потрібним покарати за ніби виявлену ними прихильність Мазепі і шведам. Огидні езекуції в Січі, де після присяги безпечності, складеної запорожцям, за словами кошового, «голови луплено, шію до плахи рубано, в'їшано и иные тиранськіє смерти задавано, мертвыхъ изъ гробовъ многихъ не тилко товариства, но и чернецовъ откопувано, головы онымъ утинано, шкуры луплено и в'їшано». І поруч сих масових убивств неустанні прояви московської «жесточи» над поодинокими особами з старшини, з козацтва, з поспільства, без всякої розваги і здержливості чинені всякими агентами московської влади, згідно з загальною інструкцією царя — лише не тратити часу на процесові формальності і кореспонденцію. Допити і кари над мазепинцями зі страхом і трепетом згадувалися потім ціле століття в українській суспільності. «Премногі старшини і значні козаки,— писав по живій традиції автор «Історії Русів» *,— запідозрені в прихильності Мазепі, тому що не прибули на військову раду для вибору нового гетьмана, вишукувалися по домах і віддавалися на різні езекуції в містечку Лебедині, коло Ахтирки. Езекуції сі були звичайного меншиковського ремесла **: колесувати, четвертувати і на паль вбивати, а вже щонайлегше, за іграшку уважане — вішати й голови рубати. Вони шукали в признаннях, і певним способом для сього вважалося тоді загальнохвалене «таїнство» — тортури, догмат котрих звісний і досі з сього російського прислів'я: «Кнут не ангел, душі не вийме, а правду скаже». І проведено їх з усею

акуратністю, по законах соборного уложенія, себто ступенями і по порядку: батогами, пугою і шиною, то значить розпаленим залізом, водячи його потихеньку і помаленьку по тілах людських, що від того кипіли, шкварилися й надимались. Хто пройшов одну пробу, ішов на другу; а хто всіх їх не витримав, то вважався за певне винним і йшов на смерть. Згнуло таким чином людей, що не могли витерпіти тих проб тортурних, до 900 люду. Число се, може, й побільшене, але, судячи по кладовищу, відлученому від християнського і звісному під назвою «гетьманців», треба міркувати, що закопано їх тут чимало, навіть дуже».

Всі оті способи сугестії, вжиті Петром і його помічниками, і особливо кривавий, нестримний терор, практикований ними, зробили своє. Суспільність, народ не здобулися на відповідний критицизм супроти всіх заходів для дискредитування і огидження мазепівщини. Мазепа став для народу «проклятим» завдяки церковній анафемі і таким зостався в народній традиції — «проклятий Мазепа», «превражий Мазепа», «пес Мазепа» і т. д. в новіших варіантах пісень, що в першій редакції титулували його «вельможним Мазепою». Прищепилася офіційна характеристика — що Мазепа все зробив не з любові до України, а «для собственной своей тщетной славы и властолюбия учинилъ», як запевняв цар у своїх маніфестах; що се був вузький егоїст, в якому кінець кінцем відізналася натура польського пана і привела його до плану вернути назад Україну під Польщу, з тим щоб самому стати в ній «самовласнимъ князем».

В народних масах Мазепа ніколи не був популярний як гетьман панський, старшинський і вірний прислужник московського уряду, пильний виконавець царських велінь, що так важко упадали на Україну. Ліпше знати і цінити його могли представники старшини, духовенства, інтелігентських кругів, що перед самою катастрофою розсипали гоїні і не зовсім незаслужені компліменти *divinitus electo, dato, munito patri patriae, ecclesiae defensori, belli et pacis artium cultori et patrono*¹. Але спільники його замислу, які вірні

¹ Напис на присвяченім Мазепі академічним плакаті 1708 р., гравірованому Галляховським *. Ось його переклад (з лат.): «Божою волею обраному, даному батькові Вітчизни, захисникові віри, покровителю і канувальнику мистецтва мирного договору». — Упоряд.

зосталися його політиці, згинули за границями, відірвані від суспільності, неспроможні впливати на неї, передали їй свої ідеї й плани; а все інше присіло і відреклося і їх, і Мазепи під московською грозою, і Мазепа на довгі часи зостався при тих атестатах, якими наділив його московський уряд і його прислужники. Даремно шукали б ми поза кореспонденцією мазепинців якихось сильніших проявів співчуття Мазепі і мазепинському епізодові.

Автономістичні змагання не загинули зовсім на Україні. Терор Петра, щоправда, перебив дуже сильно свободолюбні «умоначертанія» України, старшинські круги «порозумнішали» по нім відразу, і запобігливість їх перед урядовими сферами зроста незмірно. Але, як показує хоч би випадком відкрита Капністова місія 1791 року, і пізніше не перевелися на Україні гуртки, що далі одушевлялися ідеями визволення України «з московського ярма» за поміччю котроїсь іншої, конкурентної держави. Не знаємо, як ставилися до Мазепи і його політики такі спадкоємці мазепинських ідей, але загалом треба сказати, що відносини пізніших поколінь української суспільності до нього були неприхильні. Навіть анонімний автор «Історії Русів», різко осудивши московський уряд за суворі кари над мазепинцями, не поставився скільки-небудь симпатично до Мазепиною замислу. Для нього се «гнусный умыселъ», рожденный «адскою злобою». І тільки новіша історіографія, трактуючи українсько-шведський союз 1708 року не як особистий каприз Мазепи, а як діло цілої старшинської верстви, в зв'язку з тодішньою ситуацією і в світлі історії автономічних українських змагань, — починає ставитися до Мазепи й інших діячів сього епізоду більш об'єктивно, без упереджень і неохоти, нагнаної двостолітнім офіційним проклинанням його.

При тім відступає на задній план особисте становище Мазепи в сім епізоді, його індивідуальні прикмети і особисті мотиви, що займали попередні покоління белетристів й істориків, і наперед виступають об'єктивні моменти історичного процесу. Інтересно, розуміється, оцінити міру особистого впливу Мазепи на сей поворот української політики і його особисте становище в нім, але се річ вповні другорядна. Ми не маємо для сього матеріалу, і з сим можна миритися. Важніша сторона — роль суспільності і ті загальні

мотиви і перспективи, які вели її. Навіть те, що ми знаємо досі, — хоч би з оповідання Орлика * в його звіснім листі до Стефана Яворського **, показує, що старшина була настроєна дуже активно і грала роль чи не головну. Вона рішуче бажала використати даний момент в інтересах української політики, і Мазепі зовсім серйозно треба було рахуватися з можливістю, що коли він сам не стане на чолі сього перевороту, то старшина зробить його без гетьмана, проти царя і проти Мазепи, і протиставить Мазепі іншого гетьмана. Знаючи, як народні маси роздражені на московський уряд і на вірного царського прислужника Мазепу за всі тягарі, які спадали на Україну за останні роки, Мазепа мусив вважати ситуацію незвичайно небезпечною для себе. І коли обставини склалися так, що балансувати між партією московською і шведською далі вже було не можна, то перехід до короля міг бути в очах Мазепи далеко скорше прикрою неминучістю, ніж приємною нагодою, гіркою потребою, а не актом свобідного вибору. Се могла бути для нього *dura necessitas* ² з огляду на становище старшини, на традиції української політики, ну — і на загальну ситуацію політичну.

Для української старшини в той момент було певне питання честі супроти старих традицій української політики. З незвичайною докладністю повторювалася ситуація з-перед півстоліття. Шведський король знов виступив грізним ворогом короля польського і царя московського: розгромив Польщу, як в 1650-х роках, і грозив погромом Москві. Все, що планувалося урядом Хмельницького і не дійшло до кінця тоді, спадало як моральний обов'язок на його потомків, старшину 1700-х років.

Всі інші політичні комбінації, висунуті козацькою політикою, — союз з Москвою, союз з Польщею, союз з Кримом, союз з Семигородом, союз з Турцією, — не виправдали себе. Тим більше принуки було для покоління Мазепи випробувати ще сю комбінацію — союз з Швецією, не доведений до кінця попередніми поколіннями, а тепер висунений знов на порядок дня політичною ситуацією.

Недавно опубліковані шведські акти 1654—1658 рр. ³ ки-

² Сувора необхідність (лат.).— Упоряд.

³ В архіві Ю. З. Р.—ч. III, т. VI, 1908 г.

дають багато світла на сей перший союз України з Швецією і багато дають розуміти в союзі 1708 року, виясняючи старі традиції української політики на сім пункті. Український уряд, заводячи переговори з Карлом X, мав на гадці опертися на Швецію головне проти Польщі і бажав, щоб Швеція, принаймні до якогось часу, не загострювала своїх відносин з Москвою «без важних причин» та не вводила Україну в конфлікт з московським урядом. Хмельницький не хотів випускати з рук тільки що склеєний, такими довгими заходами до кінця доведений свій союз з Москвою, не використавши його відповідно. Перспектива боротьби на два фронти — против Польщі і Москви — здавалася йому трудною і небезпечною в дану хвилю. Але союз з Швецією — державою далекою, яка через те не страшила ніякими втручаннями у внутрішні українські справи, ані претензіями на українські території, вважав він за всім тим настільки корисним, що не вагався у виборі: коли б все-таки обставини привели Швецію до війни з Москвою, Хмельницький обіцяв зостатися на стороні шведського короля вже в переговорах 1654 р. Свої кампанії з Польщею, почавши від 1655 року, веде він по вказівках шведських, в порозумінні з королем, і на домагання московського уряду, щоб союз з шведами був розірваний, відповідає рішучою відмовою.

З свого боку шведський уряд докладає всіх старань, щоб до решти емансипувати Україну від московських впливів і рішуче відвести її від Москви та напустити на неї. Шведським послам доручається, з одного боку, пояснити Хмельницькому і старшині, що їх союз з Москвою по-доброму не скінчиться. Вільний устрій український органічно противний московському, і «Москва не може стерпіти вільного народу»: вона не зносить свободи ні у себе, ні у своїх сусідів і скінчить скасуванням всіх українських свобод. Династичні традиції московські домагаються інкорпорації всіх колишніх володінь династії. Москва не заспокоїться, поки не опанує вповні Києва, Волині, Галича. Натомість Швеція забезпечує Україні повну самостійність і незалежність. Похопившись, що на Хмельницького і старшину зробили зле враження шведські заміри забрати собі дещо із західно-українських земель (українські політики стояли на принципі удержавлення цілої етнографічної території —

аж по Вислу), король доручає запевнити, що за Україною будуть полишені всі ті землі, які український уряд захоче за собою полишити; крім того, до України може бути прилучена ще частина земель білоруських, щоб тим способом забезпечити зносини з Швецією певним комунікаційним поясом і між Москвою і Польщею поставити такий шведсько-український буфер. При тім Швеція брала на себе обов'язок боронити Україну, її свободу і незалежність від всяких можливих ворогів ⁴.

Се була справді незвичайно корисна для України комбінація, якби Швеція удержалася на своїй політичній позиції й далі вела з такою енергією свою екстензивну політику. Але енергія Карла X вичерпалася, та й умер він слідом; гору взяла політика обережна, трактати з Польщею і Москвою 1660 і 1661 років зліквідували широкі плани останніх літ, і Швеція взяла на себе навіть обов'язок впливати на помирнення України з Польщею. Шведська комбінація пропала для української політики на довгі літа. Але пам'ять про неї не могла згинути в політичних кругах України, і, коли внук Карла X почав війну з Польщею і Москвою разом, як його дід,— се не могло не відновити традицій шведсько-українського союзу. Славна хартія 1710 року, що служила виразом ідей і змагань мазепинської старшини, ставила в тісний і безпосередній зв'язок сей новий союз Мазепи і Карла XII з старим союзом з-перед п'ятдесяти літ, коли «вічної пам'яті Богдан Хмельницький за поміччю Божою і не оборною підмогою пресвітлого короля Швеції, безсмертної і славної пам'яті Карла X, сполученими силами ханства Кримського і Війська Запорозького і своїм гострим розумом, печаливістю і великодушною працею визволив з неволі польської Військо Запорозьке». Повстання Мазепи проти Москви вона становить як останнє огниво в нерозривнім ланцюгу виступів «Війська Запорозького» за свої «свобідні права» проти атентатів московського централізму. В іншій, не виданій ще «Короткім виводі причин, якими Україна з Військом Запорозьким побуджена або властиво змушена була вийти з московської протекції» ⁵, по

⁴ Інструкції 1658 р. і 1659 р. і Корсунські пункти 1657 р.— I, с. ч. 63, 94, 113.

⁵ Шведський державний архів, копія із збірки покійного Н. Молчановського *.

духу і формі дуже близьким хартії 1710 року, мазепинці так викладають сі причини:

«Явно мусить бути ледве чи не цілому широкому світові, як народ руський і Військо Запорозьке, будши під владою держави Польської, обтяжені ріжними кривдами в вірі, правах і свободах своїх, для оборони своєї і привернення свобод натуральним правом помсти хопилися зброї на кривдників, і Бог, справедливий месник кривд, не тільки поблагословив їх незчисленими побідами, але й привів народ сей в давню його свободу, скинувши з нього ярмо неволі. На сповнення того подвигнув він ревного оборонця прав і свобод своєї вітчизни предоброго вождя славної пам'яті Богдана Хмельницького, і той з Божою поміччю, з'єднавши сили свої з Кримом, помислом і сильним духом своїм відважно виступаючи проти Польщі, добився, що держава Польська мусила відректися навіки всієї України — обох сторін Дніпра — і відступити в козаچه володіння, границею її означивши в трактатах ріку Случ. Так, скинувши з себе ярмо польське, Україна з Військом Запорозьким стала народом вільним, свободним від усякого чужостороннього панування і жила по законах своїх, заховуючи тільки в цілості давніше укладений з Кримом союз приязні та братства й заприсяжений зв'язок оружний. Але й кримська орда, порушивши умову, під покровом помочі й приязні почала долягати — та з початку потайки, а потім і явно почала забирати в неволю та грабувати жінок і дітей, а далі й самих козаків. Тоді Україна, натерпівшись стільки клопотів з кримського боку і далі вже терпіти не можучи, з тим своїм вождем Богданом Хмельницьким і всім Військом Запорозьким здалася на обіцянки московські і з доброї та непримушеної волі, зважаючи на спільну віру православну, піддалася під протекцію московську, поставивши, одначе, такі умови, закріплені договором і стверджені присягою: уряд московський зобов'язується на вічні часи заховувати і обороняти Військо Запорозьке і народ свободний руський при їх правах, законах і свободах ненарушно; землі українські не сміє прилучати до володінь своїх і сусідам не дозволить порушити цілості їх; війну, чи оборонну чи зачіпну, проти спільних ворогів обох держав мають сі держави⁶ вести

⁶ Себто Московщини і України.

спільно і одна другій помагати. І з того часу і донині протягом довгого ряду літ своїм коштом, без усякої грошової підмоги служили ми пресвітлим царям московським вірно і непохитно, проти усіх ворогів відважно виступали і сміливістю своєю стримували всю силу кримську: скільки разів татари без усякої перешкоди пустошили в державі Московській аж до Калуги, поки Україна і Військо Запорозьке не прийшли до унії з Москвою та грудьми своїми не стали заборолом для земель московських від нападів татарських. І поза тим при ріжних ударах фортуни стільки разів давали ми докази своєї відваги і вірності. Та замість вдячності і доказів пошанівку за такі вірні служби, за кошти воєнні, ложені в них до останньої руїни нашої, за незчисленні вчинки геройські і криваві подвиги воєнні — все нам злом за добро відплатити пильновано. І так від початків нашого свобідного переходу під ту протекцію, видячи військо Запорозьке, яке воно до війни завзяте, а народ руський відважний, в війнах вирощений, а притім ще в сусідстві напоготові має сили татарські, — неустанно всякими способами і штуками нечуваними силкувавсь (уряд московський) якомога права наші і вольності скасувати, Військо Запорозьке викорінити, ім'я козацьке навіки знищити, а городи й міста по всій Україні під свою владу забрати. Так і по нинішній день пильнує воно свого заміру і тепер силкується здійснити свої нечестиві бажання щодо України — тому всьому було і тепер є багато ясных вказівок і доказів. Минувшину переходити не дозволяє брак часу — коротко вяснимо тільки те, що змусило покійного преславного гетьмана Мазепу з Військом Запорозьким і народом руським взятися за зброю для оборони від Москви прав своєї вітчизни і вольностей своїх.

По-перше — преочевидне порушення Москвою прав і вільностей наших видно з того: коли славної пам'яті гетьман Богдан Хмельницький з усею Україною і Військом Запорозьким прийшов під протекцію московську, тоді було забезпечено трактатами з Москвою, що границі, уставлені трактатами з Польщею, мають зоставатися непорушені. Та (московський уряд) не постидався сьогобічну Україну, від ріки Случ до ріки Дніпра, перевівши тубильців в свої колонії, так звані слободи, без відома гетьмана і Війська Запорозького назад віддати в володіння польське, укладаючи

з поляками вічну згоду. Не личило москвитині робити такого нечестивого вчинку, бо ж він на святощі і душу свою присяг боронити цілості границь України; але своїм зрадливим замислом зважився він розділити Україну, хоч її цілу, з обох боків Дніпра, не здобув ні грошима, ані силою збройною, але дістав під протекцію з доброї волі прилучену, задля єдності віри. І не тільки се зробив він по якомусь часі, але й тепер, коли другим разом Військо Запорозьке визволило сьогобічну Україну з-під влади польської, завдяки великодушному запалові полковників своїх Самуся * і Палія **, і з'єднало обидві частини України під одним регіментом гетьманським по давньому звичаю,— [уряд московський] підтримував поляків в надіях на відступлення України; нарешті і кріпость Білу Церкву, здобуту від поляків промислом тих же полковників, обсадило своєю залогою та силоміць віддало в розпорядження їх [поляків].

Друге — ще за життя Богдана Хмельницького ріжними лестощами виманив собі московський уряд право ввести свою залогоу воєнну до Києва для охорони тамошніх святинь з тим, що начальник залого не буде мішатися в воєнні справи Війська Запорозького, ані не буде присвоювати собі якихось прав до Києва і людності його. Але по смерті Богдана Хмельницького, коли за свобідною волею і вибором прийняв клейноди гетьманські син його Юрій Хмельницький,— Москва, ведучи війну з поляками, зробила в Києві склад припасу і всяких знарядів військових, а для охорони його та для більшої безпеки від нападів польських відновила верхній город київський і там посадила свого начальника московського, а той начальник московський під ту ж пору, примноживши собі війська, присвоїв собі титул воеводи і незаконно прибрав права не тільки в Києві, над мешканцями його, але і по цілій Україні до порядкування справ громадських та якби другий гетьман і абсолютний володар розпростер свою деспотичну владу, проти договорів і постанов, стверджених присягою.

По-третє — московський уряд, ріжними обіцянками заманивши в Московщину Брюховецького ***, проти прав і вольностей наших та трактатів, потайки, без свобідного вибору, надав йому уряд гетьманський і доти відти не випустив, поки не дозволив Москві зайняти своїми залогами всі українські міста і ввести туди своїх управителів. Свобідний

народ, не при звичасний терпіти таких беззаконностей, винищив сі залоги збройною силою. Але в кріпостях: Переяславі, Ніжині і Чернігові — влада московська так зміцнилася, що і тепер коменданти московські не перестають чинити людності тих полків ріжні кривди. В статтях же Богдана Хмельницького не дозволено вводити залоги в Україну...»

Досі — короткий вивід. В подробицях, в хронології, як бачимо, немало тут побаламучено. Правдоподібно. Люди писали з пам'яті, не маючи актів, джерел, дат. Та се не так важно — важна перспектива, в якій представлявся мазепинцям розвій подій, розвій відносин України до Москви, що мусили привести їх до розриву з Москвою. Безпосередні причини конфлікту резюмуються в таких словах хартії: «Уряд московський задумав козаків перетворити в регулярне військо, міста взяти під свою владу, права і вольності наші покасувати, Військо Запорозьке на Низу Дніпровім викоринити й саме ім'я його навіки вигладити».

Се тільки схема, як бачимо. Може бути, що архивальні пошукування додадуть до неї подробиць, фарб, вияснять, як переломлювалися враження від практики московського режиму в свідомості й уявленні ріжних груп суспільності і ріжних членів старшинської верстви, — хоч, сказати правду, надій на се не дуже багато. В переважній частині, правдоподібно, ся інтимна сторона згнула для нас безповоротно; більше надій на зверхню, формальну сторону: може, удасться знайти формули шведсько-української умови 1708 року, її подробиці, практичне проведення — повніше уявлення того, що поки що міститься в коротких формулах пізніших актів (1710—1711 рр.):

«Україна з обох сторін Дніпра з Військом Запорозьким і народом малоросійським має бути вічними часами свобідною від всякого чужого володіння».

Союзні держави «ні під претекстом звільнення її, чи опіки над нею, чи під яким-небудь іншим не мають претендувати на абсолютну владу над Україною й Військом Запорозьким, ні на ленну залежність чи якусь підвладність, ані не мають брати з неї яких-небудь доходів чи податків. Не мають забирати собі чи обсаджувати своїми залогамі кріпостей українських, які були б чи зброєю чи трактатами здобуті для Москви. Не мають ставити нових укріплень в землях українських, ані іншим не дозволяти. Мають Украї-

ну утримувати в цілості і іншим не дозволяти якимось чином гнітити. Цілість границь її, непорушність вольностей, законів, прав і привілеїв її свято мають заховувати, аби Україна вічними часами свobodно тишилася своїми правами і вольностями без усякого ущербку» і т. д.⁷

Це все те, про що договорювалися українські старшини з шведськими послами в 1658 році і що через п'ятдесят літ знову хотіли здійснити за поміччю шведського короля на підставі союзу, укладеного з Карлом XII і гетьманом Мазепою:

«Пішов він слідами попередника свого славної пам'яті пресвітного гетьмана Богдана Хмельницького, що з пресвітлим королем шведським, його величества теперішнього тезоіменитим дідом Карлом X, за згідним порозумінням зручних способів, уживаючи для визволення отчини своєї від тяжкої тодішньої неволі польської, дістав від нього бажану поміч для знищення сил польських»,— каже хартія.

Провідним мотивом від українсько-московського союзу 1654 року до сього шведсько-українського 1708 року іде ідея власновільності, суверенності українського народу, що так сильно виражена в Орликових споминах:

«Постановилъ былъ у себя въ намѣреніи,— каже Мазепа,— писать до царскаго величества благодарственный за протекцію его листъ и въ немъ выписать всѣ наши обиды преждніе и теперешніе, правъ, волностей отнятіе, крайнее разореніе и предуготованную всему народу пагубу, а наконецъ приложитъ, что мы какъ свободнѣ подъ высокодержавного царскаго величества руку для православнаго восточнаго единовѣрія преклонилися, такъ, будучи свободнымъ народомъ, свободнѣ теперь отходимъ и, за протекцію царскому величеству благодарствуя, не хотимъ руки нашей на кровопролитіе христіанское простирать, но подъ протекцією короля шведскаго совершеннаго нашего освобожденія будемъ ожидать».

Перед сею тяглістю традицій відступали на другий план особисті прикмети, мотиви, рахунки діячів. Комбінація, яку насували обставини міжнародної політики, мусила бути використана для розв'язання національної проблеми. Се було переконання старшини. Традиції й заповіти поколінь мо-

⁷ Із інструкції послам до Порти * 1711 р.

гутньо кликали до сього всіх тих, хто не закрав душі своєї для впливів сих традицій і заповітів. І вони пішли.

Пішли, ризикуючи життям, здоров'ям, маєтком, спокоєм і добробутом своїм і своїх близьких. Проміняли достатне, багате життя при владі й пошанівку на гіркий хліб вигнання, на торттури і заслання в сибірські нетрі. Ім'я своє віддали на безслав'я і догану серед своїх же земляків. Але нині настає час об'єктивної оцінки сього епізоду, і сучасній історіографії кінець кінцем приходиться повторити слова анонімного українського історика, який при всій неприхильності своїй до особи Мазепи й особистих його мотивів не міг поставитися інакше як з глибоким співчуттям до всього сього покоління поборників національної правди, які б не були, вірні чи невірні, їх рахунки:

«Остается теперь размыслить и посудить, что ежели по словамъ самого Спасителя, въ Евангеліи описаннымъ, которыя суть непреложны и не мимо идутъ — ежели «всякая кровь, проливаемая на земли, взыщется отъ рода сего», то какое взысканіе предлежитъ за кровь народа рускаго⁸, пролитую отъ крови гетмана Наливайка * до сего дня, и пролитую великими потоками за то единственно, что искалъ онъ свободы или лучшей жизни въ собственной землѣ своей, и имѣлъ о томъ замыслы, всему челоуѣчеству свойственныя»⁹.

⁸ Так називали тоді народ український.

⁹ «Історія Русів», с. 212.

Михайло Грушевський
НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ.
ВИДАВНИЧА КРИЗА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Н

едавно в телеграмах пройшла коротенька звістка, що телеграфне агентство російське, призначене для того, щоб постачати телеграми для щоденної преси в Росії, понесло дефіциту 60 тис (яч). Ся суха казьонна звістка говорить дуже багато. Перед нами один з проявів сучасного процесу вимирання преси в Росії — преси взагалі, а особливо преси свобідної, ідейної, поступової, розрахованої на поширення серед співзвучно настроєних кругів. Явище інteresне з становища соціолога-історика культури, незмірно прикре для чоловіка з сеї суспільності, де проходить сей процес. Бо сей процес сам являється одною з складових частин більш широкого і складного явища — сучасних пертурбацій в сфері культурного життя і його загального занепаду. І тут такі явища, як ряд банкрутств першорядних видавничих російських фірм, розхитування ще більшого їх числа, небувале замішання і депресія в книгарстві, являються показчиками більш глибокої кризи

в культурному, духовному житті суспільства. Недавно організований синдикат книгарів, що наробив такого шелесту, був також одним з її симптомів. Він зробив прикре враження на громадянство, заборонивши книгарям давати опуст покупцям, але був звернений властиво не так проти самої уступки, як проти дрібних книгарів, що на ній виїздили. Сі дрібні книгарні, що намножилися під час книжкового і брошурного руху визвольних років, роблячи покупцям опуст, притягали до себе публіку і робили конкуренцію більшим книгарським фірмам. Тепер, коли стало тісно й сим великим риbam, із застоєм книжкового торгу, вони першим чином постановили поїсти ту дрібну, слабосилу рибину, що розмножилася була на дозвіллі і стала під'їдати велику.

Взагалі зміни, які заходили в сферу друкованого слова, незвичайно характерно відбивали в собі різні перетрубації останнього десятиліття. Часи «в'яній» принесли небувалий досі розвій політичної і соціально-економічної літератури. Але в міру того, як пульс громадянського руху бив живіше, книгу все більше виганяла і забивала на торгу брошура. Життя з незвичайною швидкістю висувало все нові і нові питання, і обиватель не мав часу читати книжки, а хапав брошуру, яка обіцяла поінформувати його з затратою чверть години часу і не більше гривенника капіталу. Старі «товсті» журнали так само були збиті з позицій новими брошурними журналіками-тижневиками. Але в міру того, як визвольний рух із сфери теоретичних міркувань став переходити в життя, щоденна преса стала розвиватися коштом всіх інших родів друкованого слова. Роки 1906—1907, з виданням «тимчасових правил про друк», були періодом незвичайного розвою газет, великих тиражів, високих гонорарів. Але і сей розвій газетної літератури, як і попередній вплив літератури брошурної, був більше спекуляцією на підвищення, ніж задоволенням дійсного попиту, йому відповідному. Рух, оборот був великий, баланс — кепський. Видавничий рух орудував кредитом і робив нові і нові вклади, сподіваючися, що вони виправдають себе з часом, з дальшим розвоєм політичного життя. Але сі вклади в більшості не виправдували себе. Раз через те, що інтереси і запити незвичайно швидко змінювалися і продукти літературні тратили попит і вартість дуже скоро, переважно не вертаючи вкладеного капіталу. По-друге — що хвиля полі-

тичного життя, замість йти вгору, стала опадати, і все, що розраховувало на підвищення в політичній житті, мусило крахувати. Політична і соціальна енергія, політичні й громадські інтереси падали в громадянстві. До того ж економічна криза з одного боку, з другого — розгром інтелігентських кіл, «третього елемента» — незвичайно прикро відбилися на тій інтелігентській верстві, на яку головним чином опиралося не тільки соціально-політичне, а й культурне життя. Щиро ідейні люди, що виносили на своїх плечах дотеперішнє культурне життя і були головними консументами (споживачами) літератури, у величезних масах опинилися без усяких засобів прожитку, ішли у вільну і невільну еміграцію за кордон або заселяли «места столь отдаленныя», звідки могли присилати тільки благальні листи про дарову присилку книжок і газет. А у «обивателя» проходили й вивітрилися нав'язні бурхливими часами визволення політичні і соціальні інтереси. Він відвернувся від політичної літератури, по реакції — взагалі від усяких серйозних культурних інтересів, та шукав легкої забави і більш реальної утіхи.

Тоді з боку гіпертрофованого, надмірно розвиненого попереднім літературним рухом, видавничого і книгарського апарату розпочалося ловлення читача і покупця всіми правдами і неправдами. Несподівано буйним потоком полилася смердюча і обридлива порнографічна література, спекуючи на реакції обивателя в сторону утіх грішної плоти. Місце літературних процесів за підбурювання до повстання і т. ін. заступили процеси за вчинки проти моральності. Ідейні кіла громадянства були збентежені і перелякані сими брудними, звірячими течіями в письменстві, що віщували занепад всього благородного в літературі — особливо поруч незвичайного розвою всяких сексуальних звірств у самій суспільності. Але скоро виявилось, що сей порнографічний потоп був теж тільки видавничою спекуляцією на порнографічні потяги в суспільності. Суспільність, з тою ж змінливістю інтересів, яку проявляла вона супроти інших сенсаційностей літератури, скоро наситилася і знудилася порнографічною модою, як перед тим переситилася літературою агітаційною, революційною і т. ін., і з тим раптово почав висихати і брудний порнографічний потік.

Великі книгарські фірми кинулися один час на видання

дорогих, розкішних, ілюстрованих видань, що випускалися малими, недорогими випусками і продавалися по підписці, на виплат, через агентів. Гучний успіх кількох видань захопив до сього багато фірм. Видання випускалися дорого, давалися комісіонерам з великим опустом; агенти, часто з студентів, ловили передплатника скрізь, на землі й воді, в ресторанах, трактирах, лазнях. Ловили на гарні, часом пікантні малюнки, а разом се передплатування мало характер жертви «на бідного студента». Кілька видань удалося розпустити сим способом з великим заробітком, але далі й се ставало все тяжче. Та й можливі були такі видання тільки для великих, багатих фірм.

Не знаходячи в домашніх ресурсах ніяких засобів вловлення покупця, видавничі підприємства кинулися на переклади. Почалася чиста перекладова вакханалія. Скільки-небудь інтересні речі виходили відразу в двох-трьох перекладах. Починали виходити повні збірники писань письменників навіть другорядних. Брак літературної конвенції, відаючи писання заграничних творів у повне розпорядження російських видавців, пришпорював їх енергію в сім напрямі. Але, розуміється, се було безнадійне діло, яке ще менше могло себе виправдати в цілім, і успіх деяких видань тільки множив число видань дефіцитних, пасивних.

І серед сих безвихідних кидань з одного боку в другий, то одинцем, одне за другим, то цілими зграями пропадали, провалювалися видавництва, журнали, газети. Одне, падаючи, тягло за собою купи других і збільшувало депресію ринку, утруднювало подальше існування інших. Скільки не лише спекулятивних, але й ідейних, навіть дуже солідно і з культурного і з матеріального боку обставлених підприємств, журналів, газет провалилося, полишивши пам'ять про загублених ними людей, історії крахів, самовбивств. Де славний, відмолоджений «Сын Отечества *»? де газети Ходського? де... Та що там! І те, що живе, переважно живе з дня на день, чекаючи якоїсь спасительної руки, яка б заплатила борги і врятувала від безславного кінця. І скрізь навколо історії про невиплатні редакції, що конфіскують гроші з кишень меценатів, про контори, що не платять навіть копійкових гонорарів, навіть коректорам затримують платню, і треба її вимолювати по карбованцю, і всякі такі інші невеселі історії...

Михайло Грушевський

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ
І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ
І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

В

інформаційнім бюро Центральної Української Ради, де даються всякі пояснення в українських справах, записуються запитання, з якими приходять туди люди. Переглядаючи сі запитання, я бачу, що іще багато є людей, які неясно собі розуміють, що таке українці, чого вони хочуть, до чого йдуть, хто може йти разом із ними, бути в їх рядах. Хоч величезна маса людності за сі останні роки усвідомилася дуже, і тепер свідомість поступає дуже швидко, проте вважав я потрібним пояснити для несвідомих самі основні та прості питання, зв'язані з українством. Що означає ся назва, хто такі українці, кого вони вважають своїми товаришами у своїм ділі, і чого вони хочуть для свого народу й краю.

ЗВІДКИ ПІШЛА НАЗВА УКРАЇНЦІ?

Назва: Україна, українці давня, тільки поширилася вона так велико останніми часами. За давніх часів, коли була Київська держава і правили нею київські князі — за святої Ольги * і Володимира **, що хрестив Руську землю, звалась отся держава Руською, і так звалися наші краї і наші люди, бо тут і була сила сеї держави — в наших українських сторонах: коло Києва, Чернігова і Переяслава. Тут була Русь справжня. Освіта, і право, і всякі порядки київські розходилися по всіх землях, які підлягали Києву — в теперішніх великоруських сторонах, де Москва, Твер, Нижній, і в білоруських краях, де Вітебськ, Могилів, Мінськ. Сі краї теж звалися Руссю, тому що належали до Києва, а проте сама справжня Русь вважалася та, що коло Києва.

Та коли стали татари наші краї пустошити, стали з Києва й інших сусідніх міст люди заможні, багаті, а головне книжні, духовні переїздити в дальші, затишніші сторони — на Волинь, до Галичини, і до країв московських. Стара Київська держава за той час розділилася, Київ підупав, і київських князів уже ніхто не слухав. Київський митрополит і вище духовенство осілися замість Києва в Москві. Тоді в галицьких і волинських сторонах поставлено свого осібного митрополита на тутешні краї — щоб не звертатися до московського. Але той митрополит, що з Києва перейшов до Москви, вважався першим і старшим, і його митрополія звалась «Великою Росією», а ті землі, що тягли до галицького митрополита, звалися Малою Росією: Так стався початок цього поділу Русі Малої і Великої в 1300-х роках, тому 600 літ значить.

Між народ сей поділ не переходив, у нас, в київських і галицьких сторонах, люди далі звали себе Руссю, русинами. Тим часом за довге життя все більше виступало різниць між нашими українськими і північними, великоруськими та білоруськими сторонами, і книжні люди пильнували відрізнити їх. Коли за Богдана Хмельницького *** в 1654 р. об'єдналися землі українські й білоруські з московськими, вважалось потрібним назвати осібними йменнями сі краї, і з того часу пішло се означення «Великої, Малої і Білої Русі», і звідти ідуть назви великоросів, малоросів і білоросів для тих народів, що колись належали до

Мих. Грушевський

Хто такі Українці

і чого вони хочуть.

Київ. 1917.

З друкарні товариства „П. Барський“, Хрещатик 40.

одної руської Київської нашої держави, але своєю мовою і всім життям розійшлися дуже.

Та ці назви були все-таки більш книжні й тепер. Між народом вони не приймалися. Зате приймалася у наших людей дедалі все більше назва «Україна». Так за давніх часів за Київської держави звалися погранича. Наприклад, Україною звалася земля Переяславська, що тоді була пограничем із степом і вела тяжку боротьбу з степовими ордами.

Потім, за польських часів; Україною прозивалося ціле наше українське Подніпров'я,— тому що се були крайні землі, за котрими починалися степи, де ходили татари. Але на сій Україні тоді стало гуртуватися все, що було живішого і сміливішого між нашим народом. Запанувало тут козацтво, і до нього пішло все, що горнулося до волі, до рівності і хотіло кращої долі своєму народові. Коли ся Україна звела свої війни з польським панством і виграла свою боротьбу за Богдана Хмельницького, стала вона головою, центром, представницею цілої Української землі від Карпат і до Дону, і під Україною стали розуміти не тільки козацькі сторони, а весь український народ.

Так і в старих піснях, які заховалися до наших часів, Україною зветься та країна, де живуть наші люди. А ще більше таке значення ствердило нове українське письменство, що почало розвиватися після Котляревського, бо і для мови своєї прийняло воно скоро назву української. Великий же Кобзар наш Тарас Шевченко, найбільший поет України, таки й знати не хотів назви «малорос» чи «малоросійський», що тим часом все-таки вживалися — в писаннях, писаних мовою руською (великоросійською). І Шевченко то, можна сказати, й рішив се питання, як мають себе називати його земляки,— люди, котрі говорять українською мовою, держаться свого життя, своєї історії і для добра свого краю і народу хочуть працювати.

Скоро і відчулася різниця між назвою малоросів і українців (*виділено М. Г.*). Малоросами називали всяких людей українського роду з України — і таких, що їм байдуже було і до України і до українського життя. А українцями названо людей таких, що добро українського народу ставили метою свого життя і про нього хотіли дбати. Не говорилося сього голосно, але почувалося, і уряд се помітив, і ста-

ла цензура і начальство дивитися підозріло на назву України, викреслювати її з книжок, з газет.

Почалося се давно, було перестало якийсь час за свобідніших років 1904—1914. Але з війною, як старий царський уряд задумав викоринити і знищити українство до решти, стала цензура знову не дозволяти українського імені. Та українське громадянство з тим більшим завзяттям держалося сього свого народного ймення. За останній час воно поширилося по всіх українських землях, як ім'я національне, і витиснуло стару назву — «русинів», що держалася ще в Галичині, і «малоросів», що між деякими трималася на Вкраїні російській. І теперішнє свідоме українське громадянство не хоче знати іншого імені, як тільки Україна, українці.

Не відрікається воно через те старого імені Русі, що зв'язує його з старими київськими часами, з старим письменством і культурою, що створили предки теперішніх українців. Але для означення себе як нації — сучасної України — держиться тільки сеї назви: «Україна».

Тим більше, що вживання старого руського імені крім українців також великоросами і білорусами давало старому уряду і великоруському громадянству притоку до різних причіпок. Мовили, коли й ви руські (чи малороси) і ми руські, то повинна бути у вас одна мова, і осібної мови української не треба — не давати їй волі! Се все досить набридло за старого режиму нашому громадянству, і воно постановило зробити тому край.

Так, ми — стара Київська Русь, але ми разом з тим український народ, осібний народ, з своєю осібною мовою, історією, письменством і культурою. Ви, великороси, признаєтеся теж до нашої Київської Русі, від котрої пішла ваша освіта й культура, і ми того історичного зв'язку не заперечуємо. Але ми зовсім осібно від вас пережили нашу українську добу, яка наклала свою останню печать на наше життя: відродження XVI віку, козаччину, великі народні повстання XVII віку, розвій українського народовладдя, козацького демократизму. Ми пройшли свою путь великої боротьби за волю і рівність, котрої не знали інші народності руські. В нім ми остаточно сформувалися в український народ, а теперішні події закінчують його перетворення в українську націю.

ХТО УКРАЇНЦІ?

Так я вже сказав, що іменем українців від часів Шевченка означалися люди, які хотіли волі для України і для всього українського народу, рівності, освіти і добробуту для всіх людей, особливо ж для робочого українського селянства, що тоді було в лютій неволі поміщицькій і казьонній.

Тоді про се не можна було писати свобідно, писано все, що можна було з того, і то більше в віршах та оповіданнях, а не в статтях, в газетах та політичних брошурах: газет та брошур українських таки й зовсім не можна було друкувати в Росії до недавніх часів, до 1906 * року. Тому свідомих всієї справи українців не було багато. Об'єднувалися вони в невеликих гуртках, та по змозі ширили свої думки живим словом між людьми. І тільки тепер, як прийшла справжня свобода для всіх і для України, стало можна сказати всю правду про те, чого треба Україні і українському народові. Стало можна закликати всіх, хто почуває себе українцем, хто хоче бути українцем і з українцями, працювати спільно і одностайно. Покликати їх до того, щоб організувалися по місцях, від села і волості почавши, до повіту, до губернії, що всі упали до партій, котра кому ближча, або до організацій і союзів селянських, робітничих, солдатських, аби освідомляти людей і всім дружніми силами доходити кращого життя для свого народу і для всіх народностей, які живуть на Україні і разом з українцями хочуть працювати для добра України і робочої, трудящої людності, яка на ній живе.

Хто ж ті українці, що мають відзиватися на сей заклик? Хто може бути українцем і кого українці приймуть у свої ряди як свого товариша?

Передусім, розуміється, всі ті, хто зроду українець, родився і виріс з українською мовою на устах і хоче тепер іти спільно з своїм народом, з усіма свідомими синами українського народу, які хочуть працювати для його добра, боротися за його свободу і кращу долю.

Але не тільки хто природжений українець, а також і всякий той, хто щиро хоче бути з українцями і почуває себе їх однопумцем і товаришем, членом українського народу, бажає працювати для його добра. Якого б не був він роду, віри чи звання — се не важно. Його воля і свідомість вирі-

шує діло. Коли він почуває себе найближчим до українців і ділом се показує, він українцям товариш і земляк. Нагадаю євангельську притчу про милосердного самарянина, що поміг в біді євреєві, жидові по-нашому¹, хоч був іншої віри і іншого народу, і став для нього ближчим, ніж жидівський священик і левит, що свого одновірця і земляка проминули без помочі. Так і ті, що пристали до українців в трудні часи, і тепер пристають до них і щиро готові працювати з ними і боротися за добро краю, можуть бути ближчі українцям, ніж ті приуроченні земляки, що байду-же або й вороже ставляться до українських домагань в такий рішучий час.

Кожний народ, і український також, складався з різних людей і порід, що приставали до нього, приймали його мову, віру і звичаї. Подивитися на вигляд українців — зараз можна помітити, що се люди не одної породи: одні чорняві, інші біляві, одні мають голову круглу, інші подовгасту, одні тілом худі і костисті, інші товсті, тілисті. Видно, що се потомки людей з різних порід і племен, що помішалися і злилися в один народ, об'єднані одною мовою, а головне — одною свідомістю народною чи національною. Переглядаючи прізвища українські, побачимо тут і потомків родин великоруських, і польських, і німецьких, і сербських, і жидівських, що пристали до українців в різні часи і вважають себе українцями. Се власне й рішає завжди і тепер про приналежність до того чи іншого народу, незалежно від того, якого хто роду, якої хто віри, а часом навіть — і якої хто мови.

Головна маса українців православні, і будуть ними. Але галицькі українці — уніати, себто католики українського обряду. А бувають римо-католики української народності і лютерани. Бували і з жидів українські патріоти, котрі не відрікалися своєї жидівської віри. Правда, що небагато було таких. Проте, коли вони будуть тепер, — будуть до українців приставати і ділом самим показувати, що вони щиро йдуть з українським народом, українці не відопхнуть їх від себе, а приймуть, як у всім рівних товаришів. Між католиками, які здавна живуть на Україні, багато й родом походять від нашого ж народу, і через те тільки, що стали ка-

¹ Слово «жид» в українській мові не має образливого значення, тому його вживаємо.

толиками, рахувалися за поляків. Можливо, серед них теж знайдеться багато таких, що щиро пристануть до українців, не зрікаючися віри своєї. Може, і з тих, що досі вважали себе «руськими» — хоч вони зроду українці або потомки захожих великоросів, чи з іншого народу,— тепер захочуть пристати до українців. Заслужені українські діячі Антонович *, Рильський **, Свенціцький ***, Юркевич **** і інші вийшли з польських домів, а стали вірними синами нашого народу. Покійний Русов ***** був чистий великорос родом, а життя своє віддав українському народові.

Але зостанеться, певно, далеко більше таких людей, котрі схочуть зоставатися і далі при своїй народності не українській, тільки згідно з українцями раді працювати для добра краю, добиватися для нього свободи і долі. З ними українці будуть порозуміватися у всім, що торкається нового ладу на Україні. Спільно з ними вони постараються упорядкувати нове життя так, щоб воно було добрим не тільки для самих українців, але і для всіх тих інших народностей, яких історична доля розселила на Україні і які хочуть теж бути її добрими горожанами і вірними синами разом з українцями.

ЯКИЙ ПОВИННИЙ БУТИ ТОЙ НОВИЙ ЛАД, КОТРОГО ХОЧУТЬ УКРАЇНЦІ?

Я вже попередю сказав, чого здавна добивалися українці. Насамперед вони хотіли волі для України і українського народу. Кілька століть український народ добивався свободи. 270 літ тому він своїм великим повстанням виборів собі свободу від польського панування, але необачно зв'язався з московським царством, шукаючи його помочі проти поляків, і московський уряд помалу поневолив його. Поміг панам повернути в кріпаків вільний народ, вільне селянство українське, а сам позбавив всякої політичної свободи старшину, козацтво, міщан і духовенство України. Одібрав від них всяке право і можливість порядкувати своїм життям через своїх виборних людей. Забрав на царя та на казну всі вільні землі, всі прибутки і доходи. Наставляв чиновників з великоросів або з таких українців, які одріклися свого

народу, а тих, які хотіли держатися його, гнав і ніякого ходу не давав. Заборонив саму мову українську, вигнав її з усіх шкіл, з церкви і з урядів, не дозволяв нею писати і друкувати книжок і газет. Не дозволяв навіть свobodно описувати минувшину України — саме се слово намагався не дати уживати, щоб українці не знали, хто вони і як прийшли до такої неволі.

Українці не хочуть більше такої неволі ні собі, ні кому іншому на Україні і в усій російській державі.

Разом з іншими народами Росії скинули вони царя і його підручних. Солдати українські в Петрограді перші піднялися проти гнобителів українського народу, здобули свободу народам Росії. А тепер сю свободу треба утвердити і запевнити на дальші часи, щоб не було вороття старому ладові, старому режимові, як його називають.

Кожен повинний мати свободу висловлювати свої гадки живою мовою і друкованим словом, збиратися на зібрання і обговорювати на них свobodно всякі справи, зв'язуватися в товариства і союзи, не питаючися на те нічийого дозволу. Книги і газети повинні виходити, як тепер виходять, без цензури, без дозволу начальства. Не повинно бути ніякого примусу в вірі, як давніше було: кожний може держатися такої віри, якої хоче, і свobodно переходити з одної віри у другу.

Окрім свободи українці як завсіди добивалися, так і тепер хочуть рівності (*виділено М. Г.*) для всіх людей. За Польщі та Москви так склалося, що котрі заможніші українці, то сполячилися й змосковшилися, а до них понаходило багато приходнів з Польщі і Москви, і сі поляки та москалі забрали в свої руки всі землі, все багатство, всю владу, а українські люди, котрі держалися своєї віри, своєї мови, свого народу, ті опинилися в кріпаках та в роботі і бідності. Проти сього боролися предки наші зброєю і словом, повстання робили, складали товариства, кров свою проливали, страждали по в'язницях і засланнях, добиваючися, щоб була рівність. Хотіли, щоб було однакове право для всіх: щоб пани не коверзували народом, не томили його роботою на себе, з його праці не тягнули зисків тільки для себе.

От тепер має бути рівність! Однакове право повинні мати пани і мужики, багаті і робітники, освічені і прості, чолові-

ки і жінки, якого б хто був народу і віри — всім одне право. Всі мають право вільними голосами вибирати собі всяку владу. Всім повинний бути доступ до виборних урядів, хто тямущий і може його сповняти. Всім має бути можливість учитися, просвіщатися, доходити розуму і знання.

Щоб не було ніякої тісноти від влади людям, щоб вона не коверзувала людьми, не накидала їм своєї волі, не має бути іншої влади, тільки з вибору народного! (Виділено М. Г.) Се називається устроєм демократичним — щоб народ сам собою правив. Як у селі все має становити вибрана сільська рада, а правити виборна сільська управа, так має бути в повіті, в губернії і всім краю!

Вибори мають бути такі, щоб всі мали право вибирати, щоб кожен мав тільки один голос і голос голосові був рівний. Щоб вибирали відразу кого треба, а не так, щоб вибирати спочатку виборщиків, а ті вже тільки вибиратимуть кого треба. Треба, щоб голосування було тайне, письмене — щоб не можна було знати, хто за кого голосував, і потім за те мститися і надокучати. Се зветься чотирьохчленне виборче право: загальне, рівне (всеобще), пряме (безпосереднє) і тайне. Воно найкраще запевняє право свобідного вибирання.

Вибрані депутати мають становити закони людям. Вибрані власті мають завідувати всіма справами. Власті всякі мають вибиратися тільки на певний час, на скільки там років, і за свою діяльність, за те, що вони зробили недобре, мають відповідати перед виборним судом. Вибрані до законодавчої роботи депутати крім того, що вибираються теж на недовгий час, скажімо на три роки, важливіші закони мають подавати під волю всього народу, щоб він свою думку про них вимовив.

Такий устрій, коли не має бути ні царя, ні короля, всі власті і всі установи мають бути з вибору народного, і сі вибори мають бути так уряджені, щоб у них мали право і дійсну перевагу люди всі, робочий народ — такий устрій зветься демократичною республікою, і українці хочуть його. Вони хочуть, щоб Росія з царства зробилася демократичною республікою. Та ще на тім не край.

Українці хочуть, щоб у тій республіці, хоч би як добре урядженій, не порядкували всім на місцях люди з столиці, з парламенту (Думи) тої республіки чи міністерства її,

вибрані всіма людьми з Російської республіки. Кожний народ і кожний край має свої потреби, свої звичаї, свої справи на місці, до котрих трудно приладиться уряду чи Думі цілої республіки. Російська республіка занадто великий край, складається з різних великих країв, дуже не однакових, і народів дуже відмінних. Однакового закону не складеш для Сибіру і України. Трудно zarazом порядкувати нашими хліборобськими краями і якими-небудь північними коло Білого моря або Тихого океану. Українці через те хочуть, щоб головний парламент республіки і уряд її завідували тільки такими справами, які не можна роздати на місця. Небагато таких справ — як одведення війни чи миру, складання трактатів з іншими державами, завідування військом усієї республіки, уставлення однакових грошей, міри та ваги, і інші такі справи. А все інше, щоб порядкували у себе в краю виборні думи чи сейми та виборні міністерства, які вибере собі людність: щоб становили закони для свого краю, накладали податки і розпоряджалися ними і всіма прибутками свого краю, всіма землями і багатствами його, наділяючи скільки треба на потреби республіки.

При старім царським уряді з України, як найбагатшого краю, тягнули скільки влізло на царський двір, на міністрів і чиновників, на всяких дармоїдів, що купчилися коло уряду, на армію, котрою царський уряд держав народи Росії в страху і неволі. А Україна не мала від своїх прибутків ніякої користі, народ зостався темним, голодним, наймитом на своїй рідній землі. Не міг вчитися своїй рідній мові, пропадав без освіти й науки, а всі доходи йшли ріжним чужинцям. Тепер українці того більше не хочуть.

Українці добиваються того, щоб Україною всією правила виборна рада України, чи сейм, як його називають, та виборні міністри. Щоб вони могли дбати про свій край не питаючися ні в кого ухвали та підтвердження, крім свого народу — питалися волі виборців України, а не уряду республіки. Щоб вони були зв'язані вічним союзом між собою, спільно порядкували найважливіші для сього союзу справи, а всередині, в своїх внутрішніх справах були самостійні, автономні, як се називається. Такий устрій зветься федеративною республікою з широкою автономією її країв. Україна мусить мати широку автономію в федеративній Російській республіці, щоб порядкувати вільно у себе свої справи,

самостійно правити ними ². Сього хочуть українці, щоб забезпечити свободу і добробут всій людині України, а найпаче робочому народові її!

ЯКОГО ДОБРОБУТУ ХОЧУТЬ УКРАЇНЦІ СВОЄМУ НАРОДОВІ?

Отсе все, що я сказав — свобода, рівність, народовладдя, автономія України в федеративній Російській республіці потрібні на те, щоб дати змогу всьому народові правити своїм краєм, становити такі порядки, щоб були вони корисні не для панів тільки, не для мудрих і просвічених, а для всіх трудящих людей. Ясне діло, що як буде такий лад, якого хочуть українці, то тоді перевага буде не у панів, поміщиків, а у всього народу трудящого, і вибрані ним люди так справами покермують, такі закони постановлять, щоб вони були на користь сим трудящим людям. Не так як за царського правління, що дбало тільки про панів, чиновників та капіталістів.

Тому передусім треба об'єднатися всім прихильникам свободи і добробуту трудящого народу, щоб захистити новий свободний лад від його ворогів, що хотіли б повернути старі порядки. Треба всім прихильникам свободи і рівності з'єднати свої сили, щоб добитися тих політичних установ, про котрі тут сказано: автономії України в федеративній демократичній республіці. Для того треба українцям організуватися скрізь, від села і волості почавши, по плану, виробленому Українською Центральною Радою. Треба єднатися з іншими народностями України, які хочуть також автономії України і федеративної Російської республіки. Треба готуватися до Установчих російських зборів, що мають той устрій ухвалити — щоб послати на ті збори таких депутатів, котрі б усі стояли на тім, на чім ми стоїмо — на тій самій політичній платформі, як се називають.

Коли ми здобудемо автономію України: щоб наш край мав у себе дома в Києві свою законодавчу Думу (сейм), свій виборчий уряд (міністрів) — вибраний всією людністю України, тоді трудящий народ український буде по своїй

² Про це докладніше в брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації».

волі порядкувати всім на Україні. Селяни і робітники становлять більшість людності, вони зможуть мати більшість депутатів в українськiм сеймі таких, яких захочуть мати: з тямущих селян і робітників і з тих людей просвічених (інтелігентів), які боронять права трудящого народу. І вони забезпечать добробут робочих людей законами, заведуть такі порядки, щоб була справедливість: щоб трудящий чоловік мав усю користь від своєї праці, а не утримував своїм потом неробів усяких, що живляться з народної праці, самі не даючи ніякої користі народові.

Найбільше трудящого народу на Україні працює коло землі, і тому справедливе розрішення сеї земельної справи (виділено М. Г.), аграрного питання, — се перша підстава народного добробуту. Тепер велика частина землі на Україні належить не трудящому народові, а панам, великим землевласникам, казні, монастирям тощо, які роздають землю в оренду селянам або марнують її, не можучи використати відповідно, а селяни бідують без землі. Того не повинно бути. Організації й партії українські стоять на тім, що земля повинна бути в руках тих, хто на ній працює. Землі казьонні, удільні, монастирські і великі поміщицькі маєтки повинні бути забрані, а від поміщиків по справедливій оцінці їх коштів і прав маєтки треба викупити коштом українського краєвого скарбу (казни) і роздавати в користування людям, які будуть на тій землі працювати. Український сейм обміркує, як сю справу перевести: скільки землі zostавати у теперішніх землевласників, яким способом відібрати від них лишки — за яким викупом, і як наділяти потім людей землею з того земельного фонду.

Се справа складна, котру треба добре обміркувати, щоб не скривдити непотрібно людей, не витворити даремного і шкідливого заколоту. Тепер до неї пориватися не можна. Охорони, Боже, хапатися тепер захоплювати землю, ділити її силоміць або нищити чиєсь хазяйство. І так край збіднів через війну, жалко кожної міри збіжжя, що могла б марно пропасти. А всякі вороги свободи скористувалися б із заколоту, щоб повалити свободу і вернути старі порядки, панування царя, поміщиків і чиновників — так як сталося десять літ тому. Тоді теж почалася свобода — та упущено її. Треба насамперед укріпити свободу, здобути волю України, її автономію, а тоді трудящий народ буде хазяїном на

Україні і упорядкує земельну справу на українській землі так, аби було для нього найкраще і щоб до неї ніхто сторонній не мішався.

Але крім землі треба взагалі охороняти працю трудящих (*виділено М. Г.*) і повний заробіток з неї. Справедливо було б, щоб фабрики й заводи, так само як і руди і шахти, ліси і води і всі багатства земні, належали до самих трудящих, або до краю, до автономної України. Поки ж знайдеться для того відповідний спосіб, щоб задовольняв робітників, не шкодив розвиткові промислу — поки фабрики, заводи і великі промисли зостаються у володінні приватнім, треба дбати про те, щоб сили робітника шанувалися, його праця нагороджувалася справедливо. Для сього повинний бути заведений 8-годинний робочий день, а для неповнолітніх і того нижчий. Недільний спочинок повинен шануватися твердо. Мають бути заведені пенсії на старість і каліцтво. Треба уставити розмір заробітку, нижче котрого робітник не має діставати.

Треба взагалі дбати негайно, щоб бідний люд не кривдився на користь багатих і маючих ніяким способом. Мають бути скасовані податки так звані посередні (косвенні), себто всякі побори, що побираються від товарів, які споживає народ і оплачує їх, переплачуючи дорожчою ціною. Має бути заведений один тільки податок (*виділено М. Г.*) — від приходу, так званий прогресивно-доходовий, себто щоб хто більше має доходу, більше б і платив, тим більше, чим більше має.

Треба спільними силами — робочою силою, освітою і наукою розвивати продуктивну силу країни, її багатства, щоб того багатства ставало на всіх і здійснилось те побажання, висловлене здавна прихильниками робочого чоловіка: аби кожен діставав від громадянства по своїй потребі і уділяв громадянству свою працю, свій хист і знання по своїй спроможності. Аби люди не в'янули від непосильної праці, не занедбували своєї освіти, розвивали свої сили духовні і фізичні, свій хист і снагу, і щоб праця для них була втіхою і задоволенням, а не карою божою, не прокляттям тяжким.

Щоб іти до сеї світлої мети, для сього треба нам перед усім завести такий свобідний і демократичний лад у визволеній автономній Україні, як сказано було вище. До сього повинні тепер іти спільно й однодушно всі — селяни, ро-

бітники й пани, які прихильні свободі й добру свого краю і народу українського. Не повинні тепер спорити про те, в чім вони різняться в справі земельній чи іншій, тільки мати перед очима ту спільну політичну справу, яка їх об'єднує — спільну мету нашу. А мета наша: забезпечити ту свободу, що революція здобула, здобути право своєму народові, у всім полишаючи права й меншим народностям України (*виділено М. Г.*), і утворити широку автономію України в федеративній Російській республіці за ухвалою Всеросійських установчих зборів.

До сього йдуть разом усі українці, і з ними повинен іти всякий, хто хоче добра українській землі.

Михайло Грушевський
ЗВІДКИ ПІШЛО УКРАЇНСТВО
І ДО ЧОГО ВОНО ЙДЕ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

К

коли настала свобода і українці вийшли тисячами на вулиці й площі під стягами «Вільної України», «Автономії України», «Самостійної України» — се здалося багатьом чимось несподіваним, чимось новим. Про українців їх неприхильники або промовчували, або писали, що то купка людей, які видумали собі свою мову, пишуть нею книжки, котрих ніхто не читає, а народ їх не знає, знати не хоче. Як же так сталося, що коли настала свобода, то зараз же народ піднявся і став поруч тих українців і прийняв їх слово за своє слово і їх домагання за свої домагання — сказав, що він хоче того ж, що вони хочуть, вважає їх своїми вірними товаришами і провідниками?

Тому, що українці нічого нового не видумували. Вони нагадували тільки те, за що боролися і голови свої складали предки нинішніх українців, добиваючись землі і волі, свободи і рівності, української автономії і державності.

Теперішнє Українство се те, що було од віків на українській землі: домагання для українського народу рівного права з іншими народами — права бути господарем на одвічній своїй землі. Тільки що народ той називав себе в давніх віках народом руським; а як ся назва стала означати і великоросів, і тих, що від українського народу його права відбирали, то він не схотів далі сим іменем називатись і пошукав собі іншого імені. А діло його старе — те, що почалося багато віків тому.

ТЕПЕРІШНЯ УКРАЇНА І ЇЇ МИНУВШИНА

Україною ми називаємо край, де більшість має український народ, себто де українців живе більше, ніж якого-небудь народу. Коли порахувати українців і неукраїнців, то виходить, що українці мають більшість на просторони від середини Карпатських гір до середини північного Кавказу і від Чорного моря до ріки Прип'яті. Українська земля окружає широким поясом північне узбережжя Чорного моря, приблизно на тисячу, а місцями і до півтори тисячі верст вздовж, і 700—900 верст вшир. Жило на тім просторі перед війною людей 40 мільонів з верхом, а з того — 30 мільонів з верхом було українців (докладного рахунку досі не можна було зробити, і, мабуть, що українців було далеко більше, ніж вираховано). З того невелика частина, так коло восьмої частини, належала до Австрійської держави (Австро-Угорщини), а все інше — до держави Російської.

На сій землі український народ, або краще сказати ті люди, від яких пішов теперішній український народ, — бо вони себе звали давніше ріжними іншими йменнями — живуть не менше як півтори тисячі літ. При кінці IV віку по Христі маємо на се виразні звістки, що тоді сі племена східнослов'янські, від котрих пішли наші українці, стали поширюватися на полудні — і, йдучи з півночі, почали наближатися до Чорного моря. Трохи пізніше вони вже напевно займали приблизно ті краї, в яких живуть тепер: тільки на схід, в Донщині, на Кавказі, в Криму розселилися в пізніших віках, а дещо, мабуть, втратили на заході. На полудні, в сусідстві з степами чорноморськими, ріжні орди кочові не

раз витискували звідси українців, вони уступалися в затишніші місця, лісисті та багністі, куди кочовники не заходили, а потім знов верталися на свої старі оселі — як не вони самі, то інші їхні земляки. Востаннє ж розширилися вони від великих повстань проти поляків, виходячи на схід, коли поляки гору брали над козаччиною, і потім, коли впала Кримська орда і перенесено Запорозьке Військо на Кубань — на весь нинішній простір до Дону, до Волги, до Чорного моря, а місцями і до Каспійського.

Всередині української землі, її одвічним осередку Києві, десь у VIII чи IX віці по Христі, приблизно одинадцять віків тому, зав'язалося державне життя. Князі і владуша воєнна верства сеї держави називали себе Руссю. Вони об'єднали навколо себе всі краї, залюднені полудневими українськими племенами, підбили їх під свою владу, а також і ті північні племена, з яких потім пішов народ білоруський і великоруський. Київ став осередком великої політичної й культурної роботи. Звідси пішла нова, християнська віра, перейнята від греків, книжність, мистецтво, право, основи нового політичного і громадського ладу, культурний уклад. Все воно поширювалося з Києва по українських землях і поклато перший початок об'єднанню в один народ, в одне національне тіло тих давніх окремих українських племен і областей.

Воно поширювалося також і по інших приналежних землях, великоруських і білоруських. Але татарське лихоліття розірвало досить різко зв'язки українського полудня і великоруського північного сходу. Українські землі zostалися в тіснішій зв'язку з північно-західними, білоруськими землями — разом з ними ввійшли потім до складу Литовсько-Польської держави *. Разом вони пережили культурно-національний рух проти натиску польщини: католицизму, польського панства і польської культури. Але розвиток козацтва дав новий вигляд і характер українському життю і виразно відрізнив його від білоруського. Правда, велике повстання, що пішло під проводом Б. Хмельницького, хотіло об'єднати під козацьким кермом не тільки українські, а й білоруські землі. Але се не вдалося, і можна сказати, що від Хмельницького скінчилася доба українсько-білоруська, і українська народність визначила ще різче, ніж перед тим, свою окремішність. Потім літературно-політичне

Мих. Грушевський

Звідки пішло Українство

і до чого воно йде.

Виданне друге.

Ціна 16 коп.

Київ. 1917.

З друкарні Ам. Т-ва „Петро Барський“, Хрещатик 40.

відродження, що пішло з кінцем XVIII віку, повело далі формування української народності в справжню національність, а докінчує його нинішній політичний рух.

ПОЧИНИ НОВОГО УКРАЇНСТВА

Культурний рух XVI віку — громадський і церковний — був першим відродженням українського громадянства. При всіх відмінностях в нім є вже багато спільного, що зв'язує його з пізнішим українським рухом XIX в. Провідники, діячі українського відродження XVI в., глибоко відчували свої зв'язки з старою Київською Руссю. Вони були переняті пошаною до старої державності сеї української Русі, вдячно пам'ятали старих київських князів — все, що зробили вони для тої культури українських земель, яку діячі XVI в. хапалися оборонити від польського натиску. Але вони опиралися вже не на князів і панів, а шукали опори для національного руху в ширшій громадянстві. Головним чином, в дрібнім міщанстві, як елементі краще організованім, свідомішим і не таким безправним, як тодішнє закріпачене селянство. Але в тодішніх писаннях знайдемо гарячі сторінки і в оборону сього селянства — його людських прав, його прав на рівність. Особливо цікаві з сього погляду писання Вишенського, що з одного боку виступає вірним, навіть вузьким прихильником старої церковності, а з другого підіймається на висоту, можна сказати, Шевченківського гніву на всіх, хто гнітить трудящий український народ, хто живе його потом і працею і позбавляє прав.

Потім сю лінію повела далі козаччина, що в своїй боротьбі за свої права і політичне право всього народу опиралася незмінно на селянство, вважала його своєю правою рукою, як висловився Хмельницький в одній промові, і знищення панського права поставила своїм завданням. В очах народу козацтво стало боротьбою не тільки за національне право українського народу, але і за визволення трудящого українського люду. Се те, що клав Шевченко в уста своєму козакові-небіжчикові, воно передає сей погляд народу на козацтво:

Оце воля спить!

Лягла вона славно, лягла вона вкупі

З нами, козаками...

Тут пана немає!

Усі ми однако на волі жили,

Усі ми однако за волю лягли...

Через те, що склад козацтва був дуже неординаковий і перевагу в нім взяла старшина з панськими поглядами, козацькі верхи не видержали кінець кінцем сеї суто демократичної лінії: козацька Гетьманщина затримала де в чім тільки демократичні порядки, але у відносинах економічних (хазяйських) і соціальних (громадських) вона відійшла від демократичності. Для народу се було зрадою козацькому духові, козацькій програмі. Тому він так сильно виступав проти козацької старшини. Для нього козацтво було і зосталося охороною прав не тільки політичних, але й соціальних: землі й волі для трудящого народу. І через те він свято заховав пам'ять про нього і поривався до його відновлення.

Старшина натомість висунула на перший план домагання політичні, державні. Визволивши від Польщі на перших початках східну Україну, наддніпрянську, і бажаючи далі визволити всю українську землю, козацька старшина хотіла утворити з неї осібну українську державу під своїм проводом. Не покладаючись на власні сили, вона шукала якоїсь опори поза Україною. Так ото Хмельницький з старшиною зв'язалися з Кримом і Туреччиною, признавши зверхність султана, потім з московським царем, далі ввійшли в змову з шведським королем, що своїм трактатом зобов'язався «признати і проголосити Військо Запорозьке з усіма підвладними йому землями за народ свобідний і нікому не підвладний» і добитися від Польщі признання цілої України незалежною державою.

В сім домаганні української старшини відповідали бажанням народу — тільки народ, не довіряючи панським нахилам старшини, боявся, щоб вона не помирилася з Польщею і не повернула на Україну панів. Тому раз у раз мішав старшинську політику, і се роздвоєння народу і старшини підрізало українську свободу, дало московському уряду змогу приборкати українську державність, а далі взагалі закувати в тяжкі кайдани все українське життя.

«УКРАЇНСЬКЕ ПИТАННЯ»

З того часу, як московський цар згодився прийняти Україну під свою руку (восени 1653 р.), українське політичне життя оберталось навколо відносин до Москви. Українське життя вступило в період «українського питання» щодо Московсько-Російської держави і в нім зоставалося до останньої революції.

Хмельницький із старшиною від самого початку повстання хотіли, щоб московський уряд своїм військом зв'язав Польщу, а особливо Литву і дав змогу Україні повернути всі свої сили на визволення всієї української землі і формування її в Українську державу. З переговорів виявлялося, що московський уряд не розірве своїх відносин з Польщею за меншу ціну як за признання московського царя зверхником України. Московську поміч гетьманські круги цінили так дуже, що згодилися на се — але, розуміється, хотіли задержати українську державність і під московською протекцією. В сім напрямі сталася в Переяславі усна умова з царським представником Бутурліним, що приїхав на Україну на початку 1654 р. прийняти присягу від гетьмана, війська і всієї української людності. Українські послы, що поїхали до Москви дістати від царя письмове підтвердження на свої домагання, запропонували їх цареві у формі прошення, очевидно, по формі, даній їх московським приказом (міністерством), і царські відповіді дано у формі резолюцій на сі прошення. Але московський уряд дивився на сей акт таки як на договір свій з Україною, чи «Військом Запорозьким», — так і називав їх «договорними статтями», або договором. Він не наважувався ні в чім змінювать сих «статей Богдана Хмельницького» (як він їх називав) інакше як тільки за згодою військової української ради, навіть цар Петро, зломивши сю умову самовільно, все-таки по старій пам'яті називав їх «трактатом, учиненним з Хмельницьким», і так само Катерина, скасувавши гетьманство, не переставала називати їх договором, чи «уговорними статтями»¹.

Царські резолюції одначе від самого початку не вдоволили війська. Українська старшина і все громадянство хотіли,

¹ Про се ширше в брошурі «Переяславська умова».

щоб Україна, яка стала фактично після великого повстання 1648 р. самостійною державою, так і далі нею була. Вони зрікалися своєї незалежності, приймали зверхність московського царя, обіцяли йому свою військову поміч взамін за поміч, якої сподівалися від Москви, готові були платити до царського скарбу частину своїх доходів, але у внутрішнім своїм правлінні хотіли повної автономії. Тим часом московський уряд, хоч на практиці рішився до смерті Хмельницького не рухати української автономії, пообіцяти сеї незайманості не хотів. Він сподівався згодом привести Україну в повну залежність, як звичайну провінцію. Се зрозуміли на Україні й стали з підозрінням дивитися на московський уряд.

Ще більше роздражнив він українське громадянство, коли цар звабився на польські обіцянки, що поляки виберуть його королем Польщі,— вчинив перемир'я з Польщею проти шведів, союзників козацьких, і від українців захотів, щоб вони з поляками замирилися, а завернули на шведів. Українці вважали сю сепаратну угоду Москви з Польщею за зраду Москви, за розірвання Переяславської умови. Вони рішили ввійти в тіснішу спілку з шведами, уклали з ними згаданий вище трактат і постановили спільними силами добити Польщу, а з Московією свої відносини розірвати. В 1658 році, за наступника Хмельницького гетьмана Виговського *, оголошено українську ноту до європейських держав: гетьманський уряд оповіщав їх, що лукава і зрадлива політика московська змусила його розірвати укладену спілку, скинути зверхність царя і з поміччю сусідніх держав одстоювати незалежність України від Москви ².

На біду, сі сусідні держави не могли тоді підтримати Україну. Швеція мусила кинути війну з Польщею, тому що на неї саму напала Данія. Українці мали для помочі кримців, але сього було мало; тоді старшина ввійшла в згоду з Польщею і уклала з нею спілку (Гадяцька унія **, 1658 р.), що забезпечувала Україні державну самостійність. Та простий народ на Україні не хотів мати ніякого діла з Польщею — боявся, що пани знов повернуть на Україну. Сим і покористувалася Москва.

² Про все се ширше в мойй «Ілюстрованій історії України» і в книжці «З політичного життя України».

Московський цар, як раз взяв Україну, не хотів випустити з рук, і тепер скористався з сього українського роздвоєння, з недовір'я народу до старшини. Виговський мусив зректися булави, і його наступник Юрась Хмельниченко * так само. Московський уряд дуже зручно визискував для себе внутрішні замішання України, щоб мати своїх прихильників між старшиною і всякими способами підкупувати тих, хто стояв проти московської політики. Так упав Многогрішний **, потім Дорошенко ***. Старшина не сміла виступати проти Москви після сього. Тільки похід шведів на Україну осмілив її зробити ще одну спробу зволення. А коли вона не вдалася, цар Петро наважився скасувати державний лад України — всяку самостійність її, не питаючися згоди військової ради української, як досі робив московський уряд при всякій зміні в «статтях Б. Хмельницького». Одначе се рішуче порушення «трактату, учиненого з Б. Хмельницьким» самому російському уряду — наступникам Петра, — здалося виступом занадто рішучим і небезпечним. Воно вернуло українські порядки, і тільки Катерина II осмілилася покасувати їх знову і ще більш рішучо, ніж се зробив Петро I, почавши від скасування гетьманського уряду (1764 р.) і кінчаючи знищенням Січі (1775 р.) і військового устрою української гетьманщини (1783 р.).

Се знищення українського автономного ладу, без згоди українців, було вчинком беззаконним, безправним, бо він противився Переяславській умові, котрою Україна прилучилася до Москви. Як уже сказано, сам московський уряд дивився на «статті Хмельницького» як на договір, що може бути змінений тільки за згодою обох сторін — він не признавав можливим змінювати його самовільно. Українське громадянство в своїх наказах на скликане Катериною II зібрання депутатів в 1767 р. однодушно висловилося, що «статті Б. Хмельницького» мусять бути заховані і гетьманство повернене. Але царський уряд вважав себе досить сильним, щоб накинати свою волю українцям і гостро карати всякий непослух і всякий протест.

НОВЕ УКРАЇНСТВО ХІХ ВІКУ

Цариця Катерина поклала всі надії на те, що, страшаючи карами прихильників волі, а нагороджуючи урядами, чинами і грошима покірних, царський уряд примусить українське громадянство забути свої давні мрії і змагання. Як злі духи — вороги України — в Шевченка у «Великім льоху» замишляють:

Я золотом розтопленим заллю йому очі.

Я царевими чинами скручу йому руки.

А я зберу з всього світа всі зла і всі муки...

Старшину українську зрівняно з дворянами російськими, чини козацькі переведено на чини російські. Відкрито українцям дорогу до найвищих посад російських (чимало з них було міністрів). Селянство українське віддано українській старшині в люте кріпацтво, у всім зрівнявши з селянами великоруськими, аби тільки старшина, пани українські забули Гетьманщину і права українські.

Але громадянство українське не забуло. Навіть пани українські, взявши вдячно, що їм дав царський уряд, таки не перестали жалувати за гетьманським урядом і старою автономією. Між народом же і між тим громадянством, що виходило з народу або взагалі з кругів не панських — з духовенства, наприклад, було велике незадоволення на нові московські порядки. Народ український свято зберігав пам'ять про стару козаччину, боротьбу за волю і рівність, стару славу українську, перемогу народу над панами. Письменники українські пригадували колишню славу Гетьманщини, жалували і обурювалися на неволю народну, гірку долю кріпаків, вихваляли високі чесноти селянської душі, селянського розуму, селянського життя, славили народне слово і народну поезію. Так приготовлявся ґрунт під нове українство. А виступило воно перед світом в політичнім українським товаристві, так званім братстві Кирила й Мефодія *.

Зав'язали його в Києві в 1846—1847 рр. найвизначніші, найкращі сили тодішньої України: Шевченко **, Костомаров ***, Куліш ****, Гулак *****, Білозерський ***** і інші. Товариство се існувало недовго — бо його видав доносчик. Але воно все-таки встигло згуртувати навколо себе

доволі багато людей з українського громадянства і досить виразно зазначило напрям нового українства. Стоячи на ґрунті української пам'яті про визвольну боротьбу — братств, козаччини, воєн з Польщею за визволення українського народу, Кирило-Мефодіївці поставили своїм завданням добиватися скасування на Україні всякої неволі, розкріпачення селянства, свободи віри, слова і друку, проведення повної рівноправності, знищення всяких класових привілеїв і нерівностей, поширення освіти й піднесення добробуту народного. Останньою ж метою товариство ставило заведення справжнього народовладдя на Україні і по всій Слов'янщині. Україна мала перетворитися в окрему республіку з виборним на певний час президентом, щоб уся адміністрація і вся влада у ній була виборна, «не по роду і маєтку (цензу), а по розуму і освіті». Кожний інший слов'янський народ також мав утворити таку демократичну республіку, і сі слов'янські держави, числом сім або вісім, мали об'єднатися у федерацію. Главою їх мав стати спільний слов'янський сейм у Києві, складений із депутатів сих слов'янських республік, виборний президент всієї федерації з кількома міністрами для спільних справ федерації (наприклад, для заграничних зносин).

Товариство існувало недовго, бо вже весною 1847 р. членів його арештовано, розсаджено по в'язницях і розіслано по далеких сторонах. На українство пішли всякі заборони і пострахи. Проте гадки і плани Кирило-Мефодіївців пішли широко в громадянство, і від них веде свій початок сучасне українство. Кирило-Мефодіївці, коли повернулися із заслання, старалися, поскільки се вважалося їм можливим, проводити в діло коли не республіканські, то народолюбні плани сього товариства, або обґрунтовували з наукового погляду свої старі гадки. Величезний вплив мала поезія Шевченка. Його вірші, хоч заборонені, широко розходилися, а й ті, що не були заборонені, були перейняті гарячим протестом проти сучасного ладу, закликали до старих часів великої визвольної боротьби за волю і самостійність України. В тих писаннях, які виходили поза Росією — в Галичині, в Швейцарії тощо, українці розвивали далі гадки Кирило-Мефодіївців про автономію України, про забезпечення її демократичного устрою — свободи, рівноправності, по-

вноти національної культури,— щоб у всіх галузях громадського і культурного життя українська людність могла задовольнити свої потреби в українських формах: українським письменством оригінальним, українськими перекладами з чужих літератур, українським театром, українською школою, українською наукою, українським мистецтвом.

Царський уряд лякався сих планів українців. Славний цар-освободитель Олександр II * 1876 р. видав ганебний указ, що мав знищити українство. Сим указом заборонялося привозити із-за границі українську літературу без дуже гострої, просто неможливої цензури, і в Росії українські писання заборонялися майже зовсім. Проте розвій української політичної мислі в отім напрямі, як я сказав тільки що, йшов далі невпинно, незважаючи на всі заборони та кари і нагінки на українських «сепаратистів», як їх називали вороги (себто таких, що хочуть відділитися).

Одне тільки досягали всі ці ганебні, нелюдські царські заборони — що українці не могли винести своїх планів і домагань на широку публіку, в народ. Уряд не дозволяв ніяких українських газет, ніяких писань на політичні українські теми, ніякої літератури для народу на українській мові. Але в гуртках і громадах українських міцно трималися Кирило-Мефодіївських поглядів про потребу ґрунтовної перебудови життя, про автономію України і заміну її залежності від Російського царства федеративним зв'язком. Сі погляди особливо розвивалися визначним українським діячем, київським професором Мих. Драгомановим **, що, виїхавши за границю в 1870-х роках, двадцять літ прожив там у еміграції, до самої смерті, і в ріжних часописах, збірниках і писаннях, що видавав із своїми товаришами в Женеві, потім у Львові на гроші, складені українцями в Росії, доводив потребу автономії України і федеративного укладу Росії.

Коли стало свобідніше в Росії, після Японської війни *** і за часів першої та другої Думи, українці і в Росії виступили публічно з сими домаганнями: заявили, що своєю політичною програмою ставлять автономію України в федеративній Росії і тільки з становища тактичного зараз настоюють на першій половині сеї програми — здійсненні національ-

но-територіальної автономії України й інших національних областей Росії³.

Від того часу, оскільки цензурні умови давали змогу (про федеративний устрій писати уряд не дозволяв, вважаючи це порушенням цілості Росії) — українці не переставали розвивати і повторювати при кожній нагоді, в пресі і живим словом про сі свої домагання.

Тепер, коли пропали всякі обмеження свободи слова, зборів і організацій, українці виступають рішуче з сим своїм домаганням широкої національно-територіальної автономії України в федеративній демократичній Російській республіці. Вони організують на сій основі всю свідому українську людність і від сих домагань не відступлять.

ДО ЧОГО ЙДУТЬ СІ ДОМАГАННЯ

До чого ж іде українство, виставляючи оці домагання? Чи хочуть українці відділити Україну від Російської держави — як страшать вороги нинішнього руху несвідомих — коли домагаються автономії України? Чи хочуть розбити сю державу на частини, вимагаючи її перетворення в федеративну республіку? Чи хочуть вигнати з України всіх неукраїнців, жадаючи українізації уряду і всяких установ? Чи хочуть відрізати великоросів від Чорного моря і згнати на північ, замкнути їх в тісних межах колишнього Московського царства?

Такі страхи можуть пускати або люди нетямущі, котрі самі не розуміють, що значить автономія та федерація⁴, або вороги свободи і нового ладу, що хочуть перелякати і пересварити людей, та, наробивши заколоту, скористатися з того, щоб знову повернути назад царя, чиновників і всякі старі порядки. Се дуже небезпечна робота, і з неї не можна спускати очей. Несвідомих треба освідомлювати, а свідомих остерігати щодо небезпечних наслідків, які може мати їх баламуцтво.

Українці не мають наміру одривати Україну від Росії.

³ Дивіться мій збірник «Освобождение России и украинский вопрос», складений із статей, друкованих під час першої Думи, 1906 р.

⁴ Значення сих назв тут не буду вьясняти, зроблено се в брошурі «Якої ми хочемо автономії і федерації».

Коли б вони мали такий намір, вони виступили б широко й одверто з таким гаслом — бо тепер за се вони б нічим і не ризикували. Коли вільно полякам жадати відновлення незалежної Польщі, то вільно й українцям, якби вони схотіли, домагатися відлучення України і повернення її в те становище, в якому вона стояла перед актом 1654 р. — безправно порушеним російським урядом. Але українці не мають наміру відділятися від Російської республіки. Вони хочуть задержатися в добровільному і свободному зв'язку з нею. Хочуть тільки, щоб вона ні в чім не обмежувала їх свободи і самостійності національного життя. Для того хочуть широкої автономії України. Хочуть, щоб російський уряд і великоруське громадянство, з свого боку, широко й одверто відреклися всяких явних і тайних забаганок правити Україною проти її волі, верховодити нею, використовувати (експлуатувати) її засоби для завдань, які українцям чужі. Хочуть, щоб великоруське громадянство і російські партії признали, що Україною мають правити не вони, а український народ, із урахуванням прав меншостей (втім, і тих великоросів, які живуть і житимуть на українській землі), але з признанням державних прав української нації на українській землі. Коли буде таке щире признання з обох сторін, тоді відносини будуть ширі і сердечні, свободні від усяких укритих, задніх думок.

Добиваючися федеративного устрою Російської республіки, українці зовсім не мають наміру тим ослабляти її або розривати. Говорити щось подібне можна хіба тільки розраховуючи на людську неосвідомленість. Землі, зв'язані федеративним укладом, становлять одну державу. Їх союз зв'язує не завсіди — приймаючи його, вони зрікаються права самовільно виходити з союзу. Вони заінтересовані, щоб їх союз був сильним і безпечним, щоб нікому не спадало на думку зачепати або кривдити його членів. Те, що кожний з народів чи країв, членів сього союзу, має сам своє державне право, являється державою, зовсім не ослаблює їх потягу до спільного державного зв'язку, на користь якого, в спільнім інтересі, ці держави-члени зрікаються чого з своїх прав. Германія стала федерацією вже кількадесят літ, а проте федеративний зв'язок зовсім не ослабив її — навпаки, се найбільш солідарна, найбільше внутрішньо міцна держава з усіх сучасних. Стара Росія не могла нія-

ким примусом добитися такої внутрішньої єдності. Нова Російська республіка, коли хоче удержатися в цілості і силі, повинна щиро зрєктися всяких намірів тримати когось силоміць на припоні, до кінця провести принцип свободи і самоозначення у внутрішніх відносинах. А такою, до кінця проведеною системою свободних і рівноправих відносин, може бути тільки федерація.

Кажуть, що Германія держиться цупко, незважаючи на федерацію, бо се один німецький народ, принаймні у більшості. Та от Швейцарія дає приклад того, як кілька народів — німці, французи, італійці „дружно тримаються разом у федерації, і не тягне їх до сусідніх, одноплеменних їм самостійних держав. При ріжноплеменності Росії, власне, тим більше їй потрібний федеративний устрій, щоб народи її не чули переваги або панування над собою державного великоруського народу, а чули самі себе державними кожний у своїй землі.

Не значить се, що громадяни з інших країв Російської республіки не будуть мати доступу, скажімо, до України, що з України виженуть «кацапів», що великоросам не буде тут змоги вести якесь діло, служити, мати заробіток. Перший принцип федеративного устрою, що громадянин однієї із земель федерації має громадянські права в цілій федерації: значить, чоловік, що народився в Московщині, матиме всі громадянські права, наприклад, на Україні — може там скористатися з своїх виборних прав, займати посади, вести діла.

Нема сумніву, що до всіх державних установ України він матиме змогу звертатися на своїй великоруській мові і діставати від них відповіді. В усіх більших містах, безсумнівно, будуть школи для дітей великоросів із російською мовою і т. ін.

Через те не може бути мови, щоб автономія України чи федеративний уклад Російської республіки загрожували великоросам доступ до Чорного моря, до українського вугілля, заліза чи до чогось іншого. Знов пошлюся на приклад Німеччини. Хіба якийсь прусський купець відчуває, що Гамбург, найбільший порт Німеччини, се осібна держава, тому що Гамбург являється окремою міською республікою в складі Германської федерації? Хіба скаже, що через те йому, як пруссакові, нема до моря доступу — що Пруссію

відтинає який-небудь Мекленбург або Ольденбург? або що Баварія — се чужий край, де йому нема притулку? Нема там сього, і так само не буде сього і в федеративній Російській республіці.

НАШІ ЗАВДАННЯ

Українці не мають бажання від когось відділюватись, відмежовуватись — вони хочуть тільки, щоб їм і всьому громадянству України була змога порядкувати крайові справи, будувати долю краю без усяких сторонніх втручань і без можливості таких втручань. Вони знають свої сили і засоби й певні того, що коли край буде мати таку волю і буде забезпечений від усяких гальмувань і втручань збоку, він буде розвиватись настільки сильно і успішно, що йому не треба буде яких-небудь штучних огорож від чужих впливів чи конкуренцій.

Ми маємо так багато свого, що нам нема чого зазіхати на чуже. Ми знаємо, що може наш народ, і ми не боїмося, що хтось потягне в нього щось з-під носа, коли українці зможуть розвинути відповідно свої сили і засоби. Наш край великий і багатий, один з найкращих країв на світі, створений для розвитку великої, економічно сильної держави. Український народ повний життєвої сили, енергії, здібний, витривалий, високо здатний до організації, до громадської солідарності. Національні почуття — стільки віків боротьби проти усяких напасників, що наступали на волю і добро України, зв'язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства — від панських і буржуазних груп до пролетаріїв. Досить відкрити людині очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні. З сею міцною єдністю наш український народ становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в східній Європі.

На нього може безпечно опертися і Російська республіка, коли зрозуміє його значення — коли усвідомить собі, що не гальмувати організаційну енергію українського народу їй треба, не обмежувати її, а власне, дати всяку змогу розвинути їй вповні. На сім камені — як вірували наші діди Кирило-Мефодіївці — зможе опертися і Слов'янщина.

Він зможе відіграти велику роль в майбутній організації Європи.

Я твердо вірю, та й не один я, що велика революція російська — тільки б її заховати від упаду та від анархії — дуже вплине на політичну перебудову всієї Європи, на її перетворення в Європейську федерацію. Про таку федерацію думали здавна політики і спеціалісти державного права: вони вважали її логічним висновком з усього дотеперішнього розвою європейського життя. Вона тільки здавалася дуже далекою до останніх подій — так як тепер здається близькою і здійсненою. І от чому я й інші ні трохи не журимося повною політичною незалежністю України, не надаємо їй ніякої ваги. Для близкого часу зовсім досить широкої української автономії в федеративній Російській республіці. А в будучині, сподіваємося, ся республіка ввійде в склад федерації Європейської, і в ній Україна стане одною з найбільш сильних, міцних і певних складових частин — одною з опор сеї Європейської федерації.

Але щоб наблизитися до сеї світлої, великої будучини, нам, українцям, перед усім і над усе треба всіляко подбати про політичну організацію українського народу і його солідарність.

В здобуванні прав для свого краю і народу нам може вже й не буде помочі від інших народів, від іншої людності, яка живе на Україні й поза Україною. Вже то вона й показала почасті, а ще більше, мабуть, покаже.

Та людність, що зібралася по містах України з різних прихожих людей і всякого неукраїнського народу, і з людей українських, але таких, що від свого народу відірвались і звикли до мови і культури російської, привикла думати, що живе вона коштом Російської держави, а не українського народу, привикла вважати себе за керманичів і провідників українського сільського народу. Сим людям і боязко і незвично тепер думати, що прийдеться їм іти за селянами, за українцями, а не кермувати ними, вчитися української мови, давати їй місце в школі, в уряді, в житті, рахуватися з українцями, як з господарями, а не невільниками.

Вони хотіли б, щоб українці далі полишали старшинство і верховодство на Україні їм, російській інтелігенції, російським революціонерам, російським соціалістам, а ук-

раїнські соціалісти, революціонери, демократи для них не справжні соціалісти і демократи, тому що вони добиваються своїх національних прав. Вони радять українцям, благаяють їх і погрожують їм, щоб вони сиділи тихо, не загострювали відносин, держалися тут на Україні, як одна з тих національних організацій, що існують по українських містах — на рівні з євреями або поляками, а верховодство полишали російським громадським організаціям чи партіям. Щоб думали виключно про добро Російської держави і руського народу, себто московського, а з своїми національними потребами чекали тихенько і терпеливо, поки зберуться Установчі Російські збори, і як вони вирішать про нас, так тому й бути: признають якісь права українському народові — добре, наше щастя, не признають — «меншість мусить скоритися більшості», кажуть вони, і надія, видно, така, що більшість може таки висловитися за те, щоб держава Російська, хоч би й демократична, хоч би й республіка, а була таки одноцільна і одностайна по-давньому: мала б місцеву самоуправу, в тім роді як старі земства, ну кращі від них, але краї такі, як Україна, не мали б свого осібного права.

Прикро спорити і ворогувати з сими людьми, ще прикріше було б, коли б прийшлося боротися. Бо між сими людьми є, розуміється, багато явних і тайних прихильників старого ладу, старого гніту і неправди, і їх не жалко. Але є чимало людей, котрі й щиро бажають свободи і рівності, щиро вірять в те, що вони являються вірними представниками нового демократичного ладу, республіканського устрою, і що коли вони всіляко силкуються обмежити український рух, то се вони роблять в інтересах культури!

Прикро, та що робити! Не можна українцям зрікатися своїх прав і задоволення своїх потреб з огляду на таких людей — коли вони навіть і щирі в своїй несвідомості. Бо, крім забезпечення тих прав громадянина і людини в демократичній Російській республіці, яким вони піклуються разом з нами, є ще потреба України як краю і українців як народу, і їх так само треба забезпечити в майбутнім новім устрою, не складаючи того на Російські Установчі збори — чи вони схочуть на те пристати чи ні. Обмеження народних прав своїх, експлуатації їх або дальшого російщення України українці не можуть допустити, хоч би воно мало вес-

тися не під царським штандартом, а під червоним прапором республіки.

Сподіваємося, що керманічі Російської республіки ще таки зрозуміють, що те, чого ми домагаємося, се невідступна потреба українського народу, від котрого не відступить, бо не може і не сміє відступити, хто б не стояв на чолі його, які б верстви і групи ним не проводили. Зрозуміють, що в інтересах свободи і революційних здобутків керманічі Росії повинні мати український народ за собою, а ніяк не проти себе. А зрозумівши, скоро зрозуміють і те, що може їм дати український народ, най залишать свої підозрілі, невірні відносини до нього і його змагань.

Бо ж і нема другого народу, більше відданого інтересам свободи і здобутків революції, як народ український.

Але покладатися йому треба тільки на себе, і за себе вміти постояти!

Михайло Грушевський

ВІЛЬНА УКРАЇНА

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВЕЛИКА ХВИЛЯ

A large, stylized, decorative letter 'B' in a cursive or calligraphic font, positioned above the start of the main text.

Велика хвиля настала!
Впали з України кайдани, в котрі прибрала її лукава політика Московського царства, коли визволений великими зусиллями український народ передав у його опіку свою новоздобуту свободу!

Як тільки виявилася дійсна основа московської політики — її заміри трактувати українців не як вільних спільників, а простих підданців московського царя, власність московського царства, — українське громадянство, його політичні провідники голосно і рішуче запротестували проти сього. Вже через чотири роки після піддання цареві маніфестом 1658 року вони проголосили своє піддання за уневажене, свій зв'язок з Москвою за розірваний. Але царський уряд якраз узяв під свою руку український народ, так уже не хотів вертати йому волі — права рішати за себе. Використовуючи кожную внутрішню незгоду в українським громадянстві, класові і всякі інші суперечності,

що розбивали одностайність української політики, він нитку за ниткою сплітав міцні ретязі на український народ і нарешті привів його до того поневолення, до тої безрадности і упадку, в котрім він опинився через сто літ пізніше.

Всі героїчні зусилля, всі жертви і заходи кращих синів України в пізніші десятиліття зоставались без успіху. Російський спрут цупко тримав свою здобич, і тільки російська революція визволила нас, розтявши нервовий центр його. Ми знову стали з підданців громадянами, вільними і повноправними, і можемо знову рішати за себе, становити право для себе і будувати долю свого народу, своєї землі. У вільній Російській республіці не може бути невольних народів, так само як не може бути невольних людей!

Сю глибоку зміну в становищі нашого народу і нас, як його представників, ми мусимо в повній глибині відчуті і з неї відповідні виводи зробити. Минули ті обставини, коли ми мусили виступати з петиціями, супліками, доводити свої права навіть на культурне самоозначення, навіть на такі елементарні речі, як уживання своєї мови для своїх культурних потреб, допущення її до навчання в школі, до уживання в урядах і суді. Ще рік тому українське громадянство силкувалося прихилити уряд і законодавчі органи до того, щоб вони зрушили українську справу в Росії з мертвої точки, признавши отсі елементарні домагання: занехання репресій, відновлення скасованої з початком війни української преси і українських організацій, заведення української мови в школі і в урядуванні. Ні уряд, що ще вірив тоді в можливість повного винищення українства у виїмкових обставинах війни, ні російські парламентарні кола, ні поступове російське громадянство тоді не послухали нашого голосу. Українство зосталося на мертвій точці репресій аж до останньої хвили. Система утисків на українство була доведена до небувалих крайностей — дійшла свого вершка, небувалого від ганебного указу 1876 року, саме в переддень революції, що переставила українську справу в зовсім інші обставини, на зовсім інший ґрунт.

Нічого більш помилкового не може бути тепер, як витягнути старі українські петиції й подавати їх наново уряду як наші домагання в даний момент. Не може бути більшого нерозуміння хвилі, як наші старі домагання вважати мірою

Мих. Грушевській

Вільна Україна.

Статі з останніх днів =====

===== (березень — квітень 1917)

Статі сі друковали ся в часописі «Нова Рада», №№ 1-15, з 25 березня — 15 квітня.

Ціна 15 коп.

Київ, 1917.

Друкарня г-на «П. Барський», Хрещатик 40.

українських потреб в теперішності і сповненням їх думати задовольнити потреби нинішнього українського життя. Те, чого ми добивалися п'ять, чотири, три, навіть рік тому, коли б се було тоді, було б прийняте українським громадянством з широю подякою і дійсно могло б мати своє значення, було б добром для нашого народу, охоронювало б його від переживання тяжких хвиль останніх літ, полегшило б йому дальший культурний похід. Воно, розуміється, потрібне й тепер, мусить бути уділене негайно, щедрою рукою, в розмірах найбільш широких, свобідних від усяких обмежень і застережень. Але воно ніяк не може вважатися задоволенням українських потреб, «розв'язанням українського питання» для даного моменту. Се треба з усією рішучістю сказати про останню заяву тимчасового уряду про його співчуття до «культурно-національного самоозначення народностей Росії». Не про нього тепер річ і нікого воно тепер не інтересує на Україні. Українського питання вже нема. Є вільний великий український народ, який будує свою долю в нових умовах свободи.

Великі події, пережиті нами, зняли гальма із скритої енергії нашого народу. Як пригнічена пружина, вона підноситься перед здивованими очима чужих і своїх.

Потреби і домагання України розгортаються в усій широті. Найбільше нещастя в сій хвилі для уряду і для провідників громадянства — се не поспіти за скорим розгортанням домагань моменту.

Царський уряд кінець кінцем засудив себе на смерть тим, що не міг йти з походом життя і дурив себе гадкою, що може його спинити або притримати, розложити задоволення навіть тих уміркованих вимог, які йому ставилися на безконечні часи. Так можуть себе потопити і його наступники, і всі, хто береться кермувати народним життям чи нашим, чи загальноросійським, коли будуть водитися старими споминами про ті мінімальні жадання, які ставились в старих умовах життя, в тім черепашинім поступу, котрим воно поступало.

Остерігаємо їх від сього! Ми ж в кожному разі сих помилок не можемо робити! Мусимо тримати руку на пульсі народного життя і йти з ритмом його биття. Воно тільки нам закон, йому ми мусимо коритись, його оголосити всім, без огляду, чи воно буде їм приємно, чи ні.

Домагання, котрі висуває нинішня хвиля, можуть бути прикрою несподіванкою для багатьох. Але нема що робити! Мусимо їх ставити і проводити. Лагідно, по можливості, і тактовно, скільки є змоги, — але рішуче, рішуче, рішуче! *Fortiter in re suaviter in modo*, як говорить старе прислів'я (твердо щодо самої речі, м'яко щодо форми).

Перед вагою моменту і відповідальністю, яку він кладе на всіх нас, мусять відступити на другий план всякі інші огляди й рахунки.

Воля нашого народу мусить бути сповнена.

ПОВОРОТУ НЕМА

Резолюції, винесені на вселюдних зборах, громадських і партійних з'їздах, конференціях і нарадах останніх тижнів, не полишають ніякого сумніву щодо тої політичної платформи, на якій об'єднуються всі активні елементи української людності. Се старе наше домагання широкої національно-територіальної автономії України в Російській федеративній республіці, на демократичних підвалинах, з міцним забезпеченням національних меншостей нашої землі.

Інакше і бути не могло. Домагання народоправства і суто демократичного ладу на Україні у відокремленій, «незмішаній» автономній Україні, зв'язаній тільки федеративним зв'язком чи то з іншими племенами слов'янськими, чи то з іншими народами і областями Російської держави, — се старе наше гасло. Підняте ще в 1840-х роках найкращими синами України Шевченком, Костомаровим, Кулішем, Гулаком, Білозерським і іншими, воно від того часу не переставало бути провідним мотивом української політичної мислі, організаційної роботи, культурної і громадської праці. Часами тільки воно не розгортувалося широко і прилюдно з причини цензурних заборон і репресій, якими старий режим Росії оточував гасла автономії і федерації. Але, як тільки українське громадянство дістало змогу свobodно висловити свою гадку, воно повторювалося безустанно всюди і завсіди: з трибуни першої і другої Думи, в пресі «днів свободи» і т. ін. Тепер же воно могло б бути проголошено не тільки друкованим словом, але і живим — на великих зборах, маніфестаціях і в усякого роду прилюдних за-

явах, до котрих прилучаються українські і неукраїнські зібрання на місцях, заявляючи солідарність з ними і підтверджуючи, що се домагання всього українського громадянства і всіх політично-свідомих верств України.

Без сумніву, воно зостанеться тою середньою політичною платформою, на котрій буде йти об'єднання людності України без ріжниці верств і народностей. Середньою між програмою простого культурно-національного самоозначення народностей і домаганням повної політичної незалежності.

Програма культурного самоозначення, котру недавно в одній із своїх промов необережно прийняв за міру національних домагань народів Росії, і втім і народу українського, голова нинішнього тимчасового уряду князь Львов *, тепер вже нікого на Україні не вдовольнить. Ті часи, коли українському громадянству приходилося рахуватися з обставинами старого режиму, з неможливістю виявити масову волю українського народу до всієї повноти національного життя і з тим недовір'ям, яке виявляло до українства, як до руху народного, громадянство російське, минули безповоротно. Тоді не тільки уряд, а й поступове російське громадянство ставилося до українства, як до якоїсь невеликої інтелігентської купки: її зв'язки з народом уявлялися сумнівними, її запевняння про потреби народного життя приймалися скептично. Українцям приходилося проробляти тяжку педагогічну роботу із сим громадянством за принципом «від легшого до труднішого», висуваючи на чергу найбільш елементарні, безсумнівні для всякої, просто тільки гуманно і культурно настроєної людини. Такі були домагання українського навчання в школі, допущення української мови в урядованні, суді й церкві — де українські маси стрічаються з культурою, громадською і державною організацією. Воля народу не могла бути виявлена, приходилося сі скромні домагання аргументувати більше «од розуму». Вони повторювалися довго і так іще недавно, і коли були б почуті вчасно, витворили б тривкий моральний зв'язок між українським громадянством з одного боку, російською державністю й великоруським поступовим громадянством з другого.

Але, на превеликий жаль, їх не слухали, поки був час. Не послушали і в критичний момент, коли російський уряд ско-

риставшися війною, заходився нищити і викорінювати українство в Галичині і в Росії, не спиняючися перед найбільш вандалськими, варварськими заходами. Українці не знайшли помочі і підтримки у великоруським громадянстві ніде, крім деяких соціалістичних груп.

Се — треба правду сказати — викликало в українцях глибоку зневіру до російської поступовості і демократії, до можливості, в союзі з нею, забезпечити повноту українського національного життя в рамках російської конституційності.

В сю можливість українське громадянство вірило перед війною, коли зав'язувалися, як здавалося, міцні зв'язки між ним і поступовим великоруським громадянством. Але зв'язки ці не витримали воєнної проби. З тим стало все більше зростати переконання в неминучій потребі забезпечити українському народові державне право або федерацією Російської держави, а як ні, то повною незалежністю України. Тільки державність признавалась певною запорукою вільного політичного і національного розвитку українського народу. Се сталося і відмінитися не може. Від сього становища не може бути повороту назад, в пройдені стадії чисто культурного самоозначення або культурної автономії.

Широка автономія України з державними правами українського народу в федеративнім зв'язку — се та програма даного моменту, від котрої не може бути уступлення назад. Всякі перешкоди, всякі вагання в задоволенні її з боку провідників Російської держави чи кермуючих кіл російського громадянства може мати тільки один наслідок — се пересування центра ваги в бік українського самостійництва. Про се самостійництво російські лідери заговорили з Думської кафедри ще перед війною. Але вони самі й дали йому зброю в руки своєю хиткою, ухильничою політикою в українській справі в сих останніх роках українського лихоліття. В теперішній хвилі прихильники самостійної, чи, вірніше сказати, незалежної України годяться зостатися на спільній платформі широкої національно-територіальної автономії і федеративного забезпечення державного права України. Прапор самостійної України стоїть згорнений. Але чи не розгорнеться він з хвилею, коли все-російські централісти захотіли б вирвати з наших рук стяг

широкої української автономії в федеративній і демократичній Російській республіці?

З сим треба великої обережності. Се повинно бути ясно керманичам Російської держави!

ВІД СЛОВА ДО ДІЛА!

Автономія — федерація! Широка автономія України в її етнографічних межах в федеративнім зв'язку з демократичною Російською республікою. Се наша платформа, се гасло, з котрим підіймаються і стають безконечні лави українського війська, селянства, робітництва, молоді, інтелігенції, і з ними пліч-о-пліч все нові й нові групи інших народностей України, з неукраїнських меншостей української землі. Поки що відокремлені, вони щодалі будуть, певно, ставати густішими і більшими в міру того, як буде їм вияснюватися реальна сила українства і усвідомлюватиметься дійсний характер його — що воно не має в собі нічого насильницького, виключного, агресивного, ніяких апетитів до панування, гноблення чи до обмежування в правах інших народностей.

Але яким шляхом мусимо йти до тієї мети, яким способом здійснювати се гасло?

Встановлення автономного ладу в національних територіях і федеративного устрою в Російській республіці, так само як і самої сеї республіки, призначено на установчі збори Російської держави. Тимчасовий уряд запевняє в своїм бажанні скликати ці збори якнайшвидше, але не таїть труднощів, зв'язаних з скликанням їх в тих обставинах, коли величезна маса чоловічої людності, найбільш цінна й активна, стоїть на фронті, в окопах або пробуває за границями в полоні. Кінець кінцем зостається неясним і невідомим, як скоро можна буде скликати ті збори, чи, можливо, се буде раніше кінця війни й демобілізації армії. А до того часу — чи та програма автономії й федерації має зоставатися тільки у формі декларації, і ми й інші народності та групи, заінтересовані в її здійсненні, будемо займатися самою агітацією за неї та приготуваннями до виборів, до Установчих зборів?

Мабуть ні! Се була б недопустима пасивність, злочинне

занедбання, становище, не відповідне духу нинішнього часу, поведінка, нав'язана дореволюційним способом мислення, у владі котрого нам ніяк не можна zostаватись!

Велика революція, пережита нами, була не тільки увільненням від царської деспотії, але й від уз того бюрократичного формалізму, що завданням своїм ставив полонити всяку ініціативу, гальмувати всяку самодіяльність людини і громадянства. Воно, се громадянство, звикнувши ходити як віл у ярмі, ще не може відразу звикнути до самодіяльності й ініціативи, далі же всього згори — щоб йому звідти виразно дозволили (по старому принципу — що не дозволено, то, можливо, й заборонене), до чогось закликали, щось задекретували. Тим часом новий лад, власне, чекає від громадянства, щоб воно якскорше, не гаючися, саме організувалося відповідно новим принципам свободи й самодіяльності, приноровляючися до обставин місцевого життя, до вимог даного моменту, — аби скріпити новий свобідний устрій і забезпечити його від усяких лукавих замислів явних і тайних ворогів свободи й демократизму.

І так мусить бути. І раніше явна була неможливість правити і кермувати життям усіх двохсот мільйонної Росії, з її безконечними відмінами національностей і областей, культурних і економічних умов, навіть в співрозмірно спокійних обставинах і налагоджених формах правління. Як можна тепер від тимчасового уряду чекати всякого розпорядку, нормувань і декретувань усього, коли сьому уряду приходить розриватись між скріпленням фронту, занедбаного старим режимом, страшенним розвалом тилу, створеним тим же режимом, і укріпленням здобутків революції? Як можна до того всього покладати на нього ще й організацію нового життя на місцях? Очевидно, тимчасовий уряд не може того всього подолати; він чекає, щоб на місцях прихильники нового ладу, свободи й демократії організували його самі, і готовий дати санкцію, прикласти свою печатку до всього того, що буде зроблене в тім напрямі на місцях. Життя страшенним рухом летить вперед; що не поспіває за ним, тим самим розпадається, нищиться і гине. Треба творити нові форми організації згідно з новими умовами. Робити се можуть тільки організовані сили на місцях. Тимчасовий уряд се розуміє.

Ми бачимо цілий ряд таких виступів його, де він санкціо-

нує ті домагання країв і народностей, які йому приносять-ся. З ріжних сторін ідуть вісті, що місцеві національні більшості беруть на себе вже тепер справу організації свого краю на нових, автономних підставах в порозумінні з національними меншостями своїх країв і з тимчасовим урядом.

В середині березня ми прочитали звістку, що литовські національні організації постановили найближчим часом скликати комітет, складений з представників литовської більшості і народностей-меншостей сього краю (жидів, білорусів, поляків і великоросів), щоб організувати автономний лад в литовських губерніях, і тимчасовий уряд дав вже на те свою принципову згоду. Тиждень по тім читали ми про аналогічну постанову білоруського національного з'їзду, що вибрав виконавчий комітет і доручив йому в порозумінні з тимчасовим урядом організувати урядування на Білій Русі. Коло того ж заходилися естонці, жадаючи вилучення їх національної території з дотеперішніх губернських поділів і устанавлення на ній генерального комісара. Недавно були звістки і про латишів, про молдаван. Роблять в тім напрямі заходи й інші народи Росії.

На великій українській території треба, розуміється, більше часу, щоб порозумітись із іншими народами й виробити програму організаційної роботи в спілці з ними. Але провідна лінія наша буде та сама.

Ми не можемо із складеними руками сидіти і чекати, що нам принесуть установчі збори — який там лад буде устанавлений, який напрям візьме перевагу — централістичний чи федералістичний, чи признає він автономію, якої хочемо, чи заперечить.

Як і інші народи Росії, але ще більше, ніж котрий з них, ми навчені гірким досвідом про те, як сильно сидять централістичні змагання навіть у кращих представниках великоруської інтелігенції. Ми мусимо рахуватися з тим, що й тепер усі наші декларативні заяви про потребу широкої національно-територіальної автономії, поки вони будуть тільки деклараціями, або не виходитимуть з меж фактичної українізації органів місцевого самоврядування або місцевих установ, — будитимуть у тих колах сумніви і скептичні рефлекси щодо того, по скільки, мовляв, се домагання автономії реальне, дозріле, закорінене в житті. А у великоро-

сійських централістів знайдуться союзники і між недержавними національностями!

Ми не можемо в таких обставинах ризикувати тим, що являється питанням життя і смерті в нинішніх умовах для нашого народу і для всього краю, для всієї людності його — його широкою автономією. Ми не можемо ставити сього домагання в залежність від того, чи збереться на установчих зборах централістська чи автономно-федералістична більшість, чи автономісти-федералісти потягнуть за собою інших. Ми мусимо іти напевне.

Тільки поставивши всіх перед фактом, ми розвіємо їх сумніви — так, як реальні виступи українства в останніх тижнях примусили замовкнути старі балачки про те, що, мовляв, українство не має ґрунту в масах, і т. ін. Тільки творячи самі автономію України, українізуючи або творячи нові органи місцевого самоврядування в контакті й порозумінні з іншими народностями, об'єднуючи їх спільними установами і вінчаючи об'єднання автономним органом цілої України (я намічаю тут план, а не хронологічний порядок сеї роботи, котра повинна йти одразу знизу, зверху і з середини), ми доведемо тим самим реальність, життєвість і корисність сього домагання. Підтримуючи всією силою сеї організації новий лад, творячи з неї міцну твердиню його, підтримуючи нею тимчасовий уряд у всім, що служитиме скріпленню свободи і демократії, ми будемо йти в контакті з ним і в сій нашій роботі в краю. І нарешті ухваливши нову організацію краю, об'єднаною волею представництва України, організованого так, щоб воно дійсно могло виявити волю людності всієї нашої країни, — ми не будемо з тривогою чекати висліду Установчих зборів, як розгравання якоїсь всеросійської лотереї, а будемо знати, що вони нам дадуть.

Дадуть те, що властиво по самій ідеї своїй дати повинні — останню юридичну санкцію того устрою, який виробиться на місцях, в національних і всяких інших областях в згоді з принципами свободи й демократизму, за порозумінням місцевих національних і класових груп, і Установчим зборам буде запропонований вже для остаточного підтвердження і затвердження.

НАРОДНОСТЯМ УКРАЇНИ

Ми домагаємося державного права для українського народу в федерації народів Росії, широкої автономії України в її етнографічних межах, повноти політичного, культурного і національного українського життя. Але все се не має бути, не повинно бути, і не буде погрозою для інших народностей, які мешкають на Україні! Ми добуваємо державне право для української землі не для того, щоб панувати над національними меншостями України. Ми домагаємося для неї широкої автономії не для того, щоб тільки для себе використовувати її права. Повнота національного життя, котрої ми добиваємося для українського народу, не повинна затоплювати інших народностей і обмежувати їх змагання для свobodного розвитку своєї культурної і національної стихії.

Нітрохи! Ми не на те цілими поколіннями боролися і страждали за права нашого народу, щоб з хвилику, коли його права будуть здобуті, поставити іншу мету — приборкування слабших народностей і панування над національними меншостями великої української землі. Ми не на те доводили права кожної народності на її національне самоозначення, незалежно від її «зрілості чи незрілості», історичності чи неісторичності, культурних заслуг великих чи малих розмірів, аби тепер відмовляти якій-небудь народності сього права на котрій-небудь із сих підстав. Ми не на те виступали проти «національного еросу», проти роздування національного шовінізму, проти принципу, що для національного успіху все дозволено, щоб тепер самим ступити на сю дорогу.

Ми не візьмем прикладу з угрів, котрі виступали перед Європою лицарями вільності, а у себе в Угорщині, добувши для неї державне право, зав'язали в неключиму неволю всі інші народності. Ми не підемо слідами поляків, які писали на своїм прапорі «За нашу і вашу вільність!», а сю вільність скрізь, де тільки забирали перевагу, завертали проти слабших: проти українців в Галичині, проти жидів у королівстві.

Ми не будемо лицемірно називати своїми духовними вождями великих одійшовших борців за національну рівноправність і свободу і разом — обмежувати сю рівноправ-

ність і свободу нашим неукраїнським співгромадянам в хибно зрозумілих інтересах українства. Сього не буде!..

Ми, ті що несли прапор визволення в найтяжчі часи неволі, зостанемося під ним і виступимо рішуче проти всякого ухиляння від тих принципів, котрі написані були на стягу українства. Будемо рішуче поборювати всякі шовіністичні течії, коли б вони стали прокидатися серед нашого громадянства або з провокаційними завданнями прищиплюватися йому з якої-небудь сторони. Ми виступимо рішуче проти всяких заходів, звернених на те, щоб порізнити нас з нашими співгромадянами інших народностей. І ми певні, що українське громадянство, український народ, в політичну розважність котрого ми твердо віримо й високо її ставимо, нас у тім напрямі підтримає твердо, щиро. Оборонці української національності не будуть націоналістами...

Ми хочемо, розуміється, вірити, що й представники національних меншостей України відповідно зрозуміють своє становище: підуть з свого боку назустріч українським політичним домаганням і тим скріплять позицію оборонців прав національних меншостей. Національний такт, розуміння свого власного інтересу повинен підказати їм, що в сей великий момент, коли український народ заходиться будувати разом з своєю волею волю України як території, вони повинні бути з ним, а не стояти оподалік в нейтральній ролі сторонніх свідків, котрі чекають, чим скінчиться отся робота, щоб відповідно до того пристати — чи до централістів, чи до автономістів. Ті, що стануть при українцях рішуче, одверто і сміло в сей рішучий момент, створять на будуче міцний духовний, сердечний зв'язок між українським народом і собою. Ті, що будуть триматися оддалік або вороже, не можуть, розуміється, претендувати на особливо теплі почуття і з української сторони. Але правова сторона мусить бути витримана незалежно від симпатій і антипатій.

Право національних меншостей буде забезпечене!

Білоруси, там, де вони живуть в меншості на українській території, — наші найближчі брати, товариші нашої вікової недолі і боротьби за національне життя, великороси — походженням чи вихованням, поляки, котрі захочуть культивувати свою польську культуру, жиди — найчисленніша з неукраїнських народностей України, яка з сього становища має право на нашу особливу увагу, чехи, молдавани, му-

сульмани й інші народності повинні дістати — і я певен, дістануть пропорціональне представництво в наших автономних органах.

Мова їх буде прийнята в зносінах з урядами і органами самоуправи в тих округах, де сі народності становлять певний національний мінімум. Українська шкільна рада, певно, подбає про те, щоб у сих місцевостях, і взагалі, де буде відповідне число учнів тої чи іншої народності, вони мали змогу вчитися на своїй рідній мові. Всі ці національні чи релігійні групи матимуть право закладати свої культурні і релігійні товариства і установи і діставати для них підмогу з автономного скарбу України і т. ін.

Все це в загальних рисах намітить комітет для вироблення автономного статуту України, організований Центральною Українською Радою з участю представників всіх головніших народностей України в недалекім часі. Українському ж громадянству, до того часу особливо, належить пильно стерегтися всього, що розминається з принципом прав неукраїнських народностей України, всього, що може затривожити їх щодо дальшого становища на Україні, щодо повноправності і рівноправності, культурних і національних прав і їх пошанування з української сторони.

Всякі прояви українського шовінізму, виключності, нетолеранції супроти інших народностей несимпатичні й небажані взагалі коли б то не було. Тепер же, в нинішніх обставинах, коли так треба такту і розваги, порозуміння і солідарності для досягнення великої мети, — вони недопустимі зовсім. Їх треба попросту признати національним злочинством і виступати проти них з усією рішучістю.

ЧИ УКРАЇНА ТІЛЬКИ ДЛЯ УКРАЇНЦІВ?

З різних сторін до мене звертаються з тривожними запитаннями, чи се за нашою згодою і відомістю виголошуються по різних місцях такі слова, що Україна тільки для українців, а кацапам звідси треба забиратись, що всякі посади на Україні повинні тепер займати тільки українці, а іншим людям робить тут нічого. Сі розмови дуже неприємно вражають навіть дуже прихильних для українства

людей, а деякі люди поступові, ідейні з неукраїнців, які по своєму старалися для краю, беруть собі такі розмови до серця і справді збираються з України перебиратися до інших сторін. Не маючи змоги окремо відповідати на такі запитання і заспокоювати затривожених, я ще раз беруся за перо, щоб сею дорогою відповісти з усією рішучістю — **НІ!** (Виділено М. Г.)

Ні я, ні мої товариші, організовані українці, не згоджувалися з такими поглядами, не мали ніяких таких гадок, навпаки — завсіди проти них виступали і виступатимуть, бо вони не згідні ні з нашими принципами, ні з інтересами України.

Ми думаємо якраз, що Україна не тільки для українців, а для всіх, хто живе на Україні, а живучи, любить її, а люблячи, хоче працювати для добра краю і його людності, служити їй, а не обирати, не експлуатувати для себе.

Всякий, хто водиться з такими поглядами, дорогий співгромадянин для нас, незалежно від того, хто б він не був — великорос, жид, поляк, чех. А хто хоче тільки житися з праці народної, бути паразитом, поїдателем солодких кусків — той нам не потрібен, без ріжниці, чи він неукраїнець, чи українець.

Виклики про «Україну для українців» відзивалися не від нинішнього дня. Але вони походили від окремих людей або від дрібних гуртків, які зоставалися поза межами організованого поступового українства. А організоване українське громадянство безоглядно заявляло проти них.

Десять літ тому назад наш визначний письменник В. Винниченко їдко висміяв сих людей, котрі навіть в українських тюрмах не хотіли терпіти кацапів і веліли їм забиратися до Московщини. В сій іронії був глибокий зміст. Поки Росія була в'язницею народів, Україна зробилася тісною камерою сеї в'язниці, й її арештанти, збиті силоміць до купи, позбавлені свободи й ініціативи, не маючи виходу з свого неможливого становища, зривали серце на своїх товаришах, шукаючи між ними ще слабших, ще більш обділених долею. На сім ґрунті виростав шовінізм, антисемітизм, «сей дурацький соціалізм», як його влучно прозвано, і всякі інші викривлення громадської думки. Але в просторій хаті широкої автономії України, котру будуємо на міцних підвалинах російської революції, повинно знайтися місце всім ко-

рисним, активним робітникам, перейнятим бажаннями добра громадянству, без різниці їх національності, партійних поглядів й ідеології.

Різні вихватки, не згідні з сими нашими принципами, походять часом від людей, рознервованих пережитим українським лихоліттям, нагінками уряду і неприхильністю російського і зросійщеного громадянства. Не хочу тим виправдувати їх, але все-таки вбачаю в тім деякі «лагодячі обставини» («смягчаюція обстоятельства»), коли маємо тут до діла з людьми, які давніше справді терпіли за своє українство. Але се, мабуть, буває дуже-дуже рідко. Скільки можу судити, далеко частіше вихвачуються з такими шовіністичними гаслами люди, які дуже тихо сиділи під час попередніх нагінок на українство і стали виявляти незвичайну прудкість, тільки коли запахло в повітрі печеним.

Вони дійсно виявляють велику готовність спихати кацапів і займати їх місця з «присвоєним содержанием, отоплением, освещением» й всіма іншими «онерами» *. Але ся готовність їх не викликає ніякого співчуття в кругах організованого українства!

Ми, навпаки, хочемо затримати на місцях всіх старих корисних, ідейних робітників, щирих прихильників свободи і демократизму, готових приноровитись до потреб нового життя українського народу і цілої України. Коли ми виводимо свідомих українців на провідні місця, то тільки для того, власне, щоб дати новий напрям, нову орієнтацію діяльності сих установ і організацій в умовах визволеного українського життя. Без усякої радості віддаємо ми на се діло наших товаришів, відриваючи від нашої організаційної роботи, і вони приймають сі доручення не як добрий кусок, а як малоприємний обов'язок перед даною хвилию.

Потреби української національної роботи — організаційної, літературної й політичної — такі великі тепер, що стараємося відставляти від неї якнайменше сил, і тому за всігди готові zostавити кожне місце в руках людини нам співзвучної, суголосної, що стоїть на ґрунті інтересів краю і його людності, признання прав і потреб української більшості, при забезпеченні прав меншостей. Чим більше буде таких певних і суголосних, солідарних з нами людей з неукраїнців, тим легше буде робота українців, і тому вони можуть їх тільки вітати тут, на Україні.

ПІСЛЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО З'ЇЗДУ, 6—8 КВІТНЯ

Після закінчення з'їзду проминуло кілька днів. Можна зібрати враження й поділитися гадками з приводу його.

Наскільки я міг вияснити собі з тих голосів, які довелося переслухати за ці дні, загальне враження від з'їзду зосталося втішним. З'їзд був людний, представляв собою велику сіть організацій, що охоплювала собою переважну частину нашої території. Він вивів на видовище масу нових людей з різних українських верств: представників селянства, солдатів, робітників, і, незважаючи на все, намітив дуже однодушно основні лінії української політичної тактики, не кажучи про політичну платформу. Не без того, щоби деякі промовці не впадали часом в мітинговий тон, виливаючи те, що наболіло на серці, перед свідомим громадянством, котре вперше побачили перед собою в такій масі. За всім тим з'їзд взагалі мав характер дуже діловий, зробив за ці три дні дуже багато й посунув справу організації значно вперед.

Сі втішні підмічення стають ще втішнішими, коли до того розважити ще обставини, за яких з'їзд скликався. Вони зовсім не сприяли організованості українського громадянства. Адже два з половиною роки українці зоставалися без преси. Вона почала відновлятися тільки перед самим з'їздом і через страшенну дезорганізацію друкарської та видавничої справи не встигла добре налагодитися й досі. Ніякої організації громадської мислі провести не було змоги. Новозаснована Центральна Рада також до самого з'їзду не встигла вийти з стадії власної організації і, зайнята біжучими політичними справами, не могла уділити багато часу й уваги підготовчій праці для з'їзду. Вона постаралася тільки, за недостатчею української преси, розіслати якомога більше повідомлень на місця громадським і земським установам і всяким організаціям, про які мала відомості.

Двері з'їзду були відкриті широко, і до них потекла справді густа лава нового елемента, серед котрого згубилася стара гвардія давнішніх українських організацій. Переважну більшість з'їзду становив «новий чоловік», який організувався в останніх роках, і ще більше — в останніх тижнях, без преси, без організованої агітації, більш стихій-

но, під давніми рефлексіями української літератури й публіцистики. І коли, тим не менше, вся ся маса нового елемента пішла так однодушно й одностайно, свідомо й діловито — тут виявилася, за недостатчею підготовки, вся сила великого організаційного інстинкту і хисту нашого народу, його вікової політичної мудрості, котру недурно звеличував на з'їзді представник Тимчасового уряду. Вона охоронила його існування серед найтяжчих обставин його попередньої історії. Вона ж поведе його до нового розвитку, розцвіту і щастя.

Організовані українські групи, що утворили Центральну Раду в тимчасовім складі, мали ще те вдоволення, що переконалися, наскільки та політична платформа, яку вони виставили для даного моменту, відповідала вимогам і поглядам ширшого українського громадянства. Воно через своїх делегатів на з'їзді ухвалило їх роботу і залишило без змін основні підстави національної тактики, визначені ними.

З'їзд, отже, зробив своє. Намітив головні лінії дальшої роботи. До неї тепер треба перейти. Загальні риси такої роботи на місцях зазначив я на з'їзді і коротко повторю їх тут. Завданням найближчих днів являється організація українських комітетів по селах і містечках, де їх ще нема, комітетів повітових так само, і об'єднання їх в густу організовану сіть по губерніях, об'єднану губернськими українськими комітетами. Після проведення сеї роботи повітові й губернські комітети повинні бути вибрані делегатами з місць по організаційній схемі Центральної Ради, котра буде вироблена і оповіщена в ближчий час.

Паралельно з сим об'єднанням і утворенням українських національних організацій повинен розвиватися процес творення з їх ініціативи комітетів територіальних, складених з представників не тільки українського громадянства, а й національних меншостей. Такі територіальні комітети чи організації могли б розвивати організаційну роботу в контакті з іншими місцевими групами і установами (тими, розуміється, які б схотіли йти солідарно з українцями) в усяких потрібних випадках: при організації виборів, при всяких політичних виступах, при полагожденні національних чи класових загострень. Після організації на нових підставах органів міської й земської самоуправи такі мішані територіальні комітети можуть місцями фактично

здаватися зайвими, коли й ті органи, міські та земські, будуть також об'єднанням різних класових і національних елементів у відповідній пропорції. Але далеко не скрізь вони будуть такі, навіть і там, де нові міські й повітові ради будуть близько підходити своїм складом до тих міжнаціональних комітетів, сі комітети, мабуть, і там не стануть непотрібні зовсім. Як запасні ініціативні групи або як регулятори діяльності тих місцевих і земських рад, вони будуть варті того, щоб їх підтримувати і далі.

Ще одне пояснення. Я кажу про повітові і губернські організації тільки приблизно. Наші повіти й губернії — се дуже випадкові комбінації, які часто не відповідають дійсним зв'язкам людності: розривають місця, зв'язані між собою географічними, економічними, комунікаційними (дорожніми) зв'язками, а в'яжуть до купи місцевості, які тягнуть зовсім до різних центрів. Тому українським і всяким міським організаціям не потрібно сліпо їх триматися, а треба йти за натуральними, реальними зв'язками. Коли частина повіту тягне не до свого повітового міста, а до якогось містечка, можна її відділити. Коли губернія розпадається на зовсім окремі райони — так само. Полудневі українські повіти Курщини, капризом уряду відділені від Чернігівщини й Харківщини, мабуть, прилучаться до тутешніх організацій, так само українські повіти Вороніжчини тощо. Чим природніше зав'яжуться сі райони, тим буде корисніше. Вони відкриють перед нами дійсний, реальний територіальний поділ України.

Ся організація на місцях дасть підставу до організації крайової, котру визнав потрібною, і то негайно, наш з'їзд в інтересах координації всієї тої творчої роботи, котрої вимагає від громадянства укріплення нового ладу і перебудова, згідно з його принципами форм і відносин місцевого устрою. Вона стоїть теж на черзі, вимагає великої уваги — але її проведення неможливе без організації місцевої.

Михайло Грушевський
ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО
АВТОНОМІЇ І ФЕДЕРАЦІЇ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЧОГО ХОЧУТЬ УКРАЇНЦІ

У

країнці в політичній справі хочуть утворити широку національно-територіальну автономію України в складі федеративної Російської республіки. Що значать ці слова і який устрій означається ними? Се треба знать ясно, щоб бути свідомим того, до чого ми всі тепер ідемо, і відповісти докладно всякому, хто питає, чого українці хочуть і до чого простують. В сій книжечці я хочу се прояснити коротко і ясно, самими простими і зрозумілими словами. А хто схоче про що-небудь прочитати ще детальніше і ширше, на те будуть інші брошури, і книги про се будуть виходити.

І так буду перебирати по ряду: що таке автономія, які бувають автономії і якої хочуть собі автономії українці, в яких відносинах автономна Україна має стояти до Російської республіки і яка повинна бути та республіка за думками українців.

ЩО ТАКЕ АВТОНОМІЯ

Автономія — грецьке слово, по-нашому б сказати: само-законність (авто — номія, номос — закон), се значить право жити по своїх законах, самим собі становити закони, а не жити за чужими законами і під чужою владою. Таким було становище міст і країв, які признавали над собою опіку чи зверхність якої-небудь держави, але зоставалися при всій повноті своїх прав у себе вдома: самі собі становили закони, вибирали собі правителів, заводили які хотіли установи і податки, і коштами своїми зовсім у всім вільно розпоряджалися, мали своє військо, свою монету, свій скарб.

Автономія, котра наближається до такої повені самостійності якоїсь області, називається широкою політичною автономією. Се автономія в справжнім значенні сього слова, і коли говориться просто про автономію, без усяких додатків та пояснень до сього слова, то розуміють, власне, таку широку політичну автономію, що більш-менш наближається до державної самостійності. Та се слово вживається часто не тільки в такому значенні, але говорять про автономію обмежену, про автономію культурну, а не політичну, навіть про автономію певних верств і громад. Тому, щоб не було сумніву, про яку саме автономію говориться, і додаються такі слова, як широка політична автономія (*виділено М. Г.*). Вони підкреслюють і пояснюють, що тут іде мова про найширші права країни, як їй самій порядкувати свої справи і рішати про себе, хоч вона й не має державної незалежності і входить у склад іншої держави.

Більше або менше право і можливість якої-небудь країни, себто її громадянства, її людності, порядкувати свої справи і правити по своїх правах і постановах, означаються ріжними назвами. Йдучи знизу догори, з меншого права до більшого, се будуть такі форми громадського життя:

- повний централізм;
- децентралізація адміністраційна (бюрократична);
- самоуправа (самоврядування), вужча або ширша;
- автономія, вужча (обмежена) або широка;
- державність неповна (не суверенна);
- держава самостійна, незалежна.

На практиці ці ріжні форми сполучаються, зв'язуються ріжними, малопомітними, часом, переходами. Але я вважав

за краще тут усю отсю драбинку розкласти, для легшого усвідомлення в ріжницях між більшою або меншою участю громадянства в порядкуванні своїх справ.

При повнім централізмі, докладно витриманім, всім порядкує центральний уряд через своїх урядників, які мають тісний круг діяльності, щільно обмежений розпорядженнями уряду і в усьому, що виходить поза сі розпорядження, мусять звертатися до центрального уряду. Децентралізація теж може бути чисто уряднича (бюрократична), коли центральний уряд розширює права своїх урядників, намісників чи губернаторів, доручає їм порядкувати справами, не питаючись розпоряджень центрального уряду або загальних порядків держави. Так буває, коли якась область має свої великі відміни від інших країв держави, далеко від центру — так було, наприклад, на Кавказі, де намісники мали широкий круг повновлади в управі, але управа мала характер чисто урядничий (бюрократичний), і громадському самопорядкуванню залишено було дуже мало місця. А буває й так, що децентралізація адміністративна сполучається з більш-менш розвиненим самоврядуванням, і тоді така децентралізація, широко розвинена, становить перехід до крайової автономії.

Самоуправа чи самоврядування — коли громадянство через вибраних людей (депутатів, гласних, радників), організованих в радах й виконавчих комітетах, з певними виборними виконавцями, комісарами і суддями, порядкує свої економічні, культурні, адміністративні чи судові справи, — може бути вужчою і ширшою, більше і менше демократичною. Прикладом недемократичного (цензового) самопорядкування, вузького щодо своєї діяльності, і в ній ще дуже обмеженого контролем і впливами адміністрації, може служити старе земство і міська самоуправа в Росії. Мало що належало до них, і всі ухвали їх у тих справах підлягали контролю адміністрації, що могла скасувати всякі ухвали земські чи міські, відсувати і не затверджувати вибраних виконавців, їх ухвали і т. і. Приклад широкої самоуправи (щоправда, теж не демократичної) дає устрій Англії, де нема адміністрації коронної, урядничої, а всім порядкують місцеві ради і вибрані ними судді, комісари й інші виконавчі органи місцевої людності.

Широке самоврядування, організоване на певну область,

Мих Грушевський

Якої ми хочемо

автономії і федерації

Видання третє.

Ціна 15 коп

Київ, 1917.

забезпечене від втручання центрального уряду чи його місцевих урядників, наближається до автономії. Наприклад, те, що називається крайовою автономією в Австрії (автономія коронних країв) — се широке провінціальне самоврядування, наше земство, тільки розширене на цілу провінцію — часом більшу (як Галичина), часом невеличку (як Буковина) і забезпечене від втручання центральних міністерств і місцевої адміністрації. Галицький сейм і ради повітові завідують також тільки деякими сторонами економічного, суспільного і культурного життя (школи, головним чином нижчі, санітарне діло, добродійні установи, дороги, економічна культура краю). Сеймове право законодавче обертається в тих же тісних межах. Його устави і постанови йдуть на затвердження до цісаря, як і сам крайовий бюджет, що покривається з додатків до державних податків, які може заводити у себе в краю сейм. Тільки останнім часом, коли поляки стали домагатися якоїсь нагороди за те, що Галичина не включається в склад незалежної Польщі, як вони того собі бажали, австрійський уряд (в жовтні 1916 р.) пообіцяв дати Галичині ширшу автономію — «яку тільки можна сполучити з приналежністю її до Австрійської держави» — поширити її до розмірів майже повної державної самостійності, до того, себто, що розуміється під автономією у властивому значенні слова.

Таким автономним життям живуть, наприклад, деякі колонії Англії, як Канада, Австралія, Нова Зеландія, Полуднева Африка: вони наближаються до повної державності, мають своє військо і флот, гроші й марки, своє законодавство і суд. Король через свого губернатора (котрого призначає за згодою із колонією) виконує тільки деякі права, що на практиці зведені до дуже малих розмірів.

Таким чином, автономія має в сучасній практиці різні відтінки, різні варіанти, від розширеної самоуправи до повної державності. Теоретичною різницею між простою самоуправою і автономією вважається те, що самоуправа, мовляв, порядкує місцеві справи з доручення центральної влади, а автономія має право своє власне, конституційне, чи то на основі договору з центральною владою, чи то з надання, але такого, якого вже не можна взяти назад односторонньою волею центральної влади. Наприклад, автономія Хорватії в Угорській державі забезпечена конституцією,

яка не може бути змінена інакше як за згодою угорського парламенту і хорватського сейму.

З другого кінця повнота самопорядкування, зведена до якнайменших розмірів, залежність від корони (центральної влади), непохитне забезпечення від усяких втручань і обмежень самопорядкування автономної країни надають сій автономній країні уже характер держави. Нелегко буває установити різницю між широкою автономією і державним характером у такої країни, яка має всю повноту самостійного самопорядкування. Не раз буває, що там, де одні знавці бачать тільки провінцію з широкою автономією, інші добачають з не меншим правом державу, не суверенну, залежну. Наприклад, такі суперечки велися про Україну — чи вона перед скасуванням гетьманства була не суверенною державою, чи автономною провінцією Російської держави, і так само про Фінляндію. Тільки в державах федеративних нема такої непевності: там кожний автономний член федерації являється державою, тільки не вповні самостійною, не суверенною.

АВТОНОМІЯ НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІАЛЬНА

Так от пояснено, які відміни автономії бувають щодо її обсягу і що значить се, що ми хочемо автономії широкої. Тепер перейдемо до вияснення, що значить отсе гасло автономії національно-територіальної. (Виділено М. Г.)

Се пояснення додається тому, що автономія може бути не національно-територіальна, а крайова, обласна, себто тільки територіальна, без зв'язку з національністю¹, — або тільки національна, без зв'язку з територією. Щоб пояснити сі різниці, я вертаюся знову до Австро-Угорщини, бо там і були вироблені домагання національно-територіальної і чисто національної нетериторіальної автономії.

Діло в тім, що в Австро-Угорщині права автономної самоуправи надані було (в 1860-х рр.) «коронним краям» або провінціям в такому складі, в яким вони були в той час, або, як висловлюються австрійські політики, — так, як вони «історично склалися». Наприклад, Галичина творить один «коронний край», так як її зліплено зовсім випадково і ме-

¹ Її проектує дехто з російської партії «народної свободи» і для Росії.

ханічно з різних куснів колишньої Польщі: старе українське Галицьке князівство, з українською людністю, сполучено разом з корінними польськими землями (землею Краківською) і зроблено з них один край, що має спільний сейм, спільну крайову управу, вибрану ним, спільний крайовий скарб і т. д. Наслідок того був такий, що поляки із східної (української) Галичини разом з поляками західної (польської) Галичини, завдяки ще й недемократичній (цензовій) організації автономного представництва, мали більшість у сеймі, проводили такі постанови, які були корисні тільки для польської народності, витрачували крайові гроші на польські цілі, обсаджували всякі місця в самоуправі поляками і т. ін. Через те галицькі українці поставили здавна домагання поділу Галичини по національності на дві автономні території, українську і польську, себто щоб замінити автономію крайову автономією національно-територіальною. Такі домагання ставилися і в деяких інших краях, де були зліплені до купи території з різною людністю і їх можна без великого труда розділити.

Але бувають такі краї, де людність перемішана так, що й не можна розділити по місцевостях. Бувають народності розпорошені так, що ніде вони не мають країни такої, щоб там була їх більшість. В таким-от становищі особливо жиди. Тому найбільше з їх сторони підноситься думка, що національно-територіальна автономія все-таки не задовольняє національних домагань, а краще б триматися національної автономії нетериторіальної (або екстериторіальної). Себто щоб права самопорядкування мали люди, громадяни з різних країв держави, які признаються до якоїсь національності і вписуються на листку (список) сеї національності: щоб їм вільно було мати свій сейм, свій скарб, куди б ішла певна частина податків, які вони платять, і з тих грошей вони могли б обслуговувати свої культурні потреби — утримувати школи, театри, музеї, шпиталі і т. ін.

Та все це — по-перше, доволі складна річ, бо поруч того прийдеться організувати самопорядкування територіальне (такої проби ще не зроблено, як воно буде?), по-друге — таке національне самопорядкування може полагодити тільки деякі справи (власне, культурні, тому й автономія така зветься культурною). Тому до такої організації прийдеться звертатися для заспокоєння потреб національностей роз-

порошених; там же, де якась національність має свою ясно означену територію з виразною своєю більшістю, там національні потреби сеї народності заспокоюються національно-територіальною автономією, а потреби національних меншостей забезпечуються певними постановами, які зоставляють їм представництво в автономних установах і різні права на задоволення їх культурно-національних домагань².

Українці хочуть, щоб з українських земель Російської держави (бо про них говоримо поки що, не зачіпаючи іншого питання — об'єднання всіх українських земель) була утворена одна область, одна національна територія. Сюди, значить, мусять ввійти губернії цілком або в переважній частині українські — Київська, Волинська, Подільська, Херсонська, Катеринославська, Чернігівська, Полтавська, Харківська, Таврійська і Кубанська. Од них треба відрізати повіти і волості неукраїнські — як скажімо, північні повіти Чернігівської губ., східні Кубанської тощо, а прилучити натомість українські повіти сусідніх губерній, як Хотинський та Акерманський Бесарабської, східні частини губернії Холмської, полудневі крайці губ. Городенської, Мінської, Курської, західні частини Вороніжчини, Донщини, Чорноморської і Ставропольської губ. Так утвориться територія, де українська людність становить більшість (в містах тепер українців менше, але міста мусять іти за більшістю окресленої території). Ся українська територія має бути організована на основах широкого демократичного (не цензового) громадського самопорядкування від самого споду («дрібної земської одиниці») аж до верху — до українського сейму. Вона має вершити у себе вдома всякі свої справи — економічні, культурні, політичні, утримувати своє військо, розпоряджатися своїми дорогами, своїми доходами, землями і всякими *натуральними* багатствами, мати своє законодавство, адміністрацію і суд. (*Виділено М. Г.*) Тільки в певних справах, спільних для всієї Російської держави, вона має приймати постанови загального її представництва, в котрім братимуть участь представники України пропорціонально її людності і людності всієї Російської республіки. Отсе розуміється, коли говориться, що ми хочемо національно-територіальної автономії України, широкої, політичної, демократичної.

² Про се ширше в брошурі «Вільна Україна».

ЯКА КОРИСТЬ З ТАКОЇ АВТОНОМІЇ?

Се, мабуть, ясно вже і з усього сказаного, і тому більше для доповнення скажу кілька слів про головніші користі від такого автономного ладу України.

З погляду національного дуже важливо, що як усі українські землі будуть зібрані в одну територію, само собою українці будуть хазяями у себе: вони матимуть змогу вільно задовольняти свої національні потреби в громадському самоуправуванні, в своїм сеймі й своїх установах. Забезпечивши права меншим народностям своєї землі, не маючи заміру панувати над ними чи обмежувати їх у чімсь, навпаки — уділяючи їм поміч з автономного скарбу, вони матимуть змогу по справедливості обертати головну масу засобів краю свого на задоволення потреб свого народу. Таким способом українські робочі маси, що протягом стількох століть використовувалися, обдиралися на завдання чужих їм держав, на зріст і панування панських і буржуазних верств, чужих їм по національності і культурі, на розвиток отсеї чужої культури,— аж тепер дістануть змогу культурного і економічного розвитку, поступу з свого занепаду матеріальними і духовними засобами своєї землі. Можна нарешті буде вжити сих багатих засобів на розвиток усієї повноти українського національного культурного і політичного життя і дати доступ до нього найширшим народним масам, робочому народові, коштом котрого досі виростали тільки чужокультурні верстви і їх економічні й політичні впливи.

З економічного погляду дуже важно, щоб природні багатства української землі й людська сила її не марнувалися і не притягалися штучно набік ріжними сторонніми економічними рахунками з великою шкодою для краю й даремною утратою їх для всього людства, а використовувалися мудро в інтересах економічного розвитку краю і добробуту народного. Україна становить окрему економічну область зі своєю виразною фізіономією й укладом, багато обдаровану всякими умовами для великого економічного розвитку і поступу. Вона має своє море і гори, великі ріки, світові транзитні шляхи, велику масу родючого ґрунту, умови для доброго догляду худоби, запаси лісу і водної сили, вугілля і залізо — сі дві основи сучасного промислу, інші метали

і мінерали, кліматичні місця і лікувальні курорти, а до того, головне, людність робочу, енергійну, кріпку, що зростає швидко, одним словом — всякі підстави для того, щоб стати країною багатою, економічно незалежною, а не такою відсталою і занедбаною як тепер. Але для сього треба, щоб кермування економічними справами належало до самого краю, до його автономних органів — щоб різними тарифними штуками не відтягалось продуктів від найбільш корисних для них шляхів, щоб митною (таможенною) політикою не було скалічено розвитку промислу і торгівлі, щоб економічну енергію і сировий продукт не притягати штучно до різних позакрайових фабрично-промислових районів, і т. ін. Неодмінно треба автономії на те, щоб забезпечити українському хліборобові якнайбільший прибуток, українському пролетарієві якнайвищий заробіток, дати надлишку людності роботу на місці, в розвиненому промислі, замість того щоб він мандрував у світ за очі і його робоча сила пропадала для краю. В орудуванні української автономії повинен зостатися земельний фонд — з тих земель, які будуть викуплені від землевласників. В її завідуванні мають бути прибутки промислові, і взагалі всі лишки доходів, щоб повертати їх на розвиток продуктивних сил України.

З погляду культурного ясно, що тільки при орудуванні краєм і його засобами українською автономією дійдуть своєї правди пребагаті і цінні зав'язки культури, науки і мистецтва багатого обдарованого нашого народу. Тільки під її рукою вони з прищіпку до «загальнодержавної» культури вийдуть на центральне місце в житті своєї країни. Розвинувшись в культуру багату, сильну, оригінальну, розгорнувши народні свої зав'язки в тіснім єднанні з течіями європейськими стане вона тою крайовою культурою, яка своїм багатим і різножанровим мистецтвом, літературою і краєзнавством огорне свобідним і невимушеним зв'язком народності України, об'єднані любов'ю і прив'язанням до своєї спільної отчини, до свого краю.

Все се так очевидно, що про се нічого багато говорити, а так важно, що істинно — треба всю душу і силу свою вкласти, щоб здобути широку національно-територіальну автономію для України! (Виділено М. Г.) Подумати, яка се буде економія часу і енергії, скільки відпаде даремних заходів, коли Україна об'єднається в одну національну терито-

рію! Відпаде вся боротьба за національні українські права, яка гальмує економічний і політичний розвиток, наприклад, в мішаних «коронних краях» Австрії і її парламенті. Не треба буде висилювати весь хист і енергію на заходи для налагодження своїх національних і краєвих справ у всеросійській Думі, робити там хитрі партійні комбінації, щоб провести свою справу, «обробляти» російське ліберальне громадянство чи інші російські партії, щоб прихилити їх до своїх національних і краєвих домагань. Досить ми мали — не тільки з покійним режимом, але і з сим поступовим російським громадянством! Нехай живе здорове собі, а нам щоб свої справи рішати у себе дома в своїм сеймі, а в загальнім представництві Російської федеративної республіки тільки те небагате, що стосується її всієї.

А тепер, власне, про сю федеративну республіку треба порозумітися.

ФЕДЕРАТИВНИЙ УСТРІЙ

Ми не вдовольняємося широкою автономією України, а ще хочемо, аби держава, до котрої вона входитиме, була федеративною: щоб се була Федеративна демократична Російська республіка. Чому се важливо для нас?

Річ проста. Коли Україна матиме навіть широку політичну автономію своєї національної території, але Російська держава, з котрою вона буде зв'язана, зостанеться державою централізованою, то хоч би навіть автономія України була забезпечена формально, конституційною хартією, становище її не буде певне і відносини її до Росії не будуть добрі. Наша стара гетьманська Україна мала автономію широку, була правдивою державою, хоч не суверенною; а як зв'язалася з централістичною Московською державою — навіть за двостороннім договором, який не міг бути порушений односторонньою волею Москви, так її автономія стала на похилу площу. Доти та автономія була і Московщина всі зміни в конституції її переводила не інакше як за згодою (хоч і вимушеною) самої України — доки настав час, коли московський уряд (за Петра I) почув себе сильним та й наважився зломити свій «трактат з Б. Хмельницьким» (так само уряд Петра I його називав). Та й зло-

мив. Так і Фінляндія — доти мала свою конституцію, визнану російським урядом, доки він її не скасував. Тому становище України буде забезпечене і відносини її до Російської республіки будуть певні і щирі тоді тільки, як Україна не стоятиме одинцем, а всі частини Російської республіки будуть не тільки що автономними провінціями, а державами, зв'язаними федеративним зв'язком. (*Виділено М. Г.*)

Федерація, інакше союзна держава (федеративний — союзний по-латині), власне, означає об'єднання в одній державі кількох держав. Організація йде або знизу, — коли кілька окремих держав або незалежних громад організуються в одну державу і віддають дещо з своїх суверенних (верховних) прав загальнодержавній організації і її органам, а решту сеї суверенності зоставляють собі й своїм місцевим органам, не перестаючи й далі бути державами, не повносуверенними тільки. Або така організація йде згори, коли держава одностайна (унітарна) ділиться своїм суверенітетом з своїми провінціями і перетворюється в федерацію. Так було, приміром, з Мексикою або Бразилією. В такому переході до федеративної форми від одностайної держави з провінціями і колоніями (Ірландією, Канадою, Австралією, Н. Зеландією, Полудневою Африкою), видно, стоїть тепер Великобританія. Буває так і так, в результаті виходить те саме: група держав, над котрими є спільні федеративні органи, що мають певні суверенні права і представляють всю союзню державу на зверх перед сусідами. Між правниками-спеціалістами ідуть суперечки, хто тут є посідач державного верховенства — чи держави-члени, об'єднані в союз, що частину своїх прав передають союзній організації, — чи держава союзна, яка частину свого суверенітету лишає своїм членам для повноти їх місцевого самопорядкування. Інші дотепно пояснюють, що володар верховного права в такій державі — се народ (а в такій ріжноманітній державі, як Російська, — се народи і області, об'єднані в федерації). Він частину свого суверенітету передає державі союзній, частину — державам-членам.

В отсім пункті, де складові частини союзної держави не являються простими автономними провінціями, а таки й далі державами, — вся вага федеративної організації. Се зазначається, часом, і в самій назві федерацій: найбільш звісна з них назва північно-американської союзної держа-

ви «Сполучені Держави Америки» (Соединенные Штаты — штати се значить держави).

Відносини між союзною державою і тими частинами-державами, що об'єднуються в ній, складаються дуже різнорівно. Але скрізь проводиться постанова, що зв'язок цих держав непорушний — поодинокі держави-частини, ввійшовши в союз, не мають права виходити з нього — вони зрекаються сього права. На зверх, щодо інших держав, союзна держава виступає як одне тіло — право заграничної політики належить тільки до союзної держави, а не держав-частин. Так само провід військовими силами і флотом держави. Поза тим конституція, звичайно, вираховує ті справи, які належать до союзних федеративних органів, а все інше належить до місцевих органів самопорядкування держав-частин³.

На практиці помічається таке цікаве явище: автономні провінції старанно одстоюють свої автономні права від всяких втручань центральної влади і пильнують її поширення. Але доти тільки, доки загальна державна організація виявляє явну чи приховану охоту до того, щоб накидати їм свою волю. Коли ж вона щиро зрекається цих домагань і надає своїм складовим частинам, бувшим провінціям, всі права розпоряджатися собою — тоді, утвердивши свою державність і автономність, частини починають навпаки йти до того, щоб установити між собою якомога тіснішу однастайність, невимушену спільність. Так що можна сказати: до федерації частини-держави виявляють охоту до руху від центру, після федерації — ідуть до центру. Се треба мати на увазі супроти різних балачок противників федеративного ладу, ніби то федеративний лад веде до розвалу і розділу держави. Германія тридцять з лишком літ тому стала федеративною державою, і за сей час її державна однастайність не ослабла, а скріпилася і виявила в останніх літах таку силу організації, внутрішнього зв'язку і єдності, як ні одна держава унітарна (однастайна).

Цікаво через те приглянутись до устрою сеї найближчої сусідки-федерації. Вона називає себе «вічним союзом для оборони території і підтримування німецького народу». На чолі його стоїть імператор, котрим має бути король Прус-

³ Про се в книзі М. Залізняка «Головні федерації сучасного світу».

сії, але роль його по конституції має бути більш декоративна, і тільки фактична вага Пруссії, як найбільшого з членів союзу, і особисті прикмети такого імператора як нинішній, дають йому таку пануючу роль. Зверхня, суверенна влада належить не йому, а сьому «союзіві німецьких володарів та вільних міст», що творять федерацію — чотири королівства, шість великих герцогств, п'ять герцогств, сім князівств, три міські республіки і ще одна «імперська область», Ельзас-Лотарінгія. Органами союзного правління являються: «союзна рада» і «імперське зібрання» (рейхстаг). Союзна рада складається з делегатів від урядів поодиноких держав союзу, пропорціонально їх величині — малі держави посилають по одному, більші по кілька. На «імперське зібрання» (парламент) збираються послы, вибрані всею людністю Німеччини загальним, безпосереднім і таємним голосуванням. До сих органів належить в широких розмірах законодавство; вони устанавлюють бюджет союзу, податки на його потреби, розмір рекрутського набору для війська. Союз має великі впливи на економічне життя — до його каси йдуть доходи від мита, пошти і телеграфів, від імперських [союзних] залізниць (союз має право будувати залізниця по цілій імперії); союзне законодавство встановлює норми банкової справи, монету, міру і вагу. Взагалі законодавство союзне займає дуже широкі круги — далеко ширші, ніж по інших федераціях. Натомість суд, адміністрація і громадське самопорядкування належить до держав — членів союзу. При тім є певна різниця між державами малими і більшими: більші уряди самі розпоряджаються своїм військом, своєю поштою, залізницями, всією своєю адміністрацією, менші фактично правляться імператором і його міністрами. Держави організовані переважно дуже недемократично, і перевага в усім житті Пруссії, з її мілітаризмом і аристократизмом, викривлює федеративний устрій союзу. Федеративна Російська республіка мусить укласти своє життя інакше.

ФЕДЕРАТИВНА РОСІЙСЬКА РЕСПУБЛІКА

Ми хочемо, щоб держава, до складу котрої входить автономна Україна, була федеративною демократичною республікою.

Хочемо, щоб вона була республікою: щоб в ній не було ні царя, ні якої іншої не відповідальної голови, що мала б право правити до кінця віку й передавати своє місце, свій престол по наслідству своїм потомкам; хочемо, щоб вся влада була в руках людей, вибраних народом на час і перед народом за свою діяльність відповідальних. Сим республіка різниться від держав монархічних, бо в них монарх, хоч би обмежений конституцією, хоч би такий, що «тільки королює, а не править», все-таки являється особою не відповідальною і свої впливи завсіди може уживати на те, щоб ослабляти і гальмувати волю народу. Для Росії, в котрій ще стільки зосталося всякої всячини від старого самовладного режиму, що тільки жде, аби за щось учепитись і помаленьку вертати хоч дещо з старого порядку, — монархія не годиться. І тому величезна більшість людей, які цінують новий лад і його свободу, стоять і повинні стояти тільки за республіку!

Республіка ся має бути демократичною. Як устрій автономної України, так і устрій всієї держави має бути опертий на рівність всіх громадян. Якийсь ценз не повинен мати місця. Як органи місцевого порядкування і автономного представництва, так і законодавчі органи республіки повинні виходити з народного вибору загальним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням. Не має бути під якоюсь скритною формою дано якимось верствам більше впливу і участі у виборах, ніж іншим. Виборче право мусить бути однакове як чоловікам, так і жінкам і починатися з молодого віку, не далі 20 літ. Щоб не тільки більшість виборців мала голос в представництві, повинний бути даний голос і меншостям, через пропорціональне представництво: щоб депутатські мандати розділялися по числу голосів, поданих з цілої області. Щоб не віддати законодавчої та виконавчої влади виключно у владу найбільш сильних партійних організацій, а забезпечити народові безпосередній вплив на законодавство, повинний бути наданий йому законодавчий почин — право вносити в парламент чи сейм проекти законів, які мусять бути там розглянуті, а ухвали парламенту чи сейму в найважливіших справах повинні йти на затвердження народу (се зветься референдум). Оце устрій правдиво демократичний, до котрого маємо йти.

Але республіка повинна бути крім того і федералістична,

а не централістична. У Франції, скажімо, республіка існує вже більше сотні літ, але вона централістична. Вся влада на місцях в руках бюрократії, чиновників, котрих визначають міністри, — а міністрів призначає більшість парламенту. З кожною переминою в парламентарній більшості йде переміна адміністрації. Життя гальмується її впливами. В найдрібніших справах треба чекати дозволу й ласки центрального уряду. Місцеве самопорядкування слабо розвинене і стиснене адміністрацією. Така республіка нас не вдовольить. Ми всі втомлені і знеохочені страшним і прикрим централізмом старого російського режиму і не хочемо, щоб він жив далі, хоч би й під республіканським червоним стягом. Ми хочемо, щоб місцеве життя своє могли будувати місцеві люди і ним порядкували без втручання центральної влади. Хочемо широкої місцевої самоуправи, об'єднаної автономною організацією України, і того ж самого бажаємо й іншим народам і областям. А для запоруки того автономного устрою хочемо, щоб автономні краї були не простими провінціями, а членами Російської федерації, учасниками її державності. До того разом з нами, українцями, здавна йшли інші народності Росії, що й порозумілися з нами в тих справах — білоруси, литовці, латиші, ести, грузини й ін., і з ними належить нам і тепер іти до тої спільної мети.

Маємо для неї взірці в федеративних республіках — Швейцарській, Північноамериканській, Бразильській й інших. Правда, в них багато не відповідає демократичному ладові. Російську треба збудувати на чисто демократичних підставах, але організувати її не централістично, а федералістично, щоб вона зв'язала союзним зв'язком автономні національні території і області як рівноправні учасниці державного права, щоб зникла, нарешті, та остогидла різниця між націями державними і недержавними та щоб усі були ми державними на своїй землі.

АВТОНОМНА УКРАЇНА В ФЕДЕРАТИВНІЙ РОСІЙСЬКІЙ РЕСПУБЛІЦІ

Уявляю собі на закінчення в головних рисах, як мав би виглядати той устрій, котрого ми хочемо.

Україна організується на основах широкої місцевої са-

моуправи. Місцеве самоврядування дрібної земської одиниці, обране загальним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням чоловіків і жінок, буде порядкувати всі місцеві економічні, просвітні і культурні справи, згідно з законодавством загальнодержавним і українським автономним, і вибирати своїх людей для місцевого завідування (адміністрації). Місцеві народності будуть мати своїх представників в сих місцевих радах і установах. Загальним, рівним, безпосереднім і таємним голосуванням будуть вибиратися людністю України депутати до українського сейму; депутатські місця будуть розподілені відповідно підрахункові голосів цілої України, щоб усі партії, течії і національні групи мали своїх представників. Сейм сей порядкуватиме справами всієї України в її етнографічних межах і видаватиме закони в усяких справах, окрім тих небагатьох, що будуть полишені для парламенту загальнодержавного і міністрів республіки.

Такі загальнодержавні справи, мабуть, будуть: справа війни і миру, міжнародні трактати, завідування воєнними силами республіки, пильнування одностайної монети, міри, ваги, оплат митових (таможенних), нагляд за поштами, телеграфами і залізницями держави (деякі залізниці, мабуть, і далі будуватиме республіка, і вони будуть в спільнім завідуванні її міністрів і міністрів крайових), надання певної одностайності карному і цивільному праву країв, стеження за додержуванням певних принципів охорони прав національних меншостей в крайовім законодавстві та за порядком надання громадянських прав чужинцям.

Все не обійняте загальним законодавством республіки належатиме до законодавства крайового. Сейм вибиратиме свій виконавчий комітет, чи раду крайових міністрів, для порядкування справ області і захисту інтересів краю в Раді міністрів республіки: вони будуть стежити за тим, щоб діяльність міністрів республіки та її парламенту не входила в сферу прав українського сейму і його міністерств. Осібні міністри-земляки в українським кабінеті будуть пильнувати права національних меншостей української землі. Військо українське — поки не буде замінене міліцією — хоч підлягатиме розпорядженням центральної воєнної влади республіки, буде відбувати свою службу в межах України, утримуватися її коштом і не виводитиметься з української те-

риторії інакше як при оголошенні війни. Право зносин з пограничними державами в справі охорони своїх торговельних і всяких інших інтересів мусить бути за Україною, і при укладанні трактатів республіки мусить мати голос міністр український, так само й міністри інших членів федерації. Війна і мир також не можуть бути вирішені без їх участі.

Так в головних рисах уявляється сей будучий устрій. В подробицях покаже його нам проект автономного статуту України, що буде складений комітетом з делегатів українських і від інших народностей — меншостей України. На основі ухвали Українського Національного з'їзду збере сей комітет Українська Центральна Рада. Проект статуту автономії України, що буде ним вироблений, подасться потім на затвердження конгресові України, організованому так, щоб він висловлював волю людності всієї території України. А санкцію (останню ухвалу) сьому статутіві дадуть Всеросійські установчі збори.

Так повинно зробитись се велике діло, коли життя дасть змогу здійснити його повагом і мирно — коли йому не робитимуть перешкод на Україні і поза Україною. В сім спільний інтерес і України і всієї Російської Республіки, українського народу і менших народностей України, щоб воно проходило так, з усяким можливим спокоєм і розвагою. Коли автономія проводитиметься не прихапцем, не серед боротьби, не в розпалі змагань, можна сподіватися, що новий автономний устрій України вкладеться найбільш розумно і справедливо, відповідно інтересам України і Російської республіки, українського народу і національних меншостей України. Але з другого боку стає з кожним днем все більш очевидним, що воля організованого українського народу щодо широкої автономії тверда і непохитна і він не відступить від її здійснення ні в яким разі. І треба визнати, що він один, і ніхто більше, має перше право рішати сю справу. Раз він вирішить, що Україна мусить мати широку національно-територіальну автономію, ніхто сьому рішенню перечити не має права.

*«Я велѣлъ артилеріи бить
по самымъ высокимъ и богатымъ
дворцамъ, по церквямъ, попамъ,
монахамъ... Я зажегъ снарядами
огромный домъ Грушевского,
и онъ въ теченіе трехъ сутокъ
горѣлъ какъ яркій костеръ.
Сотни офицеровъ и юнкеровъ
были беспощадно убиты...»*

*М у р а в и о в ъ,
главнокомандующий
революціонной арміей*

Михайло Грушевський

НА ПОРОЗИ
НОВОЇ УКРАЇНИ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

НА ПОРОЗИ НОВОЇ УКРАЇНИ

К

*ондорсе * написав свою славу книжку, виливаючи свої гадки-мрії про безконечні улпшення людського життя, під час революційного терору, ховаючи своє життя від смерті, на котру був засуджений. Пишучи сі стрічки, я відчуваю щось подібне до того, що мусив відчувати сей палкий ентузіаст. Не тому, що під дверима моєї кімнати стоїть вартовий, стережучи мою голову, а під вікнами — другий, а тому, що та велика розруха і внутрішня міжусобиця, яку переживаємо, становить не менше глибокий контраст до тих ясних перспектив, до котрих силкується злетіти мій дух, ніж та обстановка, в якій творив свої мрії старий французький ідеаліст.*

Я задумав сю книжку в ясних хвилях-інтервалах, які траплялись під час торішнього українського визвольного руху, коли український небозвід не був ще так захмарений, як се стало під кінець року. Я почав її писати, витримуючи той більш ясний тон, в яким уявлялись мені наші перспек-

тиви перед сим захмаренням. Той рукопис пропав, і я написав його наново. Написав, очевидно, інакше, ніж як він писавсь тоді,— в більш різких і менш лагідних тонах, бо до старих настроїв повороту не було. Ся різкість, може, й вразить декого, декому не сподобається. Але я не вважав можливим в таку відповідальну хвилю заліплювати гірку правду в солодкий облаток, *sordando aurat popularem* — щоб не зрадити собі людей. І коли в моїх поглядах і висновках будуть помилки, то одне я знаю твердо, що моїми гадками і висновками, котрі я подаю тут, не водили інші мотиви, крім бажання добра громадянству, що мене в таку відповідальну хвилю покликало до праці. І за се, я вірю, воно вибачить мені й те, в чім я помилявсь.

На зверхній формі сеї книжки відбилась та обстановка, в якій вона писалась,— з перервами, в обставинах і настроях не можна ніяк сказати, щоб нормальних. В такій обстановці я не мав змоги укласти свої гадки в форми планового діалектичного трактату, пильнувати докладно витриманої послідовності у викладі їх, а відкладати до часів спокійних не хотів теж. Читач має перед собою скорше ряд статей на теми нашої будучності, ніж суцільний трактат.

Але хоч теми сі диктувались моментом, свої гадки я звертав у них не на справи біжучого дня, а поверх них звертавсь до будучності. Через те в них нема відповідей на тривоги нинішньої хвилі, або коли хочете є — тільки з становища дальших перспектив, з котрих треба завсіди орієнтуватись, щоб не заблудитись в хаосі суперечностей і аномалій нинішнього дня.

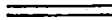
Таке орієнтування на дальші перспективи, неминуче потрібне для кожного, хто хоче мислити, а не жити безпосередніми враженнями й емоціями біжучої хвилі, дається особливо добре налагодженою історичною школою. Я сам прийшов до політики через історію, і сей шлях вважаю нормальним — тільки він мусить бути поведений відповідно широко. Тому нехай не здивується читач при першій погляді, коли в сій політичній книжці знайде статтю на таку нібито педагогічну тему, як навчання історії. Прочитавши її в зв'язку з попереднім, він, я думаю, зрозуміє, чому я вмістив її тут.

Насамкінець додані статті, писані за останні місяці. Я відокремив ті, які вносять деякі деталі в розуміння

Мих. Грушевський

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

ГАДКИ І МРІЇ

1918.

нашого державного процесу, нашого політичного й соціального будівництва. Осібно подано кілька інформаційних статей до різних більших-менших реформ, в обговоренні котрих мені доводилось брати участь.

Лютий — березень 1918 р.

НА ПЕРЕЛОМІ

25 січня під час бомбардування Києва більшовики запальними снарядами розстріляли дім, де я жив, — наш фамільний дім,* побудований десять літ тому за гроші, полишені батьком. Кільканадцять запальних снарядів, що влетіли один за другим до нашого помешкання й сусідніх, за кілька хвилин обернули в одне огнище весь дім¹. Згоріли мої рукописи й матеріали, бібліотека і переписка, колек-

¹ Більшовицький «главнокомандующій революційної армії» Муравйов, як писалося (К. Мысль ч. 17), потім хвалився в Одесі сим як особливим подвигом: «Революційна месьть заставила насъ бытъ беспощадными. Я велѣлъ артилеріи бытъ по самымъ высокимъ и богатымъ дворцамъ, по церквямъ, попамъ, монахамъ... Я зажегъ снарядами огромный домъ Грушевского, и онъ въ течение трехъ сутокъ горѣлъ какъ яркій костеръ. Сотни офицеровъ и юнкеровъ были беспощадно убиты», і т. д.

Домовий комітет Паньківської вул., в завідуванні котрого був сей дім, пише в своїй записці міністерству внутрішніх справ, на підтвердження того, що дім був дійсно знищений умисно: «Подтверждениемъ этого факта служитъ то обстоятельство, что парламентару, посланному отъ жильцевъ дома къ стрѣлявшему съ желѣзнодорожныхъ путей большевистскому поѣзду на просьбу прекратить обстрѣлъ уже горящего дома съ тѣмъ, чтобы дать возможность вывести стариковъ и дѣтей и спасти хотя бы часть имущества, бывшій въ поѣздѣ матросъ, командовавшій артиллеріей, сообщилъ, что уничтоженіе этого дома производится согласно диспозиціи, поэтому онъ отклоняетъ просьбу о прекращеніи обстрѣла и категорически заявляетъ, что домъ будетъ разрушенъ и сожженъ до основанія, послѣ чего обстрѣлъ дѣйствительно продолжался непрерывно не менѣе двухъ часовъ, вслѣдствіе чего жильцы лишены были всякой возможности спасать свои вещи даже изъ тѣхъ квартиръ, которые загорѣлись спустя нѣкоторое время. Сам характеръ обстрѣла, производившегося специальными зажигательными снарядами, въ нѣсколько минутъ буквально залившими квартиры на шестомъ этажѣ цѣлымъ моремъ огня, также является безспорнымъ доказательствомъ правильности сдѣланного вывода о томъ, что домъ сталъ жертвою преступного умысла», і т. д.

Мушу заважити тільки, що більшовики явно постарались роздути розміри сього свого подвигу. Дім зовсім не був «огромний», в нім було 15 помешкань, і в них 75 кімнат разом. Протягом кількох годин він, завдяки масі запальних снарядів, пущених в нього, згорів до споду так, що zostалися з нього тільки мури.

Належав сей дім мені спільно з моїм братом і сестрою; в будову його вкладено було 100 тис. в паперах, залишених нам батьком, що при реалізації дали коло 80 тис. рублів, і на розплату була ще затягнена банкова позичка, 102 тис. паперами, які при реалізації дали біля 85 тис. Доходу він не приносив нам ніякого — останніми часами не ставало його навіть на оплату банківських процентів. Але розстріл сього дому в тім роздутім виді, в яким його рознесли більшовики, дійсно зробив враження на обивательську увагу, і потім трохи не про всі великі дома, розбиті під час обстрілу Києва, говорили, що се мої дома, і навіть в Москві знаходилися у мене якісь мільонні дома, — хоч, окрім третьої (приблизно) частини сього будинку на Паньківській і ще одного маленького одноповерхового, у мене з жінкою ніяких домів не було й нема в цілій бувшій Російській державі.

ції українських старовинностей, що збирав я стільки літ, збірки килимів, вишивок, зброї, посуду, порцеляни, фаянсу, окрас, меблів, малюнків. Довго було б оповідати і прикро навіть згадувати. Ніякі сили вже тепер не вернуть його...

Згоріла, між іншим, і недописана книжка «На порозі нової України», котру я писав як свого роду політичний заповіт. Того, що там було, я вже не напишу. Не тому, що не міг би пригадати собі написаного там, — се, може, було б можливо, коли б останні тижні не вирвали б такого глибокого провалля, не зробили б такого спустошення в нашій житті, в нашій мисленні.

Розстріл, зайняття і знищення Києва більшовиками були вершком, кульмінаційним пунктом, збірною точкою, в котрій зосередивсь сей великий, просто незчислений в своїх наслідках перелом в історії України, вчинений більшовицьким приходом. І для мене сей перелом конкретизується ще гостріше в сім зруйнуванні моєї хати, мого кабінету, з ними всього мого майна, мого духовного добутку, всього дорогого, що я зібрав навколо себе, всього передуманого і перестражданого за останні, найтяжчі і найзначніші, роки мого життя. Мені прийдеться починати все знову — не продовжувати або відновлювати, а таки починати: повторювати вже ні рука, ні думка не повернеться по тім страшнім потрясінні, котре пережилося в сій руїні. І мені здається, що те, що переживаю я так гостро в сей момент, переживає й уся Україна. Що Україна також поховала своє старе в сім огнищі, в сій руїні, в могилах своїх дітей, забитих рукою більшовиків, як я в могилі матері, яку півживою винесли з пожеару і вона за кілька днів померла від сих страшних зворушень і потрясінь. Що Україна, як і я, стоїть на сій руїні тепер, новими очима розглядаючи сі згарища, і перед нею встають зовсім нові перспективи і види, не тільки тому, що змінились реальні умови життя, але й тому, що око бачить їх і мозок приймає їх інакше.

В одній із статей, писаних під час нашого ісходу на Волинь, я писав, що в тій новій руїні України розстрілювали не тільки людей, а й ідеї, руйнувались не тільки міста, а й традиції. Коли мені приходиться тепер оцінювати відносини і перспективи і я пригадую, як оцінював я їх ще кілька місяців тому, — я ясно відчуваю різницю в тім, як підхо-

дить тепер моя думка, моє почуття до них тепер і як підходили тоді. Коли приходиться тепер відступати від тих мірок, від тих критеріїв, від тих принципів, котрих ми тримались так недавно, я кажу, що вони згоріли в моїм кабінеті разом з моїми рукописами й матеріалами.

Я, розуміється, не хотів би, щоб мене зрозуміли так, нібито я говорю про впливи тих почувань,— скажемо прямо: помсти, гніву, роздратування, котрі викликала в нас ся руїна. Емоціональна сторона не повинна мішатись до наших міркувань, не повинна зводити нас з твердого ґрунту реального мислення в такий важливий і відповідальний момент.

Всі наші втрати, які б вони не були болючі й ненагородимі, ми запишемо на рахунок відбудови державного життя нашого народу, забезпечення його економічних і культурних потреб, інтересів наших трудових мас, утвердження нашого національного існування — і приймемо сей рахунок до уваги в нашій дальшій діяльності. Тверезо і твердо оцінимо ті реальні умови, в котрих ми опинились в результаті революції і війни за українську самостійність,— не проймаючись роздратуванням, але не ведучись і старими поглядами, відносинами й зв'язками. В тім лихім і тяжкім, що нам довелось пережити, є, безперечно, і ся добра сторона, яка прискорила процес визволення від старих пережитків і упереджень, від спадщини старих при звичаєнь і поглядів, яка в обставинах більш нормальних ще довго б тяжіла на нас і гальмувала нову творчу роботу.

Се взагалі та позитивна сторона всяких великих суспільних катастроф, котру здавна висували у виправдання переворотів і війн їх прихильники. Безперечно, в тім єсть правда. На новім будувати не тільки легше, ніж поправляти плохе, але краще можна вибудувати по новому плану, ніж поправляючи старе.

Сила старих поглядів і відносин в громадянстві не тільки гальмує темп його поступу, але й викривляє його хід, і се особливо буває небезпечно в такі відповідальні й критичні моменти, як нинішній.

Україна й український народ переживають хвилі, які випадають народові раз на всю його історію або й зовсім не випадають. Не тільки злетіли з них кайдани і з'явилась можливість відновити свою державну самостійність, але

обставини дали змогу розгорнути також на всю ширину і соціальну програму, про котру мріяли цілими століттями українські трудові маси. Таке нагромадження великих вартостей, чи можливостей, накладає особливо великі обов'язки на сучасне українське громадянство. Може се воно вважати своїм щастям — що йому судилося творити се велике історичне діло. Може плакатися, що сей присуд долі позбавив його права, чи можливості звичайного обивательського життя і поклав на нього такий тяжкий хрест, такий важкий обов'язок. Але увільнення від нього нема — під страхом вічної ганьби й осуду пізніших поколінь. І для того, щоб се відповідальне діло зробити, наше громадянство мусить відкласти все й піддати, підпорядкувати себе йому і тільки йому. Всі звичні погляди, утерті формули, традицією передані ідеї, всі плани, складені в інших обставинах, всі зобов'язання, дані в інших умовах, — все се мусить бути відкладене. Або краще сказати — до ґрунту переоцінене, розібране, на скільки воно відповідає сьому черговому завданню, поставленому перед нами історією, і все, що заважає його здійсненню, не узгоджується з ним, не помагає йому, — мусить бути без милосердя відкинене, відкладене, сховане до інших часів, коли воно буде можливим.

Я чую велику відповідальність за сі слова. Я розумію, який твердий зміст в них лежить, як багато вони вимагають. Але я пишу їх в повній свідомості і кличу до всіх, для кого вони являються неприємними:

«Ви, люди боязької душі і невідважної мислі. Ви всі, хто цінить над усе незакаламучений спокій свого серця і своєї голови, над усе боїться відступити від раз прийнятої догми і стягнути закид за недотримання своєї програми, в інших обставинах і умовах складених принципів. Ви, що хочете проїхати безплатними пасажирами до будучої України, не віддавши нічого тій страшній боротьбі, котрою вона здобувається, не побивши святочних черевиків на тому ґрунті, по котрому тягнеться тяжкий обоз сього походу. Ви краще відійдіть, коли не маєте охоти піддатись твердим вимогам сього страшного часу. Зійдіть з політичної, з громадської арени — і не перешкоджайте тим, хто має сміливість працювати й творити нове життя тими методами, котрими воно може творитись в даний момент. Не заважайте їм, поки не зможете самі приступити до роботи».

Менше всього в даний момент я вважаю можливою безпринципність, аморальність, легкодушність, моральну розхристаність. Навпаки, я ще низче буду говорити про се — я вважаю, що та стадія українського життя, в яку ми ввійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму и навіть героїзму від українських громадян. Хто не може відповісти сим вимогам, той не гідний того великого часу, який ми переживаємо. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути з себе сі моральні сили. Царство свободи здобувається також сильним примусом над собою, як і царство Боже, обіцяне колись вірним християнам. Менше всього годиться для вступу до нього моральний чи політичний індивідуалізм, принцип «моя хата з краю»... Але так само не відповідає моментові і всяке перетяження спадщиною старого, пережитого. З сими тягарями за плечима ми не далеко зйдемо по дорозі будучини. Полишимо мертвим ховати небіжчиків. Будучина належить живим, і за тим, що згоріло в сім огні очищення, нема чого оглядатись і пригадувати його собі — оскільки воно зв'язане з минулим, а не з майбутнім. Мусимо дивитись вперед, а не назад!

КІНЕЦЬ МОСКОВСЬКОЇ ОРІЄНТАЦІЇ

Перше, що я вважаю пережитим і віджитим, таким, «що згоріло в моїм кабінеті», се наша орієнтація на Московщину, на Росію, накидвана нам довго й уперто силоміць. І кінець кінцем, як то часто буває, — справді присвоєна собі значною частиною українського громадянства.

Вона була підірвана російською революцією, що ослабила той московський примус, який тяжив за старого режиму над Україною. Але тільки ослабила, а не знищила. Навіть для лівих груп нашого громадянства те, що було страчене в примусовості сього зв'язку, було до певної міри зрівноважене ідеями «спільного революційного фронту» українсько-російського, здобутками спільної революції і спільними інтересами революційної демократії. Провідники українського життя довго стояли під владою сих гасел, і я сам не відрікаюсь її. Тільки коли російське кермо, після угоди з Україною, перейшло до революційних соціалістичних

кругів і вони у відносинах до України виявили себе твердоголовими централістами і об'єднальниками, нездібними чого-небудь навчитись у революції, се сильно захитало такий пієтизм для спільної революції. Ну, а війна більшовиків з Україною рішуче поставила хрест над сею ідеологією, розв'язала всякі моральні вузли, які ще могли в чіїх-небудь очах зв'язувать українця з московським громадянством спеціально. Вона, так би сказати, зняла з Московщини права «особо благоприємтвуетомой» нації й дала почуття права кермуватись в своїх відносинах до неї єдине добром українського народу, а не якимись інтересами спільної революції, спільної культури, спільної отчини, чи що.

Я вважаю таке визволення від «песього обов'язку» супроти Московщини незвичайно важним і цінним. Роздумуючи над сим моментом, я думаю, що недаремно пролилась кров тисяч розстріляних українських інтелігентів і молоді, коли вона принесла чи закріпила духовне визволення нашого народу від найтяжчого й найшкідливішого ярма, яке може бути: добровільно прийнятого духовного чи морального закріпачення. Я скажу різко, але справжніми словами: се духовне холопство, холуйство раба, котрого так довго били по лиці, що не тільки забили в нім всяку людську гідність, але зробили прихильником неволі й холопства, його апологетом і панегіристом. Російські белетристи закріпили в художній формі тип такого холопа, і я ще раз вибачаюсь за грубе слово: таким холопством вважаю ту вірність, ту служебність не за страх, а за совість, глибоку і незбориму, поколіннями виховану, яку українське громадянство виявляло — в одних часинах менше, в інших більше — супроти державних, культурних і національних інтересів Росії й великоруського народу.

Початки її лежали в мотивах самих не ідеальних: в користі й страху. Заходи коло московської милостині для церков і монастирів, царського «жалування» для козацького війська були першим початком. За сим, після з'єднання України з Москвою, пішли вислужування перед московським урядом для своєї приватної користі — для маєткових надань, для жалування. Ще далі — забігання коло урядів в козацькім війську, яким фактично став розпоряджатись московський уряд, а потім — із заведенням московського урядування, вся та неутолима «охота до урядів, а особливо

до жалування», яка всю українську інтелігенцію перетворила в одну масу кандидатів на царські посади, затопила Петербург хмарою землячків-поганців, описаних Шевченком у його «Сні», і покоління українського громадянства стала виховувати в переконанні, що зміст і завдання життя — се «служба», «царська служба»; щастя чоловіка — се вислужитись, найгірше нещастя — необачним учинком, нелояльністю, «хохломанством» чи «українофільством» загородити собі дорогу до сього, зіпсувати свою службову кар'єру.

В тім же напрямі впливав інший, невисокої моральної вартості, мотив — страх. Від перших своїх стріч з українською людністю московський уряд тероризував її незвичайно. Карна система на Україні від початків історичного життя у всі часи не визначалась суворістю. Чужоземні карні кодекси, які містили в собі суворі кари на тілі, калічення, кару смертю в ріжних нелюдських формах, — візантійські, середньовічні німецькі, — не приймались українським життям. Кара смертю практикувалась рідко, звичайно замінювалась в'язницею або вигнанням, і такі кари московські, як «нешадне биття» батогами або палицями за найріжніші несерйозні провини, калічення, заслання в Сибір із відібранням маєтку «на государя» для української людності були чимось жахливим невимовно. Можливість впасти в руки московської адміністрації й підпасти таким карам лякала українців незвичайно. А такі факти московської кари «за зраду» почали вживатись незвичайно широко і робили на українську людність враження незвичайно гнітюче.

Спомини «Історії Русів» про сі московські кари й екзекуції на Україні в першій половині XVIII в. віддають сі почуття страху й огиди перед сим московським «таїнством», якими було перейняте українське громадянство. З покоління в покоління, виховуючись в панічному страху перед сим терором, психологічно незрозумілим і органічно противним українській природі, українська людність тратила кінець кінцем всяку психологічну відпорність перед ним і виявляла незвичайну податливість на вимоги московської політики, за котрими стояла ся система кар. І от поставлене перед вибором між московським катуванням і московським жалуванням українське громадянство й виробляє у себе сей ганебний тип «самовідреченого» служальця, хама московського, який не тільки служить до самозабуття, готовий

віддати всяку національну позицію, всякий національний інтерес московській політиці, але й підводить під се ідеологічні підстави.

Виступають українські ідеологи монархізму, від різних шельменків до геніального Гоголя, одного з найбільш яскравих показників — при всій геніальній інтуїції — сеї громадсько-політичної деморалізації українського громадянства, «роздвоєння» його душі. У Гоголя воно веде свій початок ще з дитячих літ (як показує його листування) — з виховання в поняттях тодішньої служальської української старшини. Він і вмирає жертвою сього психологічного надлому. Але менш тонкі духовні організми живуть, процвітають, плодяться і множаться, заповняють українську землю і володіють нею.

Інші розпинаються за «єдинство» руського народу і Російської держави, доводять, що всякі традиції української політичної окремішності давно пережились, і трудно відроджувати їх — се робота реакційна, недемократична, бо розвій демократизму і освіти, поступу взагалі веде Україну до європеїзму через російську культуру, тільки через неї, і всяке ухилення від неї являється гріхом проти культури взагалі. Доказують, що російська культура так глибоко ввійшла в українське життя, в українську плоть і кров, що Тургенєв і Пушкін для українця являються такими ж близькими, національними письменниками, як Шевченко, і російська літературна мова українцям ближча, ніж «видумана українська», і т. д.

Всіма сими парадоксами й натяганнями, повторюваними так довго, що їм починали справді вірити ті, котрі їх повторювали, замазувано, масковано, заслонювано ту велику історичну, культурну, психологічну, всяку, яку хочете, межу, яка з віків відділила Україну від Московщини, український народ від московського. Не добачати її могли тільки люди в шорах, засліплені й оглушені тими фальшивими, століттями повторюваними фразами. Реальні факти на кожному кроці говорили про глибоку антитезу сих двох близьких по крові, але відмінних духом народів, і, мабуть, аж нинішнє «велике потрясення», сей кривавий напад більшовиків на «хохлів» і огонь руїни знищить ті шори, ті пов'язки, котрі лежали на очах українських громадян і не давали їм орієнтуватись в реальних фактах.

НАША ЗАХІДНА ОРІЄНТАЦІЯ

В одній з ненадрукованих статей, які згоріли в моїм кабінеті, містивсь написаний два роки тому, для задуманого Горьким збірника української літератури, огляд українського питання з історичного становища (друга копія повинна бути в петербурзькій редакції сих збірників, коли не згоріла й там). В сім огляді, спиняючись на різних відмінах, які глибоко відріжняють український народ від великоруського, я між іншим вказував на те, що в порівнянні з народом великоруським український являється народом західної культури — одним з найбільш багатих східними орієнтальними впливами, але все-таки по всьму складу своєї культури й свого духу народом західним, тим часом як великоруський, хоч і європеїзований, перебуває вповні у владі орієнтального духу й стихії. Я постараюсь відновити з пам'яті те, що писав в тій статті про історичний процес, який держав українця в тіснім зв'язку із Заходом, його життям і культурою.

Полишаючи збоку ті факти й дані, які вказують на тісні зв'язки нашої України з германською й кельтською культурою Подунаю ще в часи передісторичні, ми маємо перед собою масовий вплив скандинавського елемента в добу формування Київської держави, потім в часи її розцвіту, в добу Ярослава, і за його синів і внуків — незвичайно широкі династичні зв'язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами й державками, які стояли в сфері німецької культури. Поруч з тим розвивались зносини культурні й торговельні, і в міру того як слабли зносини чорноморські — з Балканськими краями, Візантією, Малою Азією, в XII і XIII віці, зносини з німецькими землями набирали все більшого значення.

Коли ж з упадком Києва, при кінці XII в., центр тяжкості переходить у нас на Галицько-Волинську державу, се означає повну перевагу західних впливів над тою комбінацією впливів візантійських і східних, котрі переважали в період формування Київської держави. Тим часом як Московщина далі жила спадщиною Київської держави, все більше розмішуючи її елементами фінськими, татарськими, монгольськими, — Західна Україна, в котрій в XIII в. зосередилось українське життя, входить вповні в круг захід-

ноєвропейського життя. Галицько-Волинська держава XIII — XIV в. не ввійшла формально в систему імперії, як Чехія, скажімо, але весь круг політичних і культурних інтересів її орієнтувався на Захід.

В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками із Заходом, провідниками західних впливів. Се почалось ще з галицько-волинських князів, далі скріплюється й росте з переходом цих земель під владу Польщі. З кінцем XIV в. Львів, наприклад, — се чисто німецьке місто (говорячи про саме привілейоване місто, а не про його передмістя) і таким був він все XV ст. і навіть частину XVI, а тим часом він в сім часі — культурний центр України, «митрополія механіків (ремісників)». Сі «механіки» і у Львові, і по інших містах України організовані в цехи на західноєвропейський взірець, і подорож до західноєвропейських міст вимагається обов'язково для стажу майстра того чи іншого ремесла. Поруч того розвиваються безпосередні зносини торговельні і всякі інші культурні зв'язки.

Таким чином, зв'язана тісно і безпосередньо із Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а далі — з Італією також, Україна перейшла, з деяким тільки запізненням, добу італійсько-німецького відродження (ренесансу), німецької реформації й католицької реакції, яка всім тягарем своїм упала на українські землі в кінці XVI в. Таким чином, як Московщина все більше розгублювала спадщину, одержану від Київської держави, і все глибше поринала в східних, вірніше середньо- і північноазіатських впливах, Україна жила одним життям, одними ідеями із Заходом. У нього черпала культурні засоби, у нього брала взірці для своєї культури.

Правда, вони не запозичались невольничо. Вони переходили через призму присвоєння і перетворення. Старі східні й візантійські традиції, вірніше — та оригінальна комбінація, яку витворила українська творчість часів Київської держави, не зоставалась і тепер пасивною. Вона брала участь в переробленні нових західних здобутків і впливів, приносила до них свої оригінальні нюанси. В сім на погляд західноєвропейської людини, власне, лежить оригінальність і чари українського мистецтва XVII—XVIII вв., народного мистецтва, яке вирросло з нього, і взагалі української куль-

тури, що західні елементи й впливи в ній вона стрічає в новім одязі, в новій комбінації, яка дає зовсім нову забарву, нову красу сим елементам західної культури. Але в кожному разі, коли українську культуру й мистецтво епохи передкиївської можна назвати східними — бо переважають в них східні елементи, а культуру й мистецтво київської — візантійськими, не в тім розумінні, що се було чисте запозичення, а в тім, що певна течія вибивалась особливо яскраво й давала свою переважну забарву, — то культуру й мистецтво XVII — XVIII вв., до самого кінця гетьманщини, треба назвати західними. Головне німецькими, частково італійськими й французькими, що проходили і безпосередньо, і посередньо — через польську верству.

Вроцлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським урядом в XVIII в.), були головними посередниками й джерелами сих західних, німецьких впливів. Поруч них ся стичність розвивалась широко, в різних інших пунктах і моментах. Починаючи від заграничних, головне — німецьких університетів, куди так вчашали українські спудеї до кінця гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурти українських волів, транспорти спирту, коноплі, лою і т. і. і звідки вивозилось все, починаючи від бакалії й аптеки й кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком. Побут і життя старої України з сього погляду не простудійовані добре, але чи в пам'ятках українського мистецтва й побуту XVIII в., чи в записках і листуванні тодішніх людей — ми на кожному кроці стрічаємось з тісними зв'язками із Заходом. Тільки з кінцем XVIII в., із занепадом гетьманщини (я кажу тут не про момент скасування гетьманства, а про занепад автономного устрою і установ українських і повну нівеляцію їх в 1780-х рр.), вони слабнуть і занепадають під натиском примусового російщення українського життя, і українське життя й культура вступають в період російський, великоруський.

Російська торговельна і митова політика приклала всі старання, не спиняючись ні перед чим, щоб розірвати й зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, щоб знищити взагалі українську торгівлю й віддати український торг в руки купецтва московського й притягнути Україну економічно до

Півночі, до великоруських центрів — Петербурга й Москви. Російська політика національна приклала руку до того, щоб розірвати родинні й усякі інші зв'язки української інтелігенції із закордонними західними краями й пошнурити її до Великої Росії, ослабити або й дощенту знищити всяке культурне життя на Україні: друкарство, літературну продукцію, не дати розвинути там вищій школі нових типів на місці старої, пережитої, схоластичної, а притягнути українську молодь до російських шкіл, закладених в Петербурзі й Москві, до діяльності в тутешніх установах, до російської служби. В сій справі давались спеціальні інструкції російським представникам на Україні, рекомендуючи їм орудувати в сім напрямі «і лисячим хвостом, і вовчим зубом», пускаючи в рух підкупність, терор, всякого роду натиск, що хочете — і дійсно результат був досягнений. Україна XIX в. була відірвана від Заходу, від Європи і обернена лицем на північ, ткнута носом в глухий кут великоросійської культури й життя. Все українське життя було вивернуте з своїх нормальних умов, історично і географічно сформованої колії й викинуто на великоруський ґрунт, на потік і розграбування.

ОРІЄНТАЦІЯ ЧОРНОМОРСЬКА

Історичні умови життя орієнтували Україну на Захід. Географічні орієнтували і орієнтують на Південь, на Чорне море — «єже море словєть руськоє», як каже київський літописець XII в. — українське, говорячи теперішньою термінологією. З того часу як полудневі східнослов'янські племена, з котрих вийшов український народ, півтори тисячі літ тому пробились до Чорного моря, йдучи за тим потягом, що непереможно пхає взагалі всі народи у всі часи на Південь, до сонця, в легші умови існування, — вони тим самим мусили ввійти в сферу чорноморських зв'язків і впливів, того що я означаю виразом «чорноморська орієнтація».

З сього боку Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від непам'ятних часів битим шляхом, з Подунаю, із Середньої Європи, з Балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і звідти до Індії через

Афганістан і до Китаю. В переказанім Геродотом * оповіданні Арістея ** дуже правдоподібно добачають передану в поетичній формі звістку про караванну путь з чорноморських портів до Середньої Азії. Археологічний матеріал не полишає сумнівів щодо старих тісних зв'язків між Подунаєм і Кавказом, Чорномор'я з Туркестаном і північною Персією (наприклад, в поширенні так званої передмікенської культури або типів бронзових виробів). Сим пояснюється перехід в наші степи і типів явно середньоазіатських з одного боку — глибокої Середньої Азії, яка вже стояла в сфері впливів Китаю, політичних і культурних, а з другого — ріжних предметів із узбережжя Індійського океану.

Пізніше історично звісні мандрівки з глибини Середньої Азії таких орд, як гуннів *** або аварів ****, не полишають сумніву, що культурні, торговельні зносини з Чорномор'я могли сягати на границі Монголії й Китаю, а з другого боку через Іран, котрого впливи і відгомони ми стрічаємо у нас на кожному кроці, могли йти до Афганістану й Індії.

На полудні Чорне море тісно зв'язувало наше узбережжя з малоазіатським, а через нього з сферами старих культур — месопотамської, єгипетської, єгейської. Чорне море таке невелике, що, незважаючи на брак на нім островів, плавати ним з північного берега на полудневий було дуже легко — з поміччю берегових вітрів, під простим вітрилом, улучаючи час так, щоб доплисти до середини моря під вітром, що дме з берега, а там попасти під вітер, що дме до протилежного берега. Нема сумнівів, що сей секрет був побережним мешканцям звісний від непам'ятних часів, і комунікація північного берега з полудневим була дуже жвава. Отсим пояснюються й такі, на перший погляд, може, й дивні факти, як тісні зв'язки грецьких колоній Криму і нашого чорноморського узбережжя з Понтом *****, державою Мітрідатів *****, пізніше — з Трапезундською імперією *****. Чорне море не ділило, а зв'язувало узбережні краї.

Азовсько-каспійські степи відкривали нашому Чорномор'ю дорогу через «залізні ворота», теперішній Дербент і Дагестан, до Персії, Перської затоки й Індійського океану. Сюдою ходили київські князі по здобич, сюди тікає від них половецький хан Отрок, оспіваний звісною нашою піс-

нею; тут товклись за володіння хозари * з арабами. Дорога була «бита» з кожного погляду.

На заході таким же битим шляхом була теперішня Бессарабія й Молдова. Хто володів Чорномор'ям, стихійно, непереможено мусив пхатись кінець кінцем сюди, на Дунай, не тільки тому, що в східній частині сих степів кінець кінцем все мусив з'явитися з часом новий прихід з Сходу і потискувати його на Захід, а й тому також, що степ чим далі на захід, тим вогкіший, родючіший, багатший, і тому хто міг з Подніпров'я сягнути за Дністер і Дунай, мусив пробувати зробити се. Але, сягаючи туди, ослаблював свої сили в краях на Схід від Дністра і мусив боротися із збільшеним натиском східних сусідів, поки вони нарешті не випирали його звідти.

Українські племена пробились до Дунаю і довго тут тримались над морем, опираючись об море і дунайські гирла після того, як вже в степах поширились турецькі орди, а в Подунаю розвинулась волоська (румунська) колонізація й покрила слов'янську (болгарську й українську). Ще наприкінці XVI в. папському нунцієві Комуловичеві оповідали про велику й сильну людність «руську» в околицях нижнього Дунаю, і пізніше політичні пертурбації в сусідніх молдавських і українських землях — що жили рівно ж неспокійним і авантюрним життям — то гнали українську людність з України «в волохи», то волоську — з Бессарабії й Молдови на Україну. Сила — бувало її тут хвилями. При таких тісних взаєминах колонізаційних Західна Україна і Молдова були тісно зв'язані між собою економічно й культурно. Молдова служила посередником в торзі зі Сходом, українські торговельні міста посередничали в торзі Молдови із західними ринками й засібляли її західними товарами й своїми. В культурній сфері — в церковнім житті, мистецтві, літературі — обопільні зв'язки їх були також дуже великі. В сфері політики Молдова служила спеціальною ареною для різних українських політичних діячів і авантюристів, вони брали дуже діяльну участь в тутешніх міжусобицях і часом захоплювали в свої руки владу.

Взагалі, коли обставини тому сприяли, Україна йшла до того, щоб широко заволодіти чорноморським узбережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, турками, а головне, ті

удари кочових орд, що від часу до часу спадали із страшною силою на Чорномор'я. Вони розбивали всі політичні конструкції, всі економічні плани на Чорномор'ї. Нарешті в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд — кримська. Україна могла б тепер розгорнути свою колонізаційну, культурну енергію. Дещо дуже цінне й позитивне в сім напрямі й стало виявляти Запорожжя, в руках котрого опинилось Чорномор'я,— дарма що січове братство менше всього, як би здавалось, було створене для економічної й культурної роботи. Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України вже паралізована московською політикою, яка зарубала їй всі шляхи і силоміць, як я вже сказав, завернула в глибокий кут українське життя.

НОВІ ПЕРСПЕКТИВИ

Коли українське життя розриває нав'язану йому московською політикою, московським насильством північну орієнтацію, воно може з новою силою, з новою енергією відновити свої зв'язки з західним світом. Се не тільки диктують її старі традиції, старі навички, а й те духовне споріднення, яке, без сумніву, єсть між українським народним, етнічним елементом і життям західноєвропейським. Український народ належить до західноєвропейського чи, коротше кажучи,— просто-таки європейського кола не силою тільки історичних зв'язків, які протягом століть зв'язали українське життя з західним, а й самим складом народного характеру.

Є з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського. Сю відмінність підкреслювали свого часу московські слов'янофіли, протиставляючи західноєвропейським принципам права, умови, конституції великоруську патріархальність, відносини довір'я «на совість», а не охоту до якої-небудь форми. Вони бачили в тім певну моральну вищість великоруського народу над бездушною, формалістичною «гниллю» західної культури. Інші поклонники великоруської стихії виставляли взагалі її байдужість до справ практичного будівництва життя і підвищений інтерес до проблем моральних «народа-богоносця».

В сім є трохи правди,— тільки сі прикмети краще було

б не прибирати в гарні назви й не ідеалізувати, бо до «богоношення» дуже рідко подіймаються вони, сі прикмети: брак власної людської гідності і непошанування гідності іншої людини; брак смаку до вигідного, доброго, урегульованого життя для себе і непошанування чужих інтересів і потреб в такому житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руїнництва соціального і культурного; легковаження культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти сих вартостей; вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної втрати моральних критеріїв,— все се мало гарного має в собі, і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру, оскільки й вони теж не заслонюються, не заторюються теж грубістю й індиферентизмом.

Сі прикмети глибоко противні всякому європейському організованому індивідові — із сього погляду, наприклад, їх гаряче й різко осудив такий знавець великоруського життя, як Горький. Вони ж являються повною антитезою народним прикметам українським, з їх високим розвитком гідності своєї, пошануванням гідності чужої, любові до певних, усталених зверхніх форм, «законних речей», етикету й добрих манер, любов'ю до чистоти, порядку, краси життя, прив'язанням до культурних і громадських вартостей життя і т. ін. Се все прикмети, які роблять українця дуже близьким по духу, по характеру до західноєвропейської стихії — де в чім до германської, з її солідністю, діловитістю, любов'ю до комфорту, порядку, чистоти, достатності, до рівноваги і стоїцизму; в іншій до романської,— наприклад, отсим потягом до форми, елегантності, бажанням внести в усе красоту, освітити нею всяку сферу життя, взагалі світлим і ясним, радісним поглядом на життя.

Сею співзвучністю пояснюються тісні зв'язки й потяги українців до західної культури, легке й глибоке її засвоєння — не через зверхній примус і натиск, а, власне, завдяки сьому внутрішньому спорідненню.

Відчужена від сеї культури, від західного світу взагалі штучними, насильними заходами московськими, Україна

зможе тепер вернутись з новою, навіть — по реакції — з дещо перебільшеною силою до сього близького їй духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині у неї було найбільше зв'язків, найбільше перейнять і запозичень, і тепер обставини так складаються, що найбільш легко буде тут зв'язатись з західним світом, скористатись з його запасів знань, культури, громадського інстинкту й дисципліни.

На перешкоді стоїть тільки також російським життям переданий гріх — незвичайно слабо розвинене знання мови. Ся перешкода мусить бути усунена якнайскоріше, негайно — не тільки наукою живої німецької й англійської мови по школах, але й через так звану «виміну дітей» — широко практикований на Заході спосіб посилення навзаєм дітей з одної країни в другу; я вважаю незвичайно корисним таке посилення дітей, звідти й звідти, на півроку, на два, на три, не тільки для навчання мови, але й для засвоєння цінних прикмет з чужої культури і способу життя. Для людей дорослих мусять бути заведені також курси мов — німецької й інших, і для службовців певних вищих категорій мусить навіть бути визнане обов'язковим засвоєння котроїсь мови до визначеного терміну.

Тою дорогою вийде наша суспільність в безпосередню стичність із західною культурою — особливо багатою науковою й технічною німецькою літературою, котрою вона досі користувалась з різних випадкових, запізнених і часто зовсім лихих перекладів або — ще гірше — російських переробок. Тою дорогою наші спеціалісти ввійдуть в саму лабораторію сеї техніки: дружні відносини з Німеччиною обіцяють нам, що двері її фабрик, лабораторій, дослідних станцій, спеціальних шкіл будуть відкриті перед нашою молоддю й усякого роду спеціалістами. Буде се відновлення в нових формах того майстерського стажу, який наші «механіки» проходили тому триста і чотириста літ в своїх мандрівках до Німеччини.

Але я далекий від гадки бачити завдання нашої молоді, наших людей взагалі в тім тільки, щоб іти слідами німецького життя, присвоювати його здобутки, бути його учнями нині і вовіки.

Ні, завдання наші, чи потреби наші, краще сказати, далеко ширші й складніші. Я вище відмітив, що і в минулім ні-

мецька культурна стихія не покривала нашої культури,— деякі форми її були ближчі до культури романської, яка свого часу також дала свої вкладки в наше життя. Далі — дуже сильною і діяльною в нашій житті була і зосталась стихія східна, дуже складна в своїх елементах.

Про се я говоритиму далі, тут підкреслюю, що так як перші кроки нашого нинішнього політичного відродження мали в собі багато оригінального, що не вкладається в звичайні рамки тої чи іншої західної революції, так і далі нам не треба підганяти нашого життя до котрого-небудь західноєвропейського взірця, хоч би й німецького. Визволення від примусової залежності від московського життя не повинно бути заміною одної залежності другою, хоч би й добровільною. Українське життя повинно емансипуватися взагалі,— так би сказати, *випростуватись* (виділено М. Г.), як випростовується людина, якій прийшлося довго сидіти в якійсь скуленій позиції — розпростувати своє тіло, щоб потім укластись в найбільш вигідній позі.

Українське життя, здавлене дотеперішньою неволею, направлюване ріжними примусовими впливами і репресивними заходами, в нинішній хвилі саме ще не відчуває вповні своїх потреб і потягів. Воно повинно насамперед «знайти себе». Вияснити свої засоби, завдання й потреби і тим часом не спішити замикатись в який-небудь один круг зв'язків, відносин і впливів, а брати як можна ширше, широко отвертою рукою все, що може бути корисним для нього.

Не зв'язуючись ніякими симпатіями чи антипатіями, ніякими упередженнями, за французьким прислів'ям — «я беру своє добро скрізь, де я його знахожу», брати і в сфері старих зв'язків колишньої Російської держави, і нових зв'язків з центральними державами, і поза ними.

Далеко цінніше розгорнути своє індивідуально-корисне, з місцевих і власних задатків і засобів, ніж укластись в готову чужу форму. Тому не тільки в сфері духовної, а навіть і матеріальної культури та технічного виучення наші люди повинні брати з усіх усюд те, що може здатись корисним,— в Швейцарії, Бельгії, Швеції, Франції, Англії, а особливо в Америці.

Ся країна для нашої будучини, безсумнівно, матиме величезне значення,— і своїми незвичайними фінансовими та технічними засобами, і теж як школа для наших людей,

будучих поколінь наших техніків, економістів і суспільних робітників. Більш демократичний, ніж який-небудь з європейських народів, більш ініціативний, більш сміливий в замислі й виконанні, сей народ може дуже багато чому навчити наші кадри робітників і діячів. Німеччина і Сполучені Штати Америки — се дві великі школи для них, Німеччина — більш теоретична, Америка — більш практична. Німецький підручник буде, без сумніву, українським підручником передусім, і всі, хто шукатиме більш загального освідомлення і поглиблення в своїй спеціальності, звертатимуться туди. Але як практична робітня, практична школа, переважатиме, мабуть, Америка, і та українська колонізація, яка зібралась досі в Америці, дуже значна і під теперішню хвилю перейнята гарячим бажанням чимось послужити нашому відродженню, вона в сій сфері, як посередниця з американським світом, відповідно направлена і усвідомлена, зможе справді вчинити чималі послуги Новій Україні.

Але коли школою для нас мусять бути сі краї західної культури, полем нашої діяльності, нашої власної творчості повинні бути краї, які, подібно як і Україна, вирости у впливах чи зв'язках східної культури — краї в сфері нашої чорноморської орієнтації, об'єднані Чорним морем як центром комунікації й різнорідних культурних і політичних взаємин. Та східна спадщина, котра так глибоко залягла в нашій житті,— перероблена, перетравлена реактивами західного нашого духу, але зовсім не витравлена, являється настільки цінною складовою частиною української культури, українського життя, що ми зовсім не маємо причини її цуратись, ослаблювати чи хоч би ігнорувати в планах нашого будучого життя.

Ми являємось одним з найбільш орієнталізованих (дозволю собі так назвати) західних народів — подібно як болгари, серби, іспанці,— і ми повинні не забивати, а розвивати і використовувати те корисне і цінне, що дала нам ся орієнтальна стихія.

Вона не тільки збагатила нашу етнографію, нашу творчість, наше мистецтво, не тільки, без сумніву, влила різні цінні прикмети в нашу вдачу, в нашу психіку,— вона полегшує нам зв'язки з нашими сусідами, ближчими і дальшими, які перейшли через подібні орієнтальні впливи; творить

грунт для спільного порозуміння, для певної моральної близькості в тій області, на котру звертають нас географічні умови нашого краю.

Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на Захід, край завертає нашу енергію, нашу працю на Схід і Південь, в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки і повинні б були повести всі наші дороги, коли б вони будувались нами в орієнтуванні нашими інтересами, а не мали своєю метою — навпаки — боротись з природною орієнтацією нашого економічного й культурного життя.

Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема,— імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно відсталих країв як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу сього. Я не бажаю своєму народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, виводжує самого пануючого і не може бути поєднане з правдиво-демократичним устроєм. (Виділено М. Г.) З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу сильно виражену гегемонію. Я не хочу українського імперіалізму. Не вважаю, як перед тим так і тепер, самітного державного відокремлення за політичний ідеал. Я був і остаюсь і далі федералістом.

Тільки маючи на меті завсіди, як кінцеву мету, федерацію світову, я буду виходити, як з першого конкретного кроку до неї, з федерації країв, зв'язаних географічно, економічно й культурно, а не з якоїсь федерації поневоли; на тій підставі, що ми колись разом були піймані при різних okazіях і замкнені до одної в'язничної клітки. І як першу ступінь до такої федерації, продиктованої географічною, економічною й культурною спільністю, я вважаю економічне й культурне співробітництво, кооперацію народів Чорного моря.

Се співробітництво може бути незвичайно корисне. Чорне море об'єднує й зв'язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповнювати. В одних дуже гарні умови для продукції збіжжя, інші можуть дати вовну, бавовну (хлопок), вино, овочі. Одні багаті деревом і вугіллям, інші його потребують. Одні містять в собі невичерпані поклади

залізної руди — як Україна. Інші мають мідь, срібло, нафту, сіль.

Тісно зв'язавшись між собою, ці чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику і многосторонню економічну базу, і елементарне піклування про добро народне вимагає такої економічної політики, щоб економічна робота на сій базі велась власними заходами. Щоб продукти сих країв не вивозились із чорноморських портів всякими іншими сторонніми кораблями — французькими, англійськими, датськими, норвезькими, тільки не українськими, не болгарськими. Щоб коли через ці краї йшли старі природні торговельні шляхи до Індії, до Середньої Азії й Китаю, до Перської затоки, Сірійського узбережжя, Аравії й Єгипту, — щоб ці шляхи були відновлені й налагоджені в сучасних технічних формах засобами самих тутешніх народів. Щоб коли через ці краї будуть іти великі транзитні дороги на Схід, то при них наші люди чи інші місцеві не були б тільки носіями або мазчиками, а щоб сей транзит був в руках сих країв, через котрі він веде.

Я не хочу, щоб наш народ, чи турецький, чи якийсь інший, займався на своїй землі тільки моральним досконаленням, укладанням гарних пісень чи компануванням оригінальної східної музики, а щоб він повною рукою використав також і ті природні багатства, які історія дала в його руки, а він оплатив їх великими жертвами крові. Щоб він зужиткував їх вповні для себе, для своїх широких трудящих мас, а не давав їх використовувати чужоземному капіталізму.

В сім напрямі нашому громадянству й нашому народові, коли до його високих стихійних прикмет додати *quantum satis*, скільки треба, усвідомлення, освіти й організації, можна зробити незвичайно багато. Історія поставила перед ним дуже вдячну задачу, і не треба її відсувати від себе.

КУЛЬТУРА КРАСИ І КУЛЬТУРА ЖИТТЯ

Може, когось неприємно здивує се, що я так легковажно відізавсь про те, що ми привикли вважати своїм найкращим національним скарбом, — пісню й музику. Я ціню їх — тільки не могу здавити в собі гіркого почуття, думаю-

чи про наше багатство в сій сфері й нашу бідність в інших сферах, яка себе дає так сильно відчувати в теперішнім моменті. «Занадто багато квіток, занадто багато», міг би і я сказати.

Коли я, вернувшись до Києва з нашого ісходу, слухав на шевченківським спектаклі чудові співи наших хорів, я плакав — але плакав не з радості! Ми не тільки гарно співаємо — ми таки занадто гарно співаємо в порівнянні з тим, що ми вміємо й можемо в інших справах. У нас занадто гарна література, музика, мистецтво в порівнянні з нашим убожеством в громадській і політичній роботі! Справді, як легко у нас зібрати великий і гарно зоспіваний хор і як — виявилось — трудно зладити добрий, дисциплінований курінь на оборону українських вільностей! Скільки у нас цілком порядних або й добрих поетів, белетристів, публіцистів — і як трудно знайти порядного комісара. Скільки, нарешті, чудесних, принципіальних людей, які страшенно осуджували стару урядову систему, але охоче брали платню з державних грошей, збираних з народного пиятства, з виколочуваних «поронцями» податків і тепер заявляють повну готовність брати платню від українського уряду, полишаючи йому збирати на них гроші всякими способами, хоч би й розстрілом, але по-пілатівськи умивають ручки від всякої солідарності з ним в тяжкий момент і охотненько тісняться набік, поки переїздить по грудді й болоту теперішній тяжкий обоз української державності.

Ми досі свою увагу звертали сливе виключно на культуру краси, слова, форми, і коли доля поставила нас перед завданнями будови державного, соціального й економічного ладу, в таких невимовно тяжких обставинах, після трьохлітньої небувало руйнної війни, серед усобиці й анархії, — в повній наготі виявилась недостача у нас сил практичних, організаційних, адміністративних, технічних. Се велика хиба, і сю недостачу мусимо залагодити якомога найскорше, щоб не піти слідами сусіда, «народа-богоносця», що після довгих віків державного життя, великодержавної величі величається довгим рядом світових імен в поезії, белетристиці, музиці — Достоєвським, Тургенєвим, Толстим, Чайковським і т. д. — і в той же час виявляє в своїм житті повний брак громадського почуття і зрозуміння, повний параліч організації, страшенну пільму і некультурність в ма-

сах і повну нездатність до позитивної, творчої, реальної роботи серед інтелігенції.

Краса добра, але на окрасу, а не на саму субстанцію життя, і горе тим, хто буде гіпертрофувати її коштом сеї субстанції! Поспівати добре — щоб підняти енергію й настрій для реального життя. Ритм створила праця, і свою найвищу мету він має в організації й управлінні роботи ж. Народ, який вміє так гарно налагодити хор, безперечно має великий хист до гуртової діяльності, до колективної праці. Але не можна занедбувати довше реалізацію сього хисту, прийшов час, власне, приналягти на нього, менше дбаючи про спів, і музику, і всяку іншу красу.

Добре робити історію важливіше, ніж гарно писати її. Добра конструкція вартніша від геніальної поеми, і добрий земельний закон займе місце в нашій національній бібліотеці поруч із Шевченковим «Кобзарем».

Покоління, котрих жде Україна тепер, повинні бути людьми діла реального, практичного: спеціалісти-адміністратори, фінансисти, економісти, знавці військового й морського діла, техніки ріжних категорій — технологи, механіки, електротехніки, горняки, гідротехніки, агрономи. Треба відкинути погляд, що сі спеціальності практичні менш цінні, менш благородні, ніж заняття гуманітарні. Треба в сей бік якраз повернути всі здібності, всі таланти нинішніх і найближчих поколінь.

Я думаю, що з огляду на занепад на Україні вищих шкіл всякого роду, а особливо технічних, треба асигнувати зараз же повною рукою кілька мільонів, щоб щороку тисяча, не менше, відповідно підготовлених студентів вищих спеціальних шкіл, таких, що прослухали кілька років або й повний курс, мали змогу виїхати на рік, на два до вищих спеціальних шкіл Німеччини, Швейцарії, Америки (потім, по війні, й до інших країв), аби докінчити там свою технічну підготовку, попрацювати в кабінетах, в лабораторіях і на фабриках і стати врівень з сучасним станом науки і техніки.

Зараз же, тепер, міністерство освіти повинно про се оповістити і відкрити запис кандидатів на сі стипендії, зробити з них пильний вибір і урядити для них практичні курси мов — німецької, англійської, французької, щоб полегшити їм заняття. Стипендії повинні бути призначені настільки великі, щоб вони дали повну змогу стипендіатам зайнятись

виключно своїм ділом, не шукаючи сторонніх занять. Але за те їх заняття повинні бути поставлені під пильний контроль, щоб народний гріш не марнувавсь: наприклад, щомісяця стипендіати повинні подати спеціальним делегатам справоздання з своїх занять, інакше виплата стипендії припиняється.

Професори, доценти, лаборанти і всякого роду наукові сили — знов-таки в першу голову з наук технічних, фізичних, математичних, лікарських, здатні до навчання у вищих школах, — повинні дістати відпустки й допомоги для наукових подорожей за границю, щоб освіжити свої знання й присвоїти собі здобутки науки за останні роки, коли був розірваний зв'язок і обмін виданнями, часописами і т. ін.

Мережа спеціальних шкіл після сього мусить бути сильно розширена: в кожній землі повинна бути принаймні одна вища спеціальна школа. Школи теоретичного характеру, які потроху вчать всього і нічого спеціально, повинні дати місце школам, які готують спеціалістів з різних спеціальностей; їх має бути якнайбільше, і на їх організацію повинна звернутись увага, тимчасом як школи з перевагою наук гуманітарних і взагалі теоретичних, які мають на меті загальну політичну чи гуманітарну освіту, повинні мати значення побічне при спеціальнім, а не служити альфою й омегою освіти.

Взагалі було б бажано, щоб типом інтелігента став у нас спеціаліст, який, одначе, крім свого спеціального стажу, пройшов і загальний курс наук, а не нинішній інтелігент, який має тільки загальну освіту і ніякої спеціальної, або ніби спеціальну, але таку поверхову, яка сама по собі не має ніякого практичного значення. В сім напрямі повинна бути проведена реформа школи — бо теперішня з сього погляду не витримує критики. Елементи загальної освіти і спеціальної підготовки переходять в ній від краю до краю, мішаючись і не даючи змоги дійти спеціального підготування, яке через се лишається в значній мірі власному мисленню й енергії поза організованою школою. Вчать масу наук, масу дисциплін, але дають з них тільки загальні вступи, *prolegomena*¹, і забирають масу літ, не даючи часу на спеціальну підготовку. Думаю, що середня школа мусить

¹ Передумови, передмови (лат.).— Упоряд.

бути не довша шести літ (після добре організованої чотирьохлітньої нижчої школи), щоб, почавши в шість літ науку, в 16 літ можна було перейти до вищої освіти — спеціальної і загальної. Вищу школу загальну, як то не раз проектувалось, треба б відділити від спеціальної, організувати її нормальний круг в два роки, поділивши на кілька груп — з перевагою наук політичних або реальних, і дати змогу віддати найкращі роки спеціальній підготовці в школі й практиці.

Наш край жде армію спеціалістів, котрі підняли б переліг, запущений передніми століттями, і підняли його з того економічного занедбання, в яким залишила його нам Росія. Наші ріки, почавши від Дніпра, ждуть своєї регуляції і використання їх великої енергії («білого вугілля»), щоб ослабити односторонню експлуатацію вугілля чорного і лісу. Дніпро і Дністер не дїждуться обводних каналів, чи шлюзування, котрі можуть зробити Катеринослав, Кременчук і Київ морськими портами. Наші північні болотисті простори ждуть водяних робіт, які б перетворили сі болота в цінні пасовища; чекають утилізації торфу, будови водних доріг, які сю занедбану країну можуть зробити територією незвичайно цінною з погляду комунікації й розвитку фабричного діла. Піщані кучугури ждуть систематичного залісення, балки й урвиська — робіт по укріпленню й засіву спеціальними рослинами, які б припинили розмив і трату родючих шарів землі.

Залізнична мережа повинна незмірно згуститись і поширитись, а поруч неї розвинути мережа доріг шосейних, що повинні зв'язати між собою села, замість тих непролазних ґрунтових доріг, які паралізують всякий розвиток селянського господарства.

Хліборобська продукція повинна попрощатись з односторонньою культурою збіжжя, стати більш різносторонньою й інтенсивною. Культура технічних рослин — прядильних, олійних, красильних, лікарських, культура насіння — повинна розвиватись коштом культури збіжжя.

В чорноморських степах повинна бути розвинена культура бавовни (хлопка) — її проби дали тут дуже гарні результати. На полудневім узбережжі в далеко більших розмірах мусить повестись культура полудневих овочів.

Садівництво, городництво, виноградництво взагалі повинно вестись в розмірах далеко ширших.

Скотарство, птахівництво, рибальство, навіть бджільництво — все це повинно бути поведено в розмірах широких, більш раціональних, обрахованих на далекий експорт.

Експлуатація багатств підземних мусить бути також поведена більш інтенсивно, розумно й планово.

Республіка наша, ставши єдиним властителем всіх підземних багатств краю, повинна повести насамперед широко гірничу розвідку і експертизу щодо них, а потім і широко та всесторонню їх експлуатацію.

Вона ж через економічну раду, через інші урядові й півурядові апарати повинна також дати і більший розмах, і більшу широту, і ріжносторонність фабричному й заводському промислові. Економічна політика Росії звела його у нас в порівнянні з економічними засобами краю до убожества просто неймовірного. Вироби деяких залізних фабрикатів, найбільш грубих і примітивних, цукрова й горілчана промисловість — це все, що ми мали.

Явна річ, що металургічна фабрикація в нормальних обставинах повинна у нас дійти і спеціалізації, і розмірів безконечно більших — вона повинна прийти на ту позицію, на якій стоїть металургічна ренська промисловість Німеччини. Але поруч неї повинні відповідно розвинутися інші галузі промислу, які тепер або не існують зовсім, або існують в таких малих розмірах, що не задовольняють навіть нашого внутрішнього, краєвого попиту, тимчасом як повинні б давати свої вироби на експорт. В такім стані, наприклад, шкляна фабрикація, а фабрикація порцеляни (фарфору) і фаянсу — зовсім не існує, хоч ми маємо всякі прегарні породи глини. Хімічної фабрикації також сливе нема, хоч матеріалу вона має багатства несказанні. Текстильного промислу нема зовсім, хоч маємо свою вовну, коноплю й інше прядиво, можемо мати свою бавовну, а й чужу маємо значно ближче, ніж має московський чи лодзінський район, що задовольняли наші потреби в мануфактурі. Те ж саме треба сказати про всякого роду галантерею.

Все це мусить бути налагоджене можливо скоро, планово, енергійно. Воно потрібне для повноти нашого економічного життя, на те, щоб воно не визискувалось, не використовувалось чужинцями — щоб заробіток і рента з природ-

них багатств нашого краю йшли нашому народові. Воно потрібне також і для того, щоб збільшити поємність (ємність) нашої країни; щоб індустріалізацією її відтягнути від землі той надмір рук, котрі прагнуть знайти собі працю коло неї, а котрих вона при теперішнім стані хліборобської культури не може коло себе знайти. Щоб приріст нашої людності не кидав рідної землі й не розпорозувався, шукаючи краї ще з більш екстенсивною хліборобською культурою, де знайшлись би свобідні землі для такої ж примітивної культури.

Щоб право на землю, проголошене нашим законодавством, могло бути здійснене справді; щоб кожний, кого тягне до праці, власної праці на землі, міг своє бажання справдити.

Щоб налагодити все це, щоб утворити економічну підставу нашої держави, потрібні, кажу, легіони свідомих, підготовлених спеціалістів, озброєних останніми здобутками науки і практики, і тому в сей бік повинні бути направлені живі сили нашої інтелігенції і тих поколінь, які тепер виходять із шкіл. А коли буде утворена ся економічна база, можна буде приділити більше уваги й культурі краси — щоб вона була окрасою організованого добробуту, а не світила яскравою латкою на убогих лахманах талановитого безштанька.

ВЕЛИКА УКРАЇНА

Продовжу ще на хвилю свої гадки на зачеплену тут тему.

Розуміється, я не хотів попереднім принижувати значення культури духу, науки, мистецтва. Все це потрібне, се дуже цінний, неминучо потрібний елемент життя.

Без високої, так би сказати, чи чистої науки ні освіта, ні школа, ні популярна література, ні навіть публіцистика не можуть держатись на відповідній висоті — се той фундамент, той рівень, по котрому рівняється все. Україна повинна мати Академію наук і через неї забезпечити можливість зайнятись чистою наукою людям, які виявляють до того потрібний хист і енергію, створити національну, чи пак, народну бібліотеку, гідну великої держави, національні архіви й музеї — я не кажу про бібліотеки й музеї місцеві,

котрі повинні густою мережею покрити всю територію, стати невідмінним атрибутом не тільки кожної землі і її центру, а й кожного міста. Ті три університети, які ми маємо і які повинні бути зреформовані так, щоб з них були вилучені елементи спеціальної, практичної освіти й перенесені до спеціальних шкіл, а їх полишено як вищі школи теоретичного знання, і для сього завдання їх буде, мабуть, досить і трьох — за те вони повинні бути поставлені на висоту високо європейську.

Повинні бути гарно поставлені й академія мистецтв, і консерваторії, й школи практичного мистецтва, котре повинно бути трактоване як мистецтво нарівні з високим, чи чистим, бо, власне, наш народ має той високий хист вливати артистичний зміст, елемент високої краси в сфери й атрибути практичного життя, яким визначались старі елліни *.

Але все це повинно знайти свою міру і пропорцію в житті, щоб не бути культивованим надмірно, — себто щоб на все, що потрібне для подвигнення й видвигнення на відповідну культурну й економічну висоту життя практичного, увага була звернена ще більша, ніж на культуру духовну, власне, в тих найближчих роках, чи властиво десятиліттях, коли буде проходити формація Нової України!..

Повинний бути піднятий загальний матеріальний рівень життя, не тільки духовна його культура. Люди мусять і набрати охоту жити по-людськи, і мати до того змогу не тільки в сфері духу, але і в сфері життя звичайного, буденного — певні вимоги комфорту, порядку, достатності, забезпеченості свого життя. Се надзвичайно важкий і цінний елемент культури, який повинен ввійти в плоть і кров, стати невіддільним і непорушним елементом життя.

Але, з другого боку, мусить бути ясним і те, що він не повинен і захопити людину всю, не повинен гіпертрофуватись, розвиватись надмірно коштом духовних і соціальних вимог і потреб. Громадянство, народ наш не повинен надто оматеріалізуватись, обміщанитись, дійти до занедбаня духовних і соціальних завдань і обов'язків.

Для того, щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труда й заходів. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну куль-

туру, шкода тої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України — і ще муситься робити довго і довго для закріплення і забезпечення її політичних і соціальних здобутків. Найкращі сини нашого народу, цвіт і надія його покладали голови — і покладатимуть їх іще для того, щоб дати щось дійсно цінне своєму народові — і в нім людству взагалі.

Ті підстави соціального ладу, які досі поклало законодавство Центральної Ради, диктувались не страхом перед більшовизмом, не бажанням додержати його кроку, не дати себе перегнати, як толкували різні поклонники старого буржуазного ладу, — вони клались на те, щоб справді дати підстави Нової України. Ті демократичні гасла, які проголошувались нами, не були демагогічними приманами, які тепер мають бути зняті разом з червоними прапорами. Ідеї національної згоди й гармонії, які знайшли свій вислів в нашвидку, щоправда, складенім і не дуже досконалім національнім законі, — звичайно, як в такім новім, ще не бувалім ділі, — вони теж не були тільки тактичним маневром провідних українських кругів! Вони повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім як фундамент, на яким будуватиметься нове життя, — і тільки на нім повинно будуватись.

І от почуття тих великих, я скажу — моральних вартостей, — не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних, чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своїм житті, щоб внести їх в життя людства, повинно бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати над розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, нашої молоді, підростаючих поколінь, щоб стати незайманою власністю нашого народу — я вживаю тут се слово в значенні суми всіх громадян України, щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе й існує. Се повинна зробити преса, література, школа, мистецтво. Тільки тоді буде наше завдання досягнене, коли буде здійснене се!

Я пригадую собі статтю в «Народній Волі», де молодий автор віддає в ширій безпосередності се почуття, влучно протягуючи паралель між такою свідомістю будучої української демократії й громадянським почуттям — культом громади-держави у античного громадянина. Така паралель повинна бути здійснена в українськім житті. Так, як ста-

ринний римлянин або еллін виростав, жив і вмирав у тім переконанні, що держава-громада існує для його щастя і він повинен служити їй і сим завданням її віддати всі сили, все життя, — тому що нема взагалі на світі іншої вищої й благороднішої мети, як се служіння своїй громаді-державі, і в таким переконанні виховувала його вся обстановка — релігія, школа, література, театр, мистецтво, всі ті пам'ятки, які він бачив навколо себе, — так повинно бути й на Україні!

Обставини так склались, що великі завдання і досягання стали для нас можливі, що ми можемо творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й Україну Велику. Велику не територією, чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав. Сеї величі я їй бажаю й прагну, іншої — імперіалістичної, чи мілітаристичної — не хочу нітрохи, вважаю її небезпечною спокусою. Коли хочу для України й економічної сили, й мілітаристичної, й культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні досягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив.

Але для сього розвитку, для сеї величі потрібний і певний моральний ригоризм, який вважали й старі демократії доконче потрібним для успіху, розвитку й твердості демократичного ладу — певний республіканський героїзм, чи ригоризм *, як я висловивсь. Великі епохи демократичних досягнень висували його, школили й гартували в нім громадянство. Так було з пуританством **, витвореним англійським революційним рухом XVII в. Так було з характерною, тільки менш тривкою течією культу громадського аскетизму на античний взірець, під час великої французької республіки. Такі моменти переживала демократія американська. Мусять переживати в більш чи менш яскравих і глибоких формах взагалі всякі серйозні громадські, ідеологічні рухи.

Сеї моральний, чи громадянський ригоризм не повинен, розуміється, виявлятися конче в формах понурих, ворожих радості й красі, як виявляв себе, скажімо, англійський пуританізм. Життя має своє право. Щодня люди родяться, вмирають, закохуються, женяться, розлучаються, люблять і ненавидять, і природного потоку людських почувань, зв'язаних з сими стихіями людського життя, не можна

спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя! Але джерела сеї радості або, краще може сказати, забарвлення, колоратура сих джерел буває дуже змінна в залежності від домінуючих настроїв громадянства.

То воно, громадянство, часами починає цінувати більше сексуальну сторону життя, то підносить чистоту звичаїв. То залюбки ломить всякі прийняті форми й принципи старої моралі, то творить особливий культ її. То вдаряється в матеріалістичний евдемонізм * і сибаритизм **, цінує грубі, найбільш матеріалістичні утіхи життя — сити й вибагляву їжу й пиття, пишається багатими уборами, дорогими клейнодами, то набирає смаку до «спартанської простоти» і благородної скромності.

Ще старий Тукідід підкреслив у своїй книзі перелом, який стався в грецькій житті при переході до нового, демократичного ладу, коли атенці й лакедемоняни *** стратили давнішній смак до роскоші й виставності, до дорогих тканин, штучних зачісок, золотих прикрас, полюбили простоту зверхнього життя і перенесли все завзяття й амбіцію в сферу інтелектуальну і соціальну — творчості літературної, артистичної й найбільше — політичної, будівництва широко демократичного ладу (розумію, очевидно, демократію атенську).

І у нас повинно стати тепер «негарним тоном», прикметою невихованості людини все, що різко розминається з демократизмом й ідеєю соціальної справедливості: нахил до розкішного життя, імпонування зверхнім багатством, пишання виставністю, дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, кидання грошима. Гуляще життя, прив'язане до грубих матеріалістичних, сексуальних утіх, повинно вважатись незгідним з поняттями громадянських чеснот — перевагою в житті людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої насолоди.

Особливо повинні бути гостро засуджені громадською опінією, громадськими поняттями старі відносини до добра громадянського і державного, коли вважалось свого роду спортом, похвальною сміливістю «надуть казну», урвать у неї якнайбільше, «накрить» сліпу, непорядну і претензійну бюрократію.

Підношу се особливо, бо все, що я бачу навколо себе поки що, не настроює мене дуже оптимістично. Скорше

пригадує те, що робилось в Галичині, коли вона з рук німецької бюрократії перейшла до рук польського громадянства і почалась оргія розхапування і творення дорого оплачуваних посад і сінекур, заміщування їх по протекції ріжними родичами і свояками, саджання на державний і громадський кошт всяких неужитків, ріжних панків, нездатних прогудуватись якоюсь продуктивною працею. Таке відношення до служби державної і громадської, до коштів державних і громадських повинно бути громадою засуджене і ошельмоване самим рішучим способом. Не брати від держави або громади якнайбільше, а давати їй якомога щедріше — се повинно бути предметом амбіції, завданням і утіхою життя!

Тільки тоді, як держава, громада стане не пустою вивіскою, порожньою декоративною фразою, повторюваною лише «для годиться», а дійсним центром мислі і волі, предметом культу, релігії, яким вона була для старинного елліна або римлянина; коли послужити створенню Великої України в тім значенні, як я ужив се слово, стане найвищим і найбільшим щастям для кожного свідомого українського громадянина по щирості і по совісті,— тоді тільки збудується Велика Україна і український народ зможе сказати перед світом, що він послужив загальному ділу людства.

ДЕРЖАВНІСТЬ

Я продовжу ще тільки що порушену тему. Нашій народній державі ставимо грандіозні завдання: не тільки зверхню охорону ладу й порядку, яку ставить собі звичайна буржуазна держава, хоч би й буржуазна республіка, а переведення й поглиблення правдивого, послідовно розвиненого демократизму і можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожнім новім щаблі нашого життя.

Буржуазні республіки, як я тільки що сказав, і що й так усім звісно, ставлять собі чисто зверхні, формальні завдання, зіставляючи внутрішню політику грі інтересів, по принципу *laissez faire, laissez passer*, що кінець кінцем неминуче приводить до панування економічно сильніших верств,— або й свідомо таки віддають впливи державної машини на

службу сим економічно сильнішим елементам. Нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо охорони прав, інтересів і впливів економічно слабших, регуляції економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів рантьєрів-капіталістів. Бажаємо перебудови всієї державної й соціальної будови в інтересах можливо збільшеної продуктивності і можливо рівномірного розподілення її продуктів між громадянством.

Але, ставлячи такі грандіозні завдання нашій державності, ми, свідоме громадянство, котре тяжкими жертвами й муками творило її, менше всього самі можемо стати супроти неї в позиції *laissez faire, laisser passer*² — лишити кермування державою, будування державного ладу, охорону державних інтересів новій українській бюрократії, самій чи на спілку з провідними партійними групами, фракціями правлячих партій. Ми всі, все свідоме громадянство повинні вважати це все своїм ділом, не випускати з своїх рук — і стати елементом державним!

Се може звучати неприємно, бо державність ми призвичаїлись нерозривно зв'язувати з одного боку з бюрократизмом, з другого — з імперіалізмом. Тому соціалістичні партії, звичайно, ставляться на опозиційне становище супроти держави й державного управління, а у нас, під впливом російського життя й культури, глибоко перейнятих елементами протидержавними, анархистичними, завсіди вважалося добрим тоном не мати нічого спільного з державою, зводити до мінімуму її роль в громадському житті, обходитись у всьому без неї, а навпаки — будувати все, рухаючись з нею як силою ворожою, руїнною, а не конструктивною.

Ся спадщина — яка між іншими так яскраво виявила себе в пресі не тільки російській, а й українській: в кампанії проти українського уряду після його повернення до Києва, в бажанні спихнути на чийсь сторонні, не соціалістичні і навіть не українські руки державне кермо в такий незвичайно небезпечний, критичний момент, — се, безперечно, нездорова і небезпечна для наших державних і народних інтересів спадщина. Українське громадянство повинно отрястись від неї якнайскорше. Українська демократія повинна приклас-

² Дозвольте зробити, дозвольте проминути (фр.).— Упоряд.

ти всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба і якої вона хоче, а не повертатись до неї спиною, ставитись до неї байдуже. Навпаки, вона повинна вважати діло держави своїм ділом і віддати її будуванню та кермуванню всю душу і силу.

Що ся держава повинна бути свобідна від імперіалістичних забеганок, від потягів до панування, до експлуатації інших народів, я вже сказав. Але вона повинна бути міцним захистом і обороною свого народу і краю і відповідно до того конструйована. І знов-таки її сили супротивлення, сили охоронної повинна пильнувати, як ока в голові, так само українська демократія. Повинна зробити її силу своєю справою й держати її в своїх руках, не здаючи в руки чи власних преторіанців, чи сторонніх держав-охоронниць.

Се повинно бути ясним і не лишати місця для хибних толкувань. І от, власне, в сім значенні, виходячи з сих міркувань, я й кажу, що українське громадянство, українська демократія повинна перейнятись почуттям державності — патріотизму і пієтизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань, соціалізувати державу і zarazом удержавнювати соціальне життя в широкім значенні сього слова. Се вона мусить зробити тим більше, що так, як її мислимо і її будуємо, на підставах щиро демократичних, наша держава не може спиратись на ті органи й підстави, на які спираються держави іншого типу та за їх поміччю й посередництвом виховують чи обробляють своє громадянство в патріотизмі чи в лояльності до своєї держави.

Держави інших типів комбінують свої підстави ріжними способами. В одних головна вага лежить на добре організованій і незвичайно впливовій, просто-таки всевладній бюрократії — або на сильно впливовім, перейнятім державним світоглядом духовенстві, яке «виховує» в лояльності, у відданості державі, в патріотизмі широкі маси. Інші опираються на школу з сильним державним контролем, ведену і направлювану в провідних ідеях державності, або на армію, що має становити zarazом громадянську чи політичну школу людності, яка через неї проходить. На що з того може розраховувати наша українська держава?

Ми відкидаємо поліцейсько-бюрократичний устрій і хо-

чемо оперти нашу управу на широких основах самоврядування, залишаючи адміністрації міністерській тільки функції загального контролю, координування й заповнювання тих прогалін, які можуть виявлятися в діяльності органів самоврядування. Впливи бюрократії таким чином будуть дуже обмежені.

Церква має бути відділена від держави, духовенство таким чином виходить з-під усяких формальних впливів її й перестає бути державним урядовцем тої чи іншої релігії, яким воно було, наприклад, в старій Росії.

Школа має стояти під завідуванням почасти загальних органів самоврядування, почасти — національних органів, вибраних національними союзами, й вплив урядового центру на напрям шкільного виховання зводиться до розмірів дуже малих.

Нарешті армія, щоб відмежуватись від того політиканства, яке привело її до повного розкладу, будується також на принципі аполітичнім.

Державність наша зрікається тих формальних засобів, тих, так би мовити, каналів, котрими інші державні організації проводять і закріплюють в верствах громадянства ідеї державності, послуху, обов'язковості і пієтизму для неї, роблять їх провідним мотивом діяльності громадянина. Чи значить се, що наша державність має зостатись безпомічною?

Там, де нема формальних органів для такого виховування громадянства в ідеях державності, очевидно, повинно взяти на себе се виховання саме громадянство — в інтересах самоохорони, в інтересах забезпечення того добра, котрим воно користується: громадянських вільностей і демократичного устрою. Американська демократія не розпоряджається ні одним з тих органів, про котрі я сказав тільки що, для проведення ідей своєї державності, — але вона всеціло вважає своїм ділом охорону її і проводить державну ідею у всіх тих формах, в яких виявляє взагалі свою діяльність. Очевидно, те саме повинно бути завданням і всієї демократії української. Вона повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної державності, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов'язку перед нею, якнайвищого стимулу громадського життя, який повинний об'єднати всю людність,

весь народ її в однім пориві, перемагаючи партійні рижниці й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави.

Американська демократія пережила тяжку, огню пробу, поки дійшла такої міцної консолідації на сім пункті. Українське громадянство переживає зараз теж тяжку школу. Чим скорше воно навчиться в ній цінити свою демократичну державність і її інтереси вважати початком і кінцем всякого діла, тим скорше воно вийде з сеї тяжкої шкільної проби.

АРМІЯ

Вимагання державного патріотизму в наших вухах звучить по своїй новизні ще доволі незвично. Ще більш незвичайно, навіть дико будуть звучати заклики до культури армії, до котрих'я зараз переходжу. Коли державність була синонімом імперіалізму й насильства і тому була предметом неохоти і відрази, так що державна служба на сім ґрунті вважалась річчю невідповідною для демократично і ліберально настроєної людини, то армія, як вияв мілітаризму, як знаряддя державного примусу, як охоронна сторожа всіх гидот старого режиму, і поготів будила огиду і презирство, і туди за невеликими виїмками йшли тільки люди цілком аполітичні, позбавлені громадянського почуття, всяких зв'язків з громадським життям і поступовим рухом. Але коли держава наша має стати палядіумом демократичних вільностей, заборолом соціалізму, ареною національної згоди, то навпаки, на сторожу сих соціальних скарбів повинні стати якраз такі люди, котрі б цинили сей внутрішній зміст, ті вартості, які містить в собі ся держава. Бо опричницька банда або навіть і набір бездушно вишколених манекенів не може бути надійною охороною таких великих вартостей. І коли охоронним засобом нашої держави має бути армія, треба подбати,— самому-таки громадянству подбати,— щоб її скласти якнайкраще, влити до неї елементи здорові, надійні, дати їй напрям певний і незломний, характерові держави відповідний, щоб він не суперечив йому, не був для нього загрозою, а гарантією!

Нормальною формою охорони для держави демократич-

ної являється всенародна міліція. Се приймають за правило всі соціалістичні програми, і на сім принципі від початку стояли наші українські соціалісти. Але ще далеко перед тим страшним розвалом війська, який нам довелось пережити — один з найбільш жахливих моментів нашого недовгого, але скорого життя, було ясно, що відразу, при тій дезорганізації, яку ми маємо всередині, і при тих небезпеках, які чигають на нас з усіх сторін навколо, — міліцейська служба нас не забезпечить від спекуляцій на нашу слабкість і нам якийсь час буде доконче потрібна хоч невелика, але добра, тверда, дисциплінована армія. План, вироблений нашим військовим міністерством, побудований на принципах територіального устрою, так що без труднощів кожної хвили можна перейти від армійської до міліцейської системи. Таким чином, постійна армія являється у нас інститутом перехідним, тимчасовим. Можна сказати, що його існування буде тим коротше, чим краще виповнить він свої завдання. Але поки він буде існувати, треба буде прикласти всі старання — не тільки уряду, а знов-таки й самому громадянству, щоб сей інститут, ся армія не була чужорідним наростом на демократичнім тілі держави, не викривляла б її демократичної та соціальної політики, не відтягала за собою, життєвих соків краю на чужі й шкідливі завдання мілітаристичні.

Все це можна досягнути не репресивними чи заборонними способами, тільки позитивними, конструктивними заходами. Треба раз поставитись до армії не як до якоїсь звалки, куди скидаються найменш цінні, на ніщо краще не придатні елементи, а як до окраси держави й нації, її почесну варту, куди йде все щонайкраще, найбільш перейняте щирим, серйозним відношенням до держави, її демократичних, соціальних і національних завдань, не за напасть, не за страх, а за совість, — щоб віддати кілька найкращих літ сповненню найвищого громадського обов'язку: боронити найвищі народні досягнення своєю кров'ю!

Треба, щоб кадрова старшина складалась з елементів ідейних, культурних, інтелігентних, щоб ценз її — не тільки спеціальний, а й загальний — був досить високий (вища загальна школа) і вона була обставлена матеріально настільки відповідно, щоб не тікала з війська «на ситші пироги», як казали наші предки.

Щоб відносини старшини до козаків були близькі, щирі, братерські, щоб при формально твердій дисципліні і субординації армія мала дійсно демократичний характер по суті.

Щоб побут козаків в сій армії не був марнуванням часу — щоб час регулярної служби був використаний як продуктивніше, аби можливо в коротший час вмістити всю потрібну для війська технічну підготовку — доведена до рівня сучасних вимог, а потім все далі здійснювати через учбові збори, організовані в різні пори року так, щоб вони якнайменше відтягали живі сили краю від продуктивної праці.

Щоб усе, що під час служби лишається від чисто технічної підготовки, було використане на завдання культури й освіти. Щоб побут козака чи старшини у війську мав характер громадянського виховання і демократичної культури.

На армію, так організовану і поставлену, не шкода буде великих засобів, великих вкладів, значної частини бюджету, тому що вона буде, як я сказав, не чимось чужорідним, чужим і ворожим демократії й культурі, а її засобом.

Але поставити її так, повторюю, можна не паперовими законами і розпорядженнями, навіть не багатими асигнуваннями, а живою працею самого громадянства.

Як постелить воно тут собі, так і виспиться. І постелити треба дуже добре, тепер же, зараз, бо від сього залежить вся дальша доля нашої держави, нашої нації, нашої культури, демократичних і соціальних здобутків трудящих мас.

УКРАЇНСЬКИЙ ГЕРБ ³

(Інформаційна стаття)

I

Великі події йдуть своєю чергою, а поруч із ними буденне життя висуває свої питання, і вони, хоч дрібні часом, теж домагаються свого розв'язання, бо із суми таких питань кінець кінцем складається життя чи людини чи народу. Одне з таких питань, ніби дрібних, але немаловажних, з котрим здавна звертаються до мене (і я нарешті пообіцяв

³ Ся стаття із «Народної Волі», 1917 р.

пояснити сю справу в пресі), — се питання про те, що мусить вважатися гербом України.

Питання не таке просте, бо загально визнаного, постійного державного герба України не було. Були різні знаки, які більш або менш підходять під се поняття, і в тім нема нічого дивного, бо й інші народи та держави міняють свої гербові знаки (скажімо, у Франції — бурбонські лілії, наполеонський орел, республіканські R.F.).

На монетах і інших предметах старої Київської держави бачимо гарно стилізований геральдичний знак неясного значення, щось на зразок тризуба (див. «Ілюстровану історію України», с. 76, 77, 81, 85, 89). Толкували, що се верх булави, може воно бути й стилізованою квіткою, а здавна також була висловлена гадка, що в зв'язку з сею фігурою стоїть пізніший київський герб, як його бачимо на печатках київського магістрату XVII — XVIII вв. — лук або арбалет, самостріл (див. «Ілюстр. іст...», с. 326). Я вважаю, що ці два знаки мають право на те, щоб їх вважали українським гербом.

Третій знак — се традиційний козак з мушкетом і шаблею, «з перекривленим на правий бік шликом», як його описують козацькі історики. Він незмінно виступає як герб козацького війська від початку XVII в. (див. «Ілюстр. іст...», с. 258, 277, 307, 377, 468). А з половини XVII в. військо козацьке репрезентує й українську державність.

Не мають претензії вважатись гербовим знаком України лев — герб міста Львова (не Галичини), ангел із опущеними мечами — польський герб Київського воєводства, ангел з огненным мечем — пізніший казньонний російський герб м. Києва.

II

Великі події, що проходять перед нами, витягають із собою силу ріжних подробиць, про котрі в звичайні часи можна було б і не журитись або балакати собі помаленьку, при нагоді, а тепер вони стають на чергу й вимагають негайного вирішення. До таких справ належить і питання про герб України. Два місяці тому я висловляв свої гадки про те, які старі гербові знаки мали б право на увагу при виборі герба

для нашої нової вільної України. Здавалось, що про се досить буде часу порозумітись до Українських Установчих зборів. А от маємо вже й Українську Народну Республіку, і питання про її герб також вимагає свого негайного вирішення.

Тиждень тому, в день закінчення сесії Центральної Ради, по ініціативі Ген. Секретарства освіти, відбулась в сій справі нарада, в котрій взяли участь знавці українського мистецтва, старини й гербознавства. Нарада мала чисто теоретичний характер: говорилось про потребу конкурсу в сій справі і т. п. Але тепер ся справа стає на ближчу чергу, і, бажаючи прислужитись з свого боку її розв'язанню, я дозволю собі коротенько спинитись в сій замітці на тих гадках, які висловлювались на сій нараді: подати до відома ті погляди, які я висловив на ній, і деякі додаткові гадки, які прийшли мені на думку пізніше.

Перед усім зазначу, що всі присутні підтримали ту гадку, що «казьонний» герб Києва — архистратиг (герб Київського воеводства за польських часів і герб Київської губернії за російських) не може вважатись українським гербом, бо ніякої української традиції за ним не звісно.

З державних гербів України найближчий нам за часом і традицією герб Гетьманщини — козак з мушкетом, і дехто висловлювався за те, щоб сей герб без усяких змін і взяти за герб Нової України.

Але я й інші, крім мене, були тої гадки, що сьому гербові належить дати перше й найважливіше місце між старими, традиційними символами української державності, але на знак Нової України він не годиться. Відновлюючи нашу стару українську державність, ми не відновлюємо нашої Гетьманщини, ми хочемо творити новий лад, нові державні й громадські форми, і емблема (знак) тому мусить бути нова, щоб не було підозріння в замислах відродження старого.

Як найпростіше можна було б узяти за знак Нової України золоті (жовті) зірки на синім тлі, по числу земель Нової Української республіки, або золоту букву У (Україна), або У. Н. Р. (Українська Народна Республіка) на синім тлі — на взірць герба французької республіки R. F. Але геральдисти кажуть, що буква в гербі — се проти правил геральдики. В таких разі, я проектував би як символ твор-

чої праці в Новій Україні та її цивілізаційних завдань — золотий плуг на синім тлі, з тим, щоб сей знак Нової України зайняв центральне місце в державнім гербі України⁴.

Навколо його (над ним, півкругом, чи що) можна розмістити в трьох полях державні знаки старої України: знак старої Київської держави Володимира Вел., герб Галицько-Володимирського королівства — їздця (див. «Ілюстр. іст...», с. 126) і герб Гетьманщини. Внизу, в двох полях, можна дати герби Києва й Львова, двох культурних центрів старої України: київський лук і львівського лева в його старій формі — як бачимо його на щиті того ж галицько-волинського їздця.

На вершку сього гербового щита, коли б хотіли його чимось вінчати, можна б поставити одну емблему старих наших, недовершених мрій — з печатки «великого князівства Руського», утвореного Гадяцькою унією 1657 р.* Се голуб із оливною галузкою, вісник національного замирення й спокою («Ілюстр. іст...», с. 332). Оливним галуззям можна б і оточити сей щит, замість якої-небудь арматури — так як се має герб Португалії. А коли б хотіли натомість поставити якихось щитоносців, то замість яких-небудь інших фігур я б радий бачити символи трудящого народу, наприклад, жінку з серпом по одній стороні й робітника з молотом по другій. Взагалі хотів би в атрибутах нашого герба бачити якнайбільш підкреслений культурний, творчий, об'єднуючий характер нашої нової республіки.

Сі гадки дозволяю собі подати до уваги тих, хто буде укладати наш державний герб для ужитку органів нашої республіки.

III

Кожна держава має знак, котрий зветься її гербом. Він ставиться на монетах, кредитових білетах, марках, корогвах, печатях урядових і таким іншим, як знак, що вони походять від держави. Українська Народна Республіка, ставши наново державою, самостійною, незалежною, мусила вибрати собі й державний герб. А що вона вже й була давніше самостійною державою і тільки відновила тепер своє

⁴ Згадую, що плуг в гербі має Ліберія, республіка визволених з неволі негрів.

державне буття, котрого позбавило її було московське насильство й лукавство, то найбільш натуральна річ для неї звернутись до тих старих державних знаків чи гербів, які вживались нею за старих часів.

Найстарший такий знак уживавсь на київських грошах часів Володимира Великого, його й бере собі за герб наша відновлена Українська держава.

Се зовсім правильно. Київська держава Володимира Великого була найбільшою українською державою, яку пам'ятає наша історія. Вона обіймала всі тодішні українські землі. Від неї веде свій початок наше право, наша письменність, мистецтво, державне і релігійне життя. Куди, в яку сторону теперішнього українського життя не повернутись, скрізь всякі зримі й незримі нитки ведуть нас, як до свого початку, до тої епохи, від якої починається наше національне буття, — до сеї доби Володимира Великого, до його держави. І тому зовсім природно, що Народна Українська Республіка, поставивши своїм завданням об'єднати в самостійній Українській державі українські землі й відновити в ній всю повноту культурного й політично-національного життя, бере собі за герб сей старий знак Володимира Великого і ставить його на своїх грошах, як ставивсь він колись.

Сей знак знає добре той, хто мав у руках українські кредитові білети по 100 карбованців, випущені минулого року. На їх лицевій, жовтій стороні сей знак зроблений посередині білим і збоку фіолетовим — тільки рисовник непотрібно додав до сього знаку хрестик, котрий стоїть на декотрих монетах Володимира Великого над сим знаком, але до знака не належить, а поставлений там для розділення слів, котрі читаються навколо знака. Хто схоче порівняти сей знак із знаками Володимирового часу, нехай загляне до моєї «Ілюстрованої історії України», де подано кілька срібних монет Володимира Великого, на котрих сей знак вибитий особливо гарно і виразисто. Менш виразний він на золотих монетах Володимира, на срібняках Ярославових. Там же, в тій же «Історії...» подано знімок з цеглини з київської Десятинної церкви (кафедральної церкви, побудованої Володимиром) з сим же знаком — видно з того, як він був розповсюджений тоді.

Що представляє сей знак? Про се робились різні здога-

ди — тому що знак сей, як то бувало з такими старинними знаками, дуже стилізований, себто реальний образ предмета, котрий він представляє, дуже змінений для того, щоб фігура мала більш декоративний, рисунковий, візерунковий характер.

З ріжних пояснень я вважаю найбільш вірним те, що се вершок булави, чи, як то називають французи, «начальницької палиці», — знаку влади старшини. Такі палиці — річ дуже стара, вершки чи головки таких палиць стрічаються в нахідках кам'яної доби, коли люди ще не використовували металів. З таких палиць розвинулись потім наші булави, пірначі, чекани — знаки влади ріжної старшини. Головку такого пірнача представляє Володимирів знак.

Постилізований він так, що представляє з себе дуже гарний візерунок. Коли його відповідно, з смаком перерисувати (на 100-карбованцевих білетах він рисовникові не вдався), він становить дуже гарну оздобу, притім наскрізь оригінальну, яка цілком відріжняється від інших гербів та їх, на ріжні лади повторюваних, орлів і левів.

Головне ж те, що се оздоба потомствена, не запозичена, зв'язана з нашою тисячолітньою державною, політичною й культурною історією.

Місяць тому Українська Центральна Рада, на пропозицію Морської ради, ствердила сей знак для уживання на морських прапорах Української Республіки. Тепер вона ухвалила його взагалі як державний герб український.

Він буде вибиватись на українських грошах, металевих і паперових, на марках і печатках як знак української державності, знак нашої одвічної державної історії.

УНІВЕРСАЛИ
УКРАЇНСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ
РАДИ *

ПЕРШИЙ УНІВЕРСАЛ

Універсал Української Центральної Ради
до українського народу, на Україні
й поза Україною сушого

Народе Український! Народе
селян, робітників, трудящого люду!

Волею своєю ти поставив нас, Українську Центральну
Раду, на сторожі прав і вольностей української землі.

Найкращі сини твої, виборні люди від сел, від фабрик, від
сапдатських казарм, од усіх громад і товариств українських
вибрали нас, Українську Центральну Раду, і наказали нам
стояти й боротись за ті права та вольности.

Твої, Народе, виборні люди заявили свою волю так:

Хай буде Україна вільною. Не одділяючись від усієї Росії,
не розриваючи з державою російською, хай народ український
на своїй землі має право сам порядкувати своїм життям.
Хай порядок і лад на Вкраїні дають вибрані вселюдним,
рівним, прямим і тайним голосуванням Всенародні
Українські Збори (Сойм). Всі закони, що повинні дати
той лад тут у нас, на Вкраїні, мають право видавати тільки
наші Українські Збори.

Ті ж закони, що мають лад давати по всій Російській державі, повинні видаватися у Всеросійським Парламенті.

Ніхто краще нас не може знати, чого нам треба й які закони для нас кращі.

Ніхто краще наших селян не може знати, як порядкувати своєю землею. І через те ми хочемо, щоб після того, як буде одібрано по всій Росії поміщицькі, казенні, царські, монастирські та інші землі у власність народів, як буде видано про це закон на Всеросійським Учредительнім Зібранні, право порядкування нашими українськими землями, право користування ними належало тільки нам самим, нашим Українським Зборам (Соймові).

Так сказали виборні люди з усієї Землі Української.

Сказавши так, вони вибрали з поміж себе нас, Українську Центральну Раду, й наказали нам бути на чолі нашого народу, стояти за його права й творити новий лад вільної автономної України.

І ми, Українська Центральна Рада, вволили волю свого народу, взяли на себе великий тягар будови нового життя й приступили до тієї великої роботи.

Ми гадали, що Центральне Російське Правительство простягне нам руку в сій роботі, що в згоді з ним, ми, Українська Центральна Рада, зможемо дати лад нашій землі.

Але Тимчасове Російське Правительство одкинуло всі наші домагання, одпхнуло простягнену руку українського народу. Ми вислали до Петрограду своїх делегатів (послів), щоб вони представили Російському Тимчасовому Правительству наші домагання.

А найголовніші домагання ті були такі:

Щоб Російське Правительство прилюдно окремим актом заявило, що воно не стоїть проти національної волі України, проти права нашого народу на Автономію.

Щоб Центральне Російське Правительство по всіх справах, що торкаються України, мало при собі нашого комісара по українських справах.

Щоб місцева власть на Україні була об'єднана одним представником від Центрального Російського Правительства, се-б-то вибраним нами комісаром на Україні.

Щоб певна частина грошей, які збіраються в Центральну Казну з нашого народу, була віддана нам, представникам сього народу на національно-культурні потреби його.

Всі ці домагання наші Центральне Російське Правитель-ство одкинуло.

Воно не схотіло сказати, чи признає за нашим народом право на Автономію, та право самому порядкувати своїм життям. Воно ухилилось од відповіді, одіславши нас до майбутнього Всеросійського Учредительного зібрання.

Центральне Російське Правительство не схотіло мати при собі нашого комісаря, не схотіло разом з нами творити новий лад.

Так само не схотіло признати комісаря на всю Україну, щоб ми могли разом з ним вести наш край до ладу й порядку.

І гроші, що збираються з нашої землі, одмовилось повернути на потреби нашої школи, освіти й організації.

І тепер, Народе Український, нас приневолено, щоб ми самі творили нашу долю. Ми не можемо допустити край наш на безладдя й занепад. Коли Тимчасове Російське Правительство не може дати лад у нас, коли не хоче стати разом з нами до великої роботи, то ми самі повинні взяти її на себе. Це наш обов'язок перед нашим краєм і перед тими народами, що живуть на нашій землі.

І через те ми, Українська Центральна Рада, видаємо цей Універсал до всього нашого народу й оповіщаємо: од нині самі будемо творити наше життя.

Отже, хай кожен член нашої нації, кожен громадянин села чи города од нині знає, що настав час великої роботи.

Од сього часу кожне село, кожна волость, кожна управа повітова чи земська, яка стоїть за інтереси українського народу, повинна мати найтісніші організаційні зносини з Центральною Радою.

Там, де через якісь причини адміністративна влада зосталась у руках людей, ворожих до українства, приписуємо нашим громадянам повести широку, дужу організацію та освідомлення народу, й тоді перевибрати адміністрацію.

В городах і тих місцях, де українська людність живе всу-міш з іншими національностями, приписуємо нашим громадянам негайно прийти до згоди й порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя.

Центральна Рада покладає надію, що народи не-українські, що живуть на нашій землі, також дбатимуть про

лад та спокій у нашім краю й у цей тяжкий час вседержавного безладдя дружно, одностайно з нами стануть до праці коло організації автономії України.

І коли ми зробимо цю підготовчу організаційну роботу, ми скличемо представників від усіх народів землі української й виробимо закони для неї. Ті закони, той увесь лад, який ми підготовимо, Всеросійське Учредительне Зібрання має затвердити своїм законом.

Народе Український! Перед твоїм вибраним органом — Українською Центральною Радою — стоїть велика й висока стіна, яку їй треба повалити, щоб вивести народ свій на вільний шлях.

Треба сил для того. Треба дужих, сміливих рук. Треба великої народньої праці. А для успіху тої праці насамперед потрібні великі кошти (гроші). До цього часу український народ усі кошти свої оддавав у Всеросійську Центральну Казну, а сам не мав, та не має й тепер від неї того, що повинен би мати за це.

І через те ми, Українська Центральна Рада, приписуємо всім організованим громадянам сел і городів, усім українським громадським управам і установам 31-го числа місяця липня (іюля) накласти на людність особливий податок на рідну справу й точно, негайно й регулярно пересилати його в скарбницю Української Центральної Ради.

Народе Український! У твоїх руках доля твоя. В цей трудний час всевітнього безладдя й розпаду докажи своєю одностайністю й державним розумом, що ти, народ робітників, народ хліборобів, можеш гордо й достойно стати поруч з кожним організованим, державним народом, як рівний з рівним.

Ухвалено: Київ. Року 1917, місяця червня (іюня), числа 10.

ДРУГИЙ УНІВЕРСАЛ

Громадяне української землі! Представники Тимчасового Правительства повідомили нас про ті конкретні заходи, які задумує перевести Тимчасове Правительство в справі управи Україною до Установчих Зборів. Тимчасове Правительство, стоячи на сторожі завойованих революційним на-

родом свобод, признаючи за кожним народом право на самоозначення та полишаючи остаточне усталення його форми Установчим Зборам, простягає руку представникам української демократії й Центральній Українській Раді та закликає в порозумінню з ним творити нове життя України на добро всієї революційної Росії.

Ми, Центральна Українська Рада, стоячи, як все, за тим, щоб не відривати України від Росії та щоб разом з усіма її народами змагати до піднесення й розвитку цілої Росії та до єдності її демократичних сил, з задоволенням приймаємо заклик правительства до єдності й сповіщаємо всіх громадян України, що вибрана українським народом через його революційні організації Центральна Українська Рада незабаром буде доповнена на справедливих основах представниками інших народностей, які живуть на Україні, через їхні революційні організації, і тоді буде тим єдиним найвищим органом революційної демократії України, що заступатиме інтереси цілого населення нашого краю.

Доповнена Центральна Українська Рада виділить наново споміж себе окремий відповідальний перед нею Генеральний Секретаріат, який буде предложений до затвердження тимчасовому правительству в характері представника найвищої краєвої власти тимчасового правительства на Україні. В сім органі будуть зосереджені всі права й засоби, щоб він яко представник демократії на цілій Україні й рівночасно яко найвищий краєвий орган управи міг виповнити складну роботу організації й будування життя всього краю в згоді з цілою революційною Росією.

У згоді з іншими національностями України й діючи на полі державної управи яко орган Тимчасового правительства, Генеральний Секретаріат Центральної Ради твердо йтиме шляхом закріплення нового ладу, витвореного революцією.

Змагаючи до автономного устрою України, Центральна Українська Рада в порозумінню з національними меншостями України приготувлятиме проекти законів про автономний лад України для предложення їх на затвердження Установчим Зборам.

Зважаючи, що утворення краевого органу тимчасового правительства на Україні забезпечує бажане наближення управи краєм до потреб місцевого населення в межах, можливих до Установчих Зборів, і думаючи, що доля всіх народів Росії тісно зв'язана з загальними здобутками революції, ми рішуче відкидаємо проби самочинного здійснювання автономії України до Всеросійських Установчих Зборів.

Що-ж торкається комплектування українських військових частей, Центральна Українська Рада матиме своїх представників при кабінеті міністра війни, в генеральнім штабі й при верховнім головно-командуючим для участі при комплектуванні окремих частей виключно українцями, оскільки заходи в сім напрямі на думку міністра війни будуть можливі з технічного боку без порушення бойової здатности армії.

Сповіщаючи про се громадян України, ми твердо віримо, що українська демократія, яка наділила нас своєю волею, разом з революційним правительством доложить усіх своїх сил, щоб довести край і зокрема Україну до остаточної побіди революції.

Українська Центральна Рада.

У Києві 1917 року, 3 липня.

ТРЕТІЙ УНІВЕРСАЛ У. ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

НАРОДЕ УКРАЇНСЬКИЙ І ВСІ НАРОДИ УКРАЇНИ!

Тяжка і трудна година впала на землю Російської Республіки. На півночі в столицях іде meziусобна й кривава боротьба. Центрального правительства нема й по державі шириться безвластя, безлад і руїна.

Наш край так само в небезпеці. Без власти, дужої, єдиної, народньої Україна також може впасти в безодню усобиці, різні, занепаду.

Народе український! Ти разом з братніми народами України поставив нас берегти права, здобуті боротьбою, творити лад і будувати все життя на нашій землі. І ми, Українська Центральна Рада, твоєю волею, в ім'я творення

ладу в нашій країні, в ім'я рятування всієї Росії, оповіщаємо:

Віднині Україна стає Українською Народньою Республікою.

Не відділяючись від Російської Республіки й зберігаючи єдність її, ми твердо станемо на нашій землі, щоб силами нашими допомогти всій Росії, щоб уся Російська Республіка стала федерацією рівних і вільних народів.

До Установчих Зборів України вся власть творити лад на наших землях, давати закони й правити належить нам, Українській Центральній Раді, й нашому правительству — Генеральному Секретаріатові України.

Маючи силу й власть на рідній землі, ми тою силою й властю станемо на сторожі прав і революції не тільки нашої землі, але й усеї Росії.

Ото ж оповіщаємо:

До території Народньої Української Республіки належать землі, заселені в більшості українцями: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина, Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму). Остаточне визначення границь Української Народньої Республіки, як щодо прилучення частин Курщини, Холмщини, Вороніжчини, так і сумежних губерній і областей, де більшість населення українська, має бути встановлене по згоді зорганізованої волі народів.

Всіх же громадян сих земель оповіщаємо:

Віднині на території Української Народньої Республіки існуюче право власності на землі поміщицькі й інші землі нетрудових хазяйств сільсько-господарського значіння, а також на удільні, монастирські, кабінетські та церковні землі — касується.

Признаючи, що землі ті єсть власність усього трудового народу й мають перейти до нього без викупу, Українська Центральна Рада доручає генеральному секретареві земельних справ негайно виробити закон про те, як порядкувати земельним комітетам, обраним народом, тими землями до Українських Установчих Зборів.

Праця робітництва в Українській Народній Республіці має бути негайно упорядкована. А зараз оповіщаємо:

На території Народньої Республіки України

від цього дня встановлюється по всіх підприємствах вісім годин праці.

Тяжкий і грізний час, який перебуває вся Росія, а з нею й наша Україна, вимагає доброго упорядкування виробництва, рівномірного розділення продуктів споживання й кращої організації праці. І тепер те приписуємо Генеральному Секретарству праці від цього дня разом з представництвом від робітництва встановити державну контролю над продукцією на Україні, пильнуючи інтересів як України, так і цілої Росії.

Четвертий рік на фронтах лється кров і гинуть марно сили всіх народів світу. Волею й іменем Української Республіки ми, Українська Центральна Рада, станемо твердо на тому, щоб мир установлено як найшвидше. Для того ми вживемо рішучих заходів, щоб через Центральне Правительство примусити й спільників і ворогів негайно розпочати мирні переговори.

Так само будемо дбати, щоб на мирному конгресі права українського народу в Росії й поза Росією в замиренню не порушено. Але до миру кожен громадянин Республіки України, разом з громадянами всіх народів Російської Республіки, повинен стояти твердо на своїх позиціях, як на фронті, так і в тилу.

Останніми часами ясні здобутки революції затемнено відновленою корою на смерть. Оповіщаємо:

Віднині на землі Української Республіки смертна кара касується.

Всім ув'язненим і затриманим за політичні виступи, зроблені до цього дня, як уже засудженим, так і незасудженим, а також і тим, хто ще до відповідальності не потягнений, дається повна амністія. Про се негайно буде видано закон.

Суд на Україні повинен бути справедливий, відповідний духові народу. З тою метою приписуємо Генеральному Секретарству судових справ зробити всі заходи упорядкувати судівництво й привести його до згоди з правними поняттями народу. Генеральному Секретарству внутрішніх справ приписуємо:

Вжити всіх заходів до закріплення й поширення прав місцевого самоврядування, що яв-

ляються органами найвищої адміністративної влади на місцях, і до встановлення найтіснішого зв'язку й співробітництва його з органами революційної демократії, що має бути найкращою основою вільного демократичного життя.

Так само в Українській Народній Республіці мають бути забезпечені всі свободи, здобуті всеросійською революцією: свобода слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканости особи й мешкання, право й можливість уживання місцевих мов у зносинах з усіма установами.

Український народ, сам довгі літа борючися за свою національну волю й нині її здобувши, буде твердо охороняти волю національного розвитку всіх народностей, на Україні суціль, тому оповіщаємо: що народам великоруському, єврейському, польському й іншим на Україні признаємо національно-персональну автономію для забезпечення їм права та свободи самоврядування в справах їх національного життя. Та доручаємо нашому Генеральному Секретарству національних справ подати нам у найближчій часі законопроект про національно-персональну автономію.

Справа харчова є корінь державної сили в сей тяжкий і відповідальний час. Українська Народня Республіка повинна напружити всі свої сили й рятувати, як себе, так і фронт і ті частини Російської Республіки, які потребують нашої допомоги.

Громадяне! Іменем Народньої Української Республіки в федеративній Росії ми, Українська Центральна Рада, кличемо всіх до рішучої боротьби з усяким безладдям і руїнництвом та до дружнього великого будівництва нових державних форм, які дадуть великій і знеможеній Республіці Росії здоровля, силу й нову будучність. Вироблення тих форм має бути проведене на Українських і Всеросійських Установчих Зборах.

Днем виборів до Українських Установчих Зборів призначено 27 грудня 1917 (9 січня н. ст. 1918) року, а днем скликання їх — 9 (22 н. ст.) січня 1918 року.

Про порядок скликання Українських Установчих Зборів негайно видано буде закон.

У Києві 7 (20) листопада 1917 р.

ЧЕТВЕРТИЙ УНІВЕРСАЛ У. Ц. РАДИ

НАРОДЕ УКРАЇНИ!

Твоєю силою, волею, словом утворилась на Українській Землі вільна Українська Народня Республіка. Здійснилася давня мрія Твоїх батьків, борців за волю й право робочого люду!

Та в трудну годину народилась воля України. Чотири роки жорстокої війни обезсилили наш край і народ. Фабрики не виробляють товарів. Підприємства здержують свою працю, залізні дороги розбиті, гроші падають у ціні. Скільки хліба зменшується. Наступає голод. По краю розмножилися ватаги грабжників і убийників, особливо, коли з фронту рушило російське військо, творячи криваву різню, безлад і руїну на нашій землі.

З приводу всього того не могли відбутися вибори до Українських Установчих Зборів у визначенім нашим попереднім Універсалом реченці й не могли відбутися ті Збори, визначені на нинішній день, щоб перебрати з наших рук тимчасову найвищу революційну владу над Україною, установити лад у нашій Народній Республіці і зорганізувати нове Правительство.

А тим часом петроградське Правительство Народних Комісарів виповіло війну Україні, щоб повернути вільну Українську Республіку під свою владу, і посилає на нашу землю свої війська — червону гвардію, большевиків, які граблять хліб у наших селян і без ніякої заплати вивозять його в Росію, не зоставляючи навіть зерна, приготовленого на засів, убивають невинних людей і сіють усюди анархію, убийство й злочин.

Ми, Українська Центральна Рада, робили всякі заходи, щоб не допустити до тої братовбивчої війни двох сусідніх народів, але петроградське Правительство не пішло нам назустріч і веде дальше криваву боротьбу з нашим народом і Республікою.

Крім того те ж саме петроградське Правительство Народних Комісарів починає проволікати закінчення миру й закликає до нової війни, називаючи її «святою». Знов поллється кров, знов нещасний робочий люд буде мусіти приносити в жертву своє життя.

Ми, Українська Центральна Рада, вибрана з'їздами се-

лян, робітників і салдатів України, в ніякім разі не можемо згодитися на те, ніяких війн віддержувати не будемо, бо український народ бажає мира й мир повинен прийти можливо як найскорше.

Та для того, щоб ні російське Правительство, ні ніяке інше не ставило перешкод Україні в установленню того бажаного мира, для того, щоб повести свій край до ладу, творчої праці, закріплення революції й нашої волі, ми, Українська Центральна Рада, оповіщаємо всім горожанам України:

Віднині Українська Народня Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу.

З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною й іншими ми бажаємо жити в згоді й приязни, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки.

Власть у ній буде належати тільки до народу України, іменем якого, поки зберуться Українські Установчі Збори, будемо правити ми, Українська Центральна Рада, представництво робочого народу — селян, робітників і салдатів та виконуючий орган, який віднині буде називатися Радою Народніх Міністрів.

І отсе, перш усього, поручаємо Правительству нашої Республіки, Раді Народніх Міністрів, від сього дня вести початі вже мирові переговори з осередніми державами вповні самостійно й довести їх до кінця, не звертаючи уваги на ніякі перешкоди з боку яких небудь інших частей бувшої російської імперії, та встановити згоду, щоб наш край почав своє життя в спокою й мирі.

Щодо так званих большевиків і інших напасників, які розграблюють і руйнують наш край, то поручаємо Правительству Української Народньої Республіки твердо й рішучо взятися за боротьбу з ними, а всіх громадян нашої Республіки закликаємо, щоб вони, не жалючи свого життя, обороняли добробут і волю нашого народу. Народня Українська Держава повинна бути очищена від насланих з Петрограду наємних наїздників, які нарушають права Української Республіки.

Безмірно важка війна, почата буржуазними правительст-

вами, вимучила наш народ, винищила наш край, знівечила добробут. Тепер сьому треба покласти край.

Одночасно з тим, коли армія буде демобілізуватися, поручаємо розпустити салдатів, а після затвердження мирових договорів розпустити армію зовсім, на місце постійної армії завести народню міліцію, щоб наше військо служило обороні робочого люду, а не забаганкам пануючих верств.

Знищені війною й демобілізацією місцевости мають бути відбудовані при помочи державного скарбу.

Коли наші вояки вернуться додому, народні ради — громадські й повітові й городські думи мають бути перевибрані в часі, який буде установлений, щоб і вони мали в них голос. Міжтим, щоб установити таку власть, до якої мали-б довіря й яка спіралася-б на всі революційно-демократичні верстви народа, має Правительство додати до помочи місцевим самоврядуванням ради робітничо-селянських і салдатських депутатів, вибраних із місцевих людей.

В земельних справах комісія, вибрана на останній сесії Центральної Ради, вже виробила закон про передачу землі трудовому народові без викупу, прийнявши за основу скасування власности й соціалізацію землі згідно з нашою постановою на 7 сесії.

Сей закон буде розглянено за кілька днів на повній сесії Центральної Ради й Рада Міністрів уживе всіх способів, щоб передача землі земельними комітетами в руки трудящих відбулася ще з початком весняних робіт.

Ліси, води й усі підземні багатства, як добро українського трудового народу, переходять у розпорядження Народньої Української Республіки.

Війна забрала для себе всі трудові сили нашої країни. Більшість підприємств, фабрик і робітень виробляли тільки те, що було необхідне для війни, й народ зостався зовсім без товарів. Тепер війні кінець.

Раді Народніх Міністрів поручаємо негайно пристосувати всі заводи й фабрики до мирних обставин, до виробу продуктів, необхідних для робочих мас.

Та сама війна дала сотки тисяч безробітних і інвалідів. В самостійній Народній Республіці України не повинен страждати ні один трудящий чоловік. Правительство Республіки має підняти промисел держави, має зачати творчу

роботу по всіх галузях, де всі безробітні могли-б найти працю й приложити свої сили, й прийняти всі міри для забезпечення покаліченим і потерпівшим від війни.

При старім ладі торговці й всілякі посередники наживали на бідних, пригноблених клясах надмірні капітали.

Відтепер Українська Народня Республіка бере в свої руки найважніші області торгівлі й усі доходи з неї обертає на користь народу.

Торговлю товарами, які мається привозити зза границі й вивозити за границю, вестиме сама наша держава, щоб не було такої доріжні, через яку завдяки спекулянтам терплять найбільшійші верстви.

Для виконання сього поручаємо Правительству Республіки виробити й представити до затвердження закони про се, також про монополі заліза, вугля, шкур, тютюну й інших продуктів і товарів, з котрих податки найбільше обтяжували робочі кляси в користь нетрудових.

Так само поручаємо установити державно-народню контролю над усіма банками, що через кредити нетрудовим клясам помагали експлуатувати трудові маси. Відтепер кредитова поміч банків має йти передовсім на піддержку трудовому населенню й на розвиток народнього господарства Української Народньої Республіки, а не для спекуляції і ріжнородної банкової експлуатації.

На ґрунті анархії, неспокоїв у життю й недостачі продуктів зростає невдоволення серед деяких частин населення. Тим невдоволенням користуються ріжні темні сили й тягнуть неосвідомлених людей до старих порядків. Сі темні протиреволуційні сили бажають знову піддати всі вольні народи під одно царське ярмо — Росії. Рада Народніх Міністрів повинна безпощадно боротися з усіма контрреволюційними силами й кожного, хто призиває до повстання проти самостійної Української Народньої Республіки й до повороту старого ладу, — карати яко за державну зраду.

Всі демократичні свободи, проголошені Третім Універсалом Української Центральної Ради, потверджуються й окремо проголошуються: в самостійній Українській Народній Республіці всі народи користуються правом національно-персональної автономії, яку признано за ними законом 22 січня.

Все перечислене в Універсалі, чого не встиємо виконати

ми, Центральна Рада й наша Рада Міністрів, у найближчі тижні виконають, справдять і до остаточного ладу доведуть Українські Установчі Збори.

Ми поручаємо всім нашим громадянам перевести вибори як найбільш енергично, підняти всі зусилля, щоб підрахунок голосів був закінчений як найскорше, щоб за пару тижнів зібралися наші Установчі Збори,— найвищий господарь і управитель нашої землі, й Конституцією нашої незалежної Української Народньої Республіки закріпити свободу, порядок і добробут на добро всього трудового народу її на тепер і на будучі часи. Сей найвищий орган має рішити про федеративну зв'язь з народніми республіками колишньої російської імперії. До того ж часу всіх горожан самостійної Української Народньої Республіки зазиваємо стояти непохитно на сторожі добутої свободи й прав нашого народу й усіма силами боронити свою долю від усіх ворогів селянсько-робітничої Української Республіки.

Українська Центральна Рада.

У Києві. 9 (22) січня 1918 р.

Розділ II

Автобіографії

*Менше всього...
я вважаю можливою
безпринципність, аморальність,
легкодушність, моральну
розхристаність.*

М. Трушевський

Автобіографічні матеріали М. Грушевського надзвичайно рідкісні. В 1906 році з'явилася його автобіографія тиражем 50 примірників. У 1926 році в Києві з нагоди шестидесятиліття та сорокових роковин наукової діяльності М. Грушевського виходить друге видання автобіографії дуже обмеженим накладом — для вузького кола родичів та друзів.

На прохання канадських українців у тижневику «Голос України», ч. 16 від 21.IV.1920 року видруковано автобіографічний лист Михайла Сергійовича «З життя проф. М. Грушевського», якого від надіслав до Канади в березні 1920-го. Згодом цей лист побачив світ у тижневику «Народна воля» (Скрентон, Па. ч. 52, 1920 р.) під назвою «Життя М. Грушевського від вибуху війни» (пізніше названий дослідниками «Автобіографією М. Грушевського, 1914—1919 рр.»). На Україні не друкувався.

І от, нарешті, його автобіографії вдалося зібрати разом під «дашком» однієї книжки. На перший погляд комусь, напевне, може здатися, що «Автобіографія, 1906 р.» «дублює» частину «Автобіографії, 1926 р.» Насправді ж це просто унікальна можливість простежити за нюансами бурхливої життєдіяльності М. Грушевського, яку оцінює — з позицій різних років! — сам великий українець.

Лексику та правопис збережено.

СВІДОЦТВО ПРО НАРОДЖЕННЯ
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

«№ 8. *Время рожденія:* тысяча восемьсотъ шестьдесятъ шестого года мѣсяца сентября семнадцатого дня.

Время крещенія: Того же года мѣсяца октябрю шестнадцатого дня.

Имя родившегося: Михайль.

Родители: учитель Холмской русской Гимназіи Сергей Федоровъ сын Грушевскій и законная жена его Глафира Захаріевна дочь оба православного исповѣданія.

Воспріемниками были: Красноставской по крестьянскимъ дѣлам Комиссіи III участка комисаръ Федоръ Федоровичъ сынъ Кокошкинъ и Директора Холмской учебной Дирекціи Феофана Лебединцева жена Юлія Александрова дочь.

Таинство Крещенія совершилъ и запись сію подписалъ Холмской Іоанно-Богословской Церкви Протоіерей Іаковъ Крошановскій съ Діакономъ Василіемъ Алексѣевскимъ и Псаломщиками Юліаномъ Кунаховичемъ и Владимиромъ Плышевскимъ».

М. С. Грушевський
АВТОБІОГРАФІЯ, 1906 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Я

походжу з давньої (звістної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загіздила ся в Чигиринському повіті. Батьку мойому, Сергію, одначе, удало ся, завдяки енергії й здібностям, осягнути вищу освіту, й він, не прийнявши сьвященства, віддав ся діяльності педагогічній, а будиши автором одного популярного в Росії підручника славянської мови, не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість без жури за хліб віддавати ся науковій роботі зámолоду, а й лишив по собі досить значний маєток, зрештою, в значній частині призначений ним знов-таки на ціли гуманітарні (стипендії й школу). Мати — Глафіра Опокова (recte Опоцкевич) — походила з широко розгалуженої в полуднево-західній Київщині сьвященничої родини. Я був їх старший син, роджений в вересні 1866 р. в Холмі *, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-уніятської» гімназії; виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р., — в Ставрополі (1870—8) і потім Владикавказі, зрідка лише

звідуючи Україну. Одначе під впливом оповідань батька, що заховав тепле привязанне до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудило ся й усвідомило ся національне українське почуте, піддержуване лектурою, тими рідкими поїздками на Україну, що малювала ся тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужоплеменної й чужомовної «чужини». Рано запаливши ся до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком. В тифліській гімназії, куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, zarazом — підсиливши книжною лектурою те знанне української мови, яке виніс з дому, прибував своїх сил в белетристиці — прозі й віршах, і в р. 1884 вислав перший транспорт своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в Очерках історії укр. літератури Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленнем своєї мови й белетристичної манери; з сих часів надруковані були мої оповідання: «Бех-аль-Джугур», написане на поч. 1885 р. під впливом справоздань з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих ближшими — кавказькими вражіннями (друк. в «Ділі» літом 1885 р.) і «Бідна дівчина» — написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом як видруковані против моєї волі й відомости перші проби з 1884 р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробити ся з часом українським літератом, видавцем і — ученим. Українознавство являєть ся для мене будучою спеціальністю, лише вагав ся — з котрого боку підійти до нього: чи від славистики чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, збірники Максимовича * і Метлинського **, Історія Січи Скальковського ***, Історія словянських літератур Пипіна ****, перші річники Київ. Старини *****, перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і плянів. Вкінці історія бере гору над славистикою: полеміка про початки Руси, ріжні теорії княжої Руси, полеміка словянофілів з западниками, теорія початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централістами, оборону і заперечуванне прав української літератури і національного розвитку

викликали в міні — гімназисті V—VIII клас — велике зацікавлення, і я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї лектури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому його дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії і, збираючи ся в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного.

Тим сильніше мріяв я, як скорше попасти до Київа, що представляв ся міні огнищем української наукової й літературної роботи, але батько, боячи ся мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими «історіями», довго не годив ся на се і дав згоду, тільки звязавши мене обцянкю, що не буду брати участі в ніяких студентських кружках. Се приреченне, від котрого я увільнив ся тільки по кількох літах, а разом сильні психічні потрясення, які прийшло ся міні пережити на порозі університету *, а вилили ся в форму крайнього песимізма й аскетизма, вплинули на те, що в перші роки свого студентства я ще більше замкнувся в собі, оминаючи всяких знайомостей і зносин та шукаючи в праці забуття й спокою. Зрештою, роки 1886—90, коли проходив я університетський курс (на фільольогічнім факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший плян висунено клясичну фільольогію, все иньше зіпхнено на другий плян, обкроєно й обмежено загальними курсами; сі виклади небагато могли дати по тім, щό приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальности студент. Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу. Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив вражінне чоловіка утомленого сими нагінками, ухиляв ся від близших зносин з студентами й все більше відсував ся від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археольогії, історичної географії, нумізматики.

Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. занятям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукована потім одна (писана 1887 р., а кілька разів потім перероблена) — Южнорусскіє господарскіє замки в половинѣ XVI вѣка, моя перша історична праця (перед

тим кілька історичних і історично-літературних статей і рецензій в журналах і газетах — див. показчик в Науковім Збірнику). З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взяв ся до більшої праці на предложену факультетом (проф. Антоновичем) тему: Історія Київської землі отъ смерти Ярослава до конца XIV вѣка. Праця дістала золоту медаль, і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по катедрі русскої історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана (Київ, 1891, ст. XVI+520), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізнійше я був предложений кандидатом на катедру історії в Львові.

Під кінець курсу я почав виходити з крайностей свого психічного настрою, почав більше зближати ся з людьми — бував в літературних і політичних українських кружках молодіжи, брав участь в заграничних українських виданнях (Правді * й Зорі **), в укладанню перших книжок Записок Наукового тов. імени Шевченка — перша книжка їх була розпочата моєю статєю: Громадський рух на Україні — Руси в XIII віці. В українських кругах Київва, де обертав ся я, привязували тоді велике значінне реформі Товариства ім. Шевченка, ждали попертя зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухови по т. зв. «угоді» українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувши ся з подорожі в Галичину, оповів мені про плян катедри української історії на львівськім університеті: сю катедру пропонувано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару й рекомендував мене. Плян сей був прийнятим мною з ентузіазмом супроти того значіння, яке привязувало тоді в українських кругах галицькому рухови: в Галичині надіяли ся сотворити всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею літератів і учених всеї України і здобутками його проломити систему проскрипції українського слова й національности в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.

Та що заснованне катедри української історії зіставало ся в сфері плянів і навіть пішло в проволочку, треба було

думати про дальші стадії академічного стану, і я ладив ся до магістерського іспиту (зданого в 1893 р.) та працював над магістерською дисертацією. Тема — піддана мені, зрештою, одним з професорів — була вибрана досить нещасливо: прийшло ся вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділя XIV—XVIII вв. (Барское староство, исторические очерки, К., 1904), і два томи актових матеріалів (Архивъ Югозап. Россіи ч. VIII т. I і II), виданих разом з працею, але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архивальної роботи, яку я мусів для неї перебути, — сотки переглянутих актових книг, робота в архивах Київѣ, Варшави, Москви, не пішла в ліс і віддала свої услуги міні потім.

В маю 1894 р. я оборонив ту працю як дисертацію на степень магістра, а 1/IV тогож року цісарським рескриптом була заснована у львівськїм університеті катедра «Всесвітньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» (так змінено первісний плян засновання катедри української історії, а тодішній міністер Гауч * мотивував сю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретною наукою — *ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft*¹ і тодіж на сю катедру іменовано мене (офіціальну пропозицію зроблено рік скорше). Докінчуючи виданне дисертації й актив (останні глави дисертації і II том актив вийшли літом 1894 р.), треба було забрати ся zarazом до приготування курсів викладів. Я кинувся в сю роботу з молодечим завзятєм, не відчуваючи ще тих розчаровань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоповський, і на мене спало так ск. наукове представительство галицької України. Окрім університетських курсів, які мусили забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взяв ся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім товаристві імени Шевченка, перейняв

¹ Рутенська (українська) історія — це не конкретна наука (нім.).— Упоряд.

на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1905, фактичним ще скорше), зреформував їх з однорічника на квартальник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895) в Товаристві иньші, спеціальні публікації — Жерела до історії України-Руси, Етнографічний Збірник й ин., сам займаючи ся редакцією їх перших томів. При тім показало ся, одначе, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв, так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого; иньші викручували ся ріжними вимівками; навіть книжки чи справки тяжко було допроситися — хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії чи иньшої української дісципліни. Ще прикріше було переконати ся, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного і спеціально наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з якими я йшов до Галичини, покладаючи ся на запевненне ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опирають ся на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди», ціною деяких подачок на культурно-національнім полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед галицьких Русинів. Скоро прийшло ся переконатися, що мої київські приятелі глибоко помиляли ся в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що Поляки нічим не хочуть поступити ся в своїм панованню й не розуміють иньших відносин до Русинів як відносин пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшло ся міні більше або меньше різко розійти ся навіть з найближшими приятелями, зблизивши ся з кругами різко опозиційними. З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в міні покірного сателіта польського пановання, скоро зіпсували ся вповні й давали чимало прикростей. Я не стратив духу і не подався супроти таких трудностей, але тяжка праця разом з прикростями, які виникали з сього трудного положення, незадовго відбили ся сильно на моім здоровлю і змусили дещо звузити розмах своєї діяльности.

На полі суспільно-політичнім я вкінці різко виступив

проти угодівців і, зблизивши ся до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народо-вещтва в дусі більше радикально-поступовім; реформа була переведена з кінцем 1899 р., і разом з кількома вид-нійшими радикалами я увійшов в езекутивний комітет ре-формованої партії як містоголова (головою зістався старий проводир народівців * пос. Романчук); одначе, переконавш-ши ся скоро, що переведена реформа не увільнила народо-вещку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком відсунув ся від участі в партійній діяльності народівців, і не раз виступав проти похибок їх політики, являючи ся разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лі-війшого напрям, який заступав заснований в 1898 р. жур-нал ЛНВістник. Спеціально поведена в 1904—5 р. кампанія протиз грання деяких людей на національних струнах сус-пільности стягнула на мене тяжкі громи зі сторони офі-ціальних проводирів народівців. В польських кругах стано-вище моє в університетській справі, близькість до українсь-кої університетської молодіжи і рішучість, з якою я прово-диз ідею національної рівноправности українського еле-мента з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901—3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене ріжними інсінуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд й ин. Разом з тим місцеві москвофільські й російські славянофільські «діячі» а Іа Флорінський і С^о мастили мене з свого боку, як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мою підпись під маніфестом реформованого народо-вещтва, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самос-тійність України і т. д. На ново підогріли сі напади виданий в 1904 р. в Росії «Очеркъ исторіи украинского народа», в якім вороги українства справедливо добачили історичне оп-равданне національних українських змагань та програми української автономії, і статі, які з початком визвольного руху в Росії я друкував по російських газетах по українсь-кому національному питаню.

В такій трівожній, воєвничій атмосфері нелегко було вест-ти наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало. З початком 1897 р. я став

головою Товариства імени Шевченка (проводив ним фактично від часів свого приїзду), зістаючи ся далі головою його історичної секції й археографічної комісії та редактором Записок, куди вкладав багато праці і редакторської, й авторської. Окрім викладів і семінарійних зайнять на університеті (до семінарійних занять привязував я все особливу вагу, стараючи ся впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові зайнятя), вів я приватні наукові зайнятя поза університетом з студентами — своїми слухачами й сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбирано, а по справленню друкуювано, котрі ліпші), доки заострення неврастенії в рр. 1903—4 не відібрало міні дальшої можности до того. Тим способом вправляли ся охочійші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічним відділі Записок Наук. Тов. ім. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць в *Miscellanea*² до самостійних розвідок. Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки мусіли потім іти в глуху провінцію, і часто як раз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержащих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінару і з тих *privatissima*³ повиходило чимало людей, які полишили деякий, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а деякі роблять науково і далі, не вважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічному порядку, були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Zen. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кривецький, Ів. Крипякевич й ин.).

З кінцем 1897 р. підніс я справу зреформовання ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник, по типу європейський *revue*⁴; проєкт був прийнятий відділом Наук. тов. ім. Ш., і з 1898 р. почав виходити Літературно-науковий Вістник, а в число редакторів вступив від початку і я (з разу з Маковеем і Франком, пізнійше з Гнатюком і Франком) і брав у нім діяльну участь, особливо

² Різних жанрах (лат.).— Упоряд.

³ Приватних студій (лат.).— Упоряд.

⁴ Журнал (фр.).— Упоряд.

в перших роках, коли видавництво ставило ся на ноги і ми ні приходилося грати ролю *rodacteur en chef*⁵ (сам я містив статі по літературі і огляди суспільно-політичні) і в останніх, 1905—6, коли писав в нім публіцистичні статі по ріжним питанням дня.

При кінці 1898 р., з нагоди съвяткування століття української літератури, я виступив з проєктом заложення осібного видавничого товариства, головно для публікацій белетристичних і популярно-наукових, що не входили в круг діяльності Наук. Тов. ім. Шевченка. Товариство мало бути завязане в формі акційної спілки, щоб оперти видавання українських книжок не на жертвах і субвенціях, як звичайно видавано їх дотепер, а на доходах розпродажі; коли сума акцій дійшла 3 тис. гульд., завязано весною 1899 р. «Українсько-руську видавничу спілку», товариство, яке під формою акційної, промислової організації все змагало до просьвітних і культурно-національних цілей і згодом стало найбільшою українською видавничою інституцією, перейнявши в 1904 р. і Літературно-науковий Вістник (якому фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомагані субвенціями краю і міністерства, не рідко ставала на заваді в свобіднім вислові своїх гадок). В сій Спілці я з початку займав місце голови надзорчої ради, пізнійше — коли надзорчу раду злучено з дирекцією — голови дирекції й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністраційній діяльності.

У власній науковій роботі, окрім поменьших наукових статей, рецензій, більших або меньших матеріалів, міщених головно в Записках, я з початку львівського житя багато віддавав часу археографії, продовжуючи архивні занятя, ведені в попередніх роках. Засновуючи археографічну комісію, я предложив їй заразом плян видань, і з того пляну забрав ся сам до видання люстрацій і інвентарів королівщини Західньої України XVI в.— незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу. Для сього відбув я в 1895 р. нову подорож по архивах і, починаючи з року 1895, видав чотири томи в серії «Жерела до історії України-Руси», що містять люстрації 1564—5 і 1570 рр. королівщини галиць-

⁵ Головного редактора (фр.).— Упоряд.

ких, холмських і подільських; зібрана ж мною тодіж колекція інвентарів в переважній частині зісталася невиданою, за браком часу видав я з неї лише кілька найстарших інвентарів в Записках Наук. Тов. ім. Ш. Відірваний иньшою роботою — головно коло Історії України-Руси, я вернув ся до архивальних зайнятть потім, збираючи матеріал для огляду суспільно-економічного життя України в XV—XVI в. і разом з друком V т. Історії випустив перший випуск тих матеріалів.

Написання суцільної історії України рано — ще в київських часах — стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питаннем чести своєї і свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще уважали се річею, для якої час іще не наспів, — бракує матеріалу, зістають ся величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загальноприступної, в трьох невеликих томиках, які б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів зряду (1894—7) читав загальний курс історії України; повторений потім вдруге ще весною в р. 1898—1901; курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії — кажу скелетом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючи ся в історію культурну, огляди устрою, економічного життя, і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації пляну (курс сей відповідає в томі I гл. 3, 5 і 6 і I екскурсу, в т. II гл. 1—3, в т. III гл. 2—3, цілому т. IV, потім наступала історія козачини до знесення автономії України, а гл. 1—2, 4 і другий екскурс тому I, гл. 4—7 тому II, гл. 3 і 4 тому III і цілі т. V і VI зовсім або майже зовсім не входили туди, а й те, що потім увійшло в Історію, увійшло в далеко повнішій і детальнішій формі). Ближше входячи в сей плян, прийшов я скоро до переконання, що розпочати треба не такою популярною й короткою, а ширшою і строго науковою історією України, яку б потім можна переробити в коротшу й популярнішу. З початком 1897 р. я приступив до занять для сього курсу, ввійшовши в менше звістні міні перед тим сфери передісторичної колонізації України, індоєвропейської гьлотики і старинностей та словянської праісторії. Протягом 1897 і 1898 р. був написаний I том і при кінці 1898 р. був видруко-

ваний — вихід його припав на час грандіозного, як на тодішні галицькі, обставини, і поважного святкування ювілею українського відродження, урядженого Наук. Тов. ім. Шевченка, в організації якого я брав дуже діяльну участь і, як казали, мав велике вражіння зробити свою промовою на комерсі на тему ваги моменту й потреби інтензивної національної поступової роботи.

В Галичині сей початок Історії був прийнятий з великим заінтересованнем, можна сказати, з ентузіазмом; на просьбу про допущення до Росії відповіли абсолютною заборонаю; в наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано — як і взагалі цілу Історію; зрештою, ніхто і з українських істориків-спеціалістів не спроміг ся на якусь оцінку чи статю про неї. Не вважаючи на се, я вів з цілим напруженнем розпочате діло, і протягом 1899 р. був написаний і виданий т. II, протягом 1900 — том III, що закінчував собою давній період української історії. Цілість з початку я надіяв ся вложити в 5—6 томів, пізнійше, коли на сам давній період пішло три, числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV—XVI в., розросши ся на цілі два томи, не переконав мене, що не менше 9 томів буде потрібно, аби довести історію України до початку XIX в.

Супроти сеї роботи, яку я уважав т. ск. задачею свого життя, відсував я все, що можна було відсунути; але не можна було відсунути роботи в Наук. Тов. ім. Ш., Записках і ЛНВістнику, а хвиля приносила часом і иньші роботи. Так, коли в 1899 р. мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на українській мові. Було то перше гостре поставленне українського питання на російським ґрунті (воно й дало повід всім ворогам українства в Росії виляти потоки яду і помий на мене як провідника в сій справі), і треба було zarazом задокументувати, що за сими претензіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота: організоване було для того бюро в Н. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів — які по недопущенню української мови на з'їзді у цілости або в резюме були видруковані в Записках (в двох спеціальних великих томах і иньших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька біль-

ших рефератів, окрім дрібніших комунікатів. З другого боку, багато спокою й нервової сили забирали непорозуміння, які виникли в 1901 в Н. Тов. ім. Ш. зі сторони людей, невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім пляні, який був переведений в попередніх роках, чи то подражнених ріжними особистими моментами. Атака була поведена на людей близьких міні, яким я хотів за помочию дрібних підмог і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим, я скинув ся літом 1901 р. головства й иньших занять в Товаристві. Але коли показало ся, що опозиція зовсім не має охоти забрати ся сама до організації наукової роботи хоч би свому плянови і почала мене просити вернути ся, а до сього також нахилияли мене й голоси Українців з ріжних боків, вернув ся знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можности уваги на виходки опозиції; щоправда, супроти піддержки, яку давала міні переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабка з року на рік, зчаста повторяючи, зрештою, що против мене самого нічого не має. За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила міні лише моральна опора, яку давала сімя (оженив ся я 1896 р. з Марією Вояковською *, львівською учителькою, яка була вірним і тямущим товаришом міні в моїй діяльності, а 1900 р. родила ся нам донька Катерина; але скоро по її уродженню умер батько мій, в котрім я все мав сильну моральну опору — в січні 1901 р.), і кружок інтелігентих і характерних людей, співробітників в науковій, культурній і громадській роботі, що окружив мене й піддавав духа в боротьбі за культурне подвигнення української народности. Але на здоровлю все воно відбивало ся, і щоб забезпечити собі більший спокій і ліпші обставини житя, я купив 1901 р. грунт за містом Львовом і, зазичивши ся у фамілії, поставив собі вілу — факт, що піддержав за мною дуже мало оправдану репутацію багача і магната, яка утворила ся за мною вже від початків львівського житя, завдяки тому, мабуть, що я не брав гонорарів за свої роботи в Товаристві ім. Шевченка (обертали ся вони з початку на стипендію, потім на видання моїх писань в західноєвропейських мовах), взагалі не ласив ся «на грейцар». Жите в сій далекій від міського гамору вілі не мало причинило ся до

можности управитьнати свою наукову роботу й протиставити ся упадку здоровля.

Серед описаних клопотів написаний був протягом 1901 р. IV том Історії і розпочатий V (1902); я хотів видати четвертий том разом з п'ятим, по укінченню його. Але 1903 р. приніс ріжні иньші справи й пляни. З початком того року я дістав від вищої російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мині в тих роках вирросло переконанне про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігноровання, яким очевидно надіяли ся її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на иньших мовах постарати ся проломити заборону наукових українських публікацій в Росії. З тою цілею вже в 1900 р. і пізнійше удавав ся я до ріжних німецьких видавничих фірм з пропозицією німецького видання своєї Історії, але незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча) і великі розміри праці стали на перешкоді — видавці відповідали відмовою. Тепер пропозиція паризької школи відогріла сі пляни і гадки, і я постановив прочитати в париз. школі короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — напр., французькій мові, заразом використати сю подорож для навязання особистих зносин для популяризації української ідеї (так я заразом дістав запросини прочитати відчит в Берліні в товаристві російської молодіжи) і т. и. Сі надії на популяризацію українства відчитами мало справили ся: молодіж російська інтересувала ся питаннями економічними, політичними, а українська історія й українство для неї були річами малоцікавими; але навязані були деякі зносини в Парижі й Льондоні, уложені умови про французьке виданне малої історії й німецьке великої (щоправда — на мій кошт). Вернувши ся з подорожи в маю 1903 р. (відчити в Парижі читали ся в цвітні і початках мая, потім я був ще в Льондоні, Липську й Берліні), я засів з завзятем за обробленне російського курсу української історії, якому дав назву «Очерка истории украинскаго народа»; протягом літа він був написаний майже весь. Але сю сон атоге, в надії великої користи для зросту української ідеї написану роботу стріли зараз всякі труд-

ности — з перекладом на французьке і з виданням російського тексту. Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки: оден з дуже ліберальних видавців відмовляв ся побоюванням, що схема української історії, розходячи ся різко з прийнятою схемою русскої історії (напр., включенне давньої Руси), накличе на книжку некористний осуд зі сторони російських наукових кругів. Вкінці по довгих митарствах я рішив друкувати «Очеркъ...» на свій риск; літом 1904 р. він був видрукований і завдяки тому, що під той час зачала ся весна Сьвятополка-Мирского, був випущений в сьвіт, з огляду — як зазначила резолюція цензури — на спокійний і об'єктивний тон, яким був висловлений сам на собі нецензурний зміст.

Підкінчуючи «Очеркъ...», я в осени 1903 р. взяв ся до перегляду I тому Історії для нового видання (перше, друковане лише в 600 прим., розійшлося вже в 1901 р.), тому що треба було зачинати німецький переклад — з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більш половина тому була перероблена майже на ново (в звязку з ріжними доповненнями і використаннем нового або в I вид. не використаного матеріалу). Вона зайняла цілу зиму і весну 1903/4 року; за той же час було написано кілька статей з цілею популяризації української наукової роботи — статі для петербурського академічного збірника, у редакції якого допрошено права для української мови, і статі про Наук. Товариство ім. Шевченка для Журналу Мін. Нар. Просв. і Archiv-a fur slav. Phil. та деякі дрібні праці. Тим часом з осени 1903 р., чи то наслідком попередніх усильних зайнять, чи якихось спеціальних причин, неврастенія моя почала ся на ново загострювати ся, проявляючи ся в приливах крови до голови, головних болях і т. д., що майже унеможлилювали якісь інтензивніші зайнятя, не давали можности брати участь в якійсь диспуті, бувати в товаристві людей, де курили, в тепло напаленім покою; для роботи треба було холодної температури, і приходило ся зимою робити надворі, в шубі, або сидіти в нетопленій хаті. Звичайні лікарські ради нічого не помагали, і се наводило на мене дуже сумні й безнадійні гадки, неважаючи на запевненне лікарів, що в стані здоровля нема нічого грізного: перспектива стратити можність інтензивної умислової ро-

боти й вести жите пасивного глядача невимовно страшила мене. Думаючи, що, може, подорож заспокоїть нерви, весною 1904 р. я зробив недовгу подорож до Італії, другу — під осінь; але при таких зденервованню дорога давала себе знати своми прикрими сторонами, і подорожі закінчувалися в прискоренім темпі — скорше додому. Поволі, одначе, з весною 1905 р. головно, сей прикрий стан став поліпшати ся, а з тим вступала й енергія, й надія на дальше продовженне «Історії...» Одначе все нові роботи й питання дня ставали тому на перешкоді. Четвертий том я рішив випустити ще з початком 1903 р., коли перспектива писання коротшого курсу і ревізії I тому змусили відложити гадку про скоре докінченне пятого тому; сей, IV, том вийшов літом 1903 р. *; літо того року зайняли публичні курси, уряджені у Львові, головно в інтересах української молодіжи, що мала прибути, — й дійсно прибула з Росії. Кінець 1904 р. приніс міні радісну вістку — допущенне до Росії «Історії...» наслідком горячого і різкого листа, написаного мною до тодішнього міністра Сьвятополк-Мирского. Але се допущенне задавало нову роботу: т. II і III Історії розійшли ся, треба було ладити нове виданне, яке я хотів основно переглянути. Стративши надію докінчити т. V, я переглянув і дописав глави, що містили в собі огляд суспільно-політичного устрою, українських земель під польсько-литовським режімом і випустив їх як першу частину тому пятого весною 1905 р.; за тим пішло нове виданне II тому, а з кінцем року — III тому.

Тим часом хвилі визвільного руху в Росії підіймали ся все вище й вище. З кінцем 1904 р. розпочав я був в Л.Н.Вістнику кампанію з проводирями української національно-демократичної партії в Галичині, яку підозрівано тоді в пляхах нового компромісу з польськими панами ситуації: я виступив проти занедбування реальних потреб української людности, засліплювання суспільними ефектовними фаєрверками, що закривали очі на ті потреби (притоку дала справа будови театру і закладанне приватних шкіл, але полеміка мала загальнійший підклад), — але тепер став я все частійше відкликати ся на питання дня в Росії, в листах і в статях — в ЛНВ, і в російських газетах — в Сіні Отечества і Киевских Откликах, по українському питанню в Росії й польсько-українським відносинам в Галичині

(більша стаття: Къ польсько-українскимъ отношеніямъ въ Галиціи вийшла осібно, иньші вичислені в хроніці Л. Вістника за той рік). Тодіж (літом 1905 р.) приладив я нове виданне Очерка де розширено огляд новійшої історії сучасного стану українства (випустив я його в цвітні 1906, не чекаючи розпродажи старого, бо бажав ним відізвати ся на питання дня) й статю про українське питанне для збірника *Russen über Russland* ⁶. Тому що національне і спеціально українське питанне не мало симпатії в російських ліберальних кругах, писати в чужих газетах було трудно — прийшло ся стрінати ся з браком співчуття у редакцій і залишити їх; вирисовувала ся крайня потреба в російськім органі для українського питання — сю потребу я дуже пропагував у листах до земляків, а під осінь 1905 р. вибрав ся на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложеннем органу. Побувавши в Києві, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізовання сього пляну і збирав ся виїхати в сій справі до Петербурга. Але страйки, маніфест 17 жовтня, чорносотенні погроми *, вкінці (псевдо) ліберальний курс і нові постанови про пресу змінили зовсім ситуацію: на першу чергу виступило заснованне українських газет, що закладають ся з початком 1906 р. по ріжних містах, а брак усякого порядку, урядовий терор і т. и. та повна непевність завтрашнього дня не давали можности ніякої тривкої організації.

Тому з осенею 1905 р. вернувся я до роботи коло Історії, докінчив давно розпочату II частину V тому (випущену на початках 1906 року) і прийняв ся за том VI, вилучивши туди огляд економічного й культурного житя, яке первісно надіяв ся змістити в томі п'ятім, та, спішачи ся, борше приступити до часів і подій, від яких рахують українську історію в звичайних поглядах на неї. Під початок літнього курсу огляд економічного житя, розпочатий ще в 1904 р. і потім залишений, був скінчений. Разом з тим займав ся я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козачини, неминуче потрібного супроти того, що від кінця 1880-х рр. перервала ся всяка систематична робота на сім полі. Проект такий був мною предложений в Товаристві ім. Шевченка ще весною 1905 р. (видрукований в

⁶ «Росіяни про Росію» (нім.).—Упоряд.

24 випуску Хроніки Товариства): молоді археографи, підховані в моїм семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козачин й зайняти ся призбираннем до них актового матеріалу в невикористаних або маловикористаних рукописних збірках Київа, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. и.; від літа 1905 р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій.

Велика честь і утіха в тім часі стріла мене зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятилітя моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданнем розкішного збірника; задуманий він був в осени 1904, коли десятиліте скінчило ся, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснійшій кружку учеників і товаришів був міні доручений. Припало се якраз на вихід II части V тому і першого тому німецького видання Історії.

* * *

Давнійше я робив пляни, коли міні мине сорок літ (мовляв, оброблю ся вже тоді, буду мати Історію) в шести томах (на укінченню і т. д.), написати свої мемуари. Сеї осени мине мені сорок літ, але час, коли я «оброблю ся» і зможу взяти ся до писання тих мемуарів, відсуваєть ся все дальше, а житє й робота забирає все більше. Тому, з нагоди бажання одного з молодших українських письменників мати біографічні дати про мене, засівши за списання тих дат, я задумав написати їх трохи ширше, а на бажанне моєї фамілії, друкую сю записку в малім числі примірників — для рідних і близьких.

8—17 н. с. мая 1906.

М. Грушевський

М. С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ, 1914—1919 рр.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

итаєте мене, що зі мною діялося і що я робив під час війни? Оповім то Вам в коротких словах.

Війна застала мене в глибині Карпатських гір, де я мав хатчину і виїздив щороку на кілька тижнів в липні, на вакації.

В тих роках я вже не брав діяльної участі в громадському життю в Галиччині, бо галицькі провідники заходжувалися коло порозуміння з Поляками, а моя діяльність Полякам здавна не подобалась, вони вважали мене жерелом української опозиції і коли в українських кругах стали шукати згоди з Поляками (в справі соймової реформи і інших справах), я почув що проти мене пішла інтрига в самих українських кругах (деякій часті їх, розуміється). Мусів я покинути роботу в Науковім Товаристві, а що восени 1914 року кінчилося 20 літ моєї служби на львівському університеті, то я мав замір спенсіонуватись і перенести свою

роботу до Києва, де я так багато працював, відколи там на-стала можливість наукової та політичної праці з 1906 ро-ку *.

Але війна вибухла так несподівано, що я не встиг вибра-тись до Києва, отже мусів зістатися в Карпатах, хоч не бу-ло там дуже приємно, бо адміністрація польська мала мене на оці і всі сподівалися мого арешту. Але скоро вона мусіла втікати з тих сторін, перед російським наступом. На місци зісталась тільки жандармерія, і коли в місяці вересни ро-сійські патрулі зблизились до нашого села, жандармський постерунок зажадав, щоб я негайно виїхав на Угорщину, зареквірував фіру і в кілька годин виправив мене за угорсь-ку границу, а звідти мусів зараз же відїхати до Відня, бо на місци не можна було лишатись. В Відни поліція мене та-кож пильно назорувала, але я таки виїхав до Італії (що то-ді була нейтральною), щоб обмінятись телеграмами з київськими земляками і від них дістав заклик негайно приїздити: моє пробуване за кордоном давало ворогам ук-раїнства привід до різних інсинуацій, а українцям і так приходилось дуже прикро тоді (війна дала притоку до лю-того нищення українства по всій лінії і з польської і з ро-сійської сторони). Хоч ніякої політичної роботи я тоді за кордоном не робив, проте своїх земляків мусів послухати і в середині падолиста добравсь до Київа **.

Тут одначе з початку війни був приготовлений для мене наказ: як тільки я приїду, зараз мене треба обшукати, арештувати і вислати на Сибір, як небезпечного провідника Українського руху. І дійсно в чотири дні по приїзді у мене зробили ревізію, забрали всі книжки і папери, і самого ме-не посадили до тюрми ***. Пошукали, чи не знайдеться на мене яких доказів в формованю стрілецьких дружин, але що я від того австрофільського курсу взагалі стояв далеко, то нічого вони проти мене не знайшли і закінчивши пере-гляд моїх паперів, уже хотіли везти на Сибір, на саме різд-во. Але за той час російські окупаційні власти зробили реві-зії у мене в хаті у Львові і прислали забране київській жан-дармерії і та почала нишпорити в нім наново, а мене на той час держала далі в тюрмі під дуже тісним доглядом, в оди-ночці, не дозволяючи навіть ніяких книжок діставати «з во-лі».

Тимчасом російська академія наук вставилась за мною,

щоб мене не висилали до Сибіру, а післали до якогось міста, де я мігби працювати науково. З того не вийшло ні одно, ні друге: вивезли мене під вартою до Симбірська, куди потім приїхала й моя сімя, потім перевезли мене до Казані, а нарешті до Москви *. Так я перебував на тім засланю аж до революції, під так званим «гласним надзором поліції», себто без права змінити місце, без права зайняти якісь посади, вести якусь роботу: щотижня я мусів ставитись на поліції, не міг читати лекцій, ні на зібраннях виступати. Потайки робив яку міг роботу в українських організаціях, писав до російських часописий в обороні української справи (українські часописи всі позакривано), ладив підручники українські (з них «Всесвітню історію» вдалось мені і випустити, а історія української літератури зісталась не докінчена). Коли мене перевезено до Москви, зайнявсь я тут докінченням VII тому «Історії України», котре мені перебила війна. І сей том я навіть надрукував, але в світ він так і не вийшов. Працювати було трудно та й жити не легко, особливо сімя моя хорувала від незвичного повітря і недогід усяких, а не хотіла мене самого лишити на вигнання.

Але от прийшла революція, в марті 1917 року зпало ярмо московське. В Києві Українці почали організовувати політичний центр, названий Центральною Радою, вибрали мене головою й стали кликати, щоб негайно приїздив **. Дуже трудно вже тоді було їхати, я пустивсь і спіткало мене нещастя в тій дорозі: віз, в котрім я їхав, загорівсь, ледво з житем я вискочив, а річи мої і рукописи в огні зістались.

Та про се не було часу думати, велика праця тоді починалась, котрій треба було себе цілого віддати. Пробув я головою Центральної Ради тринацять місяців, до кінця її існування. Тяжке і відповідальне було те становище. Вороги українства, які і давніше пеклом на мене дихали, в своїм засліпленню, вважали мене автором і українського руху і винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми — а так мусіло бути вміру того, як приходилось вирішувати ріжні питання дальшого життя. При тім же, хоч всяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив і то моральний тільки: юридично моя роля була чисто формальна, як голова Ц. Ради я проводив її зборами та репрезентував її на вні.

Рішала ж у всяких справах більшість, а вся екзекутивна власть була в руках Ген. Секретаріату.

В серпні по піврічній роботі, дуже я просив мене звільнити з того обов'язку, але різні партії настоювали на тім, що моє уступлене збентежить громадянство, яке й так непокоїть ся трудною ситуацією (саме тоді російський уряд нарушив договір з Ц. Радою в справі автономії України). Я через се зіставсь і вже більше не підіймав сього питання, щоб «не бентежити» людей, хоч був дуже знесилений. Сидів і працював в Ц. Раді під час облоги Київа большевиками, як їх головний комендант розстріляв нашу хату запальними кулями, так що згоріла до тла з усіма колекціями і творами штуки української і мого приятеля В. Г. Кричевського, що жив там. Разом з Ц. Радою виїхав я на Волинь, вернувшись до Київа, таки й жив в її будинку, не маючи иншого пристановища.

З Німцями, коли вони не кликані прийшли на Україну, не могло у мене бути добрих відносин. Коли їх представники склали у мене офіційальні візити, як у голови Ц. Ради, я остеріг їх самим рішучим способом, щоб вони не ішли за голосом різних реакційних елементів, які накликали їх завести порядки на Україні приємні поміщикам та капіталістам. Як раз вони пішли за сими голосами, а коли Ц. Рада протестувала, задумали завести монархічне, гетьманське правління. Генерал Гренер, їх властива голова, порозумів ся в тім з рідними правими українськими партіями, просив довірочної розмови у мене, але я ухилився, попросивши звернутись безпосередньо до дотичних міністрів, бо взагалі ніяких неофіційальних зносин не водив з ними. За те був арештований, коли німецьке військо було введено в Ц. Раду, переведено у мене ще раз ревізію й забрано листи і рукописи.

Останньої ночі, коли гетьманці обсаджували будинок Ц. Ради, мене з жінкою і донькою вивезли січові стрільці до своєї касарні. В тім якийсь москаль хотів пробити мене багнетом, прокравшись до мене, але замість мене зранив мою жінку. Мене просили не показуватись, і так я мешкав під Київом, на Звіринці, поки вибух, що там стався, не розвалив тої хати, а потім жив секретно в самім Київі.

В громадським і політичним життю я однаково не хотів

брати участі, не хотів дати вражіння, що мирюся з станом річий, устроєним сим німецьким насильством і зрадою буржуазії свому народові. Гетьман * хотів придобритись до мене якимсь призначенням — напр. президентом академії (котру гетьманці спішили організувати, щоб звязати з його іменем се діло, для котрого працювали десятки літ дійсні подвижники української науки тоді, як ся наукова робота не приносила ніяких гонорарів). Розумієть ся, я відхилив сю пропозицію: з гетьманською академією я не хотів мати нічого спільного. Але і з політичною акцією, яка зосереджувалася в новоутворенім «Національнім Союзі», не мав я охоти шукати звязку. Провід в нім давали праві групи, що конспірували з німцями проти Ц. Ради й тепер лаяли її та пробували організувати буржуазне українське правительство в порозумінні з гетьманом і Німцями — поки гетьман не пустив остаточно з нічим і українську буржуазію, звязавшись з буржуазією російською на відбудову єдиної Росії.

Вийшов я з свого сховку вже коли гетьман зрезигнував і втік, а Київ заняли українські повстанці. Селяни з Чигринського повіту, звідки походить мій рід, поставили мою кандидатуру в Трудовий конгрес, скликаний на місяць січень 1919 р. і я не вважав можливим ухилитись, бо хотів перед селянськими депутатами, з котрими працював в Ц. Раді, вияснити свій погляд на річи, котрий не знаходив спочутя у партій. Я стояв на тім, що з відновленням української республіки треба вернутись до того моменту, де її існуванє було перерване актом німецького насильства. Треба проголосити неважними акти гетьманські, відновити закони Ц. Ради, скликати її саму, аби від неї прийняло повновласть нове правительство й вона передала представництво чи то установчим зборам, чи иншій інстанції. Але сього не хотіли ні праві українські партії, ні Директорія. Вона робила всякі заходи, щоб затримати в своїх руках необмежену власть.

Я й інші мої товариші вважали се дуже небезпечним для української справи і виступили проти такого пляну на конгресі. Від сього часу в директоріяльних кругах мене вважали провідником опозиції та підозрівали, що я організую якийсь переворот проти Директорії, хоч я для сього не дав ніякого приводу.

Після того, як Трудовий Конгрес розпущено, я виїхав до

Камінця, там редагував газету «Життя Поділля», що була органом соціалістичних українських партій, та разом з місцевими комітетами Селянської Спільки та укр. соц. революціонерами брав участь в організації місцевого трудового конгресу. Він і відбувся в 20-ох числах березня. Саме тоді була велика паніка в правительственних українських кругах і замішане через наступ большевиків, тому для охорони ладу з участю Конгресу організував ся в Камінці «Комітет охорони України», котрий існував щось тільки чотири дні і дійсно утримав лад в місті і по сім розпустив ся. Я в нім не брав участі, був тільки почесним головою конгресу. Про те в директоріяльних кругах пішла така вість, що Грушевський організував в Камінці совітське правительство. Призначений Директорією особливий комендант Камінця Хомадовський почав арештувати членів комітету та конгресу; казали авторитетні люди, що мав поручене кількох і розстріляти. Але слідом прийшов новий наказ, щоб арештованих випустити і Директорія почала складати новий, соціалістичний кабінет.

Все се скріпило мій давніший намір — перевести свою роботу за кордон, поки на Україні утвориться правліне оперте на дійснім представництві трудового народу. Я звернувся з сим пляном до нашої селянської партії соц. революціонерів, в контактї з котрою та Селянською Спількою працював увесь час і вона справді помогла мені здійснити плян своєю матеріяльною помочію. В останіх днях березня я виїхав до Галичини, а відтак до Праги і з того часу працюю за кордоном, головно над організацією звязків з соціалістичними партіями та інформацією їх і взагалі світового громадянства про українські домагання, їх історію і завдання. Моральну й матеріяльну поміч мені в ній несли українські організації в Америці і я їм за се дуже вдячний. Поле се занедбане, на нім треба довго й витривало працювати. Наші сусіди Поляки, Чехи, Литовці, Армяни й інші давно оцінили вагу сеї роботи за кордоном і тепер збирають її овочі. Ми приступаємо до неї пізніше, але з того не повинні тратити надії, лиш працювати з подвійною енергією й витривалістю.

М. С. Грушевський
АВТОБІОГРАФІЯ, 1926 р.

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Я походжу з давньої (звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загіздилася в Чигиринському повіті.

Були се переважно дячки, паламарі, але дідові мойому Федорові вдалось дійти священства і перейти під Київ, до села Лісників, і се допомогло батьку мойому Сергію вийти на дорогу, хоч він рано зіставсь сиротою, але завдяки енергії й здібностям осягнув вищу освіту й, не прийнявши священня, віддався діяльності педагогічній, був спочатку «професором» в семінаріях переяславсько-полтавській і київській, потім директором народніх шкіл на Кавказі, а бувши автором одного популярного в Росії підручника слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість, не журячись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду, а й зіставив по собі досить значний маєток — в значній частині призначений ним знов-таки на цілі гуманітарні (стипендії й школу). Мати — Глафіра Опокова (рес-

те ¹ Опоцкевич) — походила з широко розгалуженої в полуднево-західній Київщині священничої родини. Я був їх старший син, роджений 17 вересня ст. ст. 1866 р. в Холмі, де батько був тоді (дуже коротко) учителем «греко-уніятської» гімназії. Виростав на Кавказі, куди батько перейшов в 1869 р.: в Ставрополі (1870—8), потім Владикавказі, зрідка звідуючи Україну. Одначе, під впливом оповідань батька, що заховав тепле прив'язання до всього українського — мови, пісні, традиції, в мені рано збудилося й усвідомилося національне українське почуття, підтримуване книжками, тими рідкими поїздками на Україну, що малювалася тому в авреолі далекої «вітчини», і контрастом чужеплеменної й чужомовної «чужини». Рано набравши охоти до читання, позбавлений дитячого товариства, відірваний від ґрунту, я виростав серед мрій і фантазій, замкненим в собі відлюдком. В тифліській гімназії, куди віддано мене в р. 1880, я з запалом читав все, що міг дістати з історії, історії літератури й етнографії України, і, скріпивши книжними джерелами те знання української мови, яке виніс з дому, став пробувати свої сили в белетристиці — прозі і віршах. 1884 р. вислав я перший транспорт сих своїх проб пера Ів. Сем. Левицькому-Нечую, якого адресу вичитав в Очерках історії укр. літератури Петрова. Заохочений ним, я далі працював над виробленням своєї мови й белетристичного хисту; з сих часів надруковані були мої оповідання: «Бех-аль-Джугур», написане на поч. 1885 р. під впливом справоздань з тодішньої Суданської кампанії, підогрітих ближшими — кавказькими вражіннями (друк. в «Ділі», літом 1885 р.) і «Бідна дівчина» — написане на тлі близьких мені з батьківських оповідань обставин сільського учительства (вони передруковані в збірці моїх оповідань, тим часом видруковані против моєї волі й відомости перші проби з 1884 р. не були в нім повторені). Моєю мрією в тих часах стає зробитися з часом українським літератом, видавцем і — ученим. Українознавство являється для мене будучою спеціальністю, лише я вагався, з котрого боку підійти до нього: чи від славистики, чи від історії. Монографії Костомарова, Записки о Южной Руси Куліша, Збірники Максимовича і Метлинського, Історія Січі Скальковського, Істо-

¹ Правильно (лат.).— Упоряд.

рія слов'янських літератур Пипіна, перші річники Київ. Старини, перечитані мною в рр. 1881—5, послужили провідними нитками моїх інтересів і планів. Нарешті історія бере гору над славистикою; полеміка про початки Русі, ріжні теорії княжої Русі, полеміка слов'янофілів з западниками, теорії початків козацтва, не кажучи про спори українофілів з централистами, оборону і заперечування прав української літератури і національного розвитку викликали в мені, гімназисті V—VII класи, велике зацікавлення. Я читав з сеї сфери багато, виробляючи собі з сеї літератури, без чужого проводу (між учителями чи знайомими в Тифлісі не було кому дати в сій сфері), певні провідні ідеї історії, і, збираючися в університет, розпоряджав солідним запасом знання фактичного і теоретичного.

Тим сильніше мріяв я, як скоріше попасти до Київa, що представлявся мені огнищем української наукової й літературної роботи; але батько, боячися мого українського запалу, а настрашений тодішніми студентськими «історіями», довго не годився на се, і дав згоду, тільки звязавши мене обіцянкою, що я не буду брати участі в ніяких студентських гуртках. Ті роки, 1886—90, коли проходив я університетський курс (на філологічному факультеті), належали до сумних часів російських університетів, і київський не робив між ними виїмку. На перший план висунено класичну філологію, все инше зіпхнено на другий план, обкраєно і обмежено загальними курсами; сі виклади не багато могли дати по тім, що приносив з собою добре розвинений і обчитаний в якійсь спеціальности гімназист. Семінарії поставлені були незвичайно слабо. Система нагінок за всякою вільнішою гадкою зі сторони уряду й власних чорносотенців витворяла задушливу атмосферу. Найбільша окраса тодішньої української науки проф. Антонович робив вражіння чоловіка утомленого сими нагінками; він ухиявся від близших зносин з студентами й все більше відсувався від історії в «спокійніші» як на ті погані часи сфери археології, історичної географії, нумізматики.

Перші роки університету я віддав праці в семінаріях (практич. заняттям) і викладам; з тих семінарійних праць була видрукувана потім одна (писана 1887 р., а кілька разів потім перероблена): «Южно-русские господарские замки в половине XVI века» — моя перша історична «праця» (пе-

ред тим було кілька історичних і історико-літературних статей і рецензій в журналах і газетах — вони вказані в покажчику «Наукового Збірника» 1906 р. З курсів і приватної лектури на розвій мого наукового світогляду й інтересів мали особливо курси й праці з сфери суспільної економії, економічної історії, археології, державного права й історії права. На третім курсі я взявся до більшої праці на пропозицію факультетом (проф. Антоновичом) тему: «История Киевской Земли от смерти Ярослава до конца XIV века». Праця дістала золоту медаль, і я був зіставлений при університеті професорським стипендистом по кафедрі руської історії. Се була вже робота досить дозріла: викінчена в 1890 році й потім видана (Київ, 1891, ст. XVI — 520), вона викликала дуже похвальні відзиви в наукових сферах, і на її підставі пізніше я був предложений кандидатом на кафедру історії у Львові.

Під кінець університетського курсу я почав більше зближати з людьми, бував в літературних і політичних українських кружках мелодіж, займався їх організацією, читав в них виклади, брав участь в заграничних українських виданнях (Правді й Зорі), в укладенню перших книжок Записок Наукового тов. імени Шевченка. Перша книжка їх, випущена 1892 р., була розпочата моєю статтею: Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці. В українських кругах Києва, де обертався я, прив'язували тоді велике значіння реформі Товариства ім. Шевченка, ждали помочи зі сторони Поляків українському культурному й освітньому рухові по т. зв. «угоді» українських народовців Галичини з правительством. З початком 1891 р. проф. Антонович, вернувшись з подорожі в Галичину, розповів мені про план кафедри української історії на львівським університеті: сю кафедру пропоновано проф. Антоновичу, але він не хотів брати на старі плечі сього тягару, й рекомендував мене. План сей був прийнятий мною з ентузіазмом, з огляду на те значіння, яке надавалось тоді в київських українських кругах галицькому рухові: Кияне сподівалися сотворити в Галичині всеукраїнське культурне огнище, літературне й наукове, працею письменників і учених всеї України, і здобутками його проломити систему заборони українського слова й національності в Росії, підняти в ній національний рух і т. д.

Та що заснування катедри української історії зіставалося в сфері планів і навіть пішло в проволоку, треба було думати про дальші стадії академічного стану, і я ладився до магістерського іспиту (зданого в 1893 р.) та працював над магістерською дисертацією. Тема — піддана мені тим же В. Б. Антоновичом — була вибрана досить нещасливо. Прийшлося вложити масу праці, щоб зробити з неї щось відповідне, і хоч в результаті вийшла книга досить цінна (хоч і дуже спеціальна) з дуже мало обробленого поля суспільно-національної історії Поділля XIV—XVIII в.в. (Барское старовство. Исторические очерки, К. 1904), і два томи актових матеріалів Архив Юго-Зап. России, ч. VIII, т.т. I і II, виданих разом з працею, але результати роботи розмірно до вложеної в неї праці були досить невеликі, і треба було великого завзяття, щоб не кинути сеї роботи серед дороги. Щоправда, дуже тверда школа архивальної роботи, яку я мусів для неї перебути,— сотки переглянутих актових книг, робота в архивах Київ, Варшави, Москви не пішла марно і віддала свої услуги мені потім.

В маю 1894 р. я оборонив ту працю, як дисертацію на степень магістра, а 1/IV того ж року «царським рескриптом» була заснована на львівському університеті катедра «Все-світньої історії з спеціальним оглядом на історію Східної Європи» (так змінено первісний план заснування катедри української історії, а тодішній магістр Гауч мотивував сю зміну тим, що українська історія не може уважатися конкретно наукою — *ruthenische Geschichte ist keine konkrete Wissenschaft*), і тоді ж на сю катедру іменовано мене (офіційну пропозицію було зроблено рік скорше). Докінчуючи видання дисертації й актів (останні глави дисертації й II том актів вийшли літом 1894 р.), треба було забратися разом до приготування курсів викладів. Я кинувся в сю роботу з молодечим завзяттям, не передчуваючи ще тих розчарувань і трудного положення, яке чекало мене в Галичині. За приїздом моїм до Галичини слідом умер проф. Огоновський, і на мене спало, так сказати, наукове представительство галицької України. Окрім університетських курсів, які мусіли забирати на перших роках дуже багато часу, я повів публичні виклади, взявся за організацію наукової роботи в недавно зреформованім, але зовсім ще не виведенім на наукову дорогу Науковім Товаристві імени Шевчен-

ка. Перейняв на себе редакцію Записок (формальним редактором став з 1895 р., фактичним же — скорше), зреформував їх з однорічника на кварталник, потім двомісячник, сам давав до них багато праць, справоздань і рецензій, а поруч них заложив (1895 р.) в Товаристві інші, спеціальні публікації — Жерела до історії України-Руси, Етнографічний збірник й ин., сам займаючися редакцією їх перших томів. При тім показалося, що надії на участь українських учених з Росії в сій (мовляв так пожаданій для російської України і потрібній) науковій роботі були марні: одні обіцяли й не давали нічого, інші викручувалися ріжними вимівками. Навіть книжки чи справи тяжко було допроситися, хоч як смертельно тяжко було працювати в тодішнім Львові, при браку якої-небудь бібліотеки з порядним добром літератури й періодик до української історії чи іншої української дисципліни.

Ще прикріше було переконатися, що ті надії на прихильні обставини для українського культурного й спеціально-наукового розвою, на прихильність до національної української ідеї зі сторони правительства й Поляків, з яким я йшов до Галичини, покладаючися на запевнення ліпше обізнаних з галицькими обставинами Киян старшої генерації, — опираються на фальшивих запевненнях зі сторони Поляків, які дорогою «угоди» і ціною деяких подачок на культурно-історичному полі хотіли задавити всякий опозиційний, свободолюбний рух серед «галицьких Русинів». Скоро прийшлося переконатися, що мої київські приятелі глибоко помилялися в своїх симпатіях до «угоди» й «угодовців», що Поляки нічим не хочуть поступитися в своїм пануванню й не розуміють інших відносин до Русинів, як відносини пануючої народности до служебної. На сім пункті прийшлося мені більше або менше різко розійтися навіть з найближчими приятелями, зблизившися з кругами різко-опозиційними. З другого боку, відносини до польської університетської колегії, які хотіли мати в мені покірнього послушника польського панування, скоро зіпсувалися вповні і давали чимало прикростей. Я сильно з того всього захворів, так що ледве міг працювати.

На полі суспільно-політичним я вкінці різко виступив против угодовців і зблизившися до елементів радикальних, разом з ними взяв участь в реформі галицького народовец-

тва в душі більше радикально-поступовім. Реформа була переведена з кінцем 1899 р., і разом з кількома виднішими радикалами я увійшов в езекутивний комітет реформованої партії, як містоголово (головою зістався старий проводир народовців пос. Романчук). Одначе, переконавшись скоро, що переведена реформа не увільнила народовецьку партію від її старих прикмет, я по кількох місяцях виступив з комітету, разом з д-ром Франком, відсунувся від участі в партійній діяльності народовців, і не раз виступав против похибок їх політики, являючися разом з д-ром Франком й молодшими товаришами репрезентантами лівішого напрямку, який заступав заснований в 1898 р. журнал ЛНВісник. Спеціально поведена в 1904—5 р. кампанія против грання де-яких людей на національних струнах суспільности стягнула на мене тяжкі громи зі сторони офіціальних проводирів народовців. В польських кругах становище моє в університетській справі, близькість до української університетської молодіжи і рішучість, з якою я проводив ідею національної рівноправности українського елементу з польським (і російським), накликали на мене особливо сильні атаки під час боротьби за університет 1901.—3 рр., коли польські націоналісти обсипали мене ріжними інсінуаціями в уличній пресі, жадали усунення з університету, віддання під суд і ин.

Одночасно московфільські й слов'янофільські «діячі» київські й лвівські мастили мене з свого боку, як проводиря українського сепаратизму, вказуючи, напр., на мій підпис під маніфестом реформованого народовства, що ставив оконечною цілею національної програми політичну самостійність України, і т. д. На ново підогрів сі напади виданий в 1904 р. в Росії «Очерк истории украинского народа», в якім вороги українства справедливо добачили історичне оправдання національних українських змагань та програми української автономії, і статті, які з початком визвольного руху в Росії я друкував по російських газетах по українському національному питанню. В сих роках приятелі з офіціальних російських кругів остерегли мене, що мені не можна приїздити до Росії, і я кілька літ не приїздив, аж до р. 1905, і се було дуже прикро і трудно для мене (весь час свого лвівського професорства я зістававсь російським підданим і за російським паспортом приїздив, звичайно 2—

З рази до року для наукових занять і громадських зно-
син *.

В такій трівожній воевничій атмосфері не легко було вести наукову роботу, що вимагає спокою й скуплення. Тим часом її не убувало, а прибувало. З початком 1897 р. я став головою Товариства імени Шевченка (проводив ним фактично від часу свого приїзду), і zarazом далі зіставався головою його історичної секції й археографічної комісії та редактором «Записок», куди вкладав багато праці й редакторської, й авторської. Окрім викладів і семінарійних занять, на університеті (до семінарійних занять прив'язував я все особливу вагу, стараючися впровадити здібніших слухачів в самостійні наукові заняття), вів я приватні наукові заняття по-за університетом з студентами — своїми слухачами і сторонніми (роздавав книжки до рефератів і оцінок, потім відчитувано ті реферати, розбірано, а по справленню друкуюно котрі ліпші). Тим способом вправлялися охочіші слухачі до наукової роботи, переходячи від рефератів в бібліографічний відділі Записок Наук. Тов. ім. Шевченка до самостійних оцінок, від дрібних праць в Miscellanea до самостійних розвідок. Хоч галицькі обставини зводили в значній мірі сю роботу до роботи Данаїд, бо підховані молоді адепти історичної науки мусіли потім іти в глуху провінцію, і часто якраз наукові надії, які вони подавали, служили мотивом для предержащих властей держати їх в чорнім тілі, все-таки з мого семінара і з тих *privatissima* повиходило чимало людей, які полишили де-який, а часом і досить значний слід в науковій роботі, а де-які роблять науково й далі, не вважаючи на тяжкі обставини (ідучи в хронологічному порядку, були то: Омел. Терлецький, Д. Коренець, Мир. Кордуба, Стеф. Томашівський, Стеф. Рудницький, Ол. Целевич, Юр. Кміт, Зен. Кузеля, Ос. Чайківський, Вас. Герасимчук, Ол. Сушко, Фед. Голійчук, Ів. Джиджора, Ів. Кревецький, Ів. Крипякевич й ин.).

З кінцем 1897 р. підніс я справу зреформовання ілюстрованого тижневика «Зоря» на літературно-науковий місячник; проєкт був прийнятий відділом Наук. Тов. ім. Ш., і з 1898 р. почав виходити «Літературно-Науковий Вісник», а в число редакторів вступив від початку і я (zarazом з Маковеем і Франком, пізніше з Гнатюком і Франком). Брав у нім дільну участь, особливо в перших роках, коли видав-

ництво ставилося на ноги і мені приходилося грати ролю головного редактора (сам я містив статті по літературі і суспільно-політичні огляди), і в останніх, 1905—6,— коли писав в нім публіцистичні статті в ріжних питаннях дня.

При кінці 1898 р., з нагоди святкування століття української літератури, я виступив з проектом заснування осібного видавничого товариства, головно для публікацій белетристичних і популярно-наукових, що не входили в круг діяльності Наук. Тов. ім. Шевченка. Товариство мало бути завязане в формі акційної спілки, щоб оперти видання українських книжок не на жертвах і субвенціях, як звичайно видавано їх дотепер, а на доходах розпродажі. Коли сума акцій дійшла 3 тисяч гульденів, завязано весною 1899 р. «Українсько-руську видавничу спілку» * — товариство, яке під формою акційної, промислової організації все змагало до просвітних і культурно-національних цілей і згодом стало найбільшою українською видавничою інституцією, перейнявши в 1904 р. і «Літературно-Науковий Вісник» (якому фірма Наукового Товариства ім. Шевченка — наукової інституції, підпомаганої субвенціями краю і міністерства, не рідко ставала на заваді в свобіднім вислові своїх гадок). В сій Спілці я з початку займав місце голови надзорчої ради, а пізніше, коли надзорчу раду злучено з дирекцією,— голови дирекції, й брав і досі беру діяльну участь в видавничій і в адміністративній діяльності.

У власній науковій роботі, окрім поменших наукових статей, рецензій, більших або менших матеріалів, міщених головно в Записках, я з початку львівського життя багато віддавав часу археографії, продовжуючи архивні заняття, ведені в попередніх роках. Засновуючи в Наук. Тов. ім. Шевченка археографічну комісію, я предложив їй план видань, і з того плану забрався до видання люстрацій і інвентарів королівщин Західньої України XVI в.— незвичайно важного джерела для історії суспільних, економічних і національних відносин того часу. Для сього відбув я в 1895 р. нову подорож по архивах і починаючи з року 1895 видав чотири томи в серії: «Жерела до історії України-Руси», що містять люстрації 1564—5 і 1570 р.р. королівщин галицьких, холмських і подільських; зібрана-ж мною тоді-ж колекція інвентарів в переважній часті зісталася невиданою, за браком часу: видав я з неї лише кілька

найстарших інвентарів в Записках Наук. Тов. ім. Ш. Відірваний іншою роботою — головно коло Історії України-Руси, я вернувся до архивальних занять потім, збираючи матеріял для огляду суспільно-економічного життя України в XV—XVI в. і разом з друком V т. Історії випустив перший випуск тих матеріялів.

Написання суцільної історії України рано, ще в київських часах, стало моєю задушевною гадкою, до певної міри питанням чести своєї й свого покоління, супроти того, що й найвидніші репрезентанти української історіографії старшої генерації тоді ще вважали се річею, для якої час іще не наспів, бракує матеріялу, зістаються величезні прогалини і т. д. В своїх гадках мав я тоді написання історії короткої й загально-приступної, в трьох невеликих томиках, які-б обіймали старий, литовсько-польський, і новий період. Зайнявши катедру, я сім семестрів з ряду (1894—7) читав загальний курс історії України. Повторений потім вдруге ще раз в р. 1898-1901, курс сей мав послужити мов би скелетом тої задуманої історії. Кажу: скелетом передовсім тому, що курс сей слідив лише провідну нитку політичної історії, не вдаючися в історію культурну, огляди устрою, економічного життя і т. д., що потім зайняли таке важне місце в остаточній реалізації плану. (Курс сей відповідає в томі I гл. 3, 5 і 6 і I екскурсу, в т. II гл.— 1—3, в т. III гл. 2—3, цілому т. IV, потім наступала історія козачини до знесення автономії України; а гл. 1—2, 4 і другий екскурс тому I, гл. 4—7 тому II, гл. 3 і 4 тому III і цілі т. V і VI зовсім або майже зовсім не входили тоди, а й те, що потім увійшло в Історію, увійшло в далеко повнішій і детальнішій формі). Близше розглянувшись, прийшов я скоро до переконання, що розпочати діло треба не такою популярною й короткою, а ширшою й строго-науковою історією України, яку-б потім можна переробити в коротку й популярнішу. З початком 1897 р. я приступив до занять для сього курсу, вийшовши в менше звісні мені перед тим сфери передісторичної колонізації України, індо-європейської гльотики і старинностей та слов'янської праісторії. Протягом 1897 і 1898 р. був написаний I том і при кінці 1898 р. був видрукований — вихід його припав на час грандіозного, як на тодішні галицькі обставини, і поважного святкування ювілею українського відродження, урядженого Наук. Тов. ім. Шев-

ченка, в організації якого я брав дуже діяльну участь, і, як казали, мав велике вражіння зробити своєю промовою на комерсі на тему ваги моменту й потреби інтензивної національної поступової роботи.

В Галичині сей початок Історії був прийнятий з великим заінтересуванням, можна сказати, з ентузіазмом. Але на прозьбу про допущення до Росії відповіддю була абсолютна заборона. В наукових кругах російських і польських книгу ґрунтовно замовчано, як і взагалі цілу Історію; та і з українських істориків-спеціалістів ніхто не дав оцінки чи навіть статті про неї. Не вважаючи на се, я вів з цілим напруженням розпочати діло і протягом 1899 р. був написаний і виданий т. II, протягом 1900 р.— том III, що закінчував собою давній період української історії. Цілість зпочатку я надіявся вложити в 5—6 томів, пізніше, коли на сам давній період пішло три,— числив на 7 до 8, аж доки огляд суспільно-політичного, економічного й культурного життя XV—XVII в.в., розрісшися на цілі два томи, не переконав мене, що ще багато томів буде потрібно, аби довести історію України до початків XIX в.

Супроти сеї роботи, яку я вважав, так казать, задачею свого життя, відсував я все, що можна було відсунути; але не можна було відсунути роботи в Наук. Тов. ім. Шевченка, Записках і ЛНВіснику, а хвиля приносила часом і инщі роботи. Так, коли в 1899 р. мав відбутися в Києві археологічний з'їзд з участю також галицьких учених, я видвигнув і поставив ребром питання про допущення рефератів на української мові. Було то перше гостре поставлення українського питання на російським ґрунті (воно й дало привід всім ворогам українства в Росії вилляти потоки яду й помий на мене, як провідника в сій справі), і треба було задокументувати, що за сими претензіями на признання наукової української мови стоїть і дійсна наукова робота. Для того організоване було бюро в Наук. Тов. ім. Ш., зібрано 30 наукових рефератів, які по недопущенню української мови на з'їзді в цілости або в резюме були видруковані в Записках (в двох спеціальних великих томах і в инших книжках Записок), а в тім було й власних моїх кілька більших рефератів, окрім дрібніших комунікатів. З другого боку, багато спокою й неровової сили забрали непорозуміння, які виникли в р. 1901 в Наук. Тов. ім. Ш. зі сторони людей

невдоволених чи то концентрацією засобів і енергії Наук. Тов. ім. Ш. в тім науковім плані, який був переведений в попередніх роках, чи то подражненних ріжними особистими моментами. Атака була поведена на людей, близьких мені, яким я хотів за помічу дрібних подміг і занять в Товаристві забезпечити можливість наукової роботи; розжалений тим, я скинувся літом 1901 р. головства й інших занять в Товаристві. Але коли показалося, що опозиція зовсім не має охоти забратися сама до організації наукової роботи хоч би по своєму планові і почала мене просити вернутися, а до сього також нахилили мене й голоси Українців з ріжних боків, вернувсь я знову до роботи в Товаристві, постановивши не звертати по можливости уваги на виходки опозиції; що, правда, супроти піддержки, яку давала мені переважна маса членів, ся опозиція потім значно слабла з року на рік, зчаста повторюючи зрештою, що против мене самого нічого не має. За всім тим дало се багато прикрого, а певною компензатою служила мені лише моральна опора, яку давала сім'я і кружок інтелігентних і характерних людей, співробітників в науковій, культурній і громадській роботі, що окружив мене і піддавав духа в роботі для культурного подвигнення української народности.

Серед описаних клопотів написаний був протягом 1901 р. IV том Історії і розпочатий V (1902); четвертий том я хотів видати разом з п'ятим, по укінченню його. Але 1903 р. приніс ріжні інші справи й плани. З початком того року я дістав від вільної російської школи в Парижі запросини прочитати в ній курс з української історії. Я прийняв радо сю пропозицію: в мені в тих роках виросло переконання про крайню потребу популяризувати й маніфестувати українську наукову роботу й її результати супроти умисного ігнорування, яким, очевидно, надіялися її на смерть замовчати неприхильники українства, та дорогою видань на інших мовах постаратися проломити заборону наукових українських публікацій в Росії. З тою цілею вже в 1900 р. і пізніше удававсь я до ріжних німецьких видавничих фірм з пропозицією німецького видання своєї Історії, але незвичайність предмета (порівняти аргумент Гауча!) і великі розміри праці ставали на перешкоді — видавці відповідали відмовою. Тепер пропозиція паризької школи відогріла сі плани і гадки, і я постановив прочитати в паризькій школі

короткий загальний курс української історії, і слідом обробити його для видання в російській і якійсь європейській — напр., французькій — мові, а zarazом використати сю подорож для завязання особистих зносин для популяризації української ідеї (так я zarazом дістав запросини прочитати відчит в Берліні в товаристві російської молодіжи і т. и.) Сі надії на популяризацію українства відчитами мало справдилися; молодь російська інтересувалася питаннями економічними й політичними, а українська історія й українство для неї були річами мало цікавими; але навязані були деякі зносини в Парижі й Лондоні, уложені умови про французьке видання малої історії й німецьке великої (щоправда — на мій кошт). Вернувшись з подорожи в травні 1903 р. (відчити в Парижі читалися в квітні і початок травня, потім я був ще в Лондоні, Липську й Берліні), я засів з завзяттям за оброблення російського курсу української історії, якому дав назву «Очерка истории украинского народа»; протягом літа він був написаний майже весь. Але сю апоге², в надії великої користи для зросту української ідеї, написану роботу стріли зараз всякі трудности — з перекладом на французьке і з виданням російського тексту. Видавці не хотіли брати такої непевної з цензурного і навіть нецензурного погляду книжки. Один з дуже ліберальних видавців відмовлявся побоюванням, що схема української історії, розходячися різко з прийнятою схемою руської історії (напр., включення давньої Руси), накличе на книжку некорисний осуд зі сторони російських наукових кругів. Нарешті по довгих митарствах я рішив друкувати й Очерк на свій риск; літом 1904 р. він був видрукуваний і завдяки тому, що під той час зачалася «весна» Святополка-Мирського, — був випущений і в світ, з огляду — як зазначила резолюція цензури — на спокійний і об'єктивний тон, яким був висловлений сам на собі нецензурний зміст.

Підкінчуючи «Очерк», я в осени 1903 р. взявся до перегляду I тому Історії для нового видання (перше, друковане лише в 600 примірниках, розійшлося вже в 1901 р.), — тому що треба було зачинати німецький переклад — з справленого тексту другого видання. Була се тяжка робота, бо більшу половину тому переробив майже наново (в зв'язку

² Любов (іт.). — Упоряд.

з різними доповненнями і використанням нового або в I вид. не використаного матеріалу). Вона зайняла цілу зиму й весну 1903—4 року; за той же час було написано кілька статей з цілею популяризації української наукової роботи: статті для петербурського академічного збірника, у редакції якого я допросився, що їх надруковано українською мовою, і статті про Наук. Тов. ім. Шевченка для Журнала Мін. Нар. Просв. і Archiv'a für slav. Phil.³, та де-які дрібні праці.

Літо 1903 року зайняли публичні курси, уряджені у Львові, головно в інтересах української молоді, що мала прибути — й дійсно прибула з Росії. Тоді ж випустив я IV том Історії і взявся до V-го. Кінець 1904 р. приніс мені радісну вістку — допущення до Росії Історії, наслідком горячого й різкого листу, написаного мною до тодішнього міністра Святополк-Мирського. Але се допущення задавало нову роботу: тт. II і III Історії розійшлися, треба було ладити нове видання, яке я хотів основно переглянути. Стративши надію докінчити т. V, я переглянув і дописав глави, що містили в собі огляд суспільно-політичного устрою українських земель під польсько-литовським режимом і випустив їх як першу частину тому п'ятого весною 1905 р.; за тим пішло нове видання II тому, а з кінцем року — III тому.

Тим часом хвилі визвольного руху в Росії підіймалися все вище й вище. В Галичині з кінцем 1904 р. розпочав я був в Л.-Н.Віснику кампанію з проводирями української національно-демократичної партії, яку підозрівано тоді в планах нового компромісу з польськими панами ситуації. Виступив против занедбування реальних потреб української людности, засліплювання суспільними ефектовними фаєрверками, що закривали очі на ті потреби (притоку дала справа будови театра і закладання приватних шкіл, але полеміка мала загальніший підклад). Але ще частіше тепер став відкликатися на питання дня в Росії, в листах і в статтях — в Л.-Н.В., і в російських газетах — в «Сині Отечества» і «Кієвских Откликах», по українському питанню в Росії й польсько-українським відносинам в Галичині (більша стаття: К польсько-украинским отношениям в Галиции,

³ Архів слов'янської філософії (нім.).— Упоряд.

вийшла осібно, інші вичислені в хроніці Л.-Н.Вісника за той рік). Тодіж (літом 1905 р.) приладив я нове видання «Очерка», де розширено огляд новішої історії й сучасного стану українства (випустив я його в квітні 1906, не чекаючи розпродажу старого — бо бажав ним відізнатися на питання дня), й статтю про українське питання для збірника *Russen über Russland*. Та національне і спеціально українське питання не мало симпатії в російських ліберальних кругах, і писати в чужих газетах було трудно: прийшлося стрінутися з браком співчуття у редакцій і залишити їх. Вирисувалася крайня потреба в російським органі для українського питання, і сю потребу я дуже пропагував в листах до земляків, а під осінь 1905 р. вибрався на Україну, щоб позондувати український рух і поагітувати за заложням органу. Побувавши в Києві, Одесі й Харкові, я набрав надії на можливість зреалізування сього плану і зібрався виїхати в сій справі до Петербургу. Але страйки, маніфест 17 жовтня, чорносотенні погроми, вкінці (псевдо) ліберальний курс і нові постанови про пресу змінили зовсім ситуацію: на першу чергу виступило заснування українських газет, що закладаються з початком 1906 р. по ріжних містах, а брак усякого порядку, урядовий терор і т. и. та повна непевність завтрішнього дня не дають іще можности ніякої трівкої організації.

Тому з осінню 1905 р. вернувся я до роботи коло Історії, докінчив давно розпочату II частину V тому (випущену на початках 1906 року) і прийнявся за том VI вилучивши туди огляд економічного й культурного життя, яке первісно надіявся змістити в томі п'ятім, та спішачися швидше приступити до часів і подій, від яких рахують українську історію в звичайних поглядах на неї. Під початок літнього курсу огляд економічного життя, розпочатий ще в 1904 р. і потім залишений, був скінчений. Разом з тим займався я організацією роботи коло спорядження корпусу актів до історії козаччини, неминуче потрібного супроти того, що від кінця 1880-х рр. перервалася всяка систематична робота на сім полі. Проект такий був мною предложений в Товаристві ім. Шевченка ще весною 1905 р. (видрукований в 24 випуску Хроніки Товариства). Молоді археографи, підховані в моім семінарі, мали розібрати між собою поодинокі партії в історії козаччини й зайнятися призьбран-

ням до них актового матеріалу в невикористаних або мало використаних рукописних збірках Київ, Харкова, Петербурга, Москви, Кракова, Варшави і т. и. Від літа 1905 р. організовано археографічні експедиції до Харкова, Москви, Кракова, Варшави, Петербурга, а члени їх мали приступити слідом до оброблення й приготування до друку тих колекцій.

Велика честь і утіха в тім часі стріла мені зі сторони моїх учеників і прихильників, що з нагоди десятиліття моєї наукової й громадської праці в Галичині пошанували мене виданням розкішного збірника: задуманий він був в осени 1904, коли десятиліття скінчилося, а вийшов в лютім 1906 р. і на комерсі в тіснішій кружку учеників і товаришів був мені доручений. Припало се як раз на вихід II части V тому і першого тому німецького видання Історії.

Львів, 1906, березень.

З 1906 р. діяльність Грушевського стала все більше переноситься на Велику Україну, до Києва. З тривогою помітивши, що новонароджена тамошня преса не досить використовує зроблене за останню чверть століття на галицькім ґрунті спільними силами робітників цілої України і замикається в тіснішій крузі місцевих інтересів, Гр. агітував за перенесення до Києва «Літ.-Наук. Вісника» й інших видань, відкриття в Києві відділу львівської книгарні Наук. Тов. ім. Шевченка, переселення до Києва молодих галицьких публицистів і дослідників, а також старався і про відновлення і поширення своїх персональних зв'язків з новим політичним рухом. Літом 1906 р. Гр. виїхав до Петербургу, де тоді засідала Перша Державна Дума, брав живу участь в життю Укр. Фракції, Укр. Клуба і в редакції заснованого тоді «Українського Вестника». Статті, друковані в тих роках, 1905—6, він випустив слідом осібною книжкою п.з. «Освобождение России и украинский вопрос», і окремими відбитками. З кінцем 1906 р. видання «Літ.-Наук. Вісника» було перенесене до Києва, і в нім звичайно шокнижки появлялись статті Гр. на тему українського життя та будили чималий інтерес. Статті з попередніх років (1905—6) на сі теми він видав також під заг. «З біжучої хвилі». Брав якийсь час близьку участь також в редакції щод. часописи

«Рада». З організацією Українського Наукового Товариства в Києві (весною 1907 р.) був вибраний його головою і дбав про можливо тісний контакт обох наукових товариств, львівського і київського, котрих був головою і редактором, або співредактором видань. Тогож (1907) року, на бажання петербурського добродійного товариства написав популярну історію України «Про старі часи на Україні», яка з того часу багато разів передруковувалась і перекладалась на інші мови. Захопившись в тих роках українським і світовим мистецтвом, став підготовляти видання ілюстрованої історії України — котре випустив потім, 1911 р., і воно мало великий успіх: протягом півроку розійшлося перше видання в 6 тис. примірників, і було повторене слідом, ще з більшою кількістю ілюстраційного матеріалу. Паралельно готовив книгу з історії європейської культури, в формі подорожніх заміток (друкувалися в Літ.-Наук. Віснику під заголовком «По світу»), задумуючи так само багато ілюструвати її — але сей план розбила війна. Вернувся також до белетристичних інтересів своєї молодости, друкуючи в Літ.-Наук. Віснику під ініціалами М. З. короткі начерки й оповідання, котрі пізніш, в 1918 р., зібрав у двох серіях «Sub Divo» і «З старих карток».

Серед сих різнорідних інтересів і занять і частих переїздів і подорожей головне наукове діло «Історія України-Руси» посувалось в дещо помалішим темпі.

В 1907 р. вийшов том шестий — присвячений економічному й культурному життю; 1909 р. том семий — з історією козаччини до р. 1625; перша частина VIII тому (рр. 1625—1638) — тільки 1913. Сі останні томи вимагали інтензивної архивальної роботи; крім того багато часу було віддано перерібці для нового видання т. IV (1907) і т. I (третє видання 1913 р.) а також перекладами. Помічаючи, що його українське видання не поширюється в наукових кругах російських і всіх тих, що звикли черпати свої відомості тільки з російських видань, Гр. почав видавати в перекладі поодинокі частини «Історії України». 1910 випустив п.з. «Кіевская Русь» частину першу I тому, далі, в рр. 1913—14 два томи «Історія Украинскаго Казачества» (переклади з VII і VIII тому, до р. 1632); редакція сих перекладів забирала багато часу. Випустив в сих роках також два перероблені і доповнені видання «Очерка історії Украинскаго Народа»

(1911 і 1913). Далі займався також популяризацією («Про батька козацького Богдана Хмельницького» в вид. «Лану», в р. 19), а в рр. 1911—12 з гуртком молодших популяризаторів (Ю. Сірій, Г. Терниченко й ин.) видавав тижневик для селян «Село» *. Свої статті, друковані там 1912 р., випустив окремою книжкою п.з. «Про українську мову й укр. школу», яка була арештована цензурою, але випущена постановою Київ. Судової Палати. Випустив тогож року розкішно видану і багато ілюстровану старим українським графічним матеріалом, популярну перерібку відповідних розділів своєї історії п.з. «Культурно-національний рух на Україні XVI і XVII вв.», що мав чималий успіх, завдяки також композиціям В. Г. Кричевського, що брав діяльну участь в ілюстрації сих видань.

Одночасно не переставав займатися галицькими справами, різко виступаючи против опортуністичного курсу нац.-демократів. Статті на сю тему випустив весною 1911 р. під заголовком «Наша Політика», яка викликала доволі сильне вражіння, але була прийнята за виразний *casus belli* ⁴ провідниками нац.-демократів, які всевладно правили львівською укр. громадою. Доходячи в тім часі нової угоди з польськими кругами, вони рішили за всяку ціну зробити Гр-го «нешкідливим» і дали йому битву на ґрунті «Наук. Тов. ім. Шевченка». На загальні збори весною 1913 р. була випущена анонімка брошюрка, наповнена фантастичними цифрами і вимислами, і зібрано всіх, хто стояв під керуванням тих н.-дем. провідників. Гр-го обрано головою, але всіх його співробітників з попередніх років провалено. Гр. прийняв вибір на кілька місяців, щоб докінчити де-які розпочаті видання, і в осени зрікся головства і редакторства, скінчивши на 116 т. «Записок». З огляду на такі прикрі відносини, постановив зріктися також катедри в університеті, коли скінчиться 20 літ служби: 1 вересня 1914 року, се дасть йому право на зменшену пенсію, і змогу вповні перенести свою роботу до Києва. В зв'язку з сим запроєктував Київському Науковому Товариству, використати юбілейний — 1914 рік (століття народин Шевченка) для поширення своєї наукової організації. Тому, що новий виділ Н. Тов. ім. Шевченка рішив свої «Записки» з наук. часо-

⁴ Привід для війни (лат.).— Упоряд.

писи, якою вів Гр., перетворити на збірку самих тільки розвідок (скасувавши відділи хроніки і бібліографії), Гр. запроєктував Київському товариству приступити до видання наукового трьохмісячника українознавства п.з. «Україна» і взяв на себе редакцію (відповідальним редактором згодився стати К. П. Михальчук, технічну редакцію взяв Д. І. Доршенко). Також рішено було приступити до видавання матеріалів археографічних і етнографічних. Пок. Семиренко, що рікрічно підтримував видання Товариства грішми, згодився збільшити на се свою підмогу.

Але тут прийшла війна і поруйнувала всі плани. Вона застала Гр-го на літнім спочинку в Карпатах, відти, не маючи змоги ні виїхати до Київа ні вернутись до Львова, він виїхав із сім'єю до Відня; виїхавши потім до Італії, списався з київською ріднею і знайомими, і рішив через Румунію виїхати до Київа. Але вже з початком війни був виданий секретний наказ: коли-б приїхав, обшукати і без огляду на результати трусу вислати на Сибір. Коли в середині листопаду Гр. приїхав з сім'єю до Київа, Гр. арештовано, помешкання ошукано, а потім, в грудні дано наказу обшукати також і помешкання у Львові — що був тоді в російській окупації. Хоч сі труси не дали ніяких обтяжуючих вислідів, в лютім 1915 р. Гр. призначили на висилку етапом на Сибір, але петербурським знайомим, як іронізувало «Н. Время» в останні хвили вдалось «вставити букву М»: замість до Сибіри призначено на висилку до Симбірська і під охороною городового вивезено і віддано симбірській поліції, а слідом виїхала туди-ж його родина. В Симбірську Гр. прожив до осені того р., — за проханням російської академії восени його переведено до Казани, як міста більш придатного до університетських занять, а рік пізніше до Москви, все під «явний нагляд поліції», що позбавляли його права педагогічної і ріжної іншої діяльності. В Симбірську і Казани Гр. взявся до оброблення популярного курсу всевітньої історії, в двох ціклях узшому (популярнішому) і ширшому (більш науковому). З переводом до Москви мав змогу взятись до продовження своєї «Історії України», яку війна перервала на описі Зборівської битви. Оброблену частину, 1638—1648, випустив, живучи в Казани, як II частину VIII тому в р. 1916, в Москві докінчив історію війни 1649 р. і довівши огляд до весни 1650 року видрукував

в Москві, як третю частину VIII тому (видання се було закінчено вже по виїзді Гр-го з Москви і ластиво не вийшло в світ, і потім Гр. передрукував його в Видні в 1922 р., з одинокого примірника одержаного з Москви з okazjiю). Почав друк також своєї «Всесвітньої Історії», котрої I ч. вийшла в Петербурзі в р. 1916. В Москві брав участь в редакції «Української Життя» й тижневика «Промінь», займався організацією україн. видавничої спілки і наукового товариства.

Революція визволила Гр-го з сього заслання і перервала сі заняття. Вибраний головою Української Центральної Ради при її організації й викликаний її телеграмами до Київа, Гр. приїхав у березні, потерпівши в дорозі нещастя: вагон в котрім він їхав, згорів в дорозі, і в нім значна частина рукописей і книг. Ще більше подібне нещастя спіткало його рік пізніш, коли фамільний дім Гр-х був спалений підчас обстрілу Київа, і в нім згоріли всі рукописи, цінні колекції укр. мистецтва і бібліотека.

Чотирнадцять місяців існування Укр. Центральної Ради (березень 1917 — квітень 1918), котрого Гр. був весь час головою, наповнили його час перед усім політичною роботою, але поруч того він писав і на біжучі політичні питання, друкуючи статті (спочатку в час. «Нова Рада», потім в «Народній Волі») й окремі брошури («Хто такі Українці і чого вони хочуть?», «Звідки пішло українство», «Вільна Україна», «Якої ми хочемо автономії і федерації», «Українська Центральна Рада й її універсал»). Друкував також популярно-наукові річі (Всесвітня Історія, кн. 2 і 3, «Переяславська умова України з Москвою»), та передруковував свої давніші писання новими виданнями. Робив се не тільки з огляду на вимоги моменту, але і для заробітку, бо стратив всі інші джерела своїх прибутків і жив виключно літературним заробітком, бо праця в Ц. Раді ніякого доходу не давала.

Після гетьманського перевороту Гр. жив у Київі інкогніто, зчаста міняючи місце прожитку і шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці. Виготовив за сей час частини 4, 5 і 6 «Всесвітньої Історії», і в ширшій серії книги: «Старинна Історія. Античний світ», «Середні віки Європи». З упадком гетьманщини брав участь в засіданнях Наук. товариства, де тоді дебатовалось питан-

ня про реорганізацію академії, був вибраний також членом Трудового конгресу. З початком лютого 1919 р. виїхав до Камінця, де редагував якийсь час газету «Голос Поділля» і займався роботою над укр. підручниками (Історія України для трудової школи). З кінцем березня через Галичину виїхав за кордон, в делегації від партії укр. соц. революц. на конференцію II Інтернаціоналу, і взяв участь в люцернській конференції (докладне звітлення про сю делегатську діяльність надр. в «Борітеся поборете» ч. 3). В осени того ж 1919 р. виступив з проектом організації «Українського Соціологічного Інституту» і одержавши деякі кошти для цього, занявся цією організацією. Жив у Празі, Берліні, Відні, Женеві, Парижі; брав участь в організації часописи *Europe Orientale*⁵, «Борітеся поборете», «Наш Стяг», друкував в них багато статей і окремі брошури. В 1921 р. виступив з делегацією с-рів в II Інтернаціоналу, 1922 р. зложив і делегацький мандат, з огляду на принципіальні розходження, і віддався виключно науковій роботі в «Укр. Соц. Інституті». Видав в сім часі книги: *Abregé de l'Histoire d'Ukraine, Antologie de littérature ukrainienne*⁶ (спільно з донькою своєю К. Грушевською), «Початки Громадянства (Генетична Соціологія)», «Початки соціалістичного руху на Україні й женеvський соц. гурток» (сюспільно зі співробітниками), «3 історії релігійної думки на Україні». З 1922 р., оселившись в Бадені, під Віднем, занявся виключно «Історією української літератури» — написав чотири томи, з котрих тоді-ж видав три перші у Львові, четвертий докінчив і видав уже на Україні, в 1925 р. Вибраний з кінцем 1923 року членом Української Академії й, одержавши дозвіл на поворот, в березні 1924 вернувся на Радянську Україну, до Київа, сподіваючись повести інтенсивну наукову роботу в нових умовах на безпосередню користь українських робітничо-селянських мас та соціалістичного будівництва України. Двохрічне перебування на Радянській Україні вповні доказало можливість продуктивної наукової праці в сих умовах.

⁵ «Східна Європа» (фр.).— Упоряд.

⁶ «Коротка історія України», «Антологія української літератури» (фр.).— Упоряд.

Аисти

708

*Оборонці
української національності
не будуть
націоналістами...*

М. Трушевський

Листи М. Грушевського. Більшість із них назавжди втрачена. Ті, які збереглися,— розпорошені. Частину змушені були знищити самі люди, до яких він їх писав: боялися, що радянська веремія навколо імені Грушевського, як домоклів меч, повисне і над ними. Частину — як речовий доказ «особо опасных и крамольных националистических мыслей» (як при його житті, так і впродовж довгих десятиліть після його смерті) — конфісковано і потім спалено органами НКВС та КДБ... Поодинокі — по приватних колекціях, перекочували із спецхронів на полиці Центрального історичного архіву України, у фонди Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. Окремі вже дійшли до читача. Деякі оселилися по той бік океану.

Одне лише можна сказати з впевненістю: листів, написаних М. Грушевським, збереглося незмірно менше, ніж адресованих до нього.

Нижче подаються листи, що найбільш вагомо і характерно представляють епістолярну спадщину, широту політичних, наукових, людських переконань та переживань М. Грушевського.

Щодо мовних особливостей його правопису. Згідно з революційною традицією, М. Грушевський назви народів пише з великої літери, апострофу не вживає, ненаголошене е та и часом змішує (мене — міні, нема — нима) тощо.

*Листи М. Грушевського
до І. Франка **

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Листи М. Грушевського до І. Франка, що подані нижче, до нинішнього часу були невідомими і публікуються вперше. Збереглося понад 50 листів та листівок М. Грушевського до І. Франка і 45 листів І. Франка до М. Грушевського (у Відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН України, фонд 3).

Особисте знайомство І. Франка з М. Грушевським відбулося у 1894 році, коли молодий, але вже відомий у наукових колах історик приїхав працювати до Львова. Тоді й почалося їхнє листування. Через місяць після приїзду М. Грушевського до Львова сталася подія, в якій позиція Грушевського вплинула на долю Франка. Йдеться про спробу І. Франка добитися права читати лекції у Львівському університеті, тобто про габлітацію на посаду приват-доцента — його великий науковий доробок давав повне право сподіватися на позитивне вирішення цієї справи. М. Грушевський був призначений членом комісії університетських професорів, які мали сказати свою думку щодо кандидатури І. Франка, і, як свідчить його листування з Іваном Яковичем, він активно підтримав І. Франка.

Довголітня співпраця двох титанів України розпочалася у відомому науковому Товаристві ім. Т. Г. Шевченка (НТШ), а насамперед — при підготовці та редагуванні періодичних видань — «Записок НТШ» і «Літературно-наукового вісника». Людина дивовижної енергії та працездатності, М. Грушевський до того ж був надзвичайно вмілим організатором науки, у 1897 р. його обирають головою НТШ. Він, безперечно, розумів і цінував могутній талант І. Франка, тому постарався зацікавити, залучити його до активного співробітництва, і ця співпраця була натхненною.

Листування М. Грушевського з І. Франком в основному носить суто діловий характер. Дуже стисле й лаконічне, воно в той же час містить багато цінного фактологічного матеріалу, без якого важко відтворити історію тогочасної української культури. І торкається насамперед підготовки згаданих вище журналів.

Як видно з листів, між кореспондентами були доброзичливі, товариські взаємини, які, проте, не переходили межі певної офіційності. Особливо зблизилися вони у перші роки ХХ ст., тим більше, що й будинки побудували поруч на затишній околиці Львова. Щоправда, саме через це сусідство виник між ними випадковий побутовий конфлікт. Але з яким високим благородством — навіть у цій ситуації — вони ставилися один до одного!

Згодом, коли І. Франко тяжко захворів, їхнє листування стало нерегулярним, зосередилось виключно на видавничих проблемах, хоча й тривало майже до самої смерті І. Франка.

Тексти подані із збереженням лексичних та морфологічних особливостей оригіналу. Пунктуація — за сучасними нормами. Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках.

Вибрані листи подаються в хронологічному порядку. В разі відсутності авторської дати написання листа, у квадратних дужках подається дата, встановлена упорядником цих листів.

Г. Бурлака,

кандидат філологічних наук

№ 1

11(23)02. 1895 р.

Високоповажний Пане Доктор!

На вчорашньому засіданні комісії ухвалено Вас припустити до габілітації¹. Поляки Вам прихильні, і се може бути *prognosticon*² надалі. Але я, грішний, *timeo Danaos et dona ferentes*³ і думаю, чи не йде і тут, щоби пустити русина *przeciwko Rusina*⁴, себто Вас супроти консервативної частини громади. Аби сьте не дали себе до сего використати!..

¹ Габілітація — доведення права на самостійну діяльність в галузі науки та викладання в університеті.

² *Prognosticon* (лат.) — прогнозом.

³ *Timeo Danaos et dona ferentes* (лат.) — «боюся данайців я навіть з дарами» — рядок з «Енеїди» римського поета Публія Вергілія Марона (70-19 рр. до н. е.).

⁴ *Przeciwko Rusina* (пол.) — проти русина.

В останній розмові забув я домовитися з Вами про метод видавання апокрифів⁵. Я тут маю такий погляд, що або треба скорочення і титла лишати, або розкриваючи ставити все розкрите в клямри⁶. Бца-Б(огороди)ца. Як Вам здається? Кланяюсь пані добродійці і здоровлю з масницею. З глибоким поважанням *М. Грушев [ський]*.

№ 2

29.III.1895 р.

Високоповажний Добродію!

Показалось можливим друкувати без мене для «Записок»⁷, посилаючи мені коректу. Тому чи не були б Ви могли віддати тепер до друку свою вступну лекцію про «Наймичку»⁸ (якщо де інде не дали її до друку, як то умовлялисьмо). Я тільки дозволю собі пару уваг (не яко редактор «Записок», але яко Ваш знайомий — Ваша воля їх прийняти чи відкинути): вилазка на Колессу⁹ спочатку здалась мені не конче потрібною, далі — аргументація першинства повісти переведено в тоні можливости (чи не можна б її зміцнити?), а спочатку говориться про него, яко факт; на решті — згадуючи про об'яснення генези Шейковського¹⁰ треба вже згадати і за об'яснення Петров [а]¹¹ («Под вечер осени ненастной...»). Одначе, повторю, сими увагами й трошки Вас не хочу в'язати. Як іде справа апокрифів? Чи булисьте в Відні? Пишу Вам з Владикавказа, куди приїхав

⁵ *Апокрифи* — релігійно-легендарні твори на біблійні теми, не прийняті церквою. Тут йдеться про видання «Апокрифи і легенди з українських рукописів. Зібрав, упорядкував і пояснив д-р Іван Франко», у п'яти томах, вийшло у 1896—1910 рр. у Львові накладом НТШ у серії «Памятки українсько-руської мови і літератури».

⁶ *Клямри* — дужки.

⁷ «*Записки*» — «Записки наукового товариства імені Шевченка» (скорочено ЗНТШ) — видання наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Виходить з 1892 р. у 1895—1913 рр. М. Грушевський був головним редактором журналу.

⁸ Пробна лекція про одноіменні поему та повість Т. Шевченка, виголошена І. Франком 22 березня 1895 року для одержання посади приват-доцента Львівського університету.

⁹ *Колесса Олександр Михайлович (1867—1945)* — український мовознавець і літературознавець.

¹⁰ *Шейковський Каленик Васильович (1835—1903)* — український педагог, філолог, етнограф. Вважав «Наймичку» Т. Шевченка твором ненародним, «виплодом не нашого ґрунту».

¹¹ *Петров Микола Іванович (1840—1921)* — український літературознавець. Тут М. Грушевський згадує про паралель, яку робить М. Петров між «Наймичкою» Т. Шевченка і романом О. Пушкіна «Под вечер осени ненастной...». І. Франко врахував це зауваження М. Грушевського і звів згадку про М. Петрова до габілітаційної лекції.

на свята з Москви. Звідси — через Київ — поїду в Варшаву.

Веселих свят і всього найкращого Вашій родині. З глибок [им] поважанєм

М. Груше [вський]

Як би треба було — адреса моя тепер Владикавказ, М. Г-му, а після 15 н. ст. квітня і до 25 н. ст. писати зі Львова на адресу: Козятин Юго-Зап. ж. дор., О. Опокову¹² для М. Г-го.

№ 3

22.1896 р.

В [исоко] поважний пане Доктор!

Прошу до себе (як і п. Маковей¹³, котрого прошу разом) на «совіт» 23/І н. с. о год. 6. Як би мали готове «З чужих літератур»¹⁴, то візьміть з собою.

Посилаю разом «Із секретів»¹⁵, погляньте на проєктовані мною переміни.

М. Груш [евський].

№ 4

[між 27.02 і 5.03.1896 р.]

Прошу в [исоко] п [оважного] п. Доктора повідомити, чи даним до друкарні закінчив ся розділ, чи ні, і евентуально — скільки ще може бути¹⁶? Якби би воно мало ще тягти ся, то прошу дозволу перервати сей розділ.

¹² Опокови — родина матері М. Грушевського Глафіри Захарівни.

¹³ Маковей Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, культурний діяч.

¹⁴ «Із чужих літератур» — постійна рубрика журналу «Літературно-науковий вісник» (скорочено ЛНВ — щомісячний художній, науковий і публіцистичний журнал, видавався Науковим товариством ім. Шевченка у 1898—1939 рр.), де друкувалися літературно-критичні нариси про зарубіжних письменників.

¹⁵ «Із секретів поетичної творчості» — літературознавча праця І. Франка, вперше надрукована у журналі ЛНВ, 1898, том 1, кн. 1-6.

¹⁶ У цей час у ЗНТШ друкувалася докторська дисертація І. Франка «Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія» (ЗНТШ, 1895, кн. 4, 1896, кн. 2, 1897, кн. 4, 6).

Перепрошую дуже, що надокучаю, виправдує мене та обставина, що том «Записок» вже з тиждень виключно чекає лише закінчення Вашої статті. Прошу також вернути мені зміст, посланий Вам.

Чи не могли б ми сими днями зійти ся на нараду з п. Роздільським¹⁷ та Гнатюком¹⁸ в справі збірника етнографічного¹⁹.

Добре також було б, як би на засідання секції філологічної в четвер прийшли Ви в справі «Варлаама».

З глуб[оким] пов[ажанням] М. Груш[евський].

№ 5

{1896 р.}

Посилаю п. Докторові проєктовані вирізки з передмови до Апокрифів і перед. Комісії, яка має прийти перед Вашою вступною статтею, а також проєктовані титулові сторінки (відповідно до обкладинки т. I Джерел)²⁰. Се все прошу проглянути і зазначити, що Ви хотіли б змінити.

Передмову я б дав для прискорення складати іншому складачеві, як мислите? З Варлаама резигную²¹ для цієї книжки — прискоряйте Апокрифи.

Коли сойм збирається? Якщо знаєте, перекажіть.

З глиб[оким] пов[ажанням] М. Груш[евський].

¹⁷ Роздольський Осип Іванович (1872—1945) — український фольклорист і перекладач.

¹⁸ Гнатюк Володимир Михайлович (1871—1926) — український фольклорист і етнограф. З 1898 р. — секретар НТШ, один з редакторів ЛНВ та «Етнографічного збірника».

¹⁹ «Етнографічний збірник» — неперіодичний збірник фольклорних і етнографічних матеріалів. Видавала Етнографічна комісія НТШ з 1895 до 1929 р., тт. 1—40.

²⁰ «Джерела» — очевидно, робоча назва серії, яку розпочинало НТШ виданням «Апокрифів...» І. Франка. Зрештою серію назвали «Пам'ятки українсько-руської мови і літератури».

²¹ Резигнувати — відмовлятися від чогось, зрікатися.

[між 8 та 25 грудня 1896 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Дуже жалую, що Ви мене вчора не застали, бо я виїжджаю. Передо всім прошу якомога поспішитись з Апокрифами²²: скінчіть як-небудь найшвидше, щоб ще до латин[ського] Різдва²³ мали там в Виділі наше подання і примірники.

Щодо сецесії²⁴, то я тепер не думаю про неї: ситуація для того дуже невідповідна — при теперішнім роз'яренню трудно сподіватись відповідного поділу майна Т[овариств]ва, а знову сецесионисти виступили б в ролі «барвінчуків»²⁵, вигнаних з старого товариства. Я зіпсував собі багато крові, борючись з упередженням проти Т[овариств]ва Шевченка — ніби новоерського²⁶, і попросту — в теперішній хвилі — не чую в собі сили розпочинати нову будову серед гулюкання й інсинуацій тутешнього загалу. Мій адрес на святах²⁷: Скала над Збручом, М. Г[рушевськ]ий. Будьте здорові!

З глиб[оким] поваж[анням] М. Груш[евський].

В словничку я означив деякі місця, де ви наводите (не згоджуючись) не ті пні²⁸ з Мікльосича²⁹, від яких слова ті походять, я думаю що раз Мікльосич дає голсонімічні, але інші пні, їх попросту не згадувати, лише дати від себе пояснення. Одначе — се на Ваш Суд. Посилаю Вам в сій справі ще словничок.

Як що треба Вам зараз решту ренумерації — прошу дати знати.

²² Йдеться про підготовку першого тому «Апокрифів...».

²³ Латинське Різдво — 25 грудня за новим стилем.

²⁴ Сецесія (від пол. *secesja*) — відкремлення, відхід. Тут йдеться про розкол, який стався у НТШ на загальних зборах Товариства 8 грудня 1896 р. Через велике розходження у поглядах на подальшу наукову та видавничу діяльність голова НТШ О. Барвінський та керівники секцій склали свої повноваження. На загальних зборах 2 лютого 1897 р. було обрано нове керівництво НТШ, а головою — М. Грушевського.

²⁵ Барвінський Олександр Григорович (1847—1926) — український громадсько-політичний діяч, педагог, історик літератури.

²⁶ «Нова ера» — спроба налагодження українсько-польських відносин у Галичині в 1890-х роках у зв'язку з політичним напруженням між Австро-Угорщиною і Росією.

²⁷ Йдеться про Новорічні свята та Різдво.

²⁸ Пні — корені слів.

²⁹ Міклошич Франц (1813—1891) — австрійський і словенський мовознавець, засновник порівняльно-історичного вивчення граматики слов'янських мов.

№ 7

[між 12.VI.97 і 20.VIII.97 р.]

Високоповажн[ий] Добродію!

Довідавшись, що Ви хорі, я збиравсь Вас відвідати вчора і передвчора, та дощ мені перешкодив.

Якщо Ви не виходите з дому, то я б хотів Вас побачити і поступив би, але не в дощевий час, а хіба перед полуднем завтра, в неділю, о год. 11 — 1 десь.

З глуб[оким] поваж[анням] М. Г[рушевський].

№ 8

[серпень 1897 р.]

В[исоко]п[оважаний] п[ане] Доктор!

Посилаю Вам брошури. Прошу мене ласкаво повідомити, чи може «Варлаам і Йоасаф» поспіти на кн. ХІХ «Записок», себто до 1.ІХ н.с. початись друком³⁰. Прошу дати знати теж про рецензії, які п[ан] Доктор був ласкав на себе взяти.

З глїб[оким] пов[ажанням] М. Груш[евський].

№ 9

[кінець грудня — поч. січня 1898 р.]

В[исоко]п[оважний] Д[обродію] Доктор!

Чи Veilage³¹ Ви дійсно зробили за 1897 р., чи в титулі помилка? Дайте знати ще сьгодні аби евентуально міг відложити до дальшої серії (бо в сю книжку йдуть справозд[ання] за 1896 р.).

³⁰ Йдеться про останній розділ дослідження І. Франка «Варлаам і Йоасаф...», який був надрукований у ЗНТШ, 1897, кн. 6 (том 20).

³¹ «Veilage zur Allgemeinen Zeitung» — науковий додаток до щоденної німецької політичної газети. У листі йдеться про бібліографічний огляд цього видання за 1897 р., написаний І. Франком для ЗНТШ (1898, т. 21, с. 47—54).

Чи Ви робите за з'їзд орієнталістів?³² Як хочете зробити, то будьте ласкаві зробити на середу і на яких 1,5—2 стор.

З гл[ибоким] пов[ажанням] М. Г[рушевський].

№ 10

[кінець липня 1899 р.]

В[исоко]п[оважаний] Пане Доктор!

Ми обіцяли статтю про Доде³³. З огляду що Ви казали, що не підіймається її зробити, надумав я тепер перечитати Доде і зладити про його статтю. Що трохи припізнено, треба з тим спішитися. Напишіть, чи заповнена IX кн.? Жінка зладить, мабуть, переклад його дрібних оповідань, але сього можна не лучити разом з статтею.

Як Ваше здоров'я?

Щиро прих[ильний] М. Г[рушевський].

Я послав і оригінал Чехова³⁴, заглядайте в нього, щоб не вийшло яких недорічностей при друку.

№ 11

11.09.1899 р.

Високоповажаний Пане Доктор!

Дякую за новинки³⁵. Браку матеріалу я не боюся, але завсігди раджу не переходити $3\frac{3}{4}$ арк. оригінального. Про[ти] статей про москвофілів нічого не маю, се буде на часі³⁶. Тільки з сим треба б скінчити в двох книжках, бо

³² Інформація І. Франка про 2-й конгрес орієнталістів, який відбувся у Парижі 6 вересня 1897 р., була подана у ЛНВ, 1898, т. 1, с. 14—16.

³³ Доде Альфонс (1840—1897 — французький письменник. Стаття М. Грушевсько-го «Літературна спадщина Альфонса Доде» друкувалася у ЛНВ, 1899, т. 7, кн. 9, т. 8, кн. 10. У кн. 10 були надруковані також 12 оповідань А. Доде у перекладі Марії Сильвестрівни Грушевської (1860—1953).

³⁴ У ЛНВ, 1899, т. 7, кн. 8, 9 друкувалася повість «Мос життя» Антона Павловича Чехова (1860—1904) у перекладі Марії Грушевської.

³⁵ Це відповідь на лист І. Франка, писаний на початку вересня н.ст. 1899 р.

³⁶ І. Франко повідомля М. Грушевського, що у 10-ту книгу ЛНВ він подає свою статтю «Із історії «москвофільського» письменства в Галичині» (1899, том 8, с. 1—14, 53—65).

ще цього року маєте дати статтю про Врхліцького³⁷. В ХІ кн. я, мабуть, дам лист з-над Полтви³⁸ — про університет, бо справа стає знову акту — Пелехин³⁹ передав рішення про умови своєї фундації на рішення киянам (се довірочно поки що Вам доношу), вони мали її рішити в 20-х днях серпня с.ст. і повідомили мене в самій останній хвилі: я закомуніковав погляд Товариства і просив здержатися з рішенням, якби вони з ним не годились.

В Київ мені заїздити не по дорозі й дуже ненаручно, але видно треба заїхати, мабуть, се буде десь коло б.Х. н.с., коли ніщо не перешкодить. Тільки ж прошу Вас, пане доктор, хоч як не любите писати листів, аби Ви зараз написали Лисенку⁴⁰ лист, де розбили б головне:

а) що товариство наше й иньші зовсім не мають скацапіти;

в) пояснити нужденне становище барвінчуків і їх кампанію проти Т[оварист]ва;

с) пояснити, що границя національного між українцями і кацапами у нас дуже виразна, і українці наші дуже бравірують до закордонних (в мові, культурі etc.) і ніякого сепаратизму нема.

Прошу про се конче написати, в інтересі справи, ширше — Лисенку і попросити, аби він поділився сим листом з іншими. Се важно, аби разом: від мене і від Вас кияни почули те саме. А я zarazом заповідаю їм свою визиту.

Тішуся, що апокрифи кінчатся; значить будете мати спроможність повести скоршим темпом «Етногр [афічний] зб [ірник]». З Шухевичем⁴¹, розуміється, труднощі неминучі, але дуже важно, щоб книжка його вийшла до кінця року й ми не зісталися без етнол[огічних] матеріалів. На-

³⁷ Врхліцький Ярослав (1853—1912) — чеський письменник-класик.

³⁸ Публіцистичний цикл «Листи з-над Полтви» М. Грушевського під ім'ям *Observer* публікувалися у ЛНВ. Лист третій, про який іде мова, — 1899, том 8, с. 84—116.

³⁹ Пелехин Павло Петрович (1842—1917) — український хірург. У 1898 р. передав НТШ у Львові 90.000 австрійських крон на фонд будівництва майбутнього медичного факультету Українського університету та для підготування професури для нього.

⁴⁰ Лисенко Микола Віталійович (1842—1912) — великий український композитор, основоположник української класичної музики.

⁴¹ Шухевич Володимир Осипович (1850—1915) — український етнограф, фольклорист та культурно-громадський діяч. У серії НТШ «Матеріали до українсько-руської етнології» друкувалась його велика етнографічна праця «Гуцульщина» у тт. II, IV, V, VII, VIII (1899—1908).

пишіть до Вовка ⁴², попуďte його, аби свій том вів, а то змусив нас заложити осібну серію, афішувати вихід «раз або два до року», й кинув на ласку долі.

З заявлених Вами рефератів треба аби хоч деякі, як не всі, виладити до кінця жовтня найдалше — для збірника. Те ж і іншим рефератникам кажіть.

Від Науменка ⁴³ дістати що-небудь — се річ майже безнадійна, тим більше що я ніколи не був з ним у близьких зносинах.

Здоровлю Вас сердечно і Вашу паню. Жінка Вам кланяється. Як що не перешкодить, хочу тут пробути ще зо три тижні.

М. Грушев[ський].

№ 12

[кінець вересня—жовтень 1899 р.]

В [исоко] п [оважаний] Добродію!

На всяк випадок даю Вам знати, що з «Pere Milon» ⁴⁴ Мопассана жінка моя переложить на січневу книжку вибірку ⁴⁵, отже, як може Вам спадало на думку се, то вже не турбуйтеся.

Чи писали до Вовка в справі етнолог[ічних] «Матер[іалів]»? Конче се потрібно.

Чи написали до Лисенка — і се конче потрібно, хоч я і не знаю напевно, чи буду в Києві.

Чи підганяєте Шухевича?

Здоровлю Вас! Щиро прих [ильний]

М. Груш[евський].

⁴² *Вовк (Волков) Федір Кіндратович (1847—1918)* — український етнограф, археолог, антрополог. Брав участь у Етнографічній комісії НТШ та у виданні збірника «Матеріали до українсько-руської етнології».

⁴³ *Науменко Володимир Павлович (1852—1919)* — український громадсько-політичний діяч, педагог, журналіст, філолог. У нього знаходився переклад «Іліади», здійснений С. Руданським.

⁴⁴ *Pere Milon (фр.)* — «Батько Мільон» новела французького письменника Гі де Мопассана (1850—1893).

⁴⁵ У ЛНВ, 1900, том 8, кн. 1 було вміщено три новели Мопассана у перекладі Марії Грушевської.

[перша пол. квітня 1900 р.]

В[исоко]п[оважаний] П[ане] Доктор!

I. З Горького (книжку звертаю до бібліотеки з сим разом) вибрав я «Челкаша»⁴⁶; зголошувався до перекладу з російського Веретельник⁴⁷ (каже, що вчився в Росії, в Києві), але я полишаю те на Вашу волю — дати до перекладу Верет[ельнику] чи Крушельницькому⁴⁸ чи ще почекати Чайки⁴⁹; я призначаю його на VII кн., але не вадить мати на Vorratki⁵⁰.

II. В петиції просить 15.000 корон, вкажіть, що від 1900 р. виходитиме хроніка, де будуть німецькі змісти рефератів і розширяться правничі публікації, і заповідати німецький бюлетень.

III. Допильнуйте, аби до 20/IV був скінчений друк німецької хроніки, тому завчасу припасить тексту досить. Прошу читати 2-у коректу її і взагалі попильнувати, аби не було разячих помилок.

Веселих свят! Щиро прих[ильний]

М. Гр[ушевський].

[15—20 травня 1906 р.]

Високоповажан[ий] Пане Доктор!

«Украинский Вѣстник»⁵¹ має забезпечене існування на 3 місяці, даліше — як здобуде попит. Перше число вийде

⁴⁶ «Челкаш» — оповідання російського письменника Максима Горького, справжнє прізвище Пешков Олексій Максимович (1868—1936). Публікувалося у ЛНВ, 1900, т. 2, кн. 8, с. 212—247, переклад здійснений В. Гнатюком.

⁴⁷ Веретельник Андрій — український письменник і літературний критик 1890—1900-х років. Роки життя невідомі.

⁴⁸ Крушельницький Антін Володиславович (1878—1941) — український письменник, критик, журналіст, педагог, громадсько-політичний діяч.

⁴⁹ Чайка — можливо, мається на увазі Малицька Константина (один з її псевдонімів — Дністрова Чайка, 1872—1947) — видатна громадська, просвітня діячка, педагог, письменник, перекладач.

⁵⁰ Vorratki (від нім. Vorrat) — запас.

⁵¹ «Украинский вѣстник» — громадсько-політичний і економічний тижневик, виходив російською мовою у Петербурзі від 21.05 до 7.09.1906 р. (всього 14 номерів) для ознайомлення українського і російського громадянства з українським рухом. Гол. редактор — М. Славинський. М. Грушевський був одним із найактивніших співробітників видання.

21.V. с.с.— в неділю отсю, на друге число просить редакція (до котрої ввійшов і я) від Вас недовгу, на 3—4 сторінки формату «Вісника» статтю про сучасні політичні завдання і змагання австрійської України — передовсім виборчу реформу, а може додасте — як місце дасть — постулати національні й економічні⁵². Д[октора] Гнатюка просять такої ж великоти статті інформаційної про українців закордонних — дещо з статистики, етнографічного групування, культурно [го] й економічного стану (нехай вияснить особливу Угорську Русь, її стан і болячки, скаже дещо про американські колонії). Статті аби сьте вислали якнайскорше.

Я ладжу до ЛНВісника допис і біжучу хвилю⁵³, невеликі, думаю що вишлю позавтра, побувавши ще раз в клубі⁵⁴ — Ви їх зачекайте.

Ваш М. Г [рушевський].

Думу⁵⁵ мабуть не розженуть, буде спокій, бодай кілька тижнів.

№ 15

[березень — квітень 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Отже прогрішився ЛНВ. Вчора приходив Єфремов⁵⁶ і просив більше не писати його імені між ближшими співробітниками ЛНВ, бо він не годиться на вибір белетристики, особливе обурення висловив на уміщення Федорченка⁵⁷

⁵² І. Франко написав для «Украинского вестника» статтю «Австрийский кризис», надруковану в № 3 за 1906 р.

⁵³ Мова йде про підготовку публікацій М. Грушевського у ЛНВ за червень 1906 р., кн. 6: «У українських послів російської Думи» (с. 540—546) та «З біжучої хвилі»: (с. 588—594).

⁵⁴ Йдеться про клуб українських депутатів Першої Державної думи, заснований у травні 1906 р.

⁵⁵ Перша Державна дума (парламент) Росії існувала з 27 квітня по 8 липня 1906 р.

⁵⁶ Єфремов Сергій Олександрович (1876—1937) — український громадсько-політичний діяч, історик літератури, критик.

⁵⁷ Федорченко Іван — український письменник. Його оповідання «Хіба?!» було опубліковане в ЛНВ, 1907, кн. 3, с. 419—423.

(«пошлость»), відказував на Нарцизи, вірші Чернігівця⁵⁸ etc. Сенс моральний одначе лежить мабуть більше в тім, що Єфремов тепер особливо тісно зблизився до Грінченка⁵⁹, тепер удвох разом їдуть до Італії, etc.

Пришліть оповідання Юркевича⁶⁰. Пошукайте рукопись Бонавентури⁶¹. Коли не дали ще, то дайте рецензії для «Записок» і напишіть іще для ЛНВістника (для IV і V кн.) кілька рецензій.

З щирим поважанням *М. Груш[евський]*.

Чи не написали б Ви рецензійки на книжку Грінченка, яку посилаю⁶²? Може б іще на сю книжку встигло.

№ 16

[квітень 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Читав сьогодні Вашу рецензію на «Україну»⁶³ — «сборне» (Чик [аленко]⁶⁴, Єфр [емов], Матуш [евський]⁶⁵ й ін.) і більшість висловилося, що зробила б вона сильніше враження, якби Ви були ласкаві [в]війти трохи в деталі, згадати ще про інші статті. Може б потрудилися Ви се справді зробити?

Книжку ЛНВ надіюсь на сім тижні скінчити, з решти статей вже не посилаю корект — тут на місці зробимо для скорости. Вас же прошу дати тим часом рецензії до «Запи-

⁵⁸ *Чернігівець* — один з псевдонімів Вербицького Миколи Андрійовича (1843—1909), українського поета і педагога. Його вірші «Мрії», «Королева» друкувались у ЛНВ, 1907, кн. 1—3, с. 212—526.

⁵⁹ *Грінченко Борис Дмитрович (1863—1910)* — відомий український письменник, фольклорист, етнограф, філолог, педагог і громадський діяч.

⁶⁰ *Юркевич Йосип (1855—1910)* — громадський діяч, лікар, співробітник ЛНВ та інших часописів.

⁶¹ *Бонавентура* — йдеться про рукопис статті С. Єфремова «Бонавентура в українській літературі» — ЛНВ, 1905, кн. 3, с. 187—202.

⁶² У 1907 р. вийшло кілька книжок Б. Грінченка, але на жодну з них І. Франко у цей період рецензій не писав.

⁶³ Рецензія І. Франка на перший номер наукового літературно-публіцистичного журналу «Україна», який виходив у Києві 1907 р., була надрукована у ЛНВ, 1907, т. 38, кн. 6, с. 506—512.

⁶⁴ *Чикаленко Євген Харлампійович (1861—1929)* — визначний громадський діяч і публіцист, меценат української культури, видавець і агроном, землевласник.

⁶⁵ *Матушевський Федір (1869—1919)* — громадський діяч і публіцист.

сок», а далі рецензії до V кн., котру зараз зачинаємо («Дитина»⁶⁶, «Орли»⁶⁷, Фельдман)⁶⁸.

Здоровлю сердечно! Щиро прихильний

М. Груш[евський].

№ 17

[початок травня 1907 р.]

Високоповажаний Пане Доктор!

Здоровлю взаємно і дякую за пам'ять! Прошу рецензію на «Дитину» і доповненої рецензії на «Україну». До «Записок» теж зо дві ще.

Бажаю успіху Вашим заходам коло *veniam legendi*⁶⁹, добре б то було!

Хочу просити продовження урльоупу⁷⁰ телеграфічно. Будь ласка устилізуйте можливо делікатно і елегантно отсю фразу:

Прошу усильно dringlich м[а]б[уть] зле? ще продовження? урльопа для докінчення наукових робіт на чотири тижні — *der Wis[senscha]r[tlichen] Arbeiten Auf vier Wochen?* — і пришліть якнайскорше.

Щиро прихильний М. Груш[евський].

Огляд літератури можна зачати вже від 7-ої книжки ЛНВ? Як дістанете коректу «Середніх віків»⁷¹, зараз напишіть докінчення, аби не забракло.

⁶⁶ «Дитина» — йдеться про рецензію І. Франка на видання «Дитина в звичаях і віруваннях українського народу, матеріали з полудневої Кітвищини. Зібрав Мр. Г., обробив Д-р Зенон Кузеля». (Матеріали до української етнології, т. 8. Львів, 1906). — ЛНВ, 1907, кн. 5, с. 370—371.

⁶⁷ «Орли» — комедія А. Корушельницького. Рецензія І. Франка на цей твір була надрукована у ЛНВ, 1907, кн. 5, с. 371—373.

⁶⁸ Фельдман Вілгельм (1868—1919) — польський історик літератури, критик, письменник і видавець.

⁶⁹ *Veniam legendi* (лат.) — право читати лекції. У 1907 р. І. Франко вдруге безуспішно спробував зайняти місце університетського викладача.

⁷⁰ Урльоуп — з нім. «Urlaub» — відпустка.

⁷¹ Йдеться про дослідження І. Франка «Середні віки і їх поет», яке друкувалося у ЛНВ, 1907, кн. 3—12.

[19 вересня 1907 р.]

Високоповажний Пане Доктор!

Досі нічого нема від Вас з того, що мало прийти до «Вістника». Статтю про Марковичку⁷² прийшлося сильно змінити — в фактах. Зате гіпотеза, що Вилинські⁷³ були українці, знайшла передучора повне потвердження. Прошу прислати ще коротеньку статейку про Карпенка-Карого⁷⁴, сторін на 4, і заміточку про останній том «Етнограф [ічного] збірника»⁷⁵. З щирим поважанням — М. Грушев[ський].

[початок січня 1908 р.]

Високоповаж[ан]ий Пане Доктор!

Спішу повідомити Вас, що сьогодні справа видання I т. Вашої «Іст[орії] літератури»⁷⁶ можна сказати вирішилася, то значить я дістав 1000 р. на гонорар Вам, і при сій умові, як казав Вам, Спілка може видати сю книжку. Отже можна ладити до друку.

Богословія Вашого досі не дістав⁷⁷. Позавтра треба буде замкнути I книжку, отже як не дістану доти, то *eo ipso*⁷⁸ піде на кн. II.

Здоровлю [з] Новим Роком! Всього найкращого!
З глиб[оким] поваж[анням] М. Грушев[ський].

⁷² Йдеться про статтю І. Франка «Марія Маркович (Марко Вовчок). Посмертна записка» — ЛНВ, 1907, т. 39, кн. 8—9, с. 381—384.

⁷³ Вилинська (Вілінська) — дівоче прізвище Марка Вовчка.

⁷⁴ Стаття І. Франка «Іван Тобілевич (Карпенко-Карий)» надрукована у ЛНВ, 1907, т. 40, кн. 11, с. 235—240.

⁷⁵ У вересні 1907 р. І. Франко написав рецензію «Етнографічний збірник». Т. XIX. «Коломийки» — ЛНВ, 1907, кн. 10, с. 167—168.

⁷⁶ Йдеться про дослідження І. Франка «Історія української літератури. Часть перша. Від початків українського письменства до Івана Котляревського». Крім першого розділу — «Теорія і розвій історії літератури» — ЗНТШ, 1909, т. 89, кн. 3, с. 5—19, 20—45, — ця праця у свій час не публікувалась. Вперше надрукована у виданні: І. Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. Т. 40. К.: Наук. думка, 1983.

⁷⁷ Мабуть, йдеться про незавершену працю І. Франка «Сучасні досліди над святим письмом» — ЛНВ, 1908, кн. 2, 3, 4.

⁷⁸ *Eo ipso* (лат.) — «піде само собою».

21.XI. ст. стилю 1913 р.

Високоповажаний Пане Доктор!

Приїхавши в Київ, я запитав скарбника Т[оварист]ва підмоги про висилку ухвалених Вами грошей і він сказав, що гроші сі ще не вислані, але він вишле їх через редакцію «Ради»⁷⁹ на книжечку «Дністра»⁸⁰,— куди «Рада» висилає зібрані нею для Вас гроші. Чи се зроблене вже, не міг я переконатися, бо в тім часі як одержав Ваш лист, скарбника не було в місті, по повероті до Києва довідаюся. За Данта⁸¹ не виплатили Вам досі, бо не було рахунку коштів видання. Тепер їх уже обраховано, і я напишу (нині або завтра — бо саме виходжу до архіва) до д-ра Джиджори⁸² в сій справі.

З високим поважанням, готовий служити

М. Грушевський.

3.IV.1914 р.

Високоповажаний Пане Доктор!

Вернувшись з Петербурга, я застав Ваш другий лист в справі «Лиса Микити»⁸³. Перший лист⁸⁴ я переслав до дирекції Спільки⁸⁵, на руки д[октора] Федюшки⁸⁶ — се все, що я міг зробити і взагалі радив би для скорості звертатися безпосередньо до дирекції, взглядно до її урядуючих чле-

⁷⁹ «Рада» — щоденна українська газета, виходила в Києві у 1906—1914 рр., видавав і фінансував її Є. Чикаленко.

⁸⁰ «Дністер» — український кооперативний банк у Львові.

⁸¹ У Львові 1913 р. вийшла книга І. Франка «Данте Алігьєрі. Характеристика середніх віків. Життя поета і вибір його поезій».

⁸² Джиджора Іван (1880—1919) — історик, громадський діяч і публіцист. Дійсний член НТШ, співробітник його видань.

⁸³ «Лис Микита» — йдеться про п'яте видання поеми І. Франка, здійснене 1914 р. у Києві.

⁸⁴ Очевидно, йдеться про лист І. Франка від 13 листопада 1913 р.

⁸⁵ «Українсько-руська видавнича спілка», заснована у Львові 1898 р.

⁸⁶ Федюшка Микола Осипович (літературний псевдонім М. Євшан, 1889—1919) — український літературний критик.

нів, д[окторів] Мочульського⁸⁷, Джиджори і Федюшки; що вони зможуть зробити, певно зроблять, а я безпосередньо нічого не вдію однаково.

В Науковім т[оваристві] сказали, що вони післали Вам знову а conto⁸⁸. Я до рахункового діловодства їх не маю нічого, і було б краще, якби Ви в сих справах посилали ко-респонденцію безпосередньо в бюро, тим більше що я не сиджу в Києві, а виїжджаю часто на довгий час.

Здоровлю і зістаюся з високим поважанням.

М. Грушев[ський].

⁸⁷ Мочульський Михайло Михайлович (1836—1940) — український критик, літературознавець, перекладач.

⁸⁸ *A conto* (італ.) — на рахунок.

*Лист М.Грушевського
до канадських українців*

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Цей лист написаний М. Грушевським в Женеві 6.XII.1919 р. і був видрукований у вінніпезькому тижневику «Український Голос», ч. 1, 7 січня 1920 р. Лист до канадських українців витриманий у формі новорічних побажань, він є важливим документом про дослідження політичного світогляду М. Грушевського на той період життя. Стилістику та правопис подаємо без змін.

Дорогі Земляки! — Ви будете читати цього мого листа на Новий Рік та на Різдво, і я Вам з щирого серця бажаю з веселою душею стрічати ті дні, прочитавши в телеграмах як небудь радісну, а не фальшиву новину з рідного краю. А тим часом поділюся з Вами своїми гадками з приводу того, що бачу та й чую.

Ломить ся старе житє. В муках і болях родить ся нове. Збентежене дивить ся на сі муки поро́ду громадянство, яке так довго жило надіями на золоту згоду — думало, що аби тільки сказане було се чудодійне слово «згода», так і щезне вся біда й вернеться назад все, що було перед війною. Та нема назад вороття, треба шукати добра та щастя не за собою, а перед собою, і не закаменіти та зістатись на віки як Лотовій жінці, про яку в старій біблїї оповідається притчу.

Особливо нам, здоровому і сильному народови мужицькому! Щоб не забрали у нас вороги, щоб не зникли нам — аби нам зісталась тільки сила в наших руках і в нашому серцю, збудуємо собі нове, ще мудріше і краще ніж було, аби тільки, кажу, була сила в руках, та розум в голові, та віра своєї сили і в сили народу!

Та що прожилось за останні три роки повинно в кожній тямущій людині ту віру високо піднести. Повні три роки бореться наш нарід, наш селянин, наш вояк, наш робітник, наш інтелігент — за свободу свого краю і народу, за справедливий устрій, за кращі умови для працюючого люду, бореться в обставинах неймовірно тяжких, не маючи нізвідки помочи й потіхи, а саму ворожнечу, клевету та лайку. Платить кровію своєю й житєм своїм за сей потяг свій до справедливости й свободи, і все таки не упадає в сій боротьбі й веде її досі не зраджуючись нічим, ніякими неуспіхами, ніякими підступами ворогів, а навіть проявами малодушности, підлоти та зради, які в тяжкій хвилі прокидають ся серед самих своїх!

І то мусить бути, мусять бути і слабодухи, і просто середні люди, яким нарешті урветься відвага і витривалість. Але на місце одного ослаблого чи підупалого знаходять ся другі й треті, які таки заступають і ведуть далі справу, як уміють і як розуміють, не завжди може й наліпше, але кінець кінцем таки Україна бореться вже третій рік за своє державне існування, за свою незалежність.

Про сю роботу ми сливе нічого не знаємо, до нас долітають тільки чутки, переважно недокладні, і в кождім разі дуже-дуже неповні, так само як підчас коли наш нарід бився на Україні з Німцями. Колись в спокійніших часах можна буде зібрати відомости й списати ті геройські діла, ті великі жертви, котрі наш нарід і його переважно незвісні герої зложили за сі роки своїй вітчизні, розплачуючись за роки й віки її пасивности й занедбання.

. Знаємо, що тепер кожде село, кожда громада фактично стала самостійною республікою і полишена цілим світом на свої власні сили та розум, вона провадить у себе суд і розправу, боронить ся від злодійства і розбою, відбивається від ворогів, розділює землю, дбає про поживу і все; но все то може йти гладко в таких трудних обставинах, але люд наш виявляє в тім великий організаційний хист, велику розвагу — і велику свідомість, якої кілька літ тому ніхто ані в мислях не припустив би у нього.

Супроти сього не новинисьмо тратити серця навіть від серйозних невдач або помилок, які неминуло мусять робитись в такій неймовірно трудній ситуації, в якій опинилась тепер Україна.

Весь світ проти неї.

Лівим, соціалістичним і радикальним кругам не подобається її боротьба з большевиками, вони хотіли би, щоб вона якось погодилась з ними й разом стала против спільного ворога — всеросійської реакції, відроджуючого ся царизму. І ліві українські круги весь час дійсно шукали такого порозуміння, тим більше, що навіть і в основних поглядах не дуже з ними розходились, домагаючись влади трудовому селянству та робітництву (трудовий конгрес скликаний в січні 1919 р. так і прийняв радянський, совітський принцип, і я як його член і учасник усіх нарад, можу Вас посвідчити, що велика його більшість таки щиро й твердо, а не з якогось політичного маневру стояла на совітським принципі). Але московські большевики не вдоволялись тим, щоб Україна організувалась як совітська республіка, з національним українським характером, самостійно від Московщини, так як хотіли того українські селяни (така резолюція була внесена на трудовім конгресі в Камінці в березні, де ще я засідав як почесний голова перед виїздом з України). Московські большевики хотіли правити Україною та використовувати її для Московщини, а сього не хотіли позволяти наші селяни, кажучи, що вони «против комуністів, а за совітський український устрій воювали та бились проти сих «комуністів», себто московських зайдів-большевиків, що хочуть правити Україною».

Але ще більш ворожо й рішучо наші селяни настроєні против Денікіна та його добровольців, против їх плянів на привернене старих царських порядків, против тих офіцерів в царських погонах, против поліцаїв та жандармів, против поміщиків, що йдуть з добровольцями карати всіх, хто робив революцію, хто ділив землю, хто здирав московські вівіски. З ними не може бути згоди в українських повстанців, тому й Директорія мусіла проголосити війну против Денікіна *, тому й заможніші українські круги, ріжна буржуазна інтелігенція, якій би й дуже кортіло договорити ся з Денікіним, не важить ся отверто стати на цю путь. І через се й праві, капіталістичні та імперіялістичні, консервативні та реакційні європейські круги також проти Українців, скільки б вони не хвалились своєю боротьбою против большевиків.

В такім незвичайно труднім положенню, маючи нараз против себе і лівих і правих, уряд Української Республіки

рішив пошукати опертя у своїх найблизших сусідів на заході Румунів та Поляків, рахуючи, що їм також як і Україні відновлене єдиної Росії чи царської чи большевицької однаково грізне й небезпечне, та що вони через се підтримають Україну в боротьбі з большевиками і з Денікіним, дадуть їй те чого вона не може дістати з-за кордону безпосередньо — амуніції, зброї, одяжі і всього иншого, та виступлять за неї адвокатами перед державами Антанти * в справі признання Української Республіки, та установа нею дружних політичних і торговельних зносин.

Се справді лежало в інтересах обох сих сусідів і коли б на чолі сих держав стояли досить розважні політики та мали свобідні руки, може вони й поступили б так. Але історія Польщі за кілька століть ще не дала нагоди бачити на чолі її політика, котрий би зрозумів, що для польського народу може [вона] бути забезпечена щирим і чесним порозумінням з «братнім народом» українським, а не спекуляціями на його трудне положенє. Досі ми бачили тільки вічні такі спекуляції на українську слабість, гендльованє з ворогами українського руху, в надії, що з ними лекше можна буде поділитись українською шкірою!

Тепер Поляки дуже люблять говорити про щирю прихильність до Незалежної України свого репрезентанта Пілсудського, яко соціяліста та складають усі вини на Дмовського з компанією. Ми не тратимо надії, що колись, з часом, коли польські хлопи та робітники поставлять на чолі держави людей, які керуватимуть нею згідно з інтересами трудового польського люду, з ним лекше можна буде дійти до порозуміння. Але теперішних польських керманичів мусимо судити по ділам їх! Бачимо, як вони поводять ся в Галичині, як собі там заробляють на довіре й прихильність наших братів, і з того ми мусимо міркувати, чи можна дійти з теперішніми господарями Польської Республіки до якої-небудь щирої згоди, хоч би навіть найбільших уступок з української сторони, людми, які діставши Галичину від Мирової Конференції в тимчасову окупацію нічого мудрішого не вміють показати, як нищити українські школи та видавництва, виморювати українську інтелігенцію голодом та тифусом по арештах, розгонили наших людей на штири вітри, — з такими мудрими політиками мабуть трудно договоритись про спільну акцію против царської реакції.

Тим людям по посту вдарила до голови Ягайлонська ідея, і вони постановили польську границю по Случ. Тепер доставши в військовий депозит Камінець, вони вже тягнуть границю з Могилева-Подільського на Житомир і далі на Гомель.

Як ще трохи не увірветь ся польська нитка, безпечно почувємо про границю 1772 року. Але того мало! Вже чуємо зовсім поважні балачки про вихід Польщі понад Дністром на Чорне море.

Ті люди думають, що тепер, як в XII віку, коли сі краї лежали пустками, вони можуть собі по вподобі тягнути границі Польщі, не рахуючись з бажаннями і самоозначенням народів! Очевидно, вони стратили всяке почуття можливого і неможливого, і ніякими здійсними й можливими уступками не можна наситити їх неможливих апетитів і фантазій!

Тим часом не завжди зручні переговори та заяви, які складались представниками українського правительства на те, щоб позискати Поляків, задалеко посунені гречности чи заспокоєня (ми досі не знаємо ні їх з точних текстів, ні докладних подробиць) — викликали невдоволення та підозріння серед наших галицьких братів, сотворили те, що може бути найстрашніше в теперішній хвилі — внутрішній розлом, обопільні підозріння та обвинувачення в зраді! Хто зна чи не без зручної спочатку пішли вісти про далекосяглі уступки, які зроблені чи запроєктовані Польщі, а потім, чи розбіжно з тим, про переговори Галичан з Денікіним та перехід їх на його сторону.

Цілий місяць про сю галицьку зраду кольпортувались відомости на всякі способи по світовій пресі, поки справді сталась се лихо, се внутрішнє роздвоєнє, яке наповнило зневірою своїх, а наших ворогів — радістю і надією на неминучий упадок української справи!

Розуміється, українська справа через те не згинула, озброєний український нарід, українські повстанці прийняли на себе тягар боротьби. Але шкода все таки стала велика! Розбито фронт, з мало оправданих мотивів передано в польські руки Поділе, утруднено тим ще гірше зв'язки з Європою, а головню — поглиблено й скріплено той внутрішній розбрат, який треба вважати найбільшою небезпечкою!

Сю небезпеку всіма силами треба знищити! Коли в справі Галичини були дійсно дані які небудь далекосяглі заяви без відома й участі представників Західної області, вони мусять однодушно всіма представниками Українського Народу уневажнені як неправосильні. Делегації Української Республіки та її Західної області свого часу зробили досить рішучі заяви Мировій Конференції — запротестували против того, щоб хто небудь мав розпоряджати західними областями українськими против волі їх населення, і на сім мусимо стояти. Щоб хто не робив з Галичиною, її воля належати до країни може бути відмінена тільки самою людністю Галичини. До того ж часу держави Антанти, коли вже не поробили ріжні зарядження в Галичині, повинні подбати про се, щоб її населене не терпіло біди і насильств наслідком сих застережень.

Тому, що Поляки досі не прийняли рішення Мирової Конференції, що віддавало їм Галичину тільки часово (хоч на 25 літ) ще є час і нагода ще раз піднести протест такого нарушення прав галицької людности та добиватись перегляду сеї справи. Ви, дорогі земляки, повинні постаратись підняти сю справу перед компетентними американськими кругами, поки так стоїть справа.

В наших же внутрішніх українських відносинах ми повинні примножити всі старання до того, щоб як скорше й ґрунтовнійше забити сю розколину, яку на нашім народі зробила чи наша нерозвага, чи інтрига наших ворогів. Нарід наш висловив свою волю, щоб Україна була одна, Східня і Західня, Наддніпрянська й Наддністрянська, оден край, і оден нарід, одно тіло й душа, і нема що копирсати ся в другорядних відмінах сих двох частин нашої єдиної вітчизни, заподіяних неприхильними обставинами нашої історії — треба підносити й скріпляти все те, що їх еднає та вяже, а не те, що їх ріжнить та ділить. І сей новий, свіжий розбрат треба не роздмухувати та ятрити, а покрити покровом братерської вирозумілости, міркуючи, що мабуть більше в тім буде і з одної і другої сторони одностороннього розуміння та непорозуміння, ніж злої волі. Треба помирити посварених, ставши між ними, і ту неохоту і недовіре, що між ними виникло, вигладити і перемогти новим могутнім поривом до єдиної національної мети!

В тім, як і в багатьох інших справах, Ваш голос За-
океанської України може і повинен мати великий вплив
і значенє. Ви взагалі багато можете в теперішній хвилі, до-
рогі земляки,— лиш умійте хотіти! Я з великим інтересом
і втіхою сліджу за Вашими заходами коло обєднання
в спільній національній акції всіх українських сил Амери-
ки. Про те, що Ви могли б зробити для української справи
під теперішній час, напишу згодом осібно.— З щирим при-
вітом.

М. Грушевський

*Лист М. Грушевського
до секретаря ЦК КП/б/У
С. В. Косіора **

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Це звернення голови Закордонної делегації Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР) М. С. Грушевського до секретаря ЦК КП/б/У С. В. Косіора від 19 липня 1920 року. Історія його складання така. Ще на початку 1919 року М. Грушевський — колишній голова Центральної Ради, один з лідерів УПСР — виїхав до Праги. Формально його еміграція була санкціонована ЦК партії українських есерів з метою встановлення зв'язків з європейським соціалістичним рухом. Хоч була й інша ціль — саме у такий спосіб зберегти керівне ядро партії в умовах наступу радянських військ.

З того часу Грушевський виконував обов'язки члена, потім голови Закордонної делегації УПСР, брав участь у роботі міжнародної соціалістичної конференції у Люцерні (Швейцарія), зарубіжних конференцій УПСР (Прага), заснував Український соціологічний інститут, вів наукову роботу.

Весною 1920 року група Грушевського засудила Варшавську угоду С. Петлюри ** з Ю. Пілсудським ***, за якою до Польщі відходили західноукраїнські землі. Саме під час радянсько-польської війни і був написаний лист до ЦК КП/б/У.

Це був перший серйозний сигнал, поданий Грушевським керівництву правлячої КП/б/У, про умови можливого співробітництва, а відтак і повернення на Україну. Підготовка листа була викликана низкою обставин. По-перше, це реакція Грушевського та його оточення на дії Петлюри, який у боротьбі проти Радянської влади намагався спертися на європейську буржуазію. По-друге, це перелом у ході радянсько-польської війни, можливі серйозні зміни у розвитку політичної ситуації в Європі. По-третє, це ускладнення становища у самій УПСР, яка розпалася на кілька течій і суттєво втрачала вплив у масах. Слід, ма-

буть, враховувати й ту обставину, що в цей час на Україну повернувся В. Винниченко і домагався входження до керівництва УСРР.

Лист надзвичайно цікавий для аналізу еволюції поглядів Грушевського на корінні питання розвитку соціалістичної революції на Україні. Він заявляє про помилковість намагань ізолювати Україну із загального розвитку шляхом будь-яких політичних комбінацій. Визнає помилки УПСР у перебільшенні значення єдиного українського національного фронту.

Загалом же основний зміст листа зводиться до викладу політичної позиції Грушевського та його колег по УПСР з чотирьох важливих питань: внутріполітичне становище України; роль українських радянських партій; стосунки УСРР та РРФСР; доля західноукраїнських земель у контексті нової воєнно-політичної ситуації.

Коротко про долю листа. Він зберігся у фондах ЦК КП/б/У. Але документальних свідчень про реакцію на нього виявити не вдалося. Секретар ЦК КП/б/У С. Косіор, якому він був адресований, розпорядився розіслати копії листа членам ЦК. Ймовірніше всього, що у цьому зверненні побачили спробу УПСР піднести свої підупалі справи шляхом визнання її легальною політичною партією. Саме у цей час чекістами Південно-Західного фронту у Кам'янці-Подільському були заарештовані В. Голубович та інші члени УПСР — колишні діячі Центральної Ради та УНР. Їх справі судилося стати одним з перших політичних процесів на Україні.

Однак є всі підстави стверджувати, що лист не залишився поза увагою, а політична позиція Грушевського була врахована при розгляді питання про його повернення на Батьківщину. Через рік, у 1921-му, він отримав запрошення приїхати в Україну, почалися тривалі переговори про умови повернення, які розтяглися на три роки.

Р. Пиріг,

кандидат історичних наук

Вельмишановний товаришу!

Користуючись нагодою безпосередньо звернутися до Вас, ми, представники Української Партії Соціалістів-Революціонерів *, маємо намір насамперед пояснити спільну позицію, яку займаємо.

Представники партії, послані нею за кордон узимку 1918—1919 рр., після повалення гетьмансько-німецького режиму, з дорученням налагодити зв'язок із західно-євро-

пейськими соціалістичними партіями і організаціями, протягом своєї майже річної роботи повністю з'ясували для себе характер великої революційної боротьби з капіталістичним ладом, яка була введена в нову стадію зусиллями Вашої партії, пройнялися інтересами цієї боротьби і усвідомили помилковість намагань ізолювати Україну від загального розвитку її шляхом будь-яких політичних комбінацій.

З іншого боку, їм стали зрозумілі всі несприятливі для світової соціалістичної революції наслідки, які випливають з того, що Україна з її величезним класом трудового селянства, свідомого і активного, замість того, щоб бути етапом у завоюваннях революції, досі є (перешкодою) для її поширення з огляду на боротьбу, що виникла між українським народом і Радянською Росією і досі не ліквідованою, внаслідок допущених з обох боків помилок, які нам, можливо, в загальноєвропейській перспективі, уявляються ясніше.

Міркування, що випливають із спостережень над соціалістичним рухом і одержуваних з місць повідомлень від українських соціалістичних і комуністичних організацій, були зведені на конференціях УПСР, організованих за кордоном у цьому році, передані нашим організаціям на Україну і прийняті там. Тому ми можемо цілком констатувати, що УПСР відкинула боротьбу з Радянською Росією, відмовила у підтримці націоналістичним спробам, розрахованим на допомогу європейської буржуазії і, прийнявши принципи III Інтернаціоналу, вважає своїм завданням використати свій вплив в українських трудових масах, зокрема серед трудового селянства, щоб спрямувати їх у русло соціалістичної революції і в ній знайти розв'язання соціальних, політичних і національних потреб українського трудового народу (зроблені щодо цього успішні кроки в 1917 р. були потім зупинені боротьбою, що виникла з Радянською Росією і викликала націоналістичну реакцію, значною мірою відштовхнула селянство від соціалістичних гасел).

Оскільки УПСР поділяє завдання III Інтернаціоналу, а Ваша партія не залишає гасла вільного самовизначення народів, ми переконані, що досягнемо цілковитої згоди і координування дій УПСР з планками КП/б/У, об'єднаних спільними інтересами соціалістичної революції. Наші конференції з Вашим берлінським представником утвердили

нас у цьому переконанні і в цій упевненості, співзвучності наших устремлінь, у глибокому довір'ї, Вашій відданості завданням соціалістичної революції і ясному розумінні її інтересів: ми дозволяємо собі звернути Вашу увагу на наведені нижче дані і спостереження.

СТАНОВИЩЕ НА УКРАЇНІ

Із відомостей, одержуваних з Українських Радянських (Советських) організацій соціалістів-революціонерів і комуністичних впливає, що КП/б/У і Урядові УСРР не вдалося досі зміцнити свій вплив у трудових масах України. За спостереженнями товаришів-комуністів¹, влада УСРР не йде фактично далі околиць міст, де розташовані радянські гарнізони, і село закрите для її впливу. Трудове селянство, яке становить майже єдину реальну трудову силу України (робітничий клас фактично розпорочився і скоротився неймовірно) досі недружелюбно, навіть вороже ставиться до комунізму в його російській формі. Навіть спільний наступ петлюрівців і поляків не знищив ґрунту для націоналістичної агітації. На лівому березі селяни також чекають допомоги то від Петлюри, то від Махна, щоб «гнати більшовиків» з України. Спроби стихійних повстань не припиняються.

Причини таких настроїв лежать в централістичних устремліннях КП/б/ і в бажанні утримати Україну під винятковим впливом своєї партії, керувати нею з Московського центру, не допускаючи до впливу і керівних ролей українських радянських партій. Ці тенденції паралізують усі добрі наміри КП/б/ винагородити український народ за обмеження його політичного самовизначення сприянням українській культурі. Культурна робота проводиться погано, економічне життя не налагоджується. Українські трудові маси залишаються, в кращому разі, нейтральними, в гіршому — цілком ворожими російським комуністам і радянським урядам України і Росії. В інтересах соціалістичної революції ця тактика має бути виправлена.

¹ Члени Української комуністичної партії.

УКРАЇНСЬКІ РАДЯНСЬКІ ПАРТІЇ

У даний час, як бачите, існують вже великі і впливові українські партії та групи, які виступають за єдність інтересів соціалістичної революції, за радянську організацію і за диктатуру трудового народу — робітників і трудового селянства (деякі приєднують сюди й трудову інтелігенцію співзвучної орієнтації).

Українська партія соціалістів-революціонерів, яку ми представляємо за кордоном, є серед тих груп потенційно найбільш сильною. Ця партія ще з 1918 р. прийняла принципи радянської влади і диктатури трудового народу, проте, борючись проти явних помилок КП/б/, допустила у своїй тактиці помилки в протилежний бік — єдиного українського національного фронту. Але після того, як т. зв. директорія української народної республіки вступила у свою варшавську фазу, партія українських соціалістів-революціонерів рішуче відмовила їй у підтримці, визнала для своїх членів недопустимою боротьбу з радянським урядом УСРР і визначила своїм завданням організувати трудові українські маси під гаслами влади рад і трудової диктатури і всіляко відвернути можливість контрреволюції під націоналістичними гаслами. Аналогічна позиція Української комуністичної партії Вам, мабуть, відома.

Організаційна і пропагандистська діяльність цих українських радянських партій в інтересах радянської Української республіки не повинна зустрічати з боку радянського режиму будь-яких перешкод, які мали місце до цих пір. Навпаки, він повинен цінувати успіхи цієї діяльності. Необхідно серйозно рахуватися з тим, що радянський режим у нинішній його формі не має шансів утвердитися на Україні і, якщо буде відстоювати свій нинішній характер будь за що, загрожує разом з собою поховати і комуністичні гасла. Радянські з'їзди, які проходять тепер на Україні не без відповідної участі українських соціалістичних партій і трудових класів, замість того, щоб здійснювати радянський режим, лише дискредитують його. В інтересах його збереження КП/б/ повинна намагатися передати владу в Українській СРР українським радянським партіям і то як можна швидше, а для цього повинна ввійти у співробітництво з ними, розвивати взаємне довір'я і розуміння, сприяти,

а не перешкоджати завоюванню українських трудових мас, і таким чином забезпечити міцність завоювань революції, зробити Україну могутньою базою дальших успіхів.

ФЕДЕРАЦІЯ І НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ

Декретована у лютому цього року федерація радянських республік Росії і України * була великою помилкою. Вона підірвала довір'я у ширості намірів комуністів після урочистих заяв авторитетних представників радянської Росії у розумінні визнання незалежності Української Республіки. Вона злякала українське населення можливістю нового національного закріпачення і спалила міст для різних елементів, які не визначилися, готові примиритися з будь-якою формою правління, тільки б суверенність українського народу була забезпечена.

Ця помилка має бути виправлена, самостійність відновлена. Економічний союз і воєнна конвенція повинні підготувати ґрунт для більш тісного об'єднання і повернути до нього український трудовий народ відчутними вигодами.

Українські радянські партії ставляться дуже прихильно до ідеї федерації соціалістичних республік, будуть докладати всіх зусиль до її здійснення, але вони вважають хибними й шкідливими прагнення розглядати Україну як область, яка має бути пов'язана з Росією більш тісно, ніж будь-які інші соціалістичні республіки, що не входять до складу Росії. Усі спроби удержати Україну, хоч би і в замаскованій формі, у становищі провінції або колонії Росії будуть тільки живити гасла «Україна для українців» і в кінцевому підсумку служитимуть контрреволюції.

ГАЛИЧИНА

Розгром польського наступу і перспектива визволення Галичини від польського варварства знайшла широкий схвальний відгук серед українського населення навіть у тих його частинах, які досі ставилися до більшовизму, безумовно, вороже. Визволення від польської окупації Західної України (Галичина, Холмщина, Західна Волинь) радянськи-

ми військами мало бути поворотним моментом до щирого примирення з диктатурою трудового народу, з радянським принципом, з Радянською Росією, яка в радянській формі несла українському народові те об'єднання, якого він до цього часу марно добивався.

Проект Ллойд-Джорджа *, що пропонує виділити Галичину в окрему автономну область або незалежну державу, загрожує не тільки соціалістичній революції створенням контрреволюційного вогнища, він не допустимий і з точки зору інтересів українського народу, тому що несе йому розмежування і громадянську війну.

Тому закордонна нарада українських соціалістів-революціонерів вирішила протестувати проти цього згубного проекту і звернутися до урядів Радянської Росії та Радянської України з палким закликком протистояти якнайенергійніше цим згубним задумам і неухильно прагнути до об'єднання української території в Українській радянській республіці.

Ми висловили Вам, вельмишановний товаришу, цілком щирі наші міркування. Сподіваємося, що Ви поставитеся до них без будь-якої упередженості й запідозрювання в націоналістичних тенденціях.

Просимо Вас передати викладене тут до відповідних органів ** і сприяти у сфері Вашої діяльності та Вашого впливу здійсненню вищесказаних нами побажань.

З товариським привітом за закордонну делегацію партії українських соціалістів-революціонерів.

М. Грушевський

19 липня 1920 р.
м. Прага

*Лист М. Грушевського до голови
Ради народних комісарів УСРР
Х. Г. Раковського **

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Початок 1921 року приніс М. С. Грушевському певні надії на повернення до України. Таке запрошення передали йому представники делегації УСРР на радянсько-польських переговорах у Ризі. Гадаємо, що на цю акцію була офіційна згода Харкова, хоч не слід виключати, що це могла бути й дипломатична «пробна куля» щодо справжніх намірів Грушевського. Характерно, що зроблено це було напередодні відкритого процесу над членами ЦК УПСР (В. Голубович ** та інші).

Однак тривалі переговори влітку 1921 року представників Грушевського на найвищому урядовому рівні переконують у серйозних намірах керівництва УСРР щодо Грушевського та його оточення. Їх приїзд на Україну розглядався як важлива політична подія, здатна суттєво вплинути на становище серед української еміграції, ослабити антирадянські настрої, нейтралізувати «непримириму» опозицію.

У керівних колах УСРР не було одностайності у ставленні до Грушевського. Питання про його повернення у 1921 році неодноразово розглядалося на засіданнях Політбюро ЦК КП/б/У, рішення здебільшого відкладалося чи носило не досить визначений характер. Це свідчить про серйозні розбіжності у підходах до його оцінки. Та на процесі членів ЦК УПСР, який проходив у травні 1921 року в Харкові і закінчився суворими вирокami, про Грушевського навіть не згадувалося.

Більше того, він одержав офіційні пропозиції від представників УСРР зайнятися організацією допомоги потерпілим від голоду на Україні. А торговельна місія УСРР запропонувала йому взяти участь у налагодженні видання шкільної, наукової та художньої літератури для українських потреб. Грушевський відразу погодився, незабаром були

підписані відповідні угоди. Все це заронило в душі вченого надію на швидкий переїзд на Україну.

Однак на початку осені 1921 року стало очевидно, що його сподіванням цього разу не судилося справдитися. Група Грушевського не прийняла умов про розрив з УПСР і відмову від політичної діяльності на Україні, а керівні кола УСРР не пішли на легалізацію УПСР та співробітництво з нею.

Намагання Грушевського повернутися на Батьківщину, переговори з урядом та представниками УСРР, розходження з правою частиною ЦК УПСР (М. Шаповал *, П. Григор'єв) викликали різкий осуд серед тих кіл української еміграції, які все ще обстоювали продовження боротьби з Радянською владою. Наприклад, «Громадський вісник» (Прага) вмістив фейлетон із відкритими нападами на «вождя у відставці Грушевського та його оруженосців» за спроби замирення з УСРР. Група М. Шаповала теж вкрай негативно оцінювала його дії. Постійно поширювалися чутки про те, що він переїхав до Кисва, що знову у Львові, що став представником Червоного Хреста УСРР тощо.

За цих умов Грушевський звернувся до львівського часопису «Вперед» з проханням вмістити листа, в якому спростувалися наведені вище домисли та сповіщалося, що він залишається у Відні, продовжує роботу члена Закордонної делегації УПСР, керівника Українського соціологічного інституту і не виконує ніяких інших обов'язків. Заява містила принципове положення по те, що Грушевський був і лишається прихильником того, що «українське громадянство без різниці поглядів повинно віддавати свої сили культурному будівництву в рамках Української Радянської Республіки, заповнюючи живим змістом ті рамки прокламованої самостійності».

Сам Грушевський з боєм і розчаруванням переживав неприйняття його зустрічних кроків до співпраці з Радянською владою. З його боку це була певна пожертва власного авторитету, пониження перед колишнім ідейним супротивником. Він не розумів відкидання щирих намірів частини членів УПСР віддати себе служінню трудящому люду, глибоко турбувався за долю соціалістичної революції та національного відродження України, виходячи з їх власного розуміння.

Саме за таких умов у листопаді 1921 року Грушевський пише відкритого листа голові Раднаркому УСРР Раковському. Головний зміст цього звернення полягав у намаганні ще раз заявити керівництву УСРР про помилковість утвердження самовладного правління однієї партії. У рукопису листа спочатку значилося «диктатура партії», а потім цей вираз було замінено на «партійну виключність». Грушевський намагався переконати адресата у необхідності прийняти пропо-

новану програму кооперації українських радянських соціалістичних партій, маючи на увазі в першу чергу УПСР та УКП. Він закликає поділитися з ними «владою, працею і відповідальністю».

Грушевський наголошує на необхідності врахування партією більшовиків умов національного розвитку, залучення до її лав живих, творчих українських сил. Вважає, що їх треба шукати серед молодого, вихованого в революційних бурях селянства. Інакше правляча КП/б/У буде ставити себе в ізольовану, відірвану позицію «російської експозитури».

Іншу небезпеку Грушевський вбачає у глибокій бюрократизації державного апарату, засміченні його несоціалістичними, бездієвими, а нерідко українофобськими елементами. Саме вони чинять перепони на шляху залучення здорових соціалістичних українських сил, саме вони не можуть «дати собі раду з національними потребами України».

Не з усіма твердженнями Грушевського можна погодитися, однак вченому і політикові не відмовити у гостроті і точності бачення тодішніх суспільно-політичних проблем Радянської України. Гадаємо, що спостережливий і вдумливий читач у тезах листа знайде чимало питань, надзвичайно актуальних для нашого сьогодення: одно- чи багатопартійність, національне відродження, ставлення до центру, небезпека бюрократизації тощо.

Нам не вдалося встановити, чи Грушевський направляв цього листа Раковському чи обмежився його публікацією в журналі листа УПСР «Борітеся — поборете» № 10 за 1921 рік. Знаючи позицію радянської сторони щодо автора листа, можна зробити припущення, що відповіді не було.

Доля листа була визначена наперед корінною відмінністю бачення розвитку соціалістичної революції на Україні між Грушевським і керівництвом УСРР. Політичні виміри першого знаходилися у площині пріоритетів національного, а других — у площині соціально-класових переваг. Оригінал листа зберігається у фонді Грушевських Центрального історичного архіву УРСР.

Р. Пиріг

Високоповажний Християне Георгійовичу!

Коли два місяці тому мій товариш М. Ф. Чечель, повернувшись з Харкова, передав мені від Вас різні матеріали про нинішній стан України і розповів про свої довгі й ґрунтовні розмови, котрі мав з Вами, скориставшись Вашою

гостинністю, моїм першим бажанням було подякувати Вам за прислані Вами видання і за ту увагу, з котрою Ви поставилися до нашого товариша, ввівши його в подробиці нинішнього становища на Україні, мотивів і перспектив Вашої політики. Хоча подана йому формальна відмова в легалізації Української Партії Соціалістів-Революціонерів закривала мені і моїм товаришам повернення на Україну, якого ми щиро бажали і бажаємо, я і мої товариші покладали надію, що, рахуючися з реальними фактами, Ваша партія згодом таки відступить від принципу — недопускання ніяких партійних організацій, крім комуністичних. А тим часом в живому творчому співробітництві, котре допускалось Вами незалежно від питання легалізації УПСР, можна було сподіватись, що зросте і зміцниться те довір'я до нас як до соціалістів і революціонерів, котре Ви заманіфестували вже і в своїх розмовах з т. Чечелем. Саме під час його перебування в Харкові Ваш представник за кордоном зробив мені пропозицію стати на чолі допомогової акції України *, яка вестиметься іменем Українського Червоного Хреста, на що я, зрозуміло, дав свою повну згоду, і Ви, прощаючись з т. Чечелем, висловили своє переконання, що він застане вже мене в цій новій роботі. Слідом я одержав також від голови Вашої торговельної місії пропозицію взяти участь в організації видавництва шкільної, наукової і белетристичної літератури за кордоном. З огляду на це я стримався із задуманим листом до Вас, сподіваючись, що незабаром матиму для нього далеко більше конкретного матеріалу, ніж загальні вирази моїх почувань, з того реального співробітництва на користь трудових українських мас, котре мені уявлялось дуже близьким і своєчасним.

З матеріалів і інформацій, привезених т. Чечелем, і з різних інших відомостей, які в тім же приблизно часі були доставлені нам з України, я отримав враження, що період гострої окупаційної боротьби, котру Російська Комуністична Партія і її галузь КП/б/У вели на Україні, власне закінчився. І з Вашої і з української сторони, на мій погляд, все сильніше виступало бажання від боротьби чи навіть від пасивної резистенції перейти до співробітництва. З сторони правлячої комуністичної партії це, як мені представляється, було бажання вжити українські сили як конст-

рукційний елемент у будівництві Радянської України, віддавши все належне українським національним потребам і домаганням. Навзаєм, з української сторони, навіть серед елементів несоціалістичних, наростало бажання, відклавши убік старі рахунки і всю історію УСРР, взяти від радянського режиму все, що він може дати для закріплення здобутків революції та задоволення культурних і національних вимог українського люду, і разом підтримати радянський режим, оскільки він буде керуватись інтересами краю та не тільки іменем, а ділом самим буде урядом України. Коли б ці зустрічні течії зійшлись і подали собі руки, в процесі роботи, при обопільнім бажанні, скоро б могли згладитися ті непорозуміння і упередження, які залишаються з обох сторін. Отже, співставляючи зроблені мені пропозиції з тими розмовами, котрі Ви і Ваші товариші вели з тт. Чечелем і Мазуренком щодо бажаності моєї роботи в Радянській Україні, я й розумів це так, що Вас інтересує не збільшення штатів службовців в радянських установах ще п'ятьма — десятьма новими спеціалістами в справах наукових, педагогічних чи економічних, а утворення ширшої кооперації українських кіл з радянськими установами, притягнення більших українських сил до культурної, політичної й економічної праці, і в цьому Ви і Ваші товариші чекаєте моєї допомоги.

Справді, переговорюючи з різними видатними українськими працівниками в сфері культурній, гуманітарній, червонохрестній, я переконався, що вони готові стати разом зі мною на роботу для трудового люду українського, хоч би й під знаком нинішньої УСРР,— коли це дійсно буде реальна, продуктивна праця на користь цього трудового люду, а не збільшення паперового виробництва в її установах. На підставі цих переговорів і інформацій я в середині вересня разом з представниками Вашими і деякими визначними українськими діячами виробив на найближчий час план (почасти зафіксований в нашій протоколі від 14.IX) роботи, яка мала гарантувати Україні санітарну допомогу, постачання шкільних книжок і знарядь, наукової і белетристичної літератури, і я певен і тепер, що коли б ця робота була дійсно поведена так, як це було намічено в протоколі (котрий Ви маєте, певно, у себе) *, вона б не тільки

задовольнила б в певній мірі кричущу українську нужду, але вплинула б на ослаблення напруження і загострення між українськими масами і урядом. Коли б, збираючи продовольчий податок, український уряд міг разом з тим дати українському селу чи ліки, чи книжку, чи шкільний приряд, це, зрозуміло, створило б зовсім інший настрій, ніж коли цей уряд все-таки нічого взамін не може дати, окрім обіцянок.

До того всього, як Ви знаєте, не прийшло. Мені і моїм найближчим товаришам, з котрими велись паралельні переговори, дано зрозуміти, що передумовою співробітництва є наше повне політичне самовідречення. Закордонна делегація мала б відступити від своєї резолюції *, котрою вона заявляла солідарність з ув'язненим Центральним Комітетом, який прийняв її позицію, мала б не друкувати цієї резолюції. Коли ж делегація заявила, що вона не може відмовитись від опублікування цієї своєї декларативної ухвали, це послужило приводом до розриву переговорів. З другого боку, дано зрозуміти, що мене хочуть бачити не в іншій ролі, як тільки службовцем одного з комісаріатів, і моя заява, що, не будши бюрократом ніколи за все моє життя, я і тепер не хочу йти в цю верству і своїм прикладом підтримувати бюрократизм Радянської України (про котру нижче), а хотів би послужити їй своєю ініціативою й вільною працею тих елементів, які Радянській Україні співчують, прийнята була теж як такий факт, який уневажнює всяку можливість порозуміння. Не знаю, які методи закордонної праці кінець кінцем прийнято замість пропонованих мною, і наскільки вони показують себе реальними. Але бачу, що цей епізод не стояв відокремлено, а загалом замість тактики миротворчої, супроти української інтелігенції, принаймні тут, за кордоном, знов узята тактика непримиренного побоювання, так би мовити, виголодження її. Внаслідок того ця інтелігенція, розчарована в наших заходах порозуміння, шукає собі допомоги в іншому місці. Скріплюються центри антибільшовицької акції. Україна залишається і на цей рік без санітарної і культурної допомоги. А контрреволюційні сили, скориставшись з невдачі порозуміння, з новою енергією починають свої заходи щодо повалення чи розхитування радянського режиму, розворушуючи наново повстанську енергію, сіючи терор і

анархію, щоб з свого боку утруднити перехід до якоїсь творчої, конструктивної роботи, яка і без того іде так мляво й тяжко.

В своєму інтерв'ю з французьким делегатом А. Морізе Ви, Християне Георгійовичу, висловили недавно переконання, що коли Вам не будуть перешкоджати зовні, Ви за п'ять літ поставите на ноги Україну економічно і культурно. Я думаю, що перешкоди зовні припинились би й втратили ґрунт, коли б наступило внутрішнє замирення, коли б зникли ті перепони, які паралізують і розривають усі спроби порозуміння між суголосними українськими елементами і Вами, коли б зійшлись ті руки, які були простягнені зовсім широко до згоди так недавно і залишилися висіти в повітрі, тому що втрутилися знов ті фактори, ті принципи, котрі нейтралізували всякі зв'язки правлячої партії з живим життям і ще раз зробили Україну замість арени конструктивної роботи ареною громадянської війни.

Роздумуючи над усім, що протягом останнього півроку мені прийшлося побачити й почути в перших безпосередніх зносинах з Вашими закордонними представництвами, з відомостей, отриманих з Ваших установ, і т. д., я передусім велику перепону для Ваших бажань перейти від негативної сторони програми — знищення старого буржуазного ладу — до позитивної творчості на нових підвалинах і опанування реального життя радянськими установами бачу в глибокій бюрократизації Вашого державного апарату і засміченні його несоціалістичним і взагалі безідейним, часто нечистим і при тому українофобським елементом. Цей елемент, який набивсь до Вашої машини в часи гострої окупаційної боротьби, став між Вами і живими трудовими силами краю й гальмує взагалі всяку живу конструктивну роботу, всяке відродження краю, у якому цьому елементові нема і не буде місця. Перед цим елементом Вас й інших провідників нинішньої УСРР я бачу в значній мірі безпорадними. Ви не маєте чим замінити його, бо ідейний, морально тривкий, морально незламаний елемент не може проходити через ту процедуру покаяння, самоосудження і повного політичного самовідречення, котрої від нього вимагають, щоб прийняти до співробітництва. Згаданий же бюрократичний елемент чи свідомо, чи просто силою своєї резистенції ставить всякі утруднення припливу здорових соціа-

лістичних українських сил, з котрим треба рахуватись і перед ним не дуже розперізуватись. Притягаються деморалізовані, морально зламані, ренегатські українські елементи, з котрим фактичні хазяї бюрократичної машини радо полегшують проходження згаданої процедури, зважаючи на їх безпеку і безмежну готовність вислужуватись. Але Ви самі добре розумієте, що ці елементи тільки збільшують відчуження апарату Радянської Республіки від живого народного життя, від трудових робітничо-селянських мас України, відновлюють старе російське «средостеніє», в котрім застряють і гинуть потяги до творчої праці, до помиріння і об'єднання в спільних завданнях українсько-національних і загально-соціалістичних течій, яке може й повинно бути здійснене Радянською, власне, Радянською Україною.

Оці чужерідні елементи, які прикрасили себе комуністичними відзнаками і під їх покровом буйніше ніж коли-небудь розвинули свої впливи та держаться в державнім апараті, незважаючи на енергійні чистки партії, вони, очевидно, і утримують правлячу комуністичну партію України в ненормальнім положенні російської експозитури, колоніальної адміністрації делегованої РКП. Звідти походять такі курйозні аномалії, що тим часом, як радянський принцип завоював собі за останні роки глибокі й тривкі симпатії трудових мас України, знайшов собі на місце розбитого і знеохоченого революційними зусиллями промислового пролетаріату сильні, активні, надійні кадри серед молодого, вихованого в революційних бурях селянства, ця Радянська Україна, себто все, що є тепер живішого, активнішого і надійнішого на Україні (а заразом може бути в цілій Східній Європі), ставиться ворожо до диктатури комуністичної партії і до всіх, хто занадто тісно зв'язує себе з нею, з її установами, або навіть тільки мириться з цією диктатурою і капітулює перед нею. Власне, вона, ота радянська бюрократія, зависно підтримуючи свою монополію власті і кормлення, як стара російська, пильнуюча, щоб ніщо не робилось поза нею, щоб усе проходило через її руки, носило на собі її відомствений штампель і номер, і для того підтинаючи або гальмуючи всякий громадський почин, все, що могло б нарости і піднятись поза нею, підтримує в стані негачії чи опозиції до нинішнього урядового і

партійного апарату ці живі соціалістичні, радянські, творчі, активні сили України і полишає правлячу партію в її ізольованій, відірваній позиції, в ролі російської експозитури, яка не наважується відокремитись і стати на власні ноги в свідомості своєї слабості: браку ґрунту під ногами на місці, на Україні. Невміння цієї бюрократії дати собі раду з національними потребами України, її ненаціональний або навіть антиукраїнський характер, який дає такі вдячний матеріал для агітації проти неї — тільки прояв і наслідок основної прикмети її бюрократичного ества, атигромадськості і відірваності від громадянського життя і його інтересів.

З цього погляду наші партійні митарства — невизнання УПСР, заходи щодо її дискредитації — це тільки маленька деталь, яка ілюструє систему. Легалізація партії, я розумію, є неможливою, тому що вона принципіально суперечить нинішній системі. Але ця система неминучо мусить бути змінена, тому що вона штучно утримує окупаційний режим України, держить її під вічними загрозами катаклізмів, стримує громадський елемент від живого і щирого співробітництва з нинішніми радянськими установами, бо, мовляв, цей комуністичний режим однаково не вдержиться, і нема чого з ним зв'язуватись та компрометуватись. А всі антисоціалістичні сили, весь капіталістичний світ ця система годує надіями на неминучу ліквідацію східно-європейської революції та підштовхує до нових і нових спроб його розхитування і повалення, як оті, що йдуть тепер на наших очах. Уступки, котрі правляча комуністична партія робить капіталізму, буржуазним апетитам, щоб урятувати свою партійну диктатуру, тільки прикро і болючо для кожного радянця, соціаліста, революціонера підкреслюють її небажання чи, може, невинність помириться з суголосними соціалістичними елементами, зацікавленими всім своїм еством в збереженні революційних здобутків і соціалістичних перспектив, дорогих їм стільки, як і їй. З другого боку, ці уступки, такі великі невинправдано-надмірні, не досягають своєї цілі, не витягають ні серйозного капіталу, ні ініціативи на економічну і культурну роботу, тому що ізольованість і відірваність правлячої партії (та її різкі зигзаги, які допускались тактикою її) не викликають ні довір'я до її уступок, ні охоти зв'язувати з нею свою долю. Необхідно змі-

нити систему — відмовитись від партійної виключності, ввійти у щире і чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України як Українська Комуністична Партія, Українська Партія Соціалістів-Революціонерів і інші аналогічні їм неукраїнські течії, щоб поширити соціал-революційну базу і на допомогу пролетаріатові, який розтратив і свої сили і свою енергію в революційній боротьбі, став індиферентним і пасивним, притягнути нові, не зужиті, активні елементи українського революційного селянства і інтелігенції. Треба поділитися з ними владою, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит Радянської Соціалістичної України в очах своїх і чужих і притягти на службу, на роботу елементи чесні, але несвідомі й соціально індиферентні та відбити спекулянтам на повалення УСРР всяку охоту до нових провокацій серед цих мас, які нині все ще хитаються між визнанням УСРР і повстанством, не можуть знайти заспокоєння своїй національній і громадянській совісті при цій системі.

Це те, що ми, я і мої товариші, протягом цілих двох років невтомно повторяли в наших писаннях і усно Вашим закордонним представникам і, нарешті, устами т. Чечеля широко аргументували особисто перед Вами і Вашими найближчими товаришами, провідниками УСРР. З цих виступів і цих розмов маю те враження, Ви і Ваші товариші переконалися, що за нашими соціалістичними гаслами нема прихованих націоналістичних чи реакційних планів і наш український патріотизм не входить в конфлікт з нашими соціалістичними переконаннями. В ім'я інтересів світового визволення праці від експлуатації капіталом ми були готові переступити через трупи наших партійних товаришів, що безвинно загинули від червоних куль, через попіл наших культурних скарбів, понищених «на страх українській контрреволюції» більшовицькими генералами, були готові працювати під Вашим проводом, підпорядковуючи ідеологічні й тактичні розходження інтересам цієї світової акції.

В тім переконанні, що реальні інтереси трудового народу, який являється єдиним дійсним репрезентантом української нації, лежать в площині цієї світової програми, ми не побоялись стягнути на себе прокльони, лайки й брехні українських реакціонерів, навіть з т. зв. соціалістичних пар-

тій, які при цій okazji вилили на мене спеціально цілі цебри помий за цю тактику. Ми були певні, що праця наша нас оправдає, але Ви, Ваша партія, Ваш уряд не дали нам цієї змоги на велику шкоду не тільки нашу, але й трудового народу України.

Не переоцінюючи наших впливів і ролі в українському житті, я все-таки можу сказати з значною певністю, що коли б Ваша партія послухала нашого голосу і прийняла ту програму кооперації українських соціалістично-радянських партій, яку ми Вам пропонували, ту систему громадського співробітництва з радянськими установами, котру особисто висував я в переговорах з Вашими представниками, для інтернаціональної провокації на українським ґрунті не знайшлося би того місця, котре знайшла вона ще раз!

З суперечливих відомостей, які заявляються в пресі і доводять до нас про повстання, наново роздмухане антантськими прислужниками, важко оцінити його силу і рефлексі, викликані ним в масах. Але в усякому разі цей замисел не зостався цілком безплідним, і Українська Радянська Республіка вступає в п'ятий рік комуністичної революції під знаком «національного українського повстання проти московських наїздників», як це представляють вороги радянства, представляють не без успіху і знову втягають вище охарактеризовані хиткі і малосвідомі, хоч і добросовісні національні елементи в орбіту антибільшовицької акції. Це факт, що в момент, коли всі соціально-радянські елементи жадібно чекали переходу до конструкційної, творчої соціалістичної праці, в великій частині української території цей перехід паралізовано і край поставлено знову в стан громадянської війни, а вся Україна взагалі і на цей рік залишилася без культурних засобів, без книги, без санітарної допомоги і т. д., факт незвичайно сумний, який вимагає від правлячих кіл УСРР рішучого перегляду партійної тактики і внутрішньої політики!

Так, як є, залишатися не може. Високоповажний Християне Георгійовичу, і те, що мусить бути змінено, повинно бути змінено якнайскоріше!.. Ви розумієте, що я як соціаліст і демократ, який мріяв завжди все і вся інтересами трудового народу, не можу заспокоїтись на альтернативі, котрою заспокоюють себе люди байдужі, на цім пункті «або більшовики дійдуть до зрозуміння ситуації і вийдуть

з своєї партійної виключності, або вони впадуть». По-моєму, ця альтернатива реально вірна, але я ніяк не хотів би, щоб «більшовики впали», не переживши своєї системи, і потягли за собою у безвість здобутки революції і перспективи соціалізму. Як соціаліст до соціаліста, в ім'я спільних інтересів соціалістичної революції, того світового визволення праці і працюючих мас, яке є нашою і Вашою спільною метою, я наважусь обернути цей мій заклик — первісно задуманий як приватний лист, в заклик прилюдний до Вас і з Вами до Вашої партії, до тих, від кого залежить напрям Вашої політики:

Поки час і можливість не втрачені, поки українські соціалістичні радянські партії мають силу і змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через голови наші і Ваші, треба спільними силами всіх, зрікшись партійної виключності, скріпити радянську будову і наповнити її живим змістом і живими силами, котрі б захистили її від небезпеки катаклізмів і потрясінь з боку всіх темних сил, внутрішніх і зовнішніх.

З соціалістичним привітом
М. Грушевський

Відень, 15 падолиста 1921 р.

*Лист М. Грушевського
до секретаря ВУЦВК.
О. І. Буценка **

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Саме документи з березня 1924 р. по 25 листопада 1934 р. повинні дати чітку і вичерпну відповідь на такі неоднозначні запитання: чи був Грушевський лояльним до Радянської влади після повернення на Україну ** в 1924 р.? Чи було повернення логічним наслідком еволюції політичної лінії Грушевського? Які були плани його творчої діяльності і чи вдалося вченому їх виконати? Як ставилося державне і партійне керівництво Радянської України до відомого вченого-історика і свого колишнього політичного супротивника?

Дослідників наукової творчості М. Грушевського не перестає турбувати питання плідності його історичної діяльності в радянський період, а для цього потрібно знати, якими були творчі плани вченого і що з них йому вдалося реалізувати. Цьому допоможе маловідомий і неопублікований лист М. Грушевського *** до секретаря ВУЦВК Опанаса Івановича Буценка.

Історичне значення цього документа важко переоцінити. Немає необхідності широко коментувати лист М. Грушевського, де вчений чітко викладає програму своєї подальшої наукової діяльності після його повернення на Україну. Але на одну обставину хотілося б звернути увагу. В листі професор Грушевський натякає на побутові незручності, зокрема — на відсутність в нього домашнього телефону тощо. Про це було відомо О. І. Буценку ще з попередньої розмови, яка відбулася між ними незадовго до написання вченим офіційного листа до секретаря ВУЦВК. Звісно, що О. І. Буценко як секретар ВУЦВК міг посприяти в справі поліпшення побутових умов життя М. Грушевського. Що ж до науково-видавничих проблем, на які звертав увагу в своєму листі М. Грушевський, то вони не розв'язувалися в той час на рівні секретаря ВУЦВК. Тому копія листа була надіслана тодішньому першо-

му секретареві ЦК КП/б/У Е. І. Квірінгу для з'ясування того, якою повинна бути відповідь ВУЦВК на лист М. Грушевського. Копію О. Буценко супроводив відповідною запискою, де підкреслював необхідність поліпшення побутових умов життя і наукової діяльності вченого: дати кращу квартиру, телефон, підвищити зарплату. Лист датований початком липня 1924-го.

Велику історичну цінність має додаток до листа, в якому М. Грушевський намітив конкретний план своєї наукової роботи на 1924-й і подальші роки.

Стилістику та правопис збережено.

В. Боєчко,

кандидат історичних наук

Високоповажний Опанасе Івановичу!

Пересилаю Вам історичну записку в справі східних границь. Щодо Таганрога, то тутешні економісти сказали, що се вимагає спеціальної праці, довшого часу і мабуть у Харкові для неї знайдеться більше матеріялу. Коли б Ви, одначе, хотіли тут комусь замовити, то міг би виконатися, казав проф. Яснопольський *, що працює в тутешнім Держплані, якщо в кабінеті тутешнього Інституту Народного Господарства знайдуться видання Таганрогського Біржевого Комітету.

Я дуже був би рад з Вами побачитися перед Вашим від'їздом (живу я по Польковській ¹ вул., № 9, а телефону дома нема, є тільки в академії, де я буваю між 2 і 3 обов'язково, а іншими годинами як випадає). На випадок, коли це не вдалось, прошу Вас порушити в Харкові такі справи, про котрі Вам почасти згадував в розмові:

Науковий Комітет (Голова Семковський **) дав мені поручення організувати Дослідчу Катедру історії України і я сам занявся, але моє представлення (план і спис співробітників, поданий ще 11/IV), досі не затверджено. Бажаю, щоб його було затверджено негайно, як і спис аспірантів, котрий я подав Київському Уповноваженому Науковому Комітету — 31/V.

¹ Так у копії. Мається на увазі вул. Паньківська.

Справа перенесення Українського Соціологічного Інституту з-за кордону до Києва, досі не порозрішена і це не добре (справу має Семковський).

Наркомпрос декретував мені повисшену платню і по моему представленню призначив мені до допомоги трьох співробітників. Але одночасно з убогого бюджету Академії счеркнув 50 одиниць, так що раніш зачислені співробітники зістались без платні. Хоч це сталося незалежно, але хронологічно совпало і дало привід до балачок, що мені дали підвищену і співробітникам коштом тих співробітників. Отже, й само по собі воно сталося недобре і мені особисто неприємно, просто невиносимо. Прошу доконче відновіти в бюджеті тих 50 одиниць (справу цю ближче знають в Главпрофобрі) *

Справа видавництва, про котру я говорив в Вашій присутності з т. Гриньком **, зайшла тут в такий глухий кут, що коли Харків й не витягне, не поставить справді на ноги, то се буде така компромітація, що мені нічого не останеться, як махнути рукою на всі наукові плани і проситись назад за кордон — хоч як се не було мені прикро.

В мій приїзд до Харкова всі ці видавничі плани були похвальні. Шляхосвіти *** і Державне видавництво на перей хотіли взяти монополь на всі мої видання, з обіжниками післали мене до своїх київських представників укладати договір, а тут з'явилось, що сі уповноважені не мають грошей, ні директив. Місяці пройшли в безплідних переговорах. Нарешті взявсь видавати «Україну» **** — трьохмісячник українознавства Союз робітничих кооперативів (Соробкоп *****). Але виявилось, що він як кооператив мусить на се дістали дозвіл Губкома (самі по собі мої видання не потребують цензури, бо виходитимуть під фірмою Академії Наук, за підписом неодмінного секретаря). І свого дозвілу він чекає вже другій місяць і не дістає. Тим часом дістав директиви представник Держвидавництва: дуже він обрізав мої плани, визначив дуже широкі матеріальні умови, я згодивсь — аби тільки почали діло. Коли прийшлося підписувати умову, виявилось, що він не може виплатити навіть першого аванса. Знов стоп... А се вже 4-й місяць іде, як я замість працювати науково висиджую в прийомних й розстроюю собі нерви. Прошу Вас постаратись вплинути на теперішнього голову Держвидаву Самох-

валова, щоб він дав телеграмою директиви тутешній філії, щоб вона в спішному порядку випустила I кн. «України», не стісняла мене матеріально, не виторговувала у мене тих... гонорарів, а також, щоб пустила в рух і інші видання мої першої черги. Тільки ж для того треба, щоб він так само телеграфічно дав асігновку на сі видання, бо без цього нічого не буде. Коли б з Держвидавком нічого не можна було зробити, тоді в таким самим негайнім порядку прошу вистаритись дозвіл для Соробкопа. Инакше — щиро кажу — мені тут нічого робити й прийдеться жалувати, що я сюди вернувся.

Нічого, буквально нічогісінько з моїх наукових планів мені досі не вдалося здійснити, і Ви добре розумієте, яке гнітюче деморалізуюче вражіння робить і тут і за кордоном і як се мені тяжко.

З щирим привітом
М. Грушевський

Моє матеріальне положення теж дуже прикре, я досі не маю навіть помешкання, але про се вже навіть не кажу.

Приложение к письму

В СПРАВІ ВИДАНЬ

Вертаючись на Україну, я мав в плані:

а) відновити «Науковий трьохмісячник українознавства», заснований мною в 1914 р. під титулом «Україна» і при нім записки історичної Секції: се тоді було видання Українського Наукового Товариства, котре в 1921 році прилучено до Академії, а всі його засоби (друкарню й інше) забрано. В трьохмісячнику сім зараз велика потреба, се був єдиний український науковий журнал (по українській історії, археології, мистецтву, літературній мові, етнографії і краєзнавству). Він складався з Відділу статей (наукових, але загально-інтересних), матеріалів по історії літератури XIX в., критики і бібліографії і наукової хроніки. Відношення його, як образу України, наукового руху має велике громадське і навіть політичне значіння.

б) Наладивши «Україну», я хотів організувати наукові інформаційні органи для закордону, на французькій та англійській мові при Українському Соціологічному Інституті, що вже почав був такі видання за кордоном. В нинішній ситуації се особливо важно. Але се завдання другої черги, потім як зорганізується «Україна» і Український Соціологічний Інститут буде перенесений до Київа і з'єднаний з Академією.

в) Я хотів продовжати на Україні «Історію Української Літератури», котру я почав за кордоном. Головний, черговий, коло 25 аркушів друку, (IV) том я привіз з собою, — він містить усну словесність переходових століть XIII — XVII, а перші 3 томи вийшли торік у Львові, вони Київським Управлінням Друку прочитані і пропущені. Треба, щоб те видавництво, яке візьме до друку IV, потроху привозило для розпродажі сі попередні томи.

г) Я хотів продовжити також велику «Історію України-Руси», що спинилася на 1650 році (том VIII). Але що заготовлені матеріяли згоріли в нашім домі в 1917, то треба часу, щоб їх зібрати заново і відновити роботу.

д) Академія прийняла мій план видання історичних пісень, дум і балад, розпочатий 50 літ тому назад Антоновичем і Драгомановим (як раз 50 літ), перший том годиться.

е) Було б бажано, видати тепер уже де-які праці з семінарів Українського Соціологічного Інституту, по примітивній культурі, тощо.

ж) Історичною подією підготовлена збірка статей про «Старий Київ і його...» і такий же Збірник.

з) По економічному і соціальному побуту України в 18 ст.

В першу чергу якнайспішніше треба випустити подвійну книжку «Україна», як 1—2 випуска за сей рік, розміром 15 аркушів. (Весь матеріал вже зібраний і треба його випустити зараз), потім випустити книжки 3—4-ту по 12 аркушів. Також треба негайно приступити до друку 4-го тому історії Української літератури. Все инше з осени.

З головою Держвидаву в перші дні квітня я був уговорився, що він приймає всі сі видання і закупає заграничні томи; для остаточного оформлення він мав приїхати до Київа 15/IV, але наступила зміна і він не приїхав, і справа затягнулась досі з великою шкодою для діла.

*Лист М. Грушевського
до Т. Починка **

(З матеріалів музею-архіву
ім. Д. Антоновича ** при УВАН
у Нью-Йорку, США)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Коли в 1919 році М. С. Грушевський опинився в еміграції — спершу в Швейцарії, потім в Празі та Відні — він розгорнув там живу діяльність. Поряд з науковою працею він займався національно-пропагандистською, політичною і суспільно-громадською роботою.

Того ж 1919 р. М. Грушевський заснував Український соціологічний інститут, який фактично до 1923 р. видав цілий ряд цінних наукових праць та дві популярно-інформаційні книжки українською мовою. Всі ці книжки видавались на непомірно скромні фонди, що їх частково дала Америка, а частково інші джерела. У той час М. Грушевський жив за гроші, зароблені з розпродажу книжок. У Канаді в цьому плані йому менше щастило: видані там книжки практично фінансової користі не приносили. Кращий заробіток могла дати Америка, де його книжки продавали В. Кузів, Т. Починок та інші.

Завдяки бажанню Т. Починка допомогти М. Грушевському фінансово і зав'язалося їхнє листування, яке тривало майже два роки (1923—1924). Однак поряд із суто діловими справами Грушевський дуже швидко почав у листах торкатися також важливих громадських та політичних питань, подекуди навіть дуже довірчого характеру, оскільки його з Т. Починком зв'язували соціалістичні переконання***. Хоча листів Т. Починка не розшукано, все одно з деяких листів М. Грушевського до нього можна відчутти, що Починкові було приємно листуватися з такою славною людиною. Водночас пунктуально М. Грушевський йому — самоучці — відповідав на листи і відносився до нього дружньо.

Тринадцятий — останній лист, який ми подаємо, писаний чорнилом в Старій пасіці, Китаїв, поблизу Києва, і має дату 16 вересня 1924 р. Це відповідь М. Грушевського на лист Т. Починка від 10 серпня 1924 р.

Тринадцятий — останній лист М. Грушевського до Т. Починка є надзвичайно цікавим його автобіографічним документом — він важить більше за все їх листування. Очевидно, як і більшість української еміграції, Т. Починок вороже сприйняв повернення Грушевського на велику Україну. Т. Починок, напевно, у листі дорікав М. Грушевському, який зустрічався з такими закидами вже й раніше, ще в еміграції, хоча, що вельми характерно для вдачі Грушевського, він знехтував усіма ними й таки поїхав. Тепер, перебуваючи на Україні, він вирішив принаймні своїм друзям пояснити причини повернення.

Азартний, рішучий, збуджений стиль листа, де трапляються такі слова, як «бреше», «ну, більше не можу», не зустрічалися раніше навіть в тих листах М. Грушевського, де він писав про своїх політичних противників. У тексті листа багато виправлень. Правопис рукопису збережено.

М. Антонович,

доктор філософії,
Монреаль

Стара Пасіка, Китаїв, коло Київа.

16. IX. [1]924

Дорогий Товаришу! Рад був одержати Вашого листа з 10.08, хоч в нім мало втішного прочитав. Шкода, що не написали скоріше — може б, униклось чимало непорозумінь.

Прикро, що Вам і Фариняку * (від котрого теж мав листа) так не ведеться, і до всього иньшого мало втішного прилучається ще й жура про жите! Ну та може вже з осени піде лекше?

В листі Вашім є чимало такого, що мені було неприємно читати. Але, що Ви просите вкінці «відноситись до Вас як бувало», то ж я дозволю собі щиро, а хоч коротко — бо дуже мало маю часу — зазначити своє становище до того що Ви пишете.

Бачу, що Ви підпали деякому впливу пропаганди «Оборони України». Коли Ви написали міні торік про свій замір зв'язатися з сею організацією я остерігав Вас, щоб Ви дуже обережно ставились до їх акції, бо ведуть її — як я побачив — політикани, для котрих існують не національні інтєреси, а льокальна, гуртова ціль: знищити ворожу кампанію, захопити близшу периферію в свої руки, і под [ібне]. Ви тоді писали, що знаєте їм ціну і використаєте свій зв'язок

тільки в організаційних цілях. Але бачу, що перейнялись уже і тими гаслами, котрі вони пускають — бодай до певної міри!

Отже культурна робота для Вас «мізерія», народи забезпечують своє існування не твердою працею на ґрунті, а інтригами та поклонами еміграції по чужих краях, і таке інше! Коли Ви, розумний чоловік, які читали нашу літературу і цілий рік кореспондували зо мною, піддалися отаким політиканським, емігрантським блефам — міркую з того, як сильно за сей рік взагалі підупало громадське жите і думка в Америці. Гривня місцевих Ваших большевиків і против-большовиків заслонила все, і ніхто дальше не видить понад отсю борню місцевих гуртків.

Ставите мені різні питання про тутешнє жите — але книгу, а не листа треба б було написати, щоб на них відповісти. Не маю змоги на се. Але завважую — що се ж хіба діло тої організації — з котрою Ви тепер працюєте, щоб вона замість крикливих фраз і агітаційних нападів подала дійсно річеву інформацію про обставини і жите на Україні. Бо коли беруться її провідники так рішуче судити про ситуацію в Укр. [аїнській] Рад. [янській] Республіці і дискутувати лінію проведення супроти неї, мусять же могли щось більше [сказати] крім оклепаних фраз, котрі з року на рік повторюють?! А як би я став писати инакше, ще сказали б, що я се в большевицьких руках пишу: так против свого переконання, щоб не стягнути на себе біди. Тож буду відповідати на те, що дотичить мене особисто, а скажу Вам щиро і по-приятельськи, хочете вірте, хочете — ні, що ще нічого не написав против свого переконання, ні в друкованих статях ні в листах. До мене багато вдавались від різних тутешніх газет, щоб я їм написав, чи дав interview на політичні теми, але я відповідаю, що коли нема свободи друку, і я не можу писати про що хочу, то волю триматись виключно наукових питань, і ніхто — хоч би й ворог — не доведе мені, що я щось писав схлібляючи пануючим кругам.

Отже скажу про себе, що се Ви помилились, діставши таке вражіннє з того листу, що я жалую свого повороту, і вернувсь тільки з матеріальної нужди *. На те, щоб прожити, міг я дістати і в Празі — давали мині учительську посаду. Але я прийшов до того переконання, що робота за

кордоном стає все менше продуктивною, користою з національного становища, і на Україні вже можна працювати з більшою користю, — тож я і прийняв заклик Укр. Академії Наук, щоб приїхати і зайняти катедру історії Українського народу. І я Вам щиро кажу, що не було ні одного дня, щоб я жалував що вернувся, і дуже задоволений з того що я на Україні, можу тут працювати, хоча жите тут трудне, і праця теж трудна. Що Ви нагадуєте мені мої слова, що я ніколи не був урядником і не хочу бути — хочби радянським, то я їм і не спроневіривсь. Я сказав їм, коли мені пропонувано стати агентом по виданню книг за кордоном. Ну а коли я прийняв вибір на члена Академії, чей же розумієте, що се не уряднича посада!

Користь же від своєї роботи таки бачу. Хоч як се трудно вдалось, але от таки випустив України подвійну книжку і маю контракт з Державним Видавництвом України до кінця року ще випустити 2 кн. України і Історичного Збірника. IV том Історії Літератури друкує иньше видавництво державне — «Червоний Шлях» *. Думаю, що в дальшій видавництво піде ще ширше, коли налагодиться наукова робота, бо горожанська війна і голод 1921 р. страшно розбудили культурне жите. Україна (і Галичина) належать до найбільш потерпівших країв світу, а культурних засобів українських і перед тим було мало. Підняти тепер їх тяжко. А я культурної роботи не легковажу, як Ваші товариші. 40 літ я працював на культурній ниві, і багато заслужених для нашого народу людей все жите їй віддали. Наше нещасте було, що політичні можливості відкрились перед нами, перш ніж були сотворені тверді культурні національні підстави. Ви справедливо жалуете над браком націон[альної] свідомості у емігр[антів] з України. А що ж може дати ту свідомість як не культурна праця! Не було її, не могло бути при царським режимі!

Що згадуєте про закиди, що я як б[увший] голова Укр. [аїнської] Республіки ніби то понизив її своїм поворотом, то це ріжні Шаповали пустили, не можучи нічого дійсного закинути мені. Після мене був головою республіки Винниченко, і він в 1920 р. поїхав на Укр[аїну], зголосився до більшов[ицької] партії й прийняв уряд в їх правительстві. Тоді Шаповали то акцептували. А мене в 1918 р., проголошуючи директорією, вони позбавили всякого зна-

чіння. Я тоді пропонував, щоб по вигнанню Німців скликати Ц[ентральну] Раду, і щоб вона передала владу в нові руки, але Шаповал, Григорієв і вся їх компанія стояли на тім, що Ц[ентральна] Рада стратила всяке значіння, і нема чого про неї згадувати. Вони, Винн[иченко] * і Петлюра тоді і потім старались усякими способами позбавити мене всякого авторитету, не допускали ні до чого, їх агенти за кордоном всяко оббрівали мене, і унеможливили мені яку-небудь чи політичну чи культурну акцію аж як стало відомо що я хочу вертати, тоді вони вислали до мене заяву, що я як голова Ц[ентральної] Ради [навіть не бувший, а ніби то нинішній голова Укр[аїнського] уряду! так написали!] не маю морального права вертати — не вважаючи на всі мої помилки і негативні сторони діяльності,— і тоді почали кампанію в пресі, котру їм різні Режни відкрили! Я переконався, що ці люди міняють свої «переконання» так як їм краще для даного моменту, а Ваші часописи, не маючи ніякого ширшого погляду, а вважаючи тільки на свої гурткові рахунки, відкривають свої шпальти то тому то сьому! Що ж до користей закордонної політичної і культурної роботи, то ті панове попропускали за кордоном мільйони українських, чеських і інших грошей, а де наслідки? Я вважаю, що хто дійсно не має ніякої змоги вернутись, нехай чесно старається працювати для добра народу за кордоном, тільки нехай не каже, що то більше значить, як робота в краю, бо з того ж тільки можна буде пізнати, що бреше!

Ну, більше не можу. Скажу лиш коротко. Я тут, не вважаючи на всі дефекти, чую себе тут, в Українській Республіці, котру ми зачали будувати в 1917 р., і сподіваюсь, що дефекти вирівнюються з часом, і вона об'єднає й ті укр[аїнські] землі, котрі нині зістаються поза її межами. Напишіть се й Фаринякови, що я тут пишу, і нехай він відізнається до мене знову.

Книг уже не посилаю до Америки. Вони зістались у Львові і Відні, а те, що тут виходить се не мої накладки. Сими днями посилаю Вам опаскою 5 прим[ірників] України — оден задурно Вам, другий пошліть Фариняку задурно, третій дайте до книгарні [«Укр. Базар»],— решту можете продати — продажна ціна 1 долар, Вам рахую по 0.70 сі 2 примірники. Коли уторгуєте щось за книги давні-

ші, пошліть Василю Кузіву, Liberty Str. 167, Bloomfield N. J.— він збирає довги за книги, се чоловік акуратний і мені приятний.

Вітаємо сердечно Вас усіх, усю родину, всею родиною. Сьогодні переїздимо до міста з Старої Пасіки, де прожили місяць — я ходив раз або 2 рази до міста пішо, се 1¹/₂ години ходу, бо діло не пускало. Скоро дістанете посилку, напишіть! Написане обміркуйте! Я рад буду, коли ми і далі з Вами в дечім принаймні будемо одної думки.

Ваш *М. Грушевський*

*Листи М. Грушевського
до М. Возняка **

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Стосунки двох великих діячів української науки й культури Михайла Грушевського та Михайла Возняка — одна із світлих сторінок в історії України першої третини ХХ століття. Ці відносини — приклад того, з якою великою шанобою ставився всесвітньовідомий учений до свого молодшого колеги-літературознавця.

У рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника АН України у фонді академіка Михайла Возняка (фонд № 82) зберігаються 52 листи М. Грушевського до М. Возняка. Листи ці припадають на різні роки: перші датовані 1912 роком, останній — 1931 роком. Звідси видно, що знайомство і співпраця М. Грушевського з М. Возняком починається з наукового Товариства ім. Шевченка у Львові. Пізніше, після переїзду М. Грушевського до Києва (1907 р.), учений-історик не тільки пильно стежив за зростанням молодого М. Возняка, а й заохочував його до серйозної наукової праці. Про це свідчать листи, написані в 1912—1913 роках у Києві.

Та найактивніше листування припадає на 1926—1930 роки, коли М. Грушевський розгорнув у Києві велику роботу як видавець і організатор наукових сил. Заходами і під безпосереднім керівництвом М. Грушевського в другій половині 20-х років виходить трьохмісячник «Україна». Таким же був збірник «За сто літ», усі випуски якого теж редагував М. Грушевський.

Десь від 1926 року починається активна співпраця М. С. Возняка з ВУАН (Всеукраїнською Академією наук). У червні 1926 року М. Возняка та інших галицьких учених (Ф. Колесу, К. Студинського, В. Щурата) при сприянні М. Грушевського було обрано академіками ВУАН. І не вина М. Грушевського, що в жовтні 1933 року цих же вчених було

виключено з Академії наук як «ворогів трудящих мас України». Надходили чорні роки нашої історії.

З листів М. Грушевського до М. Возняка дізнаємося, як вчений-історик закладав основи радянського франкознавства і яку велику допомогу в цьому надавав радянським ученим М. Возняк, який жив у Львові і був близько зв'язаний з архівом І. Франка. На особливу увагу заслуговує шостий випуск збірника «Україна» за 1926 рік, цілком присвячений творчості І. Франка. Зі спогадами про великого Каменяра виступив М. Грушевський. Значну участь у підготовці збірника взяв М. Возняк.

На цей час припадає активна робота М. Возняка над вивченням творчості І. Франка. Він упорядковує листування І. Франка з М. Драгомановим — те, що не ввійшло до видання М. Павлика. Через К. Студинського, який неодноразово виїжджав у Радянську Україну, М. Грушевський запрошує М. Возняка до співпраці над матеріалами про участь І. Франка в соціалістичному русі, про його діяльність в епоху радикалізму. Цікавить його думка львівського колеги про передмову І. Франка «Дещо про самого себе» та статтю про нього «Смутна прова».

В одному з листів М. Грушевський просить М. Возняка висловити свій погляд з приводу москвофільства в Галичині та на Закарпатті з 1848 до 1914 року. Та найголовніше значення для М. Грушевського і київських учених мала джерельна база суспільно-політичного та літературно-художнього життя в Галичині в ХІХ — на початку ХХ століття.

М. Грушевський турбується у цей час про матеріальне становище М. Возняка, який в умовах польської санації залишився без засобів до існування і перебивався випадковими літературними заробітками.

З листування можна дізнатися, як нелегко складалися стосунки М. Грушевського з керівництвом Всеукраїнської Академії наук. Та, незважаючи на всі труднощі, М. Грушевський вів надзвичайно велику роботу і як вчений-історик, і як організатор наукових сил України. На початку 30-х років у листах М. Грушевського відчутні сумні нотки, зв'язані з наступом холодних часів сталінських репресій.

Із 52 відомих листів публікуємо тільки 18, ті, які найбільше передають пульс наукового і культурного життя того часу. Інші листи — повідомлення, переважно побутового характеру, будуть менш цікавими для нашого сучасника.

Всі листи, що подаються, досі не друкovanі. Вони писані рукою Михайла Грушевського і надіслані з Києва.

При деяких листах збереглися конверти. Листи писані на папері різ-

ного формату, частина з них — на листовому папері, деякі — на папері великого формату.

Листи М. Грушевського до М. Возняка не тільки розширюють наше уявлення про видатні постаті української науки, вони вводять нас у плин бурхливого наукового та літературного життя 20-х років.

Листи подаємо за правописом автора, лише в деяких випадках уніфікуючи вживання великої букви та вставляючи відсутні розділові знаки.

М. Гнатюк,

кандидат філологічних наук

№ 1

8./21/X. 1912/р./

Високоповажний пане!

Прошу Вас якнайскоріше віддати решту скрипту збірника філолог.[ічної] секції, котрий редагуєте (твори М. Шашкевича) *, бо тепер друкарня має змогу робити і треба тай в найближчій часі, за кілька тижнів випустити. Прошу рівно ж невдовзі передати мені обіцяні рецензії, статтю для київ[ських] записок і рецензію на книгу Петрова **.

З повагою *М. Грушевський.*

№ 2

8.IX./1/924 р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Я одержав Вашого листа і «знадібки», за котрі дякую. Пришліть і оповідання, і «Терен у нозі» *, і кореспонденцію, яку виберете, все се сподіваюсь розмістити. А перед усім прошу поспішити з статтею «Франко і радикальна партія», і вже час крайній, бо з статей треба книжку починати. Чи не будете мати також фотографій Франка з різних часів? Просив би сфотографувати його могилу — а коли видана, то прислати ілюстрацію.

66 дол. чи одержали? 50 дол. постараюсь Вам прислати з

кінцем жовтня або в падолисті. Бракуючи книжки «України», попрошу нашого бібліотекаря собі занотувати — але дуже трудно їх знайти. Я сам не знаю.

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 3

30.III./1/926 /р./

Високоповажний добродію!

Тиждень тому післали Вам в рахунок гонорару тридцять доларів, а три дні тому прийшли Ваші матеріали про Єфименка і Нечуя *. Вони, розуміється, інтересні — але такого істор. літер. і біографічного матеріалу ми й так занадто багато маємо в порівнянню з нашою можливістю їх друкування: всього 15—20 др. арк. на рік. Тому вони попадають в безконечну чергу і виплачувати під них ми нічого не можемо: гонорарні гроші дістаємо ex post, з великим запізненням і то звичайно невелику частину належного: 15—20 — умови книжного ринку дуже лихі.

Правильно платити і скоро друкувати можемо тільки те, що замовляємо самі відповідно потребі видавництва («Україна» **). А тепер така потреба в статтях про Франка. Прошу написати Ваше ім'я і по-батьку, і адресу, на яку посилати гроші. Писали мені, що займаєтесь його біографією. Може б схотіли написати про Франка і заснування радикальної партії: участь Франка у її заснуванні і першим періоді її — до його виходу? На аркуш такого друку або трошечки більше. Прошу відповісти.

Друге — се вже в площині Академії. Академік Студинський писав, що Ви ладите переписку Франка з Драгомановим ***, листи того і другого. Я взявся б се випустити як том Академії («Комісії Західної України»). Академія, правда, гонорарів не платить, але можна б оплатити працю Вашу з т. зв. «науково-операційних коштів». Коли ж Ви погодитесь пустити її сюди, то прошу написати, коли вже буде готова, скільки аркушів друку, чи буде вступна стаття, якої великості, а я по одержанню постараюсь перевести фінансову сторону. Може й інше листування Франка вдалося б перевести. Прошу написати, що і на який час може бути. З того часу, як тут на столі рукопись, може, починаються для неї якісь можливости.

З повагою *М. Грушевський*.

Високоповажний Михайло Степанович!

Листа Вашого дістав і рішив я так: сими днями пошлемо Вам 50 долярів, се буде Вам в рахунок гонорару від «України» за статтю про Франка і всякий матеріал, що буде по змозі міститись, по друкуванні статті про Франка зробимо обрахунок і пошлемо. А ті 30 долярів, що ми Вам послали в березні, прошу рахувати як осібованне Академії на копіювання листів Франка — Драгоманова. Не знаю, чи вдасться післати Вам ще щось на сю ціль до жовтня (з I.X. новий бюджетний рік), коли вдасться, то пішлемо, але не обіцяю. Прошу ладити сей корпус — передмову не більше 2—3-х аркушів з таким підходом: взаємовідносини Драгоманова — Франка як влучний момент в розвою галицько-українських взаємин і життя Галичини те, що не вміститься у передмову, зможете розробити в статтях до «України», а для академічного тому чи може двох томів (розміром не більше 20—25 арк. кожен) перед усім — корпус їх листів. Маєте час — раніш осені друкувати не можна. Думаю, що не раніш грудня, і то тільки I том. Се буде виданне «Комісії Західної України» Академії, що започатковане фірмою Академії. Восени я постараюсь, крім коштів копіювання, видобути якусь суму для Вас (гонорару як такого Академія не платить).

Для книжки «України», присвяченої Франкові, проф. Студинський обіцяє статтю про Франка у зв'язку з I-им соціалістичним процесом, прошу умовитися з ним так щоб стаття служила по змозі немов продовженням: у вступі оповісти про ті роки, що лежатимуть між статтею проф. Студинського і Вашою темою, розмір 20—28 стор (інок) не більше! Статтю просив би на вересень. Крім статті, як я вже писав, — могло б бути щось з ненадрукованих творів, на 8—10 стор (інок) і збірка листів не більше 16 стор (інок), інтересну не тільки з особистого, але й з громадського погляду.

Матеріали Ваші, прислані досі, буду пропускати по змозі. Бажана фотографія Франка — з молодих літ, часів проце-

су і з р(оку) 1890. Чи Ви дістали що з «України» 1924—5 рр.? Напишіть, то дошлемо.

З щирим поздоровленням, *Михайло Грушевський*.

№ 5

20.VI./1/926 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Писав мені ак(адемік) Студинський, що з грошима, післаними на адресу Ціппера, вийшли труднощі, так що Ви мусіли писати повинність і т. д. От непередвиджена прикрість. Біда з тими заграничними переказами, силкуєшся як краще, а виходить знов зле. Сподіюсь, що Ви їх одержите нарешті. А що до дальшого, обміркуйте з акад(еміком) Студинським, як краще поступати. Я в першу чергу чекаю від Вас статтю про Франка в радикальній партії. Сю статтю конче прошу надіслати нам не дальше серпня, так щоб до кінця серпня я її мав певно. З матеріалами іншими про Франка можете трохи проволікти, досить буде часу, коли я дістану їх у вересні, а кореспонденцію Франка з Драгомановим навіть і в жовтні. Ваш драгоманівський матеріал (листування з галичанами) я пропустив весь, поділивши на 3 пайки, відповідно до їх змісту: полеміка з «Ділом» з приводу австро-руських споминів пішла в «Україну» II — III, фольклорна стаття в «Первіснім громадянстві» *, саме листування в «Україні» IV. Інший матеріал пропускати му по змозі після виходу книжки «України» про Франка. В чернігівському збірнику пускаю листування Глібова **. На осінь замишляю збірник матеріалу «За сто літ» (I 18—1918); просять більше з соціаліст[ичного] руху, коли не дістану від Вас щось таке, то думаю пустити листування Чубинського ***.

З побажанням всього доброго *М. Грушевський*.

7.XI./1/926 /р./

Вельмишановний Михайло Степанович!

Сьогодні посилаємо для Вас через Ціппера * 75 дол. гонорару від Лакизи **. Пятдесят долярів, що хочу послати з ред. «України», чи можна адресувати на Вашу львівську адресу — кажуть, що при теперішнім, доволі твердим курсі золотого, се наче виходить не зле. Чекаю Вашої відповіді, зараз однаково не можна післати, бо ліценція з висилкою на 75 % використана.

В переднім листі я просив прислати мені в перекладі передмову Франка Nieco o sobie samem ¹, 1897. Тепер ще прошу списати мені статейку «Діла» «Смутна проява», з приводу сеї його професії і означить дату «Діла», коли воно вийшло. Чи з кореспонденції Франка або що Вам відомо з його умотивування свого виступу як він умотивував у ЛНВ (Літературно-науковому віснику) 1906, і свою Dichter der Verrates ².

Хочу відомости, чи і коли можете бути готові з першим томом кореспонденції Франка — Драгоманова і якої величини. Се мені треба знати при укладанні видавничого плану Академії на 1927 рік.

Ваш М. Грушевський.

№ 7

21.13./19/26 /р./

Дорогий Михайло Степанович!

З приємністю доношу, що уже перед кількома годинами винесено ухвалу, що всі три нововибрані галицькі академіки мають дістати платню без будь яких умов і застережень, і Академія клопотатиметься, щоб частина платні йшла у валюті. Не потрібно додавати, що як досі, так і далі пильнуватиму Ваших інтересів, скільки лише буде в моїх силах. Сими днями висилаю Вам в рахунок гонорару «України»

¹ «Дещо про самого себе» (пол.).— Упоряд.

² «Поет зради» (нім.).— Упоряд.

і «Сто літ» * 170 доларів — львину пайку остаточної ліцензії «України». Постарайтеся приїхати в листопадову сесію Академії — се буде добре, що Ви зв'яжетеся тісніше з тутешньою науковою працею, може тепер і Ваша праця протікатиме в кращих умовах.

Щиро зичливий *М. Грушевський*.

/P.S./ Як з фотографіями збірника пісень Кондрацького? **

№ 8

30.XI./19/26 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Одержав «Смутну прояву» * і дуже дякую. Коли б ласка, просив би з брошури Франка «Як я став казньонним радикалом» ** кілька виписок, які х (аракте) ризують грані Франка на консолідовані круги львівські. І коли та брошура виїшла? Тут її ніде нема.

А тепер більше дорученнє, коли Вам можливо його виконати. Одному діячеві потрібно матеріал на такі питання:

«1. Коли формально зорганізувалось москвофільство в Галичині і на Закарпатській Україні.

2. Які основні фактори були для цього.

3. Основні пори (радше моменти) москвофільської роботи в період 1848—1868-і до 1914 рр.

4. Деякі постанови з'їздів, що з'ясовують реакційні змагання москвофілів та їх організацію».

Се не дуже прецезійно, але так мені подано на письмі. Чоловік хоче мати матеріал для характеристики. Нам залежить на тім, щоб вдовольнити його прохання. Тому просимо не відмовити. Ви можете зробити се в формі статті, котру потім можна б було і надрукувати або в формі вибірки сирового матеріалу; але чоловіку тому залежить, як бачу на часі, хтів би дістати скоро, видно, що потребує для ілюстрації трохи автентичних текстів — з ухвал з'їздів і всяких офіціальних екзистенцій. Вложеною Вами в се працю постараюсь відповідно компенсувати. Коли б мусіло через се трохи потягтись викінченнє і тому кореспонденції Драгоманова з Франком, то нехай кореспонденція трохи потягнеться (однак небагато надій, що з І. П. *** вже можна

було почати друк), ніж аби Ви відмовилися від сього доручення.

Недавно післали 40 долярів на Вашу львівську адресу, се на видатки (працю «Кореспонденція Франка — Драгоманова», з коштів Академії).

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 9

9.XII./1/926 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Дякую передусім за книжку «Життя і Слова». Поверну, використавши з подякою. Також за дати до присланих фотографій. Щодо матеріалів про москвофільство,— вибачте, що невчас розійшовся з сею пропозицією. Я не уявляв собі Ваших обставин, а нам дуже залежало на тім, щоб вдоволити людину, яка до нас по се звернулась. Ну що ж робити.

З огляду на гостру потребу в грошах, про яку пишете, ми пошлемо завтра Вам 56 або 57 долярів — стільки ще лишилося ліцензії в Академії, а з нової ліцензії, як тільки прийде, постараюсь вислати як мога більше — мабуть при кінці сього місяця.

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 10

23.I./1/927 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Дуже мені жалко, що я досі не міг Вам післати грошей. От уже більше як місяць Академія з дня на день чекає на ліцензію на висилку валюти за кордон, і не може дочекатись, а приватна висилка така трудна, що не маю сумління посилати котрогось співробітника стояти з ночі в черзі на морозі, щоб мати змогу післати 50 долярів (більше не можна єдиній особі того самого місяця післати). Як тільки ліцензія прийде, зараз пошлемо, через книгарню Шевченка.

Тепер ще нагадаю Вам Вашу обіцянку прислати фольклорну статтю про Франка для «Первісного громадянства». За тиждень почнемо віддавати матеріал до друкарні, а хоч се не з перших статей, все ж її треба мати вже тепер, і я прошу з нею поспішитись. Чи дістали книжку «Первісного громадянства»? Сими днями піде до Вас «Науковий збірник, 1926» * з двома Вашими матеріалами, а десь за місяць збірник «За сто літ» з двома Франковими речами. Франкова книжка з Вашою великою статтею вже складається нарешті (тільки недавно одержали кінець статті акад. Студинського).

Ваш *М. Грушевський*.

№ 11

26.II./1927 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Одержав я Вашу статтю про Франка як етнографа, дуже дякую. Про одержанне листування (Франка — Драгоманова) я вже перед тим писав Вам. Посилання коректи розуміється річ можлива (хоч бувають часом капризи в почтових посылках, що вони замість 5 днів ідуть 151). Але, перше, друкарня в слабій фактичній залежності від Академії, і гримасує, а головне — що управа Академії фактично цілком в руках Кримського і Єфремова, котрі в кожній справі, котру я порушую, шукають можливості не закладати відповідно мої пропозиції, а навпаки — обернути проти мого бажання. І тут справу посилання коректи я вдруге поставив і вдруге її полагодили негативно, позавчора («слухняна більшість» завсігди підтримує згаданих диктаторів). Тоді я рішив поспробувати неофіційно: доручив секретареві археографічної комісії Іванцеві * (се швагер Кримського, якого я застав на сій посаді, він розуміється вірно служить йому, але бодай про око мусить робити нібито так, як я кажу, як голова археографічної комісії), щоб послав Вам шпальти від себе по першій коректі, з тим, що Ви будете повертати їх негайно і поки друкарня ламатиме шпальти і правитиме другу тутешню коректу — котру робитиме К. О. Лазаревська **. Ваша коректа має поспіти до дру-

ку і її поправки можуть бути використані при останній ревізії, коли ж вона спізниться, нічого робити — не доводячи друкарню до скарги, треба друкувати за коректою Лазаревської. Отже, завтра мають бути післані Вам перші 2 аркуші. Ви їх якнайскорше поверніть, адресуючи Григорію Антоновичу Іванцеві, Академія наук ул. Королева 54. А я по кількох посилках Вас повідомлю, чи поспівають Ваші коректи на час, чи ні. Іванцеви ж давайте директиви наперед щодо можливих змін в тексті — я йому передам і ту поправку, яку Ви прислали.

Доповнення до біографії Франка пішли — в кінці Вашої статі в збірнику «За сто літ», там же «Терен у нозі». Нову статтю Вашу про Франка, коли здецидується мені прислати, я певен, що випишу до 1.Х., а гроші будемо посилати, як я писав — оскільки не прийде ліцензія — щомісяця по 50 долярів. Ми післали Вам 50 долярів (10 днів тому) я прошу на них негайно прислати квіт, бо то на рахунок Академії — я, здається, написав Вам додому. Зараз по 1.ІІІ пішлемо знову 50 долярів — на сі не треба квіту, бо се на рахунок гонорарів «України». Будьте певні, що я з повною готовністю і приємністю піду на зустріч Вашим бажанням, тільки не завсігди можу здійснити їх, бо стрічаю в своїй роботі і планах занадто багато перешкод, стихійних і умисних, злобних.

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 12

8.IV./1/927 /р./

Дорогий Михайле Степановичу!

Два листи Ваші — з статтею про Олександрова *, листування Франка — Доманицького ** одержав. Розпорядився, щоб 4 аркуші друкували без Вашої коректи і більше Вам не посилали. Доручено нашому кращому коректору читати можливо уважно.

На засіданні історико-філологічного відділу згадав, що Ви не маєте видань Академії. Президія висловила здивоване, ухвалено посилати Вам все і попередні. По якимсь часі постараюсь приготувати так скоро, як тільки зможу. Гроші

пошлють тільки при кінці місяця — змінено порядок висилки,— записують в чергу, і воно випадає за 3—4 тижні, але потім знов пошлемо в початках травня.

Завжди Вам зичливий і служити готовий
М. Грушевський.

P.S. Коли знаєте, напишіть — хто дістає в Галичині видання Академії, мені сього тут не довідатись. Збірник «За століт» вийшов (2 Ваші статті).

№ 13

5.VI./1/926 /р./

Високоповажний Михайле Степановичу!

На превеликий жаль, не можна пересилати Вам гроші в маю: коли пішов переводити наш співробітник, сказали йому, що сього місяця Вам уже пішли гроші від когось іншого, а правило каже, що одна особа і на одну особу може перевести тільки один раз не більше 50 доларів. Тому, щоб не повторилось щось подібне знову, добре було б щоб Ви написали нам иншу адресу (инше ім'я), на котре мусіли б піти гроші. Взагалі пересилання грошей за кордон обставляється все новими труднощами, так що годі їх подолати такому, як я. Але будемо старатися на протязі літа виплатити рахунок — коли пришлетє, як прошу.

Листування Куліша з Білобородовим * отримав. Здається, я писав Вам, що не радше дуже вгризатися в Куліша, а звернути більше уваги на галицьких письменників-соціалістів.

Ваш *Михайло Грушевський.*

№ 14

19.XI./1/927 /р./

Високоповажний Михайло Степанович!

Вчора одержав частину кореспонденції Драгоманов — Франко *, рік 1894. Але здається досі не одержано, принаймні коли я писав — від Вас поправок друкарських до

І частини. Тим часом мені в Академії раз у раз колять очі, що її не можна випустити в світ. Я Вам писав вже про се кілька разів.

Питав я Вас, чи скопіювати Вам «Солдата на ночлеге», текст той запишемо на Ваш рахунок, коли Вам її треба. Під час гостин у нас акад(еміка) Студинського, я говорив проєкт про потребу оброблення силами галицьких учених теми: Залежність української вірші і народної пісні від польських, чесько-словацьких і німецьких віршів XVII — XVIII в. Чи не могли б Ви прийняти участь у сій роботі?

З щирим привітом *М. Грушевський*.

/P. S./ Прошу відписати негайно.

№ 15

21.III./1/928 /p./

Дорогий Михайло Степанович!

Одержав Ваше «З початків...» *, дам до наукового збірника за рік 1928, як собі бажаєте. Незадовго приступимо до нього.

Щодо листування Франка і Драгоманова, то Академія далі не дає нам зволікати його випуску. З огляду, що Ви не можете самі зробити виказу помилок, прийдеться вибирати тут важніші помилки, які замінюють сенс, будуть виказані. В передмові ми пояснимо їх «обставинами від нас незалежними»: дефектами тутешньої техніки і неможливістю післати Вам коректу.

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 16

10.XI./1/929 /p./

Дорогий Михайло Степанович!

Дістав Вашого листа й дуже прошу якнайскорше виготовити і прислати такі знимки, як Ви пишете, я їх знаю, вони зовсім задовольняють. Прошу собі не брати занадто тяжко

того 5-літнього плану, вперше в загальних рисах охарактеризувати свої плани занять. Привести реферат на сесію — се також не обов'язково, але як я писав і приїхати теж не обов'язково, якщо обставини не сприяють сій хвилі: що воно не завсігди легко, се відомо і береться під увагу. Але прикро чути, що обставини Вашої праці такі несприятливі.

З щирим привітом *М. Грушевський*.

№ 17

12.XI./19/30 /р./

Дорогий колего!

Вибачайте, що довго не відписував, була вхопилася мене така грипа, після котрої я досі ще не зовсім здоров. Найбільше неприємне в Вашім листі, що Ви не дістаєте правильно «України». Ми з жалем бачимо, що з того часу як висилка її за кордон відійшла до періодичного сектору, наші найближчі співробітники не дістають правильного журналу, і се розуміється дуже шкодить самому йому. Просимо, тим часом, написати на адресу редакції, яких випусків Вам бракує, то я скажу тим часом вислати Вам з редакційних, а на рік наступний, як будемо живі, може знайдемо більш вдовольняючий виказ експедиції.

Видання «Українського Наукового товариства в Києві» * належить на жаль, до найбільших рідкістей у Києві, я здається се Вам свого часу писав. Мусів би хтось взяти на себе спеціальне завдання — слідити за ним у антикварів. Я станом здоров'я рідко по них ходжу. Гроші, Вами згадані,— се мабуть зворот видатків за знимки з рукописів Кондрацького, післані Вам літом від нас.

З побажанням всього доброго *М. Грушевський*.

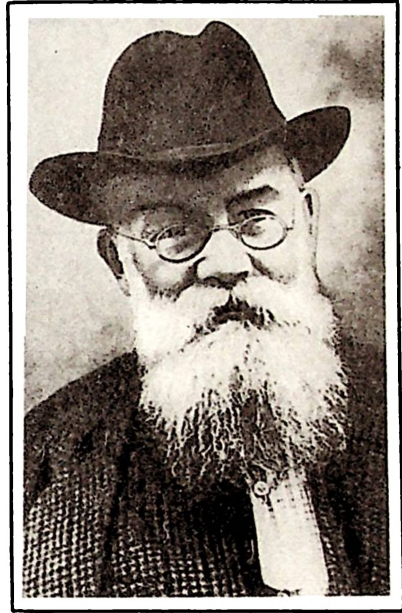
Дорогий Михайло Степанович!

Передусім здоровлю Вас з Новим роком і бажаю Вам всього доброго. Далі — дякую за прекрасну віршу про Ганну Іванівну — пропушу її якнайскоріше. Автор, мабуть, був поляк, що старався потрапити під українське. Що ми тепер найбільше бажали б від Вас се статтю для збірника «Західна Україна» * — з новішого галицького, буковинського або закарпатського життя: соціального, культурного чи літературного нових часів — останніх десятиліть ХІХ або ХХ століття — особливо доби воєнної або повоєнної. Зробило би се приємність і прислугу. Для листування Олени Пчілки теж постараюсь знайти місце, присилайте. Але се менш актуальне: більший попит на Франка, Драгоманова, галицьких радикалів і соціалістів. Видавничі можливості сильно зменшились за 1930 рік; чи збільшаться вони чи ще зменшаться в 1931 році, в сій хвилі не можна передбачити. Маємо надію, що «Україна» і «За сто літ» в 1931 році будуть виходити, але з 1931 р. лишились такі великі останки, що майже заповняють сподівання 1931 р. Пишу се в пояснення моєї обережності в яких-небудь обіцянках. Хоч як ми раді Вашому співробітництву, ліцензій на автуру зменшено дуже.

Ваш *М. Грушевський.*

Розділ IV

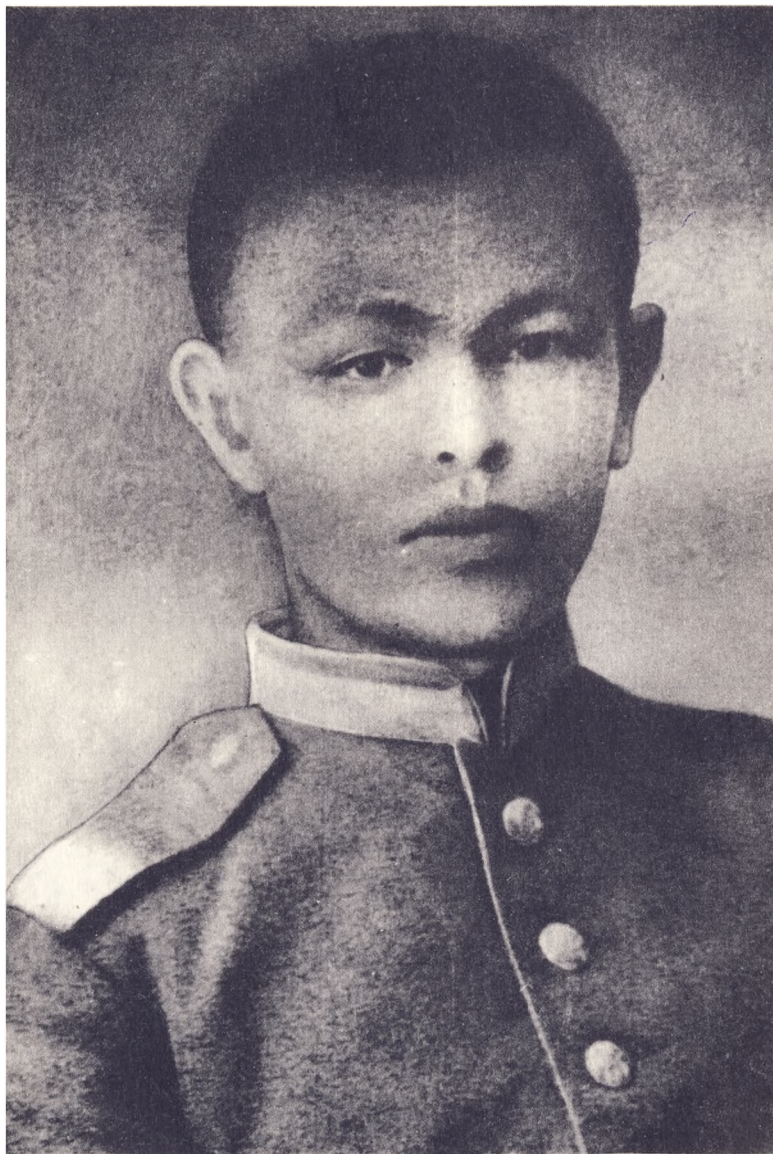
Митро-
на Віки

208

*Я хочу... жити,
щоб працювати,
страждати і боротись
разом із вами.*

М. Трушевський

Михайлик Грушевський в роки дитинства
на Північному Кавказі.
Фото не пізніше 1879—1880 рр.

Батько майбутнього автора «Історії України-Руси», інспектор народних училищ Сергій Федорович Грушевський походив із давньої, але бідної родини священиків Грушів, пізніше Грушевських, що проживали в Чигиринському повіті на Київщині (нині Черкаська область).

Глафіра Захарівна Опокова — мати Михайла Грушевського — також походила з родини священиків, які з діда-прадіда селилися на землях південно-західної Київщини.

Місто Холм (тепер Хелм, Польща). Тут у будинку духовної семінарії 29 вересня 1866 року народився М. С. Грушевський.

Університет св. Володимира в Києві, де на історико-філологічному факультеті в 1886—1890 рр. навчався М. Грушевський.

Ганна Сергіївна Грушевська (сестра М. Грушевського)
в роки ранньої юності.

Михайло Грушевський в період публікацій
його перших оповідань.

Ще будучи студентом, М. Грушевський виділявся серед своїх ровесників. Його довга борода і високе чоло надавали йому зрілого, інтелігентного вигляду, через це викладачі й студенти називали Грушевського «бородою святого Онуфрія». Фотопортрет (не пізніше 1890 р.) вперше надруковано в кн.: Грушевський М. Про українську мову і українську школу.— 2-ге вид. К., 1913.

Сімейне фото Грушевських на Кавказі. *Перший ряд:* Михайло, Сергій Федорович (батько), Олександр (молодший брат, пізніше відомий критик української літератури). *Другий ряд:* Глафіра Захарівна (мати), Ганна (сестра). *Фото не пізніше 1889 року.*

Фото 1894 року, коли молодий професор М. Грушевський переїхав до Львова. З того часу цілих 20 літ — до першої світової війни — він викладав у стінах старого Львівського університету.

Будинок М. Грушевського у Львові (зараз музей І. Франка). На передньому плані його донька Катерина, 1900 року народження.

Молоде подружжя: Марія Грушевська (дівоче — Вояковська)
та Михайло Грушевський.

Михайло Грушевський та Іван Франко серед представників західноукраїнської інтелігенції у Львові в 1898 році. Сидять у першому ряду: Михайло Павлик, Євгенія Ярошинська, Наталія Кобринська, Ольга Кобилянська, Данило Лепкий (Марко Мурава), Андрій Чайковський, Кость Панківський. Стоять у другому ряду: Іван Копач, Володимир Гнатюк, Осип Маковей, Михайло Грушевський, Іван Франко, Олександр Колесса, Богдан Лепкий. Стоять у третьому ряду: Іван Петрушевич, Філарет Колесса, Йосиф Кишакевич, Іван Труш, Денис Лукіянович, Микола Івасюк.

М. Грушевський
1901.

М. Грушевський. Фото 1901 року.

Етнограф Федір Вовк, Михайло Грушевський та Іван Франко (сидять у першому ряду, середина) серед викладачів і студентів українських наукових курсів у Львові. Фото 1904 року.

У 1898 році М. Грушевський витратив велику суму власних грошей, щоб придбати нову простору будівлю для наукового Товариства імені Т. Г. Шевченка (НТШ) у Львові.

Між 1905—1914 роками М. Грушевський постійно закликав до розширення шкільної освіти на Наддніпрянській Україні. *На фото:* обкладинка до кн.: Грушевський М. Про українську мову і українську школу.— К., 1913.

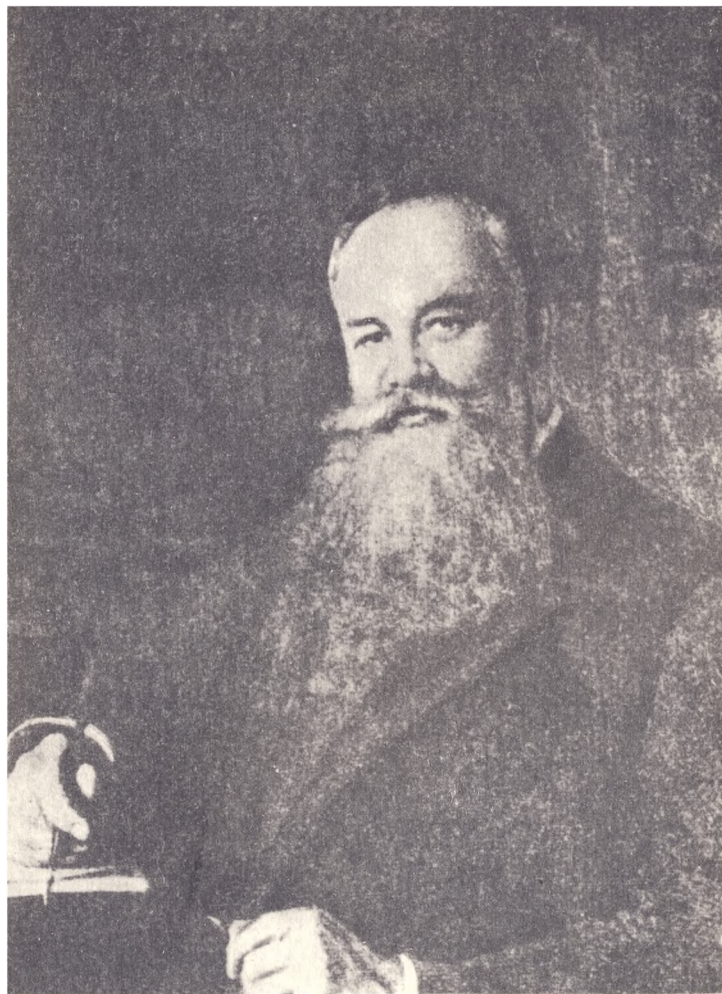
На фото стоять: Олександр Сергійович Грушевський (брат), Ганна Сергіївна Шамрай (по чоловікові, сестра), Михайло Сергійович Грушевський, Марія Силвестрівна Грушевська (дружина). Сидять: Сергій і Ольга Шамрай (племянники), Катерина Грушевська (дочка), Глафіра Захарівна Грушевська (мати). Фото не пізніше 1906—1907 років.

Глорія України

Анатолий Михайло
Грушевський.

В 1920 році М. Грушевський видав для потреб рідної школи та української просвіти популярно написану «Історію України», що виконувала функції підручника.

Портрет професора історії Михайла
Грушевського, виконаний художником Фотієм
Красицьким.
Олія, Львів, 1907 рік.

Елегантний костюм і білосніжна селянська вишиванка — таке поєднання могло б здатися дивним для західноєвропейця, але воно влучно характеризує прогресивну діяльність і просвітницький напрямок національного українського руху на початку ХХ століття, коли й був зроблений у 1911 році в Львові цей фотопортрет М. Грушевського.

Михайло Грушевський успадкував від свого батька велику бібліотеку і постійно її збагачував сам.
На фото (не пізніше 1913 року): домашній кабінет М. Грушевського у Львові.

Т. LXXXIII.

Р. 1906 III. III.

Рис XVII.

**ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА**

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСЬЯЧЕНА ПЕРЕДОВСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИ, ФІЛОЛОГІЇ І ЕТНОГРАФІЇ,

журналъ и Листы на двѣ стороны для редакціи

НИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN

DER ŒVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE

DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE.

Beiblatt von

MICHAEL HRUSEVSKYJ.

т. LXXXIII.

1906, III B.

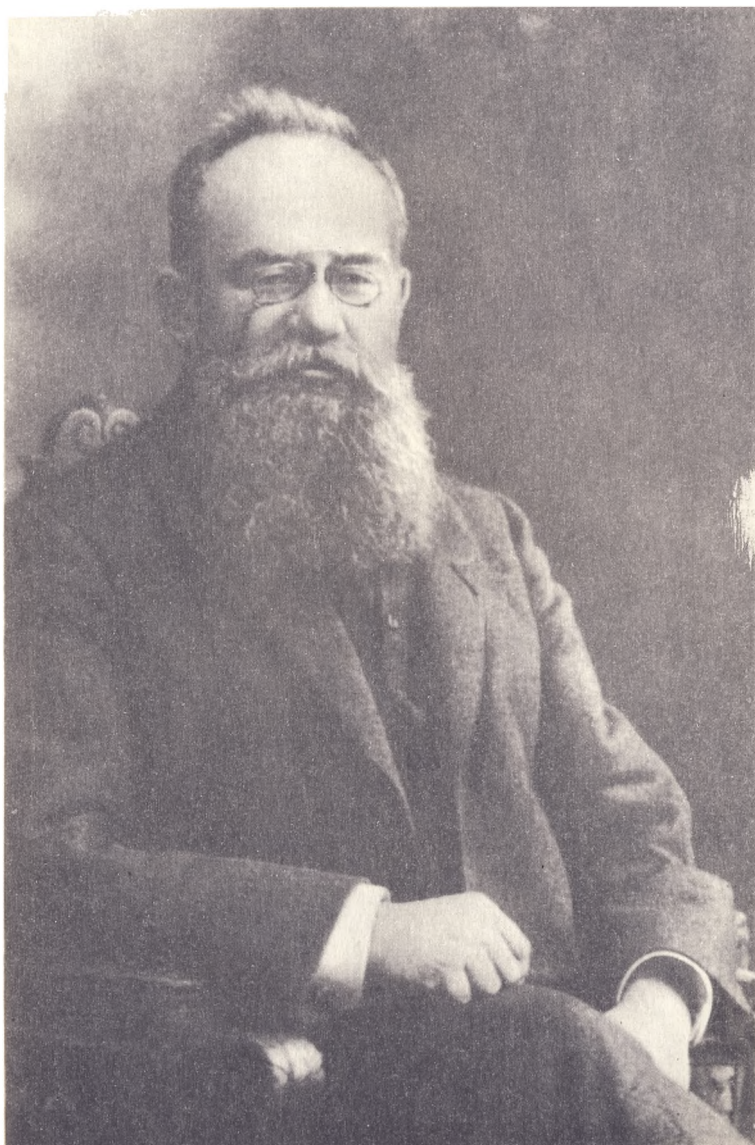
XVII Jahrgang.

Verlag des **Накладом Наукового Товариства імені Шевченка.**

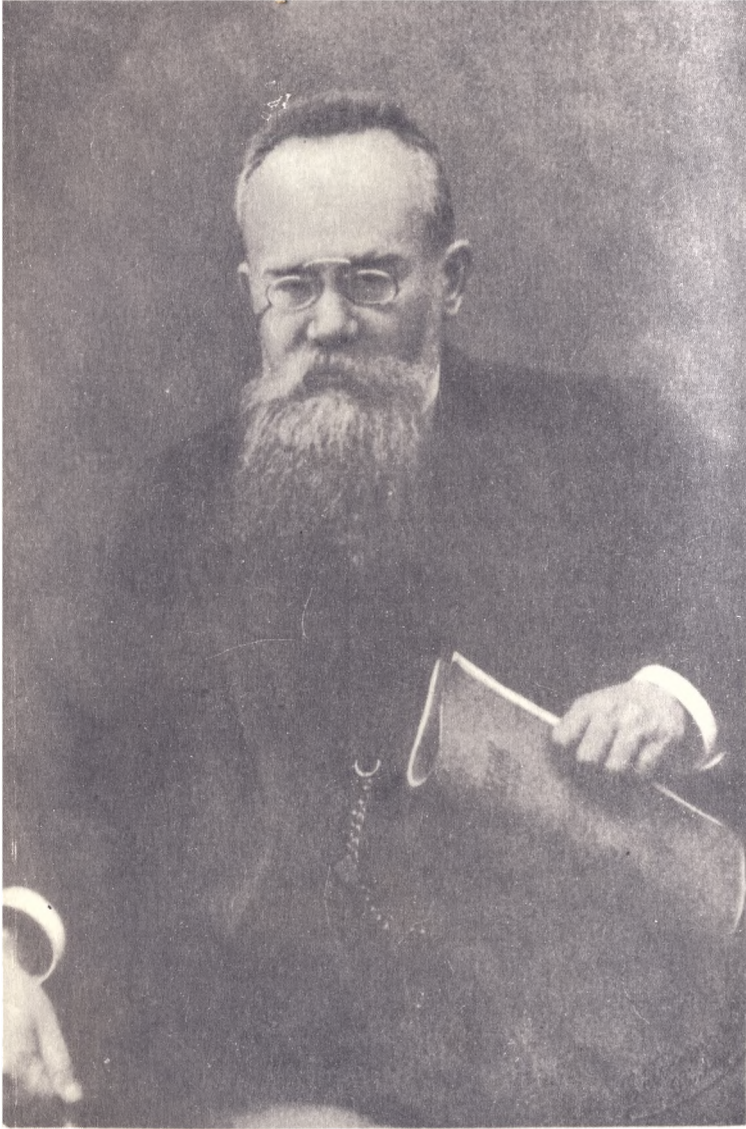
und **З друкарні Наукового Товариства імені Шевченка**
in **в друкарні Н. Грушевського.**

——*—* **Вильна 1907 г. н. 4** *—*—*—*

У 1895 році М. Грушевський приймає редакторство «Записок наукового Товариства імені Шевченка». За неповні двадцять років він відредагував 112 томів «Записок...» (понад 40 тисяч сторінок друку) — розвідок на різноманітні українськомовні теми, вміщуючи майже в кожному випуску свої статті, огляди, рецензії тощо. «ЗНТШ» розповсюджувалися не тільки серед українців, але й надходили до бібліотек, університетів та академій Європи, Америки й навіть Австралії. Це було перше українське видання, яке звернуло на Україну увагу всього наукового світу. *На фото:* обкладинка одного з випусків «Записок наукового Товариства імені Шевченка» за 1908 рік.

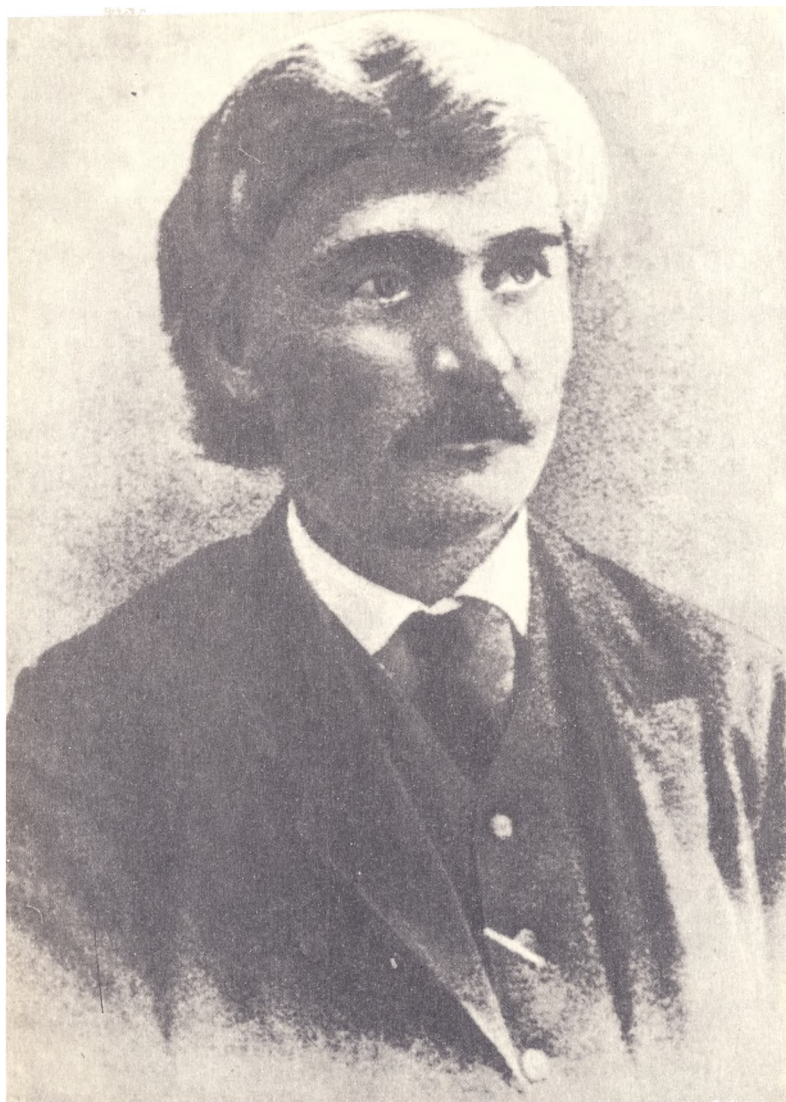
М. Грушевський. Фото не пізніше 1914 року.

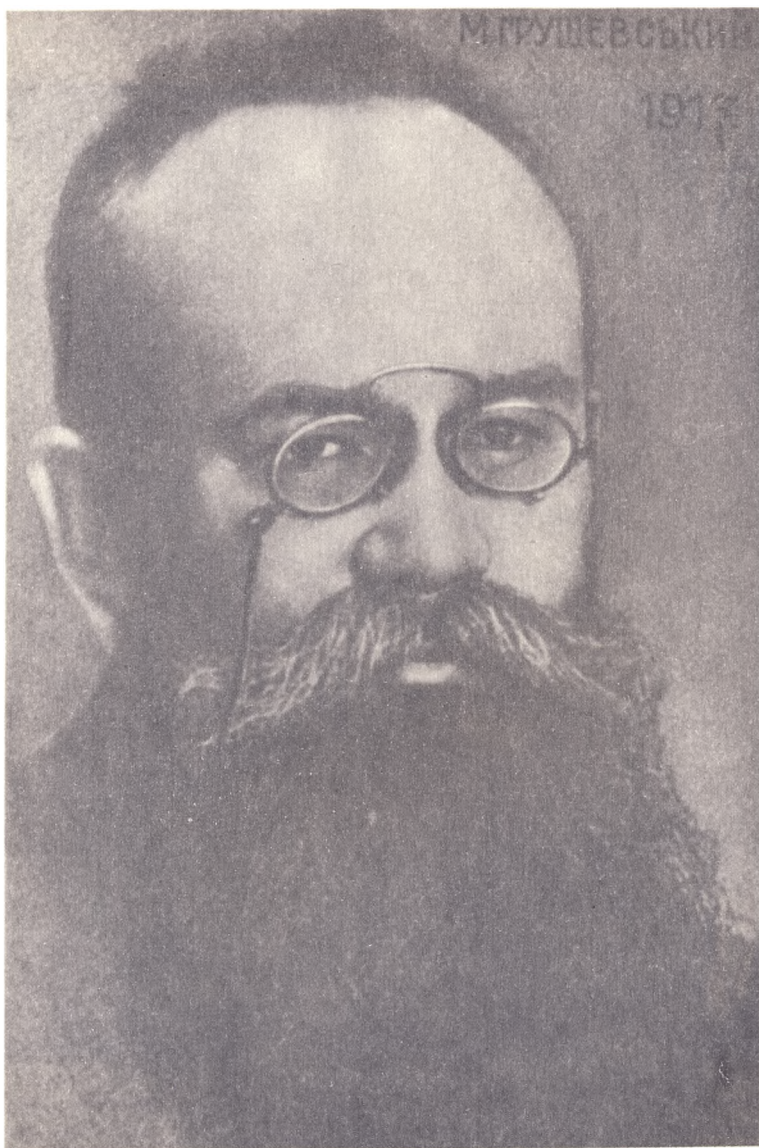
М. Грушевський. *Не дагований фотопортрет.*

М. Грушевський. Фото не пізніше 1916—1917 років.

Вдячну пам'ять про свого університетського вчителя, відомого українського історика Володимира Антоновича М. Грушевський зберіг на все своє життя. *На фото: В. Б. Антонович.*

Михайло Грушевський на початку 1917 року.

Після вибуху Лютневої революції 1917 року М. Грушевський був негайно обраний головою Української Центральної Ради і зразу ж повернувся з Москви до Києва, де його палко й велелюдно вітали. *На фото:* виступ М. Грушевського перед 100-тисячним мітингом у Києві. Березень 1917 року.

Проголошення Першого Універсалу Центральної Ради до народів України після молебня на Софійському майдані. Універсал зачитує Володимир Винниченко, ліворуч від нього стоїть Михайло Грушевський. Київ, 10 червня 1917 року.

М. Грушевський як голова Центральної Ради (1917—1918 рр.) та президент Української Народної Республіки (1918 рік). Фотографія невідомого походження, але саме вона стала офіційним портретом глави Української держави.

Українська Демократична Республіка. УНІВЕРСАЛ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ.

Народ Український і всі народи України! Тисяка і трудна година вела нас до цього універсалу Республіки. На шляху в столицю іде мільйони і кришав боротьба.

Центрального правителства нема, і по державі ширяться безвласть, бешкет і руйнація. Наш край так само в небезпеці. Без влади думки, єдиної, народної України теж може упасти у безлюдні усобиці, різні, занепаду.

Надходь українським та права, щоб усі борючись Українська Центральна Рада розували всі Республікою. Не однією до стійкою на шляху з була. Республіка стала фактичною владою, творитиме, Український Центральний Універсал.

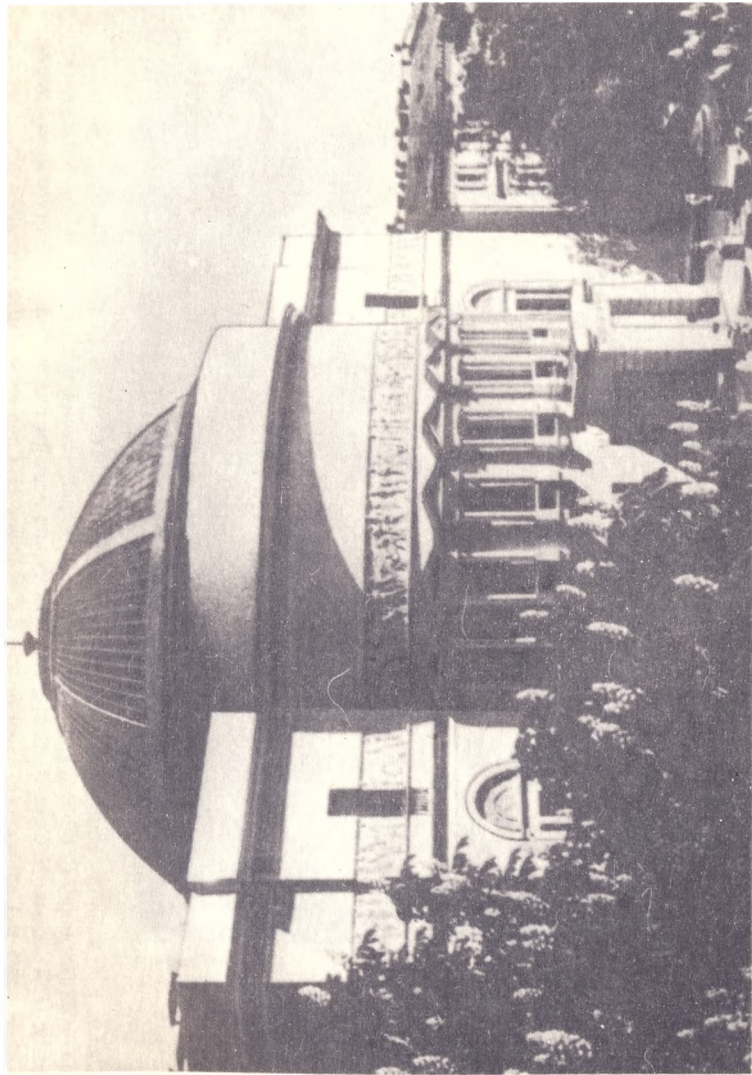
Між нами сила і воля, ми і революції не Оповідь до те в більшість Українцям, вівши, Катерининським.

Останнє означення частин Куршани, Хмельницького населення у родині.

Важко не громадянство Республіки історично українці, манастирів, лишилося всім Українська Центральна Рада виробити з народом всіма землями, вільними, вільними, республіки.

Склад 1-го кабінету генеральних секретарів Української Центральної Ради. Сидять у першому ряду: С. Пеллюра, С. Єфремов, В. Винниченко, Х. Барановський, І. Стещенко. Стоять у другому ряду: П. Христюк, Н. Стасюк, Б. Мартос. Зверху над першим рядом (на тлі темного кола) портрет В. Садовського. Праворуч угорі портрет М. Грушевського. Київ, 1917 рік.

Будинок у Києві по вулиці Володимирській, де в 1917—1918 роках засідала
Українська Центральна Рада.

М. Грушевський. Фото 1917 року.

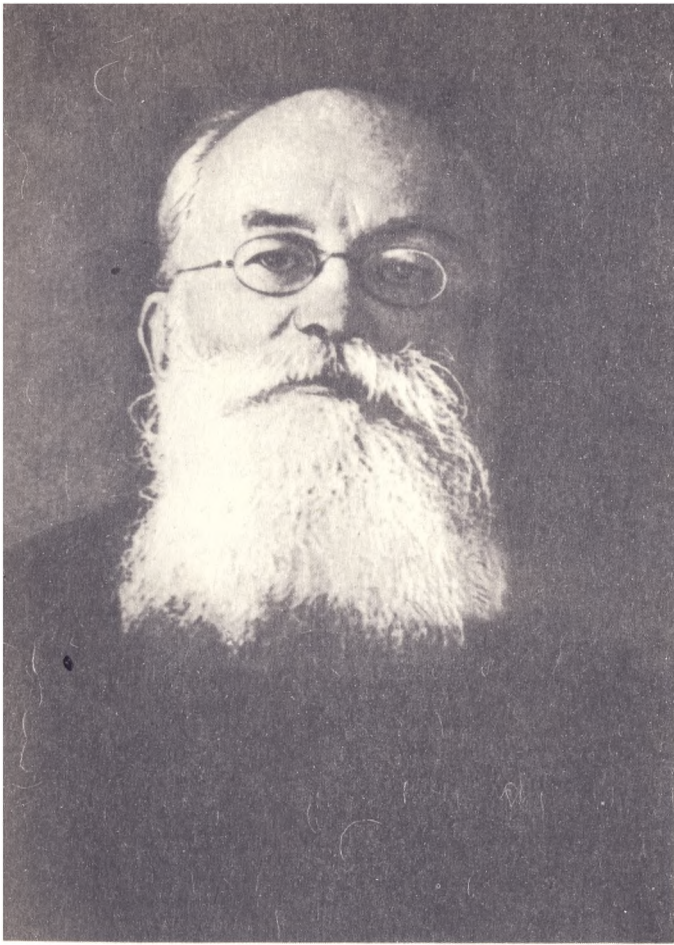

Українські січові стрільці складають зброю представникам уряду гетьмана П. Скоропадського. Професор М. Грушевський (на фото *леворуч*) — свідок цієї сумної події. Київ, 1 травня 1918 року.

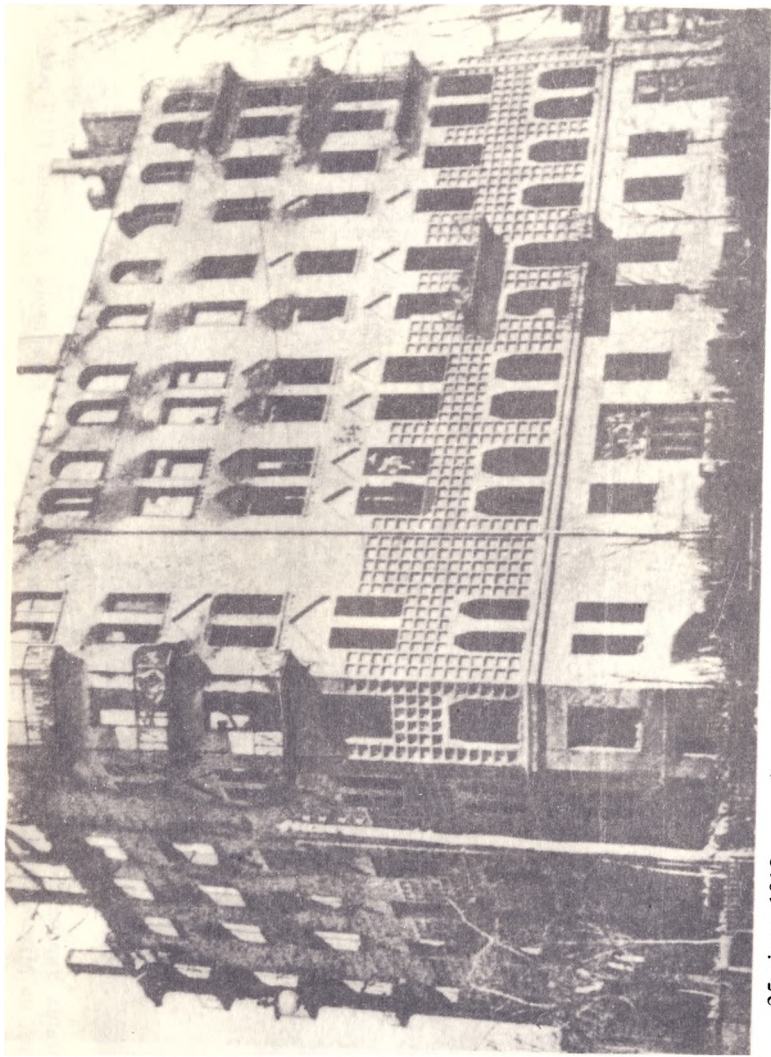

Академія мистецтв України була заснована в часи Центральної Ради, Академія наук — за гетьманату. На фото Оргкомітет і члени Української Академії мистецтв. Сидять у першому ряду: художник А. Маневич, художник О. Мурашко, художник Ф. Кричевський, історик М. Грушевський, літературознавець І. Стещенко, художник М. Бурачек. Стоять у другому ряду: графік Г. Нарбут, художник і архітектор В. Кричевський, художник М. Бойчук.

Фото зроблено на тлі картин В. Кричевського. Київ, 5 грудня 1917 року.

Думи Михайла Грушевського.
Київ, 1918 рік.

25 січня 1918 року більшовики запальними снарядами свідомо зруйнували фамільний будинок М. Грушевського в Києві.

Делегация Української партії соціалістів-революціонерів, очолювана М. Грушевським (Другий на фоті), на Міжнародній соціалістичній конференції в Люцерні. Швейцарія, 2 серпня 1919 року.

Чимало книг Михайла Грушевського оформив його добрий приятель, відомий український художник Василь Кричевський.

Учасники Міжнародної соціалістичної конференції в Люцерні (1919 рік). Зліва направо: Д. Ісавич,
Б. Матюшенко, М. Грушевський, П. Дідушок.

Перше, що людям кидалося у вічі в момент їх знайомства з Михайлом Грушевським,— його теплий глибокий погляд і усміхнені вуста. *Не датований фотопортрет.*

ВСЕУКРАЇНСЬКА АКАДЕМІЯ НАУК
ACADEMIE DES SCIENCES D'UKRAINE SECTION HISTORIQUE

111, Ukraine, rue de l'Université de France, de l'Ukraine
111, rue de l'Université de M. N. Hruschewsky, professeur à l'Université

УКРАЇНА

НАУКОВИЙ ДВОХМІСЯЧНИК УКРАЇНОЗНАВСТВА

ОРГАН ІСТОРИЧНОЇ СЕКЦІЇ АКАДЕМІЇ

111, Ukraine, rue de l'Université de France, de l'Ukraine

111, rue de l'Université de M. N. Hruschewsky, professeur à l'Université

РЕДАКТОР: М. ГРУШЕВСЬКИЙ

Під редакцією редакції Академії наук і професора М. Грушевського в академії
Д. Антонович, С. Барановський, М. Боднар, О. Гуржій, О. Гуржійський, В. Данилюк,
С. Кірило, А. Крижановський, М. Малавський, В. Митрофановський, О. Митрофановський,
М. Пилип, М. Пилип, С. Савицький, О. Савицький, К. Ступницький,
Г. Тарасовський, М. Тарасовський, В. Щербак та інші.

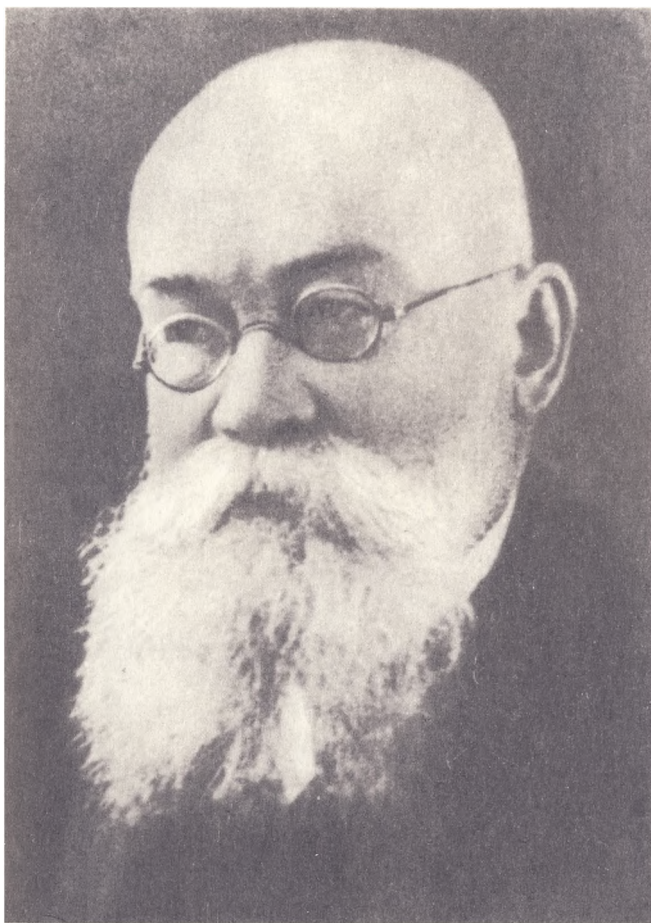
1925
книга 3

КНІВ
№ 15

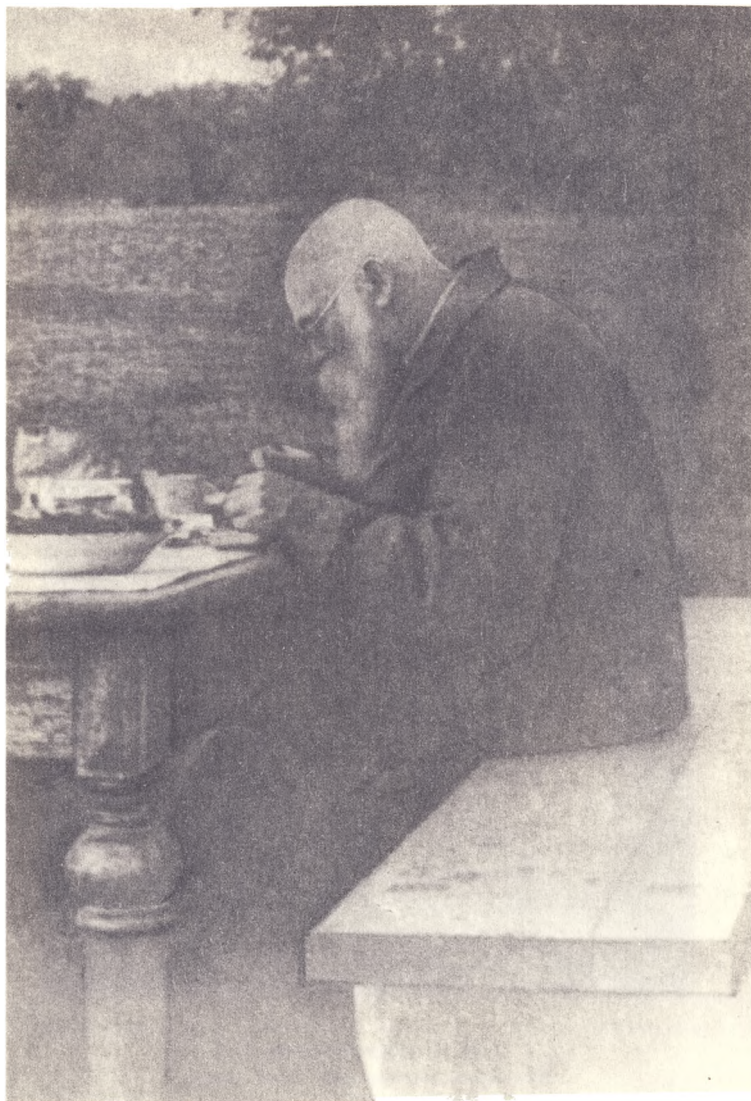
Загального числа
книга 12

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ

Повернувшись із еміграції в 1924 році, М. Грушевський негайно відновив і очолив видання дуже важливого журналу з питань українознавства «Україна», яке тривало до 1932 року.

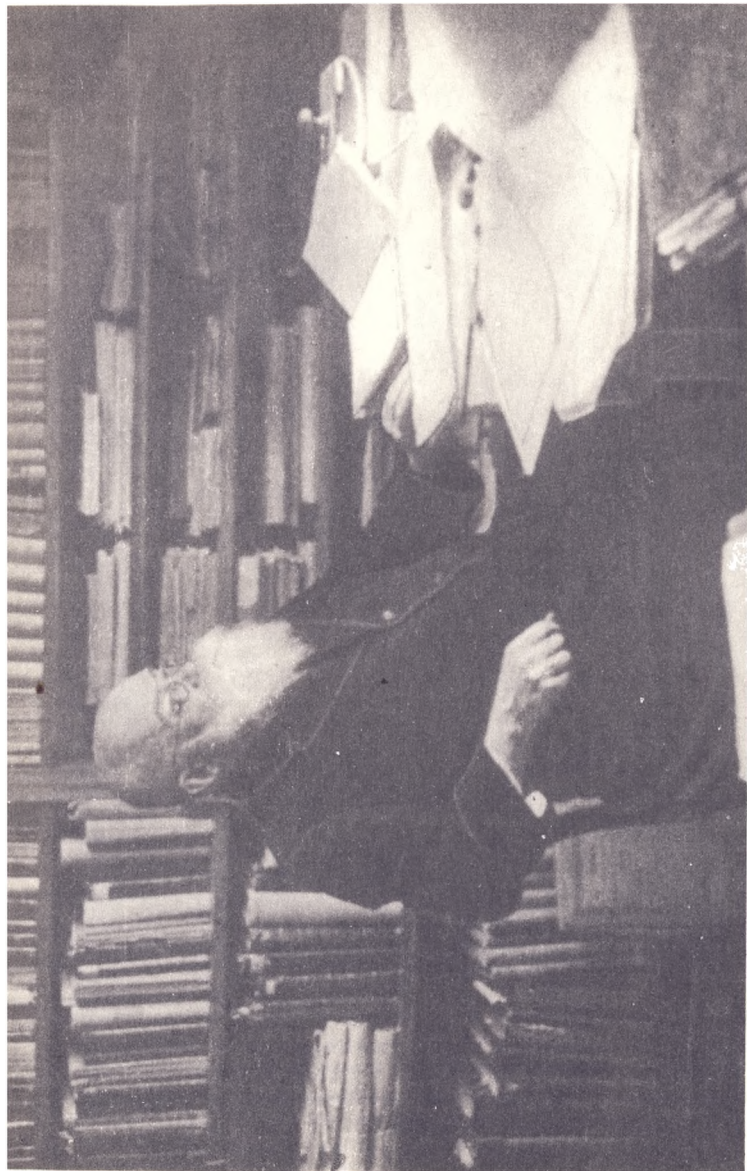
М. С. Грушевський.
Ювілейна фотографія 1926 року.

У рідкісні хвилини перебування на природі Михайло Сергійович Грушевський на якусь мить забував про більшовицькі цькування і фари-сейство. Любительська фотокамера зафіксувала селянський обід пат-ріарха української історії. *Фото 1927—1928 років.*

Фотопортрет Катерини Грушевської (1900—1944 рр.), українського фольклориста, соціолога й перекладача, дочки, друга і помічниці Михайла Грушевського. Репресована в 1939 році. Реабілітована посмертно в 1959 році. *Фото зроблено наприкінці 1920-х.*

М. С. Грушевський за роботою в своєму домашньому кабінеті. Київ. Фото 1929-1930 років.

Літературно-Науковий Вісник

Український літературно-науковий місячник.

Видання і адміністрація
Львівський будинок
Львів, ул. Чарнецького 20.

Видання і контора
Львівський будинок
Львів, М. Герцена 25.

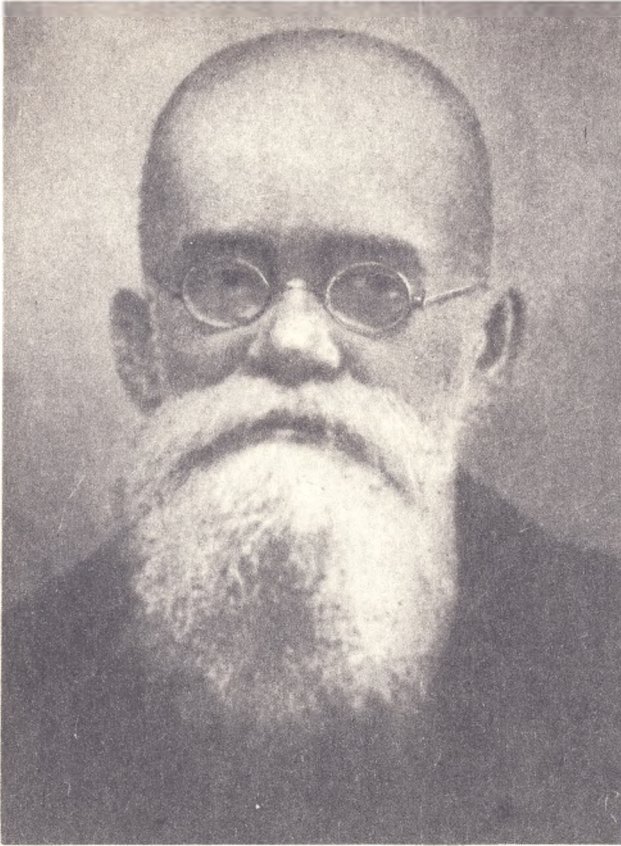
Виславицький Іван Дмитрович

Мислючи сьогодні про нашу державу в Україні, сьогодні (2000
рр., майже) і вважав, вважав, що це була і була
сильніша держава, як і в Україні після війни в де-
ржаві, згодом це було навіть більше. Але і наслідком це все
сьогодні зрозуміло?

Концепція М.В. надійшла на ідеї наших сучасників; зрозуміли
серед них не тільки українці — були і інші історичні діячі
Тоді ситуація була ще іншою для нас, саме роздуми
до Жашкова, а далі роздуми до Львова, і знову роздуми
Жашкова (Дитини, Орля, Фелдман).

Народом відомо і тому відомо
М.В.В.

Фотокопія листа Михайла Грушевського до Івана Франка, написаного на бланку «Літературно-наукового вісника» в квітні 1907 року.

1931 рік. М. Грушевський був майже сліпий, висланий із рідного Києва, але продовжував широку дослідницьку і наукову роботу, незважаючи на те, що його вже не друкували.

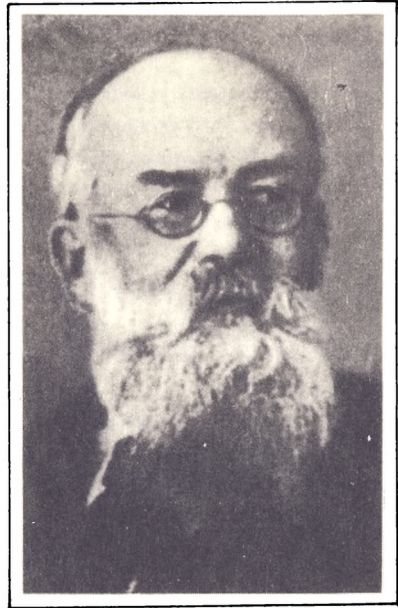
25 листопада 1934 року великий українець і великий гуманіст Михайло Сергійович Грушевський при загадкових обставинах помер у Кисловодську, а 29 листопада його тіло поховали на Байковому цвинтарі в Києві. *На фото:* пам'ятник, встановлений на могилі М. С. Грушевського восени 1936 року.
Скульптор Іван Макогон, архітектор Василь Кричевський.

Сьогодні ім'я Михайла Грушевського носять школи, бібліотеки, вулиці, інститути, наукові премії, видавничі фонди в різних куточках світу. *На фото: Скульптурна постать М. С. Грушевського. Автор — молодий український скульптор Володимир Смирнов. Київ, 1990 рік.*

Розділ V

Великий
Українець

708

*Чужино! Чужино!
Не заміниш мені
України.*

(Із української пісні)

«СПРАВА ПРО ВИСИЛКИ ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКОГО»

В «Автобіографії» М. Грушевського подані доволі короткі відомості про його арешт у Києві в 1914 році. У київському часописі «Нова Рада» від 23 березня 1917 року (ч. 3) з'явилася важлива вістка про арешт і заслання М. Грушевського до Сибірска. Ця інформація дає можливість точніше відтворити хронологію арешту і заслання його російською владою.

Правопис і лексика подаються без жодних змін.

«В канцелярії київського губернатора, серед інших паперів знайдено:

«ДЪЛО О ВЫСЫЛКЪ ПРОФЕСОРА ЛЬВОВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА М. С. ГРУШЕВСКАГО ВЪ ТОМСКУЮ ГУБ.— № 227».

В справі цій знаходиться виключно розпорядження про арешт і висилку проф. М. С. Грушевського. В справі з щось 10 ремарків б. начальника жандармського управління полковника Шределя до губернатора у яких він між іншим пише:

«30 августа 1914 р. б. київський і волинський генерал губернатор запропонував мені слідкувати («установить наблюдение») за професором львівського університету, який має приїхати до Київа, щоб його арештувати і вислати. У кінці минулого ноября було встановлено («что названный Грушевский»), що М. Грушевський прибув до Київа і 28 ноября його арештовано».

Після місяця полковник Шредель прохає губернатора задержати під арештом професора, щоб дати спомогу переглянути величезну переписку на українській мові.

7 февраля 1915 р. полковник Шредель знов пише рапорт:

«З приводу «серьезной и опасной» для Росії діяльності професора Грушевського, яка звязана з численими городами, не треба йому дозволяти їхати до Томску по проходному свідотству».

Нарешті симбірський губернатор пише до київського губернатора:

«22 февраля в г. Симбірськ приїхав з городовим київської гор. поліції проф. львовського університету М. С. Грушевський. Не маючи ніяких розпоряджень від міністерства вищезгаданої особи прошу ваше превосходительство сповістити мене: звідкіля, при яких умовах, за що власне вислано Грушевського в г. Симбірск, а также якому підлягає він догляду».

Київський губернатор сповістив симбірського губернатора, що проф. М. Грушевського вислано з нападу телеграми тов. Міністра внутрішніх справ Джуньковського.

Далі — ще переписка штаба київської військової пиручи (округи.— *Упоряд.*) при начальниках округи Бухгольцеві і Ходоровичові *.

Справа жандармів і агентурні відомості знаходяться в архіві жандармського управління, який тепер переглядають».

Марко Антонович *

«СПРАВА ГРУШЕВСЬКОГО» **

(Закінчення)

8.

Президія ц. к. Дирекції поліції.

Л: 2612/пр.

Львів, 27 червня 1916.

Президія ц. к. Намісництва

в

Б я л і

Згідно з розпорядженням від 20 квітня 1916 Л: 4970/пр. додаю копію карного розслідування проти проф. тут. університету Михайла Грушевського.

Ц. к. Радник уряду і Директор поліції:

Райнлендер м. п.

9.

до 20640-16

М. І.

К о п і я.

Вчена рада ц. к. Львівського університету ¹.

Л: 54/пр. ех 1915/16.

Львів, 10 квітня 1916.

До

ц. к. Намісництва галицького

в

Б я л і

¹ Доказом темпів дії львівської поліції може бути те, що документи з 10 квітня 1916 року, які директор поліції Райнлендер отримав 20 квітня, він пересилає Намісництву 27 червня.

Вчена рада ц. к. Львівського університету на засіданні 31 березня 1916 р. ухвалила:²

1. а) розпочати проти п. д-ра Михайла Грушевського, ц. к. професора Львівського університету, дисциплінарне розслідування з приводу, що він на початку 1915³, не отримавши відпустки, самовільно поїхав до Росії, де і зараз перебуває, з тим добровільно і без достатнього виправдання полишив виконання своїх службових обов'язків, і

1. а) тимчасово позбавити п. проф. д-ра Михайла Грушевського його посади професора університету і утримати його службову платню на час аж до закінчення дисциплінарного розслідування, а далі

2) розпочати проти п. проф. д-ра Михайла Грушевського дисциплінарне розслідування з приводу його неприязної для австрійської держави публіцистичної діяльності під час війни в російському журналі «Речь»⁴.

Обґрунтування.

До 1. Згідно з зізнаннями професора д-ра Кирила Студинського, що запротокольовано 14 березня ц. р., проф. д-р Михайло Грушевський до грудня 1914 р.⁵ перебував у кордонах австро-угорської монархії, наступного ж [року] виїхав з родиною до Росії. «Наскільки мені відомо, — свідчив проф. д-р Кирило Студинський, — до виїзду його спонукала погроза втрати маєтку, бо в той час російський уряд видав указ, згідно з яким російські громадяни (проф. Грушевський до того не змінив російського підданства)⁶ втра-

² Від самого приїзду М. Грушевського у Львів (1894 р.) між ним і польською частиною професорів університету проходили гострі сутички. Почалося з того, що декан Твардовський «на засіданні відділу філософського факультету не дозволив проф. Грушевському говорити українською мовою». Справи загострилися, коли українські студенти у Львові почали боротьбу за окремий університет. Ясно, що М. Грушевський у цій боротьбі також відіграв визначну, хоч і неофіційну роль порадника студентів, однак це ще збільшило ненависть польських професорів до Грушевського. Тепер вони використали нагоду, щоб поспробувати довести «зраду» українців в особі одного з їхніх провідників.

³ Грушевський виїхав з Галичини влітку 1914 р., а 1915 р. він уже давно перебував у Росії на засланні.

⁴ Натяк на шовіністичний випадок «Кур'єра львівського» (16.XI.1915) проти М. Грушевського.

⁵ Цікаво, що й К. Студинський не був поінформований про виїзд М. Грушевського і відносить його до грудня 1914 р. До речі, К. Студинський намагався з усіх сил виправдати вчинок М. Грушевського, як бачимо з дальшої цитати його свідчення.

⁶ У цій справі австро-угорський уряд постійно чинив тиск на Грушевського, а той пізніше викручувався від прийняття громадянства Австро-Угорщини.

чали маєтність на користь російської скарбниці, якщо вони за шість тижнів від опублікування указу не повернулися до Росії.

Як з цього випливає, проф. д-р Грушевський добровільно полишив виконання своїх службових обов'язків. Вірогідний мотив, який д-р Студинський подає, не позбавляє відповідальності проф. д-ра Грушевського за його крок, бо необхідність врегулювання пильних маєткових справ може бути щонайбільше мотивом для прохання відпустки, але ніколи не виправдовує самовільного побищення службових обов'язків. Тож проф. д-р Грушевський, не потурбувавшись у службовому порядку щодо відпустки, самовільно виїхав до Росії і не захотів виконувати обов'язки професора університету, допустив свідоме порушення своїх безпосередніх службових обов'язків, так що порушення дисциплінарного процесу цілком обгрунтовано.

Ухвалене в пункт 1. б) рішення, стосовно посади й платні опирається на положення декр. надв. від 17 травня 1892, том 56, стор. 117 зб. у. пол., тому що представлене вище порушення службових обов'язків може потягнути за собою звільнення з посади, а в усіх подібних випадках мусить бути ухвалене згідно з тим декретом рішення стосовно посади й платні.

До 2). Порушення дисциплінарного процесу з приводу неприязної для австрійської держави публіцистичної діяльності під час війни в російському журналі «Речь» обгрунтовано тим, що проф. д-р Грушевський надрукував у часописі «Речь» за 25 жовтня 1915 статтю, захищаючись проти звинувачення у співучасті при утворенні українського легіону в Галичині супроти Росії, висловлене йому професором петербурзького університету Кулаківським, зазначає, що його основним прагненням є відродження Росії через її внутрішнє зміцнення завдяки свободам, наданим національностям, які живуть в її межах. Проф. д-р Грушевський акцентує, що у Львівському університеті не провадив агітації і що ані він, ані представники українізму в Росії не висловлювалися за австрійську орієнтацію. Далі проф. д-р Грушевський зазначає, що вирішення українського питання в Росії не вбачав у відокремленні од неї українських земель, а в нормалізації цього питання законодавчим шляхом за спільного порозуміння українського і російського су-

спільства через надання українським землям автономії в межах російської імперії. Цю статтю «Речи» передрукував «Кур'єр львівський» в № 427 за 16 листопада 1915⁷.

* * *

Про це повідомити п. проф. д-ра Михайла Грушевського, беручи до уваги, що проти вищезгаданої ухвали Вченої ради йому надається право апеляції до ц. к. Міністерства віросповідань та освіти.— Термін для апеляції обмежений чотирма тижнями, рахуючи з дня вручення цієї ухвали. Апеляцію необхідно подати до канцелярії ректорату⁸.

Одночасно:

1) просимо п. проф. д-ра Михайла Грушевського, аби він протягом 30-и днів, рахуючи з дня вручення йому цієї ухвали, міг з'явитися особисто в дисциплінарну комісію і представити свій захист на пред'явлені йому звинувачення чи в тому самому часі подати письмовий свій захист до ректорату;

2) повідомляється ц. к. Намісництво про ухвалене проти проф. д-ра Михайла Грушевського відсторонення з посади ц. к. професора університету і утримання його службової платні (затримати платню) з проханням про видачу розпоряджень, необхідних для утримання виплати службової платні з проф. д-ра Михайла Грушевського.

Від Вченої ради ц. к. Львівського університету:

(Підпис)

т.ч. — Ректор.

⁷ Сенат львівського університету не мав оригіналу статті з «Речи». Як побачимо далі, отримавши нарешті оригінал, не знайшов у статті нічого злочинного, що зрештою добре свідчить про тодішній моральний рівень академічного світу.

⁸ Передача цієї ухвали М. Грушевському у ворожу країну, з якою центральні держави тоді вели війну, було справою нелегкою, і тому сенат переслав копію, призначену для Грушевського, президії Галицького намісництва з сугестією призначити куратора для цієї справи.

Вчена рада ц. к. Львівського університету.

Л: 54/пр. ех 1915/16

Львів, 10 квітня 1916.

До

Президії ц. к. Галицького намісництва

в

Б я л і

До цього Вчена рада додає Високій президії свою ухвалу від 31 березня 1916 Л: 54/пр. ех 1915/16 про розпочате дисциплінарне розслідування проти проф. д-ра Михайла Грушевського і в позбавленні його посади й платні, і це в двох примірниках, з яких один надається для ц. к. Намісництва для подальшого службового користування, другий — для проф. д-ра Михайла Грушевського.

Оскільки проф. д-р Михайло Грушевський залишив кордони австро-угорської монархії і перебуває в Росії, то примірник ухвали, призначений для п. проф. д-ра Михайла Грушевського, надсилається Високій президії з проханням розпорядитися вручити цю ухвалу п. д-ру Михайлу Грушевському ц. к. професорові університету, за якою згідно з рескриптом ц. к. Міністерства віросповідань та освіти від 21 листопада 1915 Л:3815/К. У. М. Висока президія ц. к. намісництва може призначити куратора через відповідний суд.

Водночас Вчена рада прохає Високу президію роздобути у відповідних органах (ц. к. Міністерства внутрішніх справ, ц. к. Міністерства закордонних справ, Ради міністрів, Державної бібліотеки) оригінальний номер «Речи» від 25 жовтня 1915, в якому надрукована стаття проф. д-ра Грушевського, і надіслати цей примірник до ректорату.

Відсутність цього оригінального номера «Речи» був приводом, задля якого Вчена рада, що віддавна приділяла пильну увагу справі, порушеній Високою президією в листі від 20 березня 1916 Л:4391/пр., не зважилася перед одержанням цього листа на порушення проти проф. д-ра Грушевського дисциплінарного розслідування з приводу його неприязної щодо держави публіцистичної діяльності. Лише

3 грудня 1915 Дисциплінарна комісія порушила цю справу на засіданні Вченої ради. Результатом цього була ухвала Вченої ради від 19 лютого 1916, що передала справу Дисциплінарній комісії для проведення слідства. Згідно з протоколом засідання Дисциплінарної комісії від 29 лютого 1916 ухвалено виконання вищезгаданої ухвали Вченої ради, аби провести попереднє слідство проти проф. д-ра Грушевського з метою визначення обставин, за яких він виїхав за кордон, а надто ж з метою констатації змісту політичних статей, які публікував у російських журналах.

На наступному засіданні Дисциплінарної комісії від 22 березня 1916, на якому референт оголосив результати проведеного слідства, ухвалено звернутися до ц. к. Дирекції поліції у Львові по інформацію в справі виїзду проф. д-ра Грушевського і допомогти роздобути оригінальний номер «Речи»⁹. Дисциплінарна комісія вважає, що нотатка, вміщена в «Кур'єрі львівському» № 427 за 16 листопада 1915, не дає гарантії дослівності та стислості вміщеного в «Речи» звіту про статтю, аби на цю журналістську нотатку оперти порушення дисциплінарного розслідування. Щоб мати підстави для подальшого виконання службових обов'язків, Дисциплінарна комісія зараз по ухвалі Вченої ради від 19 лютого ц. р. вжила кроків, спрямованих на одержання згаданої статті «Речи» від 25 жовтня 1915, але ці кроки залишилися безуспішними, бо згодом виявилось, що редакція «Кур'єра львівського» не має цього номера, а нотатку передрукувала з якогось іншого журналу¹⁰. А до того, як ректорат звернувся за цією ухвалою Дисциплінарної комісії від 22 березня 1916 до Дирекції поліції, надійшов лист Президії ц. к. Намісництва від 20 березня 1916 водночас із копією листа Дирекції поліції, з якого випливає, що Дирекція поліції також не має статті «Речи» з оригінальним текстом.

Розпочавши тепер стосовно отриманого розпорядження дисциплінарний процес, Вчена рада змушена просити Високу президію про допомогу в одержанні оригінального но-

⁹ Львівська поліція не могла нічого знати про виїзд Грушевського, бо він їхав через Будапешт у Відень. Згадане число часопису «Речь» отримала пізніше з Відня.

¹⁰ Редакція «Кур'єра львівського», як в таких випадках, звичайно, буває, скинула з себе всю відповідальність за напад на М. Грушевського.

мера «Речи» або достовірну копію, без якої дисциплінарний процес розпочатий і закінчений бути не може ¹¹.

Питанню перебування проф. д-ра Грушевського в Росії, порушеному в листі Президії ц. к. дирекції поліції від 17 листопада 1916 Л:4989/пр., Вчена рада також приділила пильну увагу, як свідчить додана вище ухвала від 19 лютого 1916. Проведені розслідування довели до висвітлення справи, неточно представлені Президією ц. к. дирекції поліції. Результатом розслідувань Дисциплінарної комісії є рішення Вченої ради від 31 березня 1916, що ухвалила порушити дисциплінарний процес проти проф. д-ра Грушевського і позбавити його посади й платні, що без відпустки самовільно на початку 1915 виїхав до Росії і полишив свої безпосередні службові обов'язки.

За Вчену раду ц. к. Львівського університету

(Підпис)

т. ч. Ректор.

11.

20640 16 тим часом

М. І. до актів

Відень, 22 вересня 1916

до ч. 13169/пр. від 4 вересня 1916

Намісник

у Галичині.

При цьому маю честь переслати Вашій Ексцеленції ч. 281 (3304) часопис «Речь» від 25 жовтня 1915, яке мені ¹² дало до розпорядження Міністерство закордонних справ з ухвалою попросити своєчасно ¹³ дати мені знати про результат дисциплінарного розслідування проти професора д-ра Грушевського.

Відень, 18 жовтня 1916.

¹¹ Треба підкреслити законність вчинку Дисциплінарної комісії навіть в часи війни по відношенню до громадянина ворожої держави та її безсторонність в цій справі.

¹² Слово «мені» написано рукою над рядком.

¹³ Той, хто диктував листа, добре бачив, що це слово не на місці, і пробував його замінити словом «апгег» — «оцим», яке, як невідповідне, закреслив.

12.

До числа 18397/президія від 2.8.1917.

Намісник

у Галичині.

Маю собі за честь попросити Вашу Ексцеленцію, повідомити мене своєчасно про результат карно-судової справи проти професора Михайла Грушевського.

Відень, 26 вересня 1917.

Ч. 54 97 Відень, 19 жовтня 1917.

Бачив з проханням про своєчасне повідомлення про звіт ц. к. намісника Галичини.

За ц. к. Міністерство закордонних справ.
підписи

13.

Ц. к. Президія намісництва.

Ч.: 18397/пр. Бяла, 2 серпня 1917.

Університет Львів, Професора д-ра Михайла Грушевського ворожа супроти Австрії поведінка в Росії¹⁴.

Панові

ц. к. Міністрові внутрішніх справ
у Відні.

Згідно з наказом від 17 березня м. р. ч. 4023 та від 25 травня мин. р. ч. 8728, маю за шану разом з цим подати до відома копію в вище зазначеній справі поданого ц. к. Міністерству віросповідань і навчання звіт.

Ц. к. Намісник
підпис

¹⁴ Оскільки міністерство закордонних справ дало потрібне число «Речи», воно хотіло також знати хід справи, бо ж мова була про чужинця. Міністерство отримало цього листа 18 серпня 1917 р.

К о п і я.

Ц. к. Президія намісництва.

Ч.: 18397/пр. Бяла, 2 серпня 1917.

Пану керівникові Міністерства віросповідань і навчання
у Відні.

Згідно з отриманим наказом разом з додатками від 18 березня м.р. число 40403/16 маю за шану разом із цим подати звіт академічного сенату Львівського університету від 10 липня м.р. ч. 60/пр., з якого можна зробити висновок, що згаданий сенат не знайшов ніякої підстави, щоб д-ра Грушевського карати дисциплінарно ради публікації інкримінованої статті в часописі «Речь», однак обстоє тимчасове усунення його з посади і (припинення) платні, тому що д-р Грушевський добровільно подався в Росію і самовільно покинув¹⁵ пост професора університету.

Я не маю ніякої причини виступати проти цього погляду, що його обстоє академічний сенат і лише що додаю до того, що, згідно з офіційним листом ц. к. польового суду міського командування у Львові від 30 квітня м.р. ч. 14008/16 карно-судова справа проти д-ра Грушевського ще продовжується.

Ц.к. Намісник
(підпису немає)

¹⁵ Підстави сумнівні. М. Грушевський виїхав під час канікул, а Львів перебував під російською окупацією від 3 вересня 1914 до 22 червня 1915 року, отже, університет не діяв зовсім в академічному році 1914—1915. Не суспендували тих університетських професорів, які відійшли зі Львова разом із австрійською армією перед приходом росіян.

Президія ц. к. Міністерства
внутрішніх справ

Протокол ч. 4023 з 1917 ¹⁶/м. вн. справ

Дата: 7.3.1917, ч. 1159/пр.

През. 10.3.

Прийшло від дирекції поліції у Львові. Справа: Мирослав Січинський і Микола Цеглинський; ворожі супроти монархії інтриги в Північній Америці.

Цим звітом звертає директор поліції у Львові увагу на ворожі супроти імперії інтриги Миколи Цеглинського і Мирослава Січинського, про які ми знаємо на підставі повідомлень наших представництв (ч. 29718 М.в.с. з 1917) у Північній Америці.

Цю агітацію можна, згідно з нашими конфіденціальними повідомленнями, пояснити впливами проф. Грушевського ¹⁷, який стоїть із обома у контакті. Грушевський намагається схилити російський уряд до зміни поведінки супроти українців. Ці, досягнені ним, поступки мали б послужити австрійським українцям приводом до проведення в життя їхніх національних вимог ¹⁸.

¹⁶ Ця справа, власне кажучи, М. Грушевського не торкається, але вона кидає світло на малодосліджену справу зносин М. Грушевського з львівським українським студентством, а також з українською еміграцією в Америці.

¹⁷ Тут маємо, на підставі повідомлень львівської поліції у Львові, незвичайно цікаві, хоч і явно застарілі відомості про Грушевського, який у березні 1917 р. (коли писано листа) як голова Центральної Ради не мав ні часу, ні спроможностей підтримувати зносини з окремими українцями в США.

¹⁸ Теж застаріла, але дуже цікава і не позбавлена реального ґрунту інформація.

А.

(На обгортці по копії запису)

Посилається до ознайомлення в:

- 1) ц.к. міністерство закордонних справ.
- 2) ц. к. Президію ради міністрів.
- 3) ц. к. Міністерство віросповідань і навчання.
- 4) ц. к. Міністерство юстиції¹⁹.

Це повідомлення посилається ц.к. Міністерству закордонних справ, ц.к. Президії ради міністрів, ц.к. Міністерству віросповідань і навчання та Міністерству юстиції.

Б.

Намісник в Галичині²⁰.

Маю за шану попросити Вашу Ексц. згідно з наказом від 19 січня 117, ч. 844/пр. повідомити мене якнайскорше про стан дисциплінарного розслідування проти професора університету д-ра Михайла Грушевського.

Відень 17 березня 1917.

16.

Ч. 1159/пр./17. Львів, 7 березня 1917.

Президії ц.к. міністерства
внутрішніх справ

у Відні.

Із строго довірочного джерела я отримав наступні деталі про мотиви останніх подій серед українців у Сполучених Штатах Північної Америки:

Микола Цеглинський і Мирослав Січинський (убивця намісника гр. Потоцького), що перебувають в Америці, мають бути в постійному контакті з професором львівського університету Михайлом Грушевським, який перебуває в Росії. Від нього вони отримують вказівки щодо поведінки американських українців супроти монархії, а також супроти Росії.

¹⁹ Чч.: 1/ 6135 від 27/12. 1916, 2/МПр. 2/2. 1916, 3/ 700 від 4/III. 1916 і 161 від 1/2. 1917, 4/ 2466 від 10. II. 1916.

²⁰ Справа носить звичайну назву.

Гострі напади обох названих агітаторів на монархію і на ц.к. уряд, ареною яких були в 1916 році американська українська преса і мітинги, треба пояснити впливами проф. Грушевського.

Цією тактикою хоче проф. Грушевський добитися як найбільших політичних успіхів для українців як у Росії, так і в монархії.

Авторитетні кола в Росії, яким проф. Грушевський і визначні українські керівники звернули увагу на поведінку українців в Америці, поробили останнім часом незначні поступки українцям у Росії, і зуміли до певної міри настроїти російський уряд на зміну поведінки супроти українців.

З другого боку, ці поступки, які українська преса за кордоном і в монархії якнайсумлінніше нотує, мають дати тутешнім українцям базу для досягнення їхніх національних прагнень²¹.

Про це маю собі за честь повідомити, відкликаючись на наказ від 10 січня 1917 р. ч. 29718/М. Вн. Сп. 3 1916 р.

Ц.к. двірський радник і директор поліції
(підпис)

17.

Президія
ц.к. міністерства внутрішніх справ.
Протокол ч. 10472/М. в. спр.
Намісник
у Галичині.

Посилаючись на в. наказ від 4 лютого 1918, ч. 1737/М. в. сп., маю собі за шану попросити Вашу Ексцеленцію подати в якнайскорішому часі (повідомлення) про стан карного слідства над д-ром Михайлом Грушевським.

Відень, 6 травня 1918.
(підпис)

²¹ Найпростіше було б відкинути ці дані як: вигадку поліцейських властей, чи стурбованих польських шовіністів; чи штучну конструкцію на базі чуток. З другого боку, ми знаємо, що Грушевський підготовлювався до майбутніх подій, а зокрема, після Балканських війн, він передбачував ширшу війну і намагався українську справу поставити на міцній базі. Зв'язки з американськими українцями були, і українські діячі робили певні плани на випадок війни в Європі. У всякому разі поки що ми не можемо висловити в цій справі уже тепер нашої остаточної думки. Тут треба ще багато досліджень.

10472 18

М. в. сп.

Намісник

у Львові.

Маю собі за честь пригадати вам, щоб ви виконали наказ від 6 травня у якнайскорішому часі.

Відень, 6 липня 1918 р.
(підпис)

Намісник

у Львові.

Запрошую Вашу Ексцеленцію виконати в якнайскорішому часі в. наказ від 8./5. 1918²², ч. 1737²³ М. в. сп. з 1918 року.

Відень, 24 вересня 1918²⁴.
(підпис)

²² 8./5. перекреслено рукою, а зверху написано 4./II.

²³ Це число вписане рукою над видруківаним ч. 10472.

²⁴ Як бачимо, «контора писала» це під час гетьманської влади на Україні, а всю справу здано в архів 20 листопада 1918 року, через 20 днів після того, як Австро-Угорщина втратила і фактичну владу над Галичиною, а січові стрільці вже йшли з боями на Київ проти військ гетьмана.

«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО» *

«Сов. секретно. Август м-ц 1925 года. Всем Р. Р. ЛГПУ Лубенского округа. Чернухский район: тов. Л-ий.

«История Украины-Руси» идеолога украинского национализма проф. Грушевского признана враждебной и вредной для Сов. власти лженаучной историей. Вопрос о запрете этой книги сейчас рассматривается Правительством СССР и ОГПУ в Москве. А пока предлагаем Р. Р. фиксировать всех тех, кто проявляет интерес к упомянутой книге и ее распространяет среди населения. Информируйте об этом наших с/о и обяжите их усилить наблюдение за такими лицами.

Двианилов

Нач. Луб. Окр. ОГПУ отд.

Казанцев

Упол. ПП ОГПУ»

Леонід Решодько,

професор Київського держуніверситету

ПОВЕРНЕННЯ НА УКРАЇНУ

Український народ у боргу перед своїм геніальним сином Михайлом Грушевським. Десятитомна «Історія України-Руси» * М. Грушевського — найбільша і понині ніким не перевершена праця про український народ, котра ввійшла в скарбницю світової історіографії. Вона написана на великому документальному матеріалі архівів України, Росії, Польщі, Швеції, Туреччини і є, образно кажучи, історичною метрикою українського народу. Створення Грушевським фундаментальної історії України в той час мало не лише наукове значення, але було і великим політичним питанням, оскільки Україна тоді була розділена між австрійськими, польськими і російськими сусідами, реакційні кола яких взагалі не визнавали за українським народом права на існування як нації і права на свою мову і культуру.

Трагедія радянського періоду життя М. Грушевського полягає не тільки в розгромі і ліквідації його історичної школи в Києві в 1930—1931 рр., привселюдному відхрещуванні від свого вчителя, самобичуванні і каятті, хоча і вимушеному, його кращих учнів, а і в репресіях і знищенні його родини і близьких. Віддавши все своє життя написанню фундаментальної «Історії України-Руси», Грушевський в тій чи іншій мірі «втягнув» в цю роботу свою сім'ю і близьких родичів: рідного брата Олександра і його дружину Ольгу, рідну сестру Галину і її сина Сергія Шамрая, свою дочку Катерину. Після смерті М. Грушевського всі вони були репресовані і піддані гонінням. В 1938 році було арештовано його брата Олександра Грушевського і дочку

Катерину Михайлівну, обох звинуватили у зв'язках з вигаданою нелегальною організацією «Український націоналістичний центр», ідейним керівником якого за життя нібито був Михайло Грушевський. Брат Олександр — відомий історик, автор історично-географічних нарисів міст і сіл України, літературознавець — був засланий в Казахстан, де в неволі і помер у 1942 році. Місце смерті дочки Катерини — відомого етнографа, збирача українського фольклору — встановити поки що не вдалося. Сам Михайло Грушевський був звинувачений органами ДПУ (Державного політичного управління) УСРР в антирадянській діяльності та ідейному очолюванні націоналістичних організацій на Україні, і, зокрема, так званого «Українського націоналістичного центру». У 1931 році його заарештовано і вивезено спочатку для допитів до Харкова, а потім депортовано до Москви і піддано багатоденним допитам. Не будучи засудженим в справі Українського націоналістичного центру (УНЦ), Грушевський до кінця життя був залишений в Москві під наглядом НКВС.

Мешкаючи в Москві і не маючи жодних помічників і учнів, М. Грушевський сам продовжував працювати над «Історією України-Руси», відшукуючи в архівах Москви і підсліпувато виписуючи потрібні йому матеріали. В архівних книгах реєстрації відвідувачів збереглися розписи Грушевського. Невелику зарплату, яку йому призначив тодішній президент Академії наук України О. О. Богомолець *, Грушевський одержував з Києва, хоч безпосередньої участі в роботі АН УРСР уже не брав. В Москві Грушевський написав останній відомий на сьогодні 10-й том «Історії України-Руси», котрий відредагований і виданий уже після смерті М. Грушевського його дочкою Катериною Михайлівною.

До речі, слід сказати кілька слів і про рукопис 11-го тому «Історії України-Руси» та різні чутки, що з ним пов'язані. Кажуть, що Грушевський, перебуваючи чотири роки в Москві, встиг написати і 11-й том, але його рукопис досі відшукати не вдалось. Свого часу цей рукопис у великій жовтій папці, товщиною в два томи «Історії України-Руси» зберігався в одній із шаф, що стояла праворуч, як зайти до рукописного відділу Центральної наукової бібліотеки ім. В. І. Вернадського АН України. Є свідки, які не лише бачили чи тримали його в руках, але й користувалися в сво-

ій роботі при написанні дисертації. А сьогодні в бібліотеці цей рукопис уже не значиться. Висловлюється припущення, що рукопис навмисне був спалений якимось В. С. Григор'євим, співробітником КДБ, колишнім завідувачим відділом бібліотечного спецназу, який, «залишаючись після роботи, палив безліч книжок і паперів. Перед цією людиною директор бібліотеки ходив навшпиньки». Інші висловлюють надію на те, що рукопис 11-го тому «Історії України-Руси» вдалось врятувати від знищення шляхом викрадення його із спецназу якимось добродієм. Якщо це так, то тепер уже прийшов той час, коли рукопис 11-го тому можна повернути народові, як недавно були повернуті «Спомини» М. Грушевського, що чудом зберегли добрі люди і які 1990 року були надруковані в журналі «Київ».

Написання фундаментальної історії українського народу, як відомо, було задушевною мрією М. Грушевського, до якої він ішов впродовж всього життя.

Ставши в березні 1917 р. політичним лідером України, Грушевський за складних умов революційної боротьби і міжнародних відносин, облишивши наукові студії, зосередив всі свої сили на створенні суверенної і незалежної української держави — демократичної республіки. Короткочасна політична діяльність Грушевського в 1917—1918 рр. завершилась, як відомо, тріумфальним проголошенням Української Народної Республіки, першим Президентом якої він став. Як провідника українського національного відродження, найвидатнішого українського історика і громадсько-політичного діяча тоді на Україні його називали «Батько Грушевський». Українська Народна Республіка існувала недовго. Вона була ліквідована військами Радянської Росії, що оголосили війну Центральній Раді під гаслом встановлення диктатури пролетаріату. Війська 1-ої революційної армії під командуванням колишнього царського підполковника Муравйова * наприкінці січня 1918 р. взяли Київ.

За гетьманщини і Директорії М. Грушевський уже не брав активної участі в політичному житті України. Після гетьманського перевороту в квітні 1918 р. Грушевський жив в Києві нелегально, часто змінюючи помешкання і знаходячи відпочинок в науковій та літературній праці, до якої почав поступово повертатися. З падінням гетьманщини М. Грушевський бере участь у Трудовому конгресі і на-

уковому Товаристві ім. Тараса Шевченка, де тоді дебатувалось питання про реорганізацію створеної гетьманом Скоропадським Академії наук України. На початку лютого 1919 р. він виїжджає до Кам'янця, редагує там деякий час газету «Голос Поділля» і працює над підручником «Історія України для трудової школи». В кінці березня 1919 р., відсунений від політичного життя, Грушевський на довгих п'ять років покидає Україну, виїхавши спочатку до Чехо-Словаччини, а згодом до Австрії, оселившись з сім'єю в Бадені біля Відня.

Опинившись в еміграції, М. Грушевський наново розгортає наукову діяльність, створює Український соціологічний інститут, під егідою якого вийшов ряд фундаментальних робіт з українознавства, розпочинає працювати над багатомною «Історією української літератури» і до кінця еміграції видає 3 томи. Перебуваючи до 1922 р. членом Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), М. Грушевський редагував також періодичний орган цієї партії під назвою «Борітеся — поборете». Проте в цілому емігрантська атмосфера не сприяла його науковій творчості, особливо це стосується основної праці — «Історії України-Руси». Після тривалих міркувань і вагань М. Грушевський вирішив повернутись на Україну.

Повернення Грушевського на Україну не було простим питанням, що торкалось лише його особисто. Воно мало політичний характер і зачіпало інтереси української еміграції і уряду Радянської України. Складність питання полягала в тому, що М. Грушевський був не простим професором, а всесвітньовідомим вченим. Повернення його на Україну Радянську, визнання ним радянської влади і марксистсько-ленінської ідеології мало б пропагандистський характер не лише для української еміграції, а й світового загалу, черговий раз доказувало б переваги соціалістичного ладу. З другого боку, М. Грушевський був не просто колишнім ворогом Радянської влади, а й першим Президентом Української Народної Республіки, і в очах значної частини української еміграції його повернення розглядалось би як зрада.

У статті «Чому Грушевський в 1924 р. вернувся до Києва», опублікованій з нагоди 100-річчя від дня народження Грушевського в газеті «Народна воля», що виходить

в США, член УПРС М. Стахів так писав про свою останню зустріч із М. Грушевським, під час якої він відмовляв вченого від повернення на Україну: «Всі ми тієї думки, що ви не повинні вертатися, бо ви не простий собі професор і не звичайний учений, що вертається приватно, але ви є перший Президент Української Народної Республіки... Ваш легальний поворот був би формальним визнанням чужої (російської.— Л. Р.) окупації на Україні». При цьому в Празі вченому пропонувалась гарантована матеріальна база для подальшої наукової роботи і праця за своїм бажанням в Українському вільному університеті, Педагогічному інституті чи в Господарській академії.

Рішення М. Грушевського про повернення на Україну не можна пов'язувати з матеріальними труднощами, які він переживав, мешкаючи в Бадені. Вчений міг би повернутися до Львова, з яким його зв'язувало більше, ніж 20 років, він міг вести наукову роботу і читати лекції в багатьох університетах Європи, зокрема в Оксфордському університеті в Англії чи Сорбонні в Парижі, з якими давно уже мав тісні контакти. В архівах збереглися матеріали, які свідчать про стримане ставлення Грушевського до подібних запрошень. Так, у квітні 1923 р. В. Кузів *, що мешкав у США і з котрим М. Грушевський підтримував листування, повідомляв у листі вченого, що його запрошують переїхати працювати до Америки. На це М. Грушевський відповів відмовою, зазначивши при цьому, що подібні запрошення він одержував і раніше з різних країн. М. Грушевський писав, що це могло б дати «дуже гарні наслідки, матеріальні бодай би, але такий вихід з становища не дав би вдоволення ні мені, ні тим людям, які б бажали мого приїзду і з ним зв'язували різні надії». В ситуації, що склалася, на думку М. Грушевського, переїзд його до Америки «можна оправдати тільки тоді, коли б не було іншого порятунку від голодної смерті. Просто з шапкою збирав би гроші, щоб рятувати свою сім'ю, свідомий того, що вбиваю себе морально. З морального і національного (виділено мною.— Л. Р.) погляду подорож у нинішній ситуації однаково буде фіаско...». У цей час М. Грушевський був уже глибоко переконаний в необхідності повернення на Україну.

Думки про повернення на Україну у М. Грушевського з'явилися уже на початку 1921 р. В листі до В. Кузіва

10 листопада 1921 р. він писав: «З великою тривогою збираюсь. Дістатись туди, мабуть, дістанусь, але звідти — хто зна? І що мене там чекає? Хоч звідти пишуть, що життя легше, але се по нечуваній біді попередніх років». В 1921 році М. Грушевському не вдалося повернутись на Україну. Тоді не було відповідної політичної обстановки, бо саме в 1921 р. на Україні відбувався судовий процес над керівниками ЦК УПСР, активним членом закордонного представництва якої продовжував залишатись М. Грушевський. Як відомо, М. Грушевський в той час ідейно очолював ліве крило закордонного представництва цієї партії, яке неодноразово зверталось до уряду Радянської України з проханням дозволити повернутись на Радянську Україну як лояльній (парламентській) опозиції компартії. Уряд України відмовив в поверненні і легалізації УПСР, мотивуючи це тим, що кращі представники цієї партії давно уже вийшли з неї і стали комуністами.

Минув 1922 р. і наступив 1923-й. Бажання М. Грушевського повернутись на Україну залишилось незмінним. У 1922 р. М. Грушевський вийшов із рядів УПСР і повернув делегатський мандат члена цієї партії. Цим кроком М. Грушевський остаточно припинив свою політичну діяльність.

Питання про повернення М. Грушевського на Україну було вирішено лише в кінці 1923 року. В телеграмі за підписом уповноваженого Наркомату закордонних справ СРСР в Українській СРР О. Шліхтера на ім'я М. Левицького, керівника місії Української СРР в Чехо-Словаччині, який безпосередньо вів переговори з М. Грушевським, повідомлялось про позитивне рішення відповідних органів Радянської влади стосовно дозволу на в'їзд «на Україну професора М. С. Грушевського з тим, щоб використання його було доручено Наркомосові. З цього приводу вам доведеться домовитись з тов. Затонським» *. Наступного дня М. Левицького повідомили з Харкова, що мала місце розмова з тодішнім наркомом освіти УСРР В. Затонським, який розпорядився влаштувати М. Грушевського в Києві на відповідальну посаду в Всеукраїнській Академії наук (ВУАН), оскільки наприкінці 1923 року його було обрано академіком ВУАН.

2 березня 1924 року сім'я М. Грушевського виїхала

з Відня, а 8 березня прибула до Києва. Тут вчений був зустрінутий науковою громадськістю. 9 березня в статті «Проф. Грушевський в Києві» газета «Вісті ВУЦВК» (Харків) писала: «Повернувся помилуваний (виділено мною.— Л. Р.) ВУЦВК бувший голова Центральної Ради проф. М. С. Грушевський, що перебував 5 років за кордоном. У розмові з представниками преси Грушевський сказав, що він вирішив ще два роки тому повернутися на Україну. Лише з огляду на те, що моя наукова діяльність, беручи на увагу тодішні умови на Україні, могла б бути видатнішою за кордоном, примусило мене відкласти мій від'їзд. Одначе відомости про те, що умови на Україні для культурної та наукової праці дедалі поліпшуються, наприкінці переконали мене, що найсприятливішим місцем для продуктивної наукової діяльності є СРСР, а зокрема — Україна. Відомість про моє повернення,— сказав далі Грушевський,— зацікавила всю українську еміграцію. Більшість емігрантів співчувала моєму вирішенню. Більшість української еміграції з пильною увагою стежить за всіма успіхами України, за її відродженням. Особливу увагу звертає на себе національна політика українського уряду, що здійснює українізацію... Проф. Грушевський вважає за своє найбільше наукове завдання — закінчення своєї «Історії України». Він гадає також відновити працю щодо дослідження первісної культури на Україні...»

Заява М. Грушевського, зроблена ним для преси, в день повернення до Києва, як й інші його заяви під час еміграції про визнання і лояльність до Радянської влади, зовсім не означає, що Грушевський перейшов на бік більшовиків і прийняв комуністичну ідеологію. Своїми заявами він свідчив, що не буде займатись політичною діяльністю на шкоду уряду Радянської України і його політиці, а зосередить всю увагу на науковій діяльності. Такі заяви історика з світовим ім'ям на той час влаштовували ВУЦВК і КП(б)У, які сподівались, що Грушевський з часом сприйме марксистсько-ленінську ідеологію і візьме активну участь у будівництві української пролетарської культури.

Сам М. Грушевський, повертаючись на Україну, був добре інформований про ставлення Радянської влади до нього і його творчості і не мав великих ілюзій про позитивний настрій чи велику схильність до нього з боку партії і уряду.

Незадовго до повернення на Україну в листі до П. Починка від 5 липня 1923 р. Грушевський писав: «Я большевикам ніякий приятель, мало хто стільки потерпів від них, як я, і далі терплю: книги мої на Україні заборонені; транспорт книг моїх, висланих торік (видання Дніпросоюзу) большевики переробили на картон, аби не дати їм розійтися».

Не плекав М. Грушевський великих надій також на національну політику українського уряду, що сподівався побудувати незалежну Радянську Україну і здійснював у цей час широкомасштабний процес українізації всіх сфер українського життя — культури, освіти, науки, літератури, мистецтва тощо. Підтримуючи всі заходи українського радянського уряду з питань українізації і співпрацюючи з ним після повернення на Україну, Грушевський розумів, що український уряд і українські більшовики не є господарями в своїй хаті і політика українізації в необхідній мірі дозується і спрямовується московським урядом і московськими більшовиками. У своєму листі від 12 січня 1923 р. до Е. Фаринена Грушевський писав, що «дотеперішня «самостійність» Української Республіки була чистою іронією: однаково правила всім купка більшовиків московських... так їх (українців.— Л. Р.) зтероризували розстрілами, арештами, засланнями, що бояться пальцем рушити».

Життя підтвердило справедливість позиції М. Грушевського. Ті українські більшовики, які щиро вірили в незалежну Радянську Україну і сприймали процес українізації за чисту монету, були звинувачені в «шумськізмі», «яворщині», «націоналістичному ухилі», репресовані і знищені як «вороги народу», а ті, що були «липовими» націоналами і розуміли сталінську національну політику як гру в незалежність, щасливо уникли репресивної кузні і пережили самого Сталіна.

Підсумовуючи все згадане вище про повернення М. Грушевського з еміграції на Україну, на нашу думку, можна виділити дві основні причини, чому він настійно хотів це зробити, не розраховуючи на особливу підтримку радянського уряду і тісну співпрацю з ним. По-перше, будучи вольовою і сильною особистістю, М. Грушевський прагнув поділити на рідній землі долю українського народу, без якого він не міг повнокровно жити і який давав йому творчу снагу. По-друге, бажанням вченого продовжити пере-

рвану війною і політикою наукову працю над студіюванням історії і культури українського народу, передусім — над «Історією України-Руси», яка не була можливою в еміграції.

Непохитність М. Грушевського у відстоюванні своєї концепції історичного процесу на Україні, так званої історичної схеми України, є основною причиною переслідування вченого як за часів царського режиму, так і за часів Радянської влади. В чому ж суть історичної схеми Грушевського, що була покладена ним в основу «Історії України-Руси» і в основу всіх історичних праць його наукової школи?

Звичайна, традиційно прийнята до М. Грушевського, схема історії «Государства Російського» починалась з Київської Русі, від якої переходила до великого князівства Володимирського, потім в XIV ст. до князівства Московського, з якого починалась історія Московської держави і Російської імперії. В основі цієї схеми, яка розвивалась російськими істориками С. Соловйовим, М. Карамзіним та В. Ключевським, лежала генеалогія династії московських князів і царів, що хотіли бачити свій родовід аж від рюриковичів — князів Київської держави.

В основу запропонованої М. Грушевським схеми історії України була покладена не московська династична генеалогія, на якій будувалась історія Російської імперії, а, як це прийнято в світовій історіографії, суспільно-політичний уклад, право і культура народу. За цими атрибутами виходило, що кожен із трьох східно-слов'янських народів — українці, білоруси і росіяни — має свої особисті корені, з якими пов'язана їхня історія. Історичну схему України він проводить не через Володимиро-Московське князівство, в якому вона потім розчиняється і стає історією Малоросійського краю Російської імперії, а через Галицько-Волинське князівство XIII ст., що залишилось непідкореним татаро-монголами, потім через литовсько-польський період XIV—XVI ст., визвольну війну українського народу проти Польщі в середині XVII ст. і Переяславську угоду України з Росією.

Звичайно, Київська Русь, як високорозвинена держава середньовіччя, впливала і насаждала володимиро-москов-

ським і білоруським землям свій суспільно-політичний устрій, право і культуру. Але це зовсім не є підставою для об'єднання в одну «общерусскую» народність — із єдиною культурою і історією — трьох східно-слов'янських народів, які є такими ж різними, як і всі західно-слов'янські чи південно-слов'янські народи: чехи, словаки, поляки, серби і т. д.

«Пришивання» Київської Русі на початок державного і культурного життя російського народу, як відзначає М. Грушевський, залишає історію цього народу без початку, оскільки древня історія росіян випадає з поля зору історичної науки. В той час включення в «інвентар Русского государства», в історію російського народу Київської держави залишає без початку й історію українського народу аж до XIV—XV ст. Внаслідок чого український народ виходить на арену історії лише починаючи з XV ст., ніби його до цього зовсім і не було. Історія великоруська, на думку М. Грушевського, з українським (київським) початком, пришитим до неї, це тільки карикатура, неприродна комбінація, а не якась «общеруська» історія. Найбільш раціональним і природним є представлення історії трьох східно-слов'янських народів — українців, росіян і білорусів — не з єдиного кореня, а з трьох власних коренів, що й дали початок кожному народові.

За Радянської влади М. Грушевський міг відносно спокійно працювати лише перших 3—4 роки, хоча виступи проти нього офіційних урядових осіб почалися вже через рік. Натиск на М. Грушевського розпочав В. Чубар *, звинувативши його в тому, що «Грушевський ще ніде привселюдно не заявив, що він визнає Радянську владу по суті її роботи та що він ладен працювати укупі з нею». В листопаді 1926 р. Шумський, який тоді відповідав за українізацію, засудив статтю М. Грушевського «Ганебній пам'яті». Він писав: «Цей виступ акад. Грушевського, розрахований на те, щоб відштовхнути симпатії української радянської суспільности від наших союзних центрів і від сучасної червоної Москви — столиці Союзу і світового пролетарського визвольного руху. Це плямування союзних центрів та сучасної Москви, що вона нібито продовжує ганебне діло царату — задушення української культури, є неприпустимий

наклеп на Радянську владу, скерований на дискредитацію союзу й на розрив братства народів».

Та справжнє цькування М. Грушевського почалось в 1929 р. Воно було жахливе. Цькували ідейні і особисті вороги, члени уряду (Чубар *, Любченко **, Затонський), історики-марксисты (М. Яворський ***, М. Рубач ****), залякані колишні учні і працівники його установ (Л. Рнишкевич, О. Оглоблін). Коли в 1931 р. вийшов IX том «Історії України-Руси», присвячений Хмельниччині, в науковій і періодичній пресі на М. Грушевського звалилася лавина псевдокритики і звинувачень у націонал-фашистській концепції визвольної війни українського народу 1648 р.

Тепер відомо, що це було десятиліття боротьби Радянської влади проти Грушевського, проти його історіографічної концепції, історичної схеми та історичної школи, що в кінці кінців закінчилось її розгромом. Разом з тим Грушевський не пішов на жодний компроміс. І це була його гріка перемога.

Під час святкування 60-річного ювілею М. Грушевського надійшли сотні поздоровлень із України, Росії, Білорусії, Польщі, Югославії, Чехо-Словаччини, Австрії, США, Німеччини, Голландії, Англії, Франції та інших країн. Не було тільки офіційних привітань від урядових осіб і марксистських наукових установ України.

**«ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО
1866—1926»**

I. ЮВІЛЕЙНІ ЗАСІДАННЯ

*Урочисте прилюдне засідання на честь ювілею
академіка Михайла Сергійовича Грушевського
в актовій залі Київського інституту народної освіти,
3 жовтня 1926 р.*

За столом в президії Ювілейний Комітет.

*Урочисте засідання відкриває голова Ювілейного Комітету
академік Тутківський о годині 12-ій.*

Акад. Тутківський. Високошановні збори! Дозвольте мені як голові Ювілейного Організаційного Комітету оголосити наші збори відкритими. Починається святкування 60-річчя з дня народження вельмишановного Михайла Сергійовича та 40-річчя його наукової й науково-організаційної діяльності. Авторитетні представники історичної науки дадуть коротеньку й вичерпну характеристику науково-організаційної діяльності Михайла Сергійовича. Не мені личить це робити, але я маю високу честь і щастя сказати як товариш високошановного ювілянта і не можу цього не сказати, що сама ідея заснування Української Академії наук і перші реальні кроки для її здійснення належать високошановному ювілянтові. Ще не можу не сказати, що з того моменту, коли приїхав до Києва Михайло Сергійович і взяв участь у працях Академії наук, у нас відчувалась присутність величезної науково-організаційної сили. Це яскраво виявилось і на спільних зібраннях Акаде-

мії наук, і в блискучих промовах, що їх робив Михайло Сергійович на пленумах Укрголовнауки в Харкові й тут, у Києві,— багато їх дуже яскраво пам'ятають,— і в надзвичайно напруженій творчій організаційній діяльності, що виявилась в організації Історичної секції з її численними відділами, в заснуванні надзвичайно широких і корисних наукових видавництв — періодичних і неперіодичних, і в притягненні до активної продуктивної праці нашої талановитої молоді. Я не можу не сказати,— і це зовсім об'єктивно, ніяк не перебільшуючи,— що Михайло Сергійович і назавжди лишиться найкращою справжньою окрасою і славою Української Академії. (Гучні оплески в залі.)

Голова (акад. Тутківський). Слово належить Президентіві Української Академії наук Липському.

*Акад. Липський *.* Вельмишановний Михайле Сергійовичу! Українська Академія наук доручила мені висловити Вам привітання з приводу Вашого ювілею. Ще торік, в 1925 р., скінчилося 40-річчя Вашої літературно-наукової діяльності, і в Академії наук виникла думка улаштувати урочистий ювілей, але тоді не було на це Вашої згоди. Та, мабуть, так вийшло краще. В цьому році скінчилося 60 літ з дня Вашого народження, і тепер ювілей має, так сказати, ширший характер і дає яскравішу картину. Ми тут на очі бачимо, з яких давніх часів почалася Ваша наукова та літературна праця: вона почалася тоді, як Вам було тільки 19 років. І от з того часу і до сьогоднішнього дня ця праця не переривається. Наслідком такої праці являється ціла бібліотека Ваших творів: з Ваших книжок, брошур, статей і т. і. складено цілу виставку, і цю виставку кожен, хто хоче, може побачити в будинку нашої Академічної бібліотеки. Як трудно перечитати все те, що Ви написали, так і досить трудно передати зміст всього написаного,— він дуже різноманітний. Я не маю тут наміру торкатися всіх сторін Вашої діяльності, а можу тільки як представник Академії наук торкнутися лише суто наукової діяльності, а ціла низка промовців висвітлить Вашу діяльність з різних інших боків. Я залишаю на боці таку Вашу діяльність як професора, або як видатного (краще кажучи — головного) члена

Ю В І Л Е Й

АКАДЕМИКА

М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

1866 — 1926

наукових Товариств імені Шевченка у Києві і в Львові і т.і., я зупинюсь лише на Вашій «Історії України...» та на «Історії української літератури». Ваша «Історія України...» — це величезна праця, складена оригінально, з використанням сили різних джерел, багатьох першоджерел, це перша повна, наукова й докладна історія нашої землі, починаючи від майже легендарних часів. Тепер, коли вона вже є, навіть трудно собі уявити, як без неї можна було жити. Як історик — Ви стали відомі не тільки в межах України, не тільки в межах нашого Союзу, але й далеко за кордоном. Якби навіть у Вас була тільки одна ця праця, то й тоді б вона була вічним нерукотворним пам'ятником. А коли до цього додати «Історію українського письменства» і цілу низку етнографічних та інших праць, то буде ясно, що в особі академіка Грушевського ми маємо найкращого знавця України взагалі й одного із найвидатніших її синів.

Українська Академія наук завжди шанувала Вас як видатного вченого і, як всім відомо, вжила всіх заходів, щоб притягнути Вас до Академії в Київ. І от сьогодні, коли святкується Ваш ювілей, або краще казати два ювілеї, Українська Академія наук доручила мені висловити Вам почуття глибокої пошани й побажати Вам ще багатьох літ життя на користь науки.

Дозвольте нагадати, що на останньому засіданні Спільного Зібрання винесено постанову — поставити Ваш бюст або портрет у залі Спільного Зібрання, щоб Ви завжди були перед нашими очима.

Голова. Слово належить голові Львівського наукового Товариства ім. Шевченка академіку Студинському.

*Акад. Студинський ** (зустрінутий гучними довгими о п л е с к а м и). Достойний пане ювілянте! наукове Товариство імені Шевченка у Львові вислало мене на це велике свято української культури з тою метою, щоб я склав Вам сердечне побажання від тих установ, в яких Ви працювали протягом 20 літ. Вклоняється Вам, пане ювілянте, наукова бібліотека наукового Товариства ім. Шевченка, що нараховує зараз 100 тисяч томів і шле Вам поздоровлення. Передаю Вам поздоровлення і від Музею, котрий святкує 25 літ свого існування: Ви його заснували, Ви привезли багаті

збірки з України, Ви подбали про численні збірки з Галичини та інших українських земель і постарались про те, щоб музей ім. Шевченка мав своє приміщення, а в ньому є 17 тисяч експонатів. Від управи музею — бажання Вам, щоб Ви діждались кращих часів для нашої Галицької землі, а робітники, котрих Ви виховали і котрі працюють у цій музеї, хочуть здійснити Вашу мрію — зреалізувати пам'ятки нашої давньої культури і сучасної на славу українського народу.

Поздоровляю я Вас також від імені Секції математично-природописно-лікарської, і хоча Ви як історик працювали в іншій галузі наукового знання, але під Вашим світлим проводом вона почала видавати свої твори й видає їх по нинішній день.

Вклоняюсь Вам і від імені Секції філологічної наукового Товариства ім. Шевченка, — їх праця у великій мірі є Ваша заслуга. Ви своїм швидким оком заглянули глибоко в духовні скарби українського народу, в його минуле, і своїми працями літературними й філологічними поклали підвалини під цю будівлю, і вершком Вашої праці є «Історія української літератури». Секція від щирого серця вітає Вас і бажає Вам прожити в доброму здоров'ї багато літ, щоб могли довести до щасливого кінця не тільки «Історію української літератури», але й інші Ваші монументальні праці, щоб Ви діждались здійснення Ваших думок і Ваших мрій, і ще радіснішим і яснішим був ювілей на Соборній Україні. (Гучні довгі оплески всієї зали.)

Вітаю, пане ювілянте, і від імені Соціологічної й найближчої для Вас Секції історично-філологічної, де Ви протягом 20 літ своєї роботи наукової вели провід, який позначився золотими буквами в історії цієї Секції. Для Секції Ви були ясным світлом і сонцем, перед 33 роками Ви її оживили й відновили під світлим особистим проводом. Ви виховали цілий ряд учнів, які з вдячністю, з тугою згадують ті часи Вашого світлого проводу. Вдячні Ваші учні, що Ви їх пригорнули до себе й виховали на наукових робітників, і вони в нинішню хвилину складають побажання, щоб Ви своїми монументальними працями довели громадянство до того, щоб розуміло свою історію і щоб навчилось її творити.

А в кінці, достойний її Голово, дорогий для Галицької

землі професоре, учителю й добродію, звертаюся до Вас від імені Відділу наукового Товариства ім. Шевченка, на чолі якого Ви стояли протягом 20 літ! Сьогодні, у 60 літ Вашого життя й 40 літ праці на полі української культури, складаю Вам глибокий уклін, щирю подяку й сердечне бажання на дальшу дорогу життя. Товариство імені Шевченка перетворене на наукове. Геній української думки повів Вас на Галицьку землю, де Ви з печаттю його духу почали орати занедбане поле. Щирою волею й сильною рукою, взявши кермо Товариства, Ви давали приклади велетенської заподливістьі, незламної волі й великої безкорисності протягом повних 20 літ. У перетворене Товариство імені Шевченка на наукове вклали Ви свою молодість, свій спокій, свої глибокі знання, свою душу й свої нерви. Не тільки Товариство імені Шевченка, але й український народ Ви своєю плодотворною працею ввели в сім'ю культурних європейських народів. Коли ж Вам за Ваші заходи, за Вашу тяжку працю по дорозі Вашого життя кидано колоди, терни й колючки, Ваша висока культурність веліла Вам нас не забувати, і Ви zostалися добрим духом, сердечним приятелем, щирим порадиником нашої інституції, зсунотої Вашим світлим умінням і величним трудом. Ріжні тяжкі незгоди — вітри, бурі й людська злоба не знищили Вашої праці, очевидно, що підвалини були певні й кріпкі. Схиляючи голову перед Вашою працею, бажаємо Вам, достойний пане академіку, щоб геній українського народу беріг нам Ваш талант для труда й дороге здоров'я на довгі літа Вам на честь, а українському народові на пожиток, на його скріплення, на його славу. Від імені Галицької землі я кличу: нехай живе наш професор Михайло Грушевський. (Довгі гучні оплески, майже овації в залі.)

Голова. Слово належить представникові Наркомосу та уповноваженому Укрнауки тов. Левицькому.

Тов. Левицький. Вельмишановний Михайле Сергійовичу! Вітаю Вас сьогодні, в день 40-ліття Вашої видатної наукової діяльності та 60-річчя зі дня народження, від імені Укрголовнауки.

Ваше ім'я відоме скрізь як ім'я видатного наукового діяча, як автора всім нам відомої «Історії України-Руси».

Вам доводилося починати Вашу наукову діяльність за недоброї пам'яті царського режиму в тій країні, де зараз робітники й селяни на чолі зі своєю пролетарською владою прямують шляхами радянського будівництва до соціалістичного устрою життя.

За часів лютої й безглуздої реакції в Росії Ви перенесли осередок своєї діяльності до Галичини, що була в той час тією країною, де могли виникати та ширитися ідеї національного визволення України, що так потрібні були тоді для боротьби з шаленим феодально-поміщицьким режимом у колишній Росії, який особливо тяжко відчувався у нас, бо до класового пригноблення тут було ще долучено національне пригнічення.

Але прийшов Червоний Жовтень і незабаром приніс для робітників і селян Наддніпрянської України визволення разом з підкласового й національного поневолення. В той час, Михайле Сергійовичу, бурхливе революційне життя підняло Вас на своїх бурхливих хвилях і пронесло через хибний етап Вашої політичної діяльності за часів Центральної Ради, що не могла зрозуміти класової суті Жовтневої революції. Але кінець кінцем наслідком логічного розвитку історичного процесу нині Ви дійшли до співробітництва з Радянською владою на ґрунті вільної наукової праці на терені УСРР.

І справді, дев'ятий рік існування Радянської влади наочно доводить якнайприхильніше ставлення її до освітньої справи, до наукового життя. Та не могло й не може інакше бути, бо ті завдання, що стоять перед Радянською владою, завдання соціалістичного будівництва, можна провадити лише на ґрунті інтенсивного розвитку соціалістичного культурно-наукового життя. За недовгий, порівнюючи, час свого існування Радянська Україна, при досить скрутних економічних умовах налагоджування свого державного життя, вкрилася густою сіткою шкіл, сіткою науково-дослідних установ. Українська Академія наук вперше, за часів Радянської влади, вийшла на широкі шляхи вільного наукового життя, що скероване на користь робітничо-селянських мас. Ми є нині свідки нечуваного ніде й ніколи стихійного руху на Радянській Україні робітників та селян до освіти. Повстають міцні лави робітничо-селянської молоді, що проходять через систему радянських ВУЗів і стають до

всіх галузей радянського будівництва, зокрема до наукової праці. Вони разом з радянською владою, разом з усією радянською суспільністю будують міцні мури молодого пролетарської держави.

Нам часто закидають наші вороги, що наука повинна бути аполітичною, що не можна її змішувати з політикою, але ми прекрасно розуміємо, що політика й наука окремо не існують, що перша визначає останню й остання зміцнює й оформлює першу. І наука, і політика суть невід'ємні складові частини держави, тобто збудованого з політичною метою апарату виявлення волі пануючого класу. На Радянській Україні наука є одним з могутніх знарядь диктатури пролетаріату, в руках якого, діставшись по спадщині від буржуазії, вона змінила своє класове єство: із засобу пригнічення пролетаріату вона перетворилася на засіб його панування.

Під таким кутом зору й Укрголовнаука, від імені якої я Вас вітаю, і всі робітничо-селянські маси Радянської України розцінюватимуть Вашу діяльність, Михайле Сергійовичу, в майбутньому.

Ті колосальні наукові скарби, що явилися наслідком Вашої сорокалітньої наукової діяльності в умовах розвитку соціалістичної науки й культури, на Радянській Україні можете Ви максимально розгорнути на користь робітничо-селянських мас України та поглиблення соціалістичного будівництва.

Бажаємо Вам, вельмишановний Михайле Сергійовичу, здоров'я й сил на майбутню Вашу наукову діяльність, що повинна в нових умовах Вашої праці на Радянській Україні, де немає ніякого буржуазно-класового та національного притиску, дати найкращі наслідки. Дозвольте висловити надію, що віднині Ваша культурно-наукова діяльність на терені Радянської України, направлена на розвиток соціалістичної культури, дасть якнайкращі наслідки.

Голова. Слово належить ректорові Мінського університету Білорусії професору Пічеті.

Проф. Пічета * (білоруською мовою). У сьогоднішній урочистий день дозвольте мені, високоповажний Михайле Сергійовичу, принести Вам од імені Білоруського держав-

ного університету сердечне привітання. Білоруський державний університет вельми радий, що й він сьогодні має можливість прийняти участь у Вашому святкуванні. Ваша велика праця, як науково-історична, так само й громадсько-культурна, вона має велике значення для всього білоруського народу, який на протязі шмату років живе одним величним життям зо всім українським народом. Білоруський народ тільки в останні часи дістав змогу для свого культурно-національного розвитку. І ми всі, які працюємо на території Білоруської Радянської Республіки, ми добре відаєм, що історичні труди Михайла Сергійовича Грушевського являються для нас тими працями, од яких ми вчимось відправлятимось у своїх дальших працях по вивченню історії Білорусії. Дозвольте ж мені як од імені Білоруського державного університету, так само й од свого імені, од імені невеликих кількістю працівників білорусознавства принести сердечну подяку за ваші великі праці, сердечну подяку за все те, що Ви зробили для українського народу, бо Ваша українська праця явилась так само працею й для білоруського народу. Дозвольте мені побажати, щоб Ваша праця на користь українському народові продовжувалась шмат років. Нехай живе великий український учений Михайло Сергійович Грушевський! (Гучні оплески всієї зали.)

Голова. Слово належить голові Секції наукових робітників тов. Барану.

*Тов. Баран *.* Вельмишановний Михайле Сергійовичу! Велична перемога Жовтня на широкій території бувшої тюрми народів принесла соціальне й національне визволення мільйонам трудящих од віковичного гніту й визиску. На руїнах царського самодержавства, на руїнах влади капіталу робітничий клас, йдучи за проводом Комуністичної партії єдино вірним шляхом, великою жертвою своєї крові здобув собі владу. В союзі з масами трудового селянства, розбивши в збройній боротьбі відвічних своїх ворогів, робітничий клас Радсоюзу взявсь із величавим ентузіазмом до будівництва нового суспільства, до будівництва соціалістичного господарства, до будівництва соціалістичної культури.

Будуючи соціалістичну культуру, робітничий клас не від-

кидає тих дійсних цінностей, здобутків техніки й науки, що залишилися їй у спадщину від старого ладу. Пролетаріат використовує всі ці цінності науки й техніки для своїх класових інтересів, для розвитку виробничих сил суспільства, й через це він діє в інтересах майбутнього безкласового, тобто усього людського суспільства.

В складних перипетіях класової боротьби, особливо в ті часи, коли ця класова боротьба загострилась і виразилась в збройній громадянській війні, не вся маса діячів науки й техніки пішла вкупі з пролетаріатом до бою проти влади капіталу. Навпаки: більша частина інтелігенції, більша частина представників науки, літератури, мистецтва опинилась по той бік барикади — в гігантських змаганнях двох ворожих таборів суспільства.

Але інакше й бути не могло. Така вже природа цієї верстви суспільства, що склалась в історичному процесі. Розділ інтелектуальної й фізичної праці в капіталістичному суспільстві поставив представників інтелектуальної праці в суперечне становище до пролетаріату й примусив перших служити інтересам пануючого при капіталізмі класу. Тільки одиниці, тільки невеличкі гуртки представників інтелектуальної праці, представників інтелігенції, представників наукового світу, озброєні діалектичною методою, давали правдивий аналіз минулого й своєї сучасності й приходили до правдивого висновку про тенденції, про напрямок суспільного розвитку.

І найвизначніші представники наукової думки у великий час гігантських змагань двох протилежних класів намагались затримати колесо історії. Але діалектика життя — цей найсильніший з діалектиків — одним раніше, іншим пізніше показала на їх сізифовий труд. Тих, хто не зрозумів цієї діалектики, життєве колесо історії одних тимчасово вибило з історичної колії, інших — роздушило в своєму бігу назавжди.

Відсутність діалектичної методи в дослідженні минулого й сучасного призвело великого вченого Михайла Сергійовича до помилкового висновку й до помилкового кроку в його громадській діяльності, в його активній ролі в перипетіях класової боротьби.

Але в безупинному своєму коловороті історичне колесо не могло зупинитися, хоча намагались зупинити його оз-

броєні знанням і наукою дужі руки. Мозолисті руки пролетарського колективу перемогли, приспішивши коловорот колеса історії в тому напрямкові, який визначений йому всім попереднім розвитком історії.

М. С. Грушевський не був нейтралістом. Він стояв у великій класовій борні по той бік барикади як активний борець.

Але колесо історії не розтрощило цієї визначної наукової постаті. В часи вже творчої роботи нового молодого класу, що переміг в цій боротьбі, в часи нових завоювань і розгортання соціалістичного будівництва в радянській країні М. С. Грушевський знайшов у собі сили, щоб перецінити багато попередніх вартостей, визнати правдивість радянського будівництва й повернутись на Радянську Україну для наукової роботи на користь трудящим.

Важко, звичайно, й болюче для вченого-історика й для діяча історії на четвертому десятиріччі своєї роботи робити цю переоцінку. Але сильна індивідуальність М. С. Грушевського, ми сподіваємось, найде в собі сили, щоб зробити її рішуче й до кінця.

Михайло Сергійович з першого дня приїзду на Радянську Україну, з першого дня своєї наукової діяльності на червоній землі робітників та селян вступив у ряди могутнього об'єднання робітничого класу, в професійну Спілку робітників освіти, у її Секцію наукових робітників. Тим самим, ми сподіваємось, Михайло Сергійович зв'яже свою роботу й свою особисту долю з долею робітничо-селянських мас і Радянською Республікою.

Приймаючи в свої ряди видатного вченого, Спілка робітників освіти, як одна з фаланг об'єданого пролетаріату, оцінила ті величезні скарби знання й науки, що їх вклав Михайло Сергійович у скарбницю трудящих. Робітничий клас теж використовує їх для соціалістичного будівництва.

Київська філія Спілки робітників освіти, Секція наукових робітників доручила мені привітати високошановного ювілянта Михайла Сергійовича й побажати йому довгого віку, сил і здоров'я в його праці над культурним будівництвом соціалістичного суспільства. Зі свого боку Секція наукових робітників завжди допомагатиме Вам, Михайле Сергійовичу, у Ваших змаганнях розгорнути Вашу наукову діяльність, що буде спрямована на те, щоб полегшити й прискорити зростання виробничих сил пролетаріату й се-

лянства, і сподівається, що Ваша наукова діяльність принесе робітничому класу Радянської України нові наукові скарби, сприятиме будівництву соціалістичної культури й спричиниться до зміцнення Союзу Соціалістичних Радянських Республік.

Голова. Слово має представник Литовського університету професор Іонінас.

Проф. Іонінас (читає литовською мовою, а потім перекладає українською мовою). Вельмишановний ювілянте, шановні академіки, шановні громадяни і громадянки! Литовський університет поклав на мене почесний обов'язок приєднати і його голос до сотень і тисяч голосів, що звучать сьогодні з усіх країн культурного світу, щоб ушанувати великого українського ученого, історика й соціолога і разом з тим невтомного патріота, що збудив національну самосвідомість.

Посилаючи свого делегата на це урочисте свято, Литовський університет хоче особливо підкреслити свою пошану до українського народу і до виразника народного духу й до його проводиря шановного академіка Михайла Сергійовича, ім'я й праці якого і для нас свої, і для нас дорогі.

Нема іншого народу в світі, до якого б ми, литваки, почували стільки щирої симпатії і близькості і чия доля нас так обходила б і так турбувала. Досить кинути навіть поверховий погляд на розвиток обох народів у минулому і в сучасному, щоб помітити, яка разюча схожість виявляється і в минулому і в теперішній час у долі обох народів. Ми прожили 250 років спільним політичним життям. Акт Люблінської унії, що знищив суверенітет нашої спільної держави, був і для Вас початком народної зневіри і всіх нещасть, що посипались на український народ. Цей акт одчинив ворота для розбійницької польської шляхти і для польського духовництва, що йшло в парі з нею; вони зайняли найродючіші українські землі; за допомогою державного апарату поневолили населення її і в залізні ланцюги закували розвиток українського народу.

Той самий процес у всій повноті своїй відбувся і в нас у Литві. Московське панування як у Вас, так і в нас не принесло найменшого полегшення змученому народові. Для

вас рідніша, а для нас зовсім чужа російська влада вживала тих самих методів, щоб стерти наше ім'я з числа живих народів. Вона передусім постановила знищити ключ до народної душі і найголовніший засіб для розвитку національної культури; вона заборонила литовську й українську мови в літературі. Друковане слово було заборонено в Литві 1864 року, а на Україні — 1876 року. І Ви, і ми не схилились перед цим актом варварського насильства і знайшли притулок у тій частині народу, що перебувала поза межами російської держави. І для Вас, і для нас перша російська революція полегшила працю на ниві культурного розвитку. І Ваша, і наша країни під час світової війни були знищені і зруйновані ворожими державами. І Вам, як і нам, пролетарська революція в Росії і розбиття германської монархії вернули волю після стількох століть нещастя й розчистили шляхи до культурного розвитку. І для Вас, і для нас процес визволення ще не завершився. Частина українського й литовського народу ще перебуває під чужим ярмом і чекає неминучого визволення. У часи величезного утиску над українським народом ми не бачимо академіка Михайла Сергійовича в таборі гнобителів. Йому, що так щиро любить свій народ, з якого вийшов він, нема навіть місця в своїй країні. Перебуваючи за межами, де не можуть досягти його жандарми, він кував зброю, щоб скинути ярмо гнобителів. Найнадійнішим захистом і спільником для гнобителів є народна темрява, що не дає народові згадати про героїчні подвиги своїх славних предків. Михайло Сергійович картка за карткою розгортає сторінки минулого й одкриває джерело, з якого, за словами литовського національного гімну, і український народ бере сили, щоб зміцнити себе.

Обдарований дивними талантами, він не тільки сам в руках своїх тримає світ, що пробиває темряву, яка оточує народ, але поривається запалити культурні огнища і в усіх закутках, де звучить мелодійна українська народна мова.

Ми вже бачимо численні результати діяльності високоповажного Михайла Сергійовича завдяки зусиллям його та його однодумців. Українська культура може розвиватись од низів, трудових шкіл до самого верхів'я, Академії. За такі послуги народ дійсно повинен з подякою схилитись перед сивою головою старого батька. Але в своїй діяльності шановний Михайло Сергійович не забув і Литви. У своїх

працях він розгорнув сторінки минулого і литовського народу. І відроджений литовський народ через те має право вважати, що він збудив і нашу національну самосвідомість. Бачачи стільки подібності в минулому між Литвою й Україною, литовський народ з неослабною увагою буде стежити за культурним розвитком українського народу. Ми надіємось, що проміння світла, йдучи од численних смолоскипів, запалених рукою Михайла Сергійовича, досягнуть і литовської землі, і що та культурна близькість, яка з'явилась у минулому, не тільки не зменшиться, а буде тіснішою в майбутньому. Од імені Литовського університету я висловлюю побажання дочекатись того моменту, коли проміння від огнища вашої культури, запалені рукою Михайла Сергійовича, без перешкод будуть розходитись серед усього об'єданого українського народу. Хай швидше настане момент, коли Львів, у яким Ви прожили найкращі роки свого життя, з'єднається із своєю вільною метрополією. Хай швидше всі розрізнені члени українського народу об'єднаються в одне неподільне тіло. Ми, литваки, будемо вважати за найбільше щастя для себе привітати Вас ще раз у той урочистий момент. Хай живе вільний український народ! Хай живе найбільше огнище української культури — Академія наук! Хай живе той, хто невтомно збуджував національну самосвідомість — академік Михайло Сергійович!

Голова. Слово має професор Осип Юрійович Гермайзе.

*Проф. Гермайзе ** (зустрінутий оплесками). Високоповажні збори! Мені випала висока честь від імені Ювілейного Комітету дати короткий огляд діяльності великого українського вченого Михайла Сергійовича Грушевського. Коли оглядати життєвий шлях наших українських діячів ХІХ століття, ми бачимо, що для багатьох із них життя склалося кам'янистою стежкою, моменти їхньої біографії позначалися важкою мукою та горем. Оглядаючи нині 40 років діяльності й 60 років життя нашого ювілянта, можна сказати те ж саме, але тільки з одним додатком. Тяжкий тернистий шлях, позначений тяжкою надлюдською роботою, що її може винести тільки людина, багато обдарована інтелектуально й фізично, бачимо ми в нашого ювілянта,— цей тернистий шлях має складатися з момен-

тів, що становлять триумф української науки, триумф української культури, триумф наших наукових і національних досягнень. Справді-бо, 40 років тому Михайло Сергійович стає молодим юнаком на шлях роботи культурної й наукової. 30 з лишком років тому українське громадянство Наддніпрянської України у Києві виряджає вченого, молодого магістра історії з рідного Києва — цього огнища природного української культури — в далекий український П'ємонт, щоб там, у Львові, цей молодий тоді магістр, молодий учений, який мав визначні праці, щоб там, у Львові, — в цьому українському тодішньому П'ємонті цей молодий учений провадив відповідальну місію творення української культури й науки наперекір суворим обставинам, наперекір бажанням тих злих сил, що скували міцними кайданами й ланцюгами волю й творчість українських трудових мас. Михайло Сергійович іде на цю славу дорогу, і там, за Києвом, за серцем України, він починає свою титанічну роботу. Не мені в цих коротких словах оцінити все грандіозне значення цієї роботи там, за кордоном тодішньої Російської імперії, там, — у тому кутку, де кувалася ясна зброя науки замість пут, що висіли над українським народом, на трудових його масах. Тут уже говорилося про це. Я нагадаю, що ця фактично дореволюційна Українська Академія наук — наукове Товариство імені Шевченка — була піднята, організована енергією й могутнім талантом нашого шановного ювілянта. Я вкажу на те, що там у Галичині формувались ті організації, ті видання, що тепер у визволених робітничо-селянських мас України є підвалинами нашої наукової творчості. Там Михайло Сергійович організує молоді сили тамошні і притягає думку свідомих робітників української культури з усіх кутків України туди, до цього тодішнього центру. Революція 1905 року, українські маси, українські культурні кола, користуючися здвигом народних українських мас, ідуть до досягнень. Михайло Сергійович тут, він на російській Україні, він є організатором тих легальних можливостей, які тоді українська культура й наука могла використати. Історія української науки запише незгладимими літерами ту роботу Михайла Сергійовича, яка розпочинається тут, на київському ґрунті, після першої революції, після тої першої й великої генеральної репетиції, що відбулася в Росії та на Україні. Наукове Товариство у Києві

продовжує старі славні традиції під проводом Михайла Сергійовича. Михайло Сергійович робить демонстративну спробу здобути позиції в київському університеті, там, де читав його вчитель, один із заслужених наших культурних діячів, покійний професор Антонович. Київський університет, у будинку якого нині ми святкуємо цей многознаменний ювілей Михайла Сергійовича, київський університет зі своєю антиукраїнською тенденцією відкидає спробу Михайла Сергійовича, тим самим даючи собі осуд, який чорною плямою вписаний в історію того університету, де хазяйнували чужі соціально й з культурного боку для українського народу люди. Але колесо історії рухається далі, і на кожному етапі бачимо Михайла Сергійовича, який організує діячів української науки. Настає всесвітня імперіалістична війна,— ховаються українські сподіванки, руйнується важким чоботом і зброєю російського імперіалізму твердиня нашої культури там, у Галичині. Михайло Сергійович є тепер об'єктом нестриманої злоби ворожих до українства сил. Михайла Сергійовича висилають далеко за межі України, і ми бачимо, що в цих умовах усе те, що створено довгими роками, тяжкою працею українських культурних сил і руками й талантами Михайла Сергійовича, все це руйнується, і начебто надії не залишається для якогось виходу. Але й за тих умов Михайло Сергійович працює. Він докінчує 8 том «Історії України-Руси». За тих неможливих умов ця робота, цей науковий труд у тиші кабінету, на засланні світить якоюсь провідною зіркою, твердою надією, що не тільки не все ще загублено, але навпаки: наукова думка, могутній інтелект Михайла Сергійовича там, у Великоросії, під арештом, на засланні, творить. Там світить ще вогник і не гасне тому, що горить ще в глибині воля українських народних мас до класової боротьби, і та воля перетворюється на могутнє революційне визволення українських робітників і селян. Ми бачимо далі Михайла Сергійовича в Києві, коли він увесь захоплений роботою. І в ті роки, коли так багато було всякого клопоту, в ті роки ми бачимо, як Михайло Сергійович із надзвичайною енергією у вільні години, що він їх міг якось знаходити за тих умов і для письменницької роботи, працює, пише і видає свої твори. Михайло Сергійович видає всесвітню історію українською мовою, пише низку етюдів історичних і беле-

тристичних. Його інтелект, його наукова енергія, воля йде до того, щоб творити знання, збагачувати українську культуру, вона тече плавною нестримною могутньою річкою.

Михайло Сергійович волею обставин останніми часами опинився за кордоном, у далекій країні. Ми бачимо, що й тут так само його інтелект, його енергія наукова і культурна виявляється у творчій роботі. З подивом дивились ми, що Михайла Сергійовича не було з нами, але що й за ці роки він нам дає нові досягнення. За кордоном виходять перші томи його «Історії української літератури», цього надзвичайно цінного пам'ятника в нашій науці. Науковий інтерес Михайла Сергійовича та його наукова творчість поринають у соціологічні науки, в цю галузь наукових знань, де думка українська виявила себе до тої пори найслабше. Нарешті Михайло Сергійович вертає на Радянську Україну, туди, де волею мільйонного українського селянства й робітництва утворено умови для вільної плодотворної праці для української культури. І стаємо ми свідками того, як титанічно тут зростає діяльність Михайла Сергійовича, та як зростають нові організації, що виявляють надзвичайно напружену інтенсивну свою роботу. Історична Секція Академії наук відновлює свою видавничу роботу,— видається науковий журнал, наукові збірники та окремі видання, повстають Комісія для порайонного дослідження України, Кабінет примітивної культури, науково-дослідча кафедра історії України та інші організації. Усі вони повстають під мудрим проводом нашого ювілянта і працюють з усієї сили так, що часто співробітники тих установ не поспівають за роботою свого керівника.

Життя нашого ювілянта — 60 років, із яких 40 років ученої праці,— складається з моментів тяжкої праці й великих досягнень. В короткому слові трудно дати оцінку результатів цієї праці. Але означаючи побіжно головне, треба сказати, що з творчістю Михайла Сергійовича зв'язане піднесення загального значення та авторитетності української науки. Ім'я Михайла Сергійовича є прапором науки української, і це ім'я розноситься широкою луною не тільки по Україні, але й поза межами України. Михайла Сергійовича знають наукові кола, і разом із тим вони знають про існування українського вченого М. С Грушевського і визнають, що існує Україна, що існують українські

маси, які творять своєю творчою волею свою культуру. Михайло Сергійович вносить в повсякденний ужиток наукові думки — нові ідеї, ті ідеї, які українська наука до того часу слабо висловлювала, а наука споріднених нам народів майже цього не торкалась. Вкажемо на схему історії Східньої Європи. Михайло Сергійович виступає гарячим оборонцем тої наукової схеми історії Східньої Європи, що так різко рвала свій зв'язок з ненауковими, але поширеними уявленнями. Коли друкувалась праця Михайла Сергійовича, може, в багатьох з'являвся сумнів, як приймуть цю оперту на науку, але нібито сміливу думку. Але ми знаємо, що історіографія спорідненого нам народу великоросійського в особі професора Преснякова * мала сміливість заявити повну солідарність із тою схемою, що утворилась у лабораторії нашого великого вченого, нашого шановного ювілянта. Українська історія до Михайла Сергійовича давала багато елементів для всякого роду романтизму — і літературного, і громадського — українська історія не мала синтези. Михайло Сергійович своєю велетенською працею дає колосальну синтезу. Вже за це говорилося, але за це будемо говорити й не можна не говорити, що його «Історія України-Руси» — це є велика пам'ятка, монументальна праця, якою ми можемо гордитись, та, яка справді, як сам Михайло Сергійович висловився, є великою реалізацією тих ідеалів, які впливали з почуття національної честі цілих поколінь, до якого належав і наш шановний ювілянт. Ця праця є не тільки зведенням всіх наших знань з нашого минулого і не тільки систематичним оглядом минулої історії України. Спеціалісти-історики й неспеціалісти знають, що кожний розділ цієї величезної праці є не що інше, як самостійний дослід, як самостійна монографія, пророблена часто на архівному матеріалі. Цю титанічну роботу проробив Михайло Сергійович, і тільки завдяки цьому можна в ХХ столітті тепер говорити синтетично про козаччину. І не дарма один із визначних істориків-марксистів проф. Покровський назвав нашого ювілянта єдиним у всій Східній Європі європейським ученим, бо й справді наш шановний ювілянт — це постать, яка переростає розмахом своєї діяльності й наслідками праці не тільки українських вчених, не тільки слов'янських, — вона виростає в фігуру всесвітнього вченого. У науковій діяльності Михайла Сергійовича ми спосте-

рігаємо грандіозну синтетичність, цей великий універсализм: він не тільки історик-економіст, що викриває факти історичного процесу, він історик культури, історик літератури, і він, нарешті, соціолог, він є дослідник первісної культури. І цей універсализм, цей широкий науковий обхват сполучено в Михайла Сергійовича з великим талантом дослідника-монографіста, що уміє, беручи матеріал часто безпосередньо з джерела, відповідно його обробити. Та наукова діяльність Михайла Сергійовича має не тільки суто наукове значення, величезні томи його праці, його робота має неоціненне ще й громадське значення. Постать Михайла Сергійовича була живим зв'язком між Наддніпрянською й Галицькою Україною. Ця постать єднала наші змагання, і це єднання дало свої результати і в нашу добу. Робота й діяльність Михайла Сергійовича вся оповита не тільки серйозністю вченого-дослідника, не тільки талантом великого дослідника, вона має для нас — і це безкінечно дороге й важливе — громадське й емоціональне забарвлення. Факти минулого, соціальні змагання минулих часів і історію наших часів сприймаємо ми не тільки як матеріал, що його треба дослідити й укласти в сухі соціологічні формули, а як матеріал минулого, що його ми переживаємо, проймаємось турботами та хвилюванням минулого. Коли Михайло Сергійович пише свою історію Хмельниччини, коли він висвітлює цю народну революцію XVII століття, то він зазначає, що не можна без великого і глибокого хвилювання стежити за тою боротьбою, що тоді розгортається, і це хвилювання, яке наш ювілянт-учений переживає, відчувається не тільки в рядках його наукових писань, але й як рефлекс емоціональний в її белетристичній формі. Ми бачимо белетристичні спроби Михайла Сергійовича й бажання виявити переживання, що їх глибоко в своїй душі носить наш шановний ювілянт. У творчості науковій Михайло Сергійович ніколи не знає того шкідливого лозунга, яким дехто прикриває іноді своє нерозуміння наукових завдань. Ніколи Михайло Сергійович не казав, що наука тільки для жерців, ніколи Михайло Сергійович не був оборонцем лозунга — наука для науки. Завжди вся наукова його праця, вся дослідницька робота Михайла Сергійовича була і є наповнена ознакою служіння трудовим масам; це те почуття, що керує його роботою та відчувається в його

писаннях і виявляється в його великій громадській діяльності. Цей великий учений, цей дослідник віддає частину своєї праці для того, щоб прокласти дорогу-шлях до науки широким масам, грамотному українському народові, тим, хто хоче приєднатися до наукових здобутків. Михайло Сергійович в своїй діяльності доходить до найвищих висот, до яких [лише] може дійти праця окремої людини.

Я дозволю собі тут у короткому слові шановному громадянству, що зібралось ушанувати Михайла Сергійовича, й нашим численним гостям, що приїхали спеціально сюди, в старий Київ, щоб привітати Михайла Сергійовича, переказати одну з промов Михайла Сергійовича, яка ніде не була опублікована, але колосальне враження справила у свій час на тих, хто мав участь ближче стояти до особи нашого глибокоповажного ювілянта. Коли Михайло Сергійович повернувся на робітничо-селянську Україну, то в тісному колі своїх співробітників на першому засіданні науково-дослідної кафедри, заснованої в зв'язку з приїздом Михайла Сергійовича, він говорив, що українська культура мала великі успіхи внаслідок низки щасливих обставин. Ці щасливі обставини полягали в тому, що в ХІХ столітті діячі української культури інтелектуальної творчості були людьми, що їх поважали, на яких із подивом дивились інші люди не тільки тому, що вони на українському ґрунті працювали, а й через те, що вони були сильні, могутні інтелектуально. І тоді, коли ми слухали цю промову Михайла Сергійовича, нам хотілось сказати, — це говорилося і повторювалось багато разів, — що Михайло Сергійович є в ряді наших попередніх діячів української культури одним з кращих представників, бо він своїм талантом, своїм умінням наукового дослідження зумів стати на недосяжні для інших людей висоти інтелектуальної творчості. На тих висотах стоїть Михайло Сергійович і зараз, і тому ми з подивом і подякою оглядаємо цю діяльність і творчість. Михайло Сергійович у своїх роботах одного разу, уживаючи марксівську термінологію, говорив про те, що український історичний процес ХІХ століття можна вкласти у відому формулу — теза-антитеза й синтеза. (Про це сьогодні вже нагадувалось.) І коли оглянути 40 років літературної діяльності Михайла Сергійовича, то хочеться по цій тріаді збудувати інші спостереження. Хіба роки тяжкої праці й вели-

ких разом із тим досягнень Михайла Сергійовича не є тою тезою, що була потрібна та що спричинилась до відродження української науки? Хіба переслідування царського уряду, різні нагінки та репресії не були тою антитезою, що цю тезу всякими способами заперечували, і хіба нині у визволеній Україні ми не бачимо, в яку могутню синтезу все це зливається, до якої могутньої синтези приходять діяльність культурна, наукова і громадська нашого шановного ювілянта. Справді-бо, більш як 30 років тому українське громадянство виряджало Михайла Сергійовича з Києва, але воно мало надію, що Михайло Сергійович повернеться, і він повернувся, і нині в Києві, на визволеній українській землі, ми маємо змогу вітати нашого шановного ювілянта. Роки важкої праці, роки надлюдських стремлінь нині дають свою реалізацію, вони дають змогу творити ще більші синтези та йти до ще більших і нових досягнень. Вітаючи ювілянта, ми з вдячністю мусимо згадати й ті гасла, під якими працював Михайло Сергійович, у своїй науковій роботі поставити їх перед собою та йти за провідниками нашої науки, його творчими шляхами.

Розпочинаючи свою організаційно-наукову й дослідницьку роботу, Михайло Сергійович поставив гордий лозунг наукового діяча: *nemini credere* — нікому не вір, не приймай нічого без належної критики, приймай лише те, що перевірено, спостережено науковим аналізом, що засновано на точних даних наукових знань. І 40 років літературної діяльності Михайла Сергійовича були грандіозною працею, примусили повірити в те, що існує істина, в даному разі істина української наукової творчості, істина української культури. Ще й другий лозунг виставив Михайло Сергійович у своїй праці, це той лозунг, яким жили наші Кирило-Мефодіївці та який повторив Михайло Сергійович: «Увісьте істину і істина освободит ви». Цей лозунг, ця істина є підставою нашого визволення, вона в наші часи революційних тріумфів мусить звучати як гордий поклик, з яким ми маємо йти. Той поклик дано, робота Михайла Сергійовича не скінчена. Робота творча Михайла Сергійовича стоїть у zenіті творчості. Михайло Сергійович доходить до найвищих своїх досягнень. І в цю пору своєї творчості ми бачимо, що це шукання істини, ця тривожна думка вченого на цьому одному не спиняється, він увесь

час шукає нових шляхів, іде до нових результатів. Ця три-вожна думка завжди є в Михайла Сергійовича, й вона веде його до наукової істини, а ми знаємо, що ця наукова істина нам, культурним робітникам, і мільйонам трудових мас несе визволення, несе щастя, дає надію і тверду підвалину на остаточне визволення українських мас, на те, що ті маси збудують величний храм української культури, української науки. (Гучні оплески всієї зали.)

Секретар Ювілейного Комітету Федір Савченко. Слово має академік Михайло Сергійович Грушевський.

Академік Грушевський (зустрінутий довгими гучними оплесками всієї зали). Шановне громадянство! Дорогі товариші! Дозвольте з приводу сказаних тут гадок і спостережень висловити кілька своїх зауважень. Я безмірно вдячний тим, котрі пригадали хронологічну дату мого життя, й високо ціную всі ті добрі й повні признання слова, що були сказані тут на мою адресу. Високо ціную привітання, висловлені від представників нашої радянської влади й професійних організацій, до котрих маю честь належати, слова признання з боку обох наших українських Академій, Київської Академії та її президента, і нашої старшої, хоч невінчаної академічним титулом, Львівської Академії, голова котрої, многозаслужений академік Студинський, так багато доклав труда й заходу, щоб прибути сюди на нинішнє свято. Безмірно приємно було почути представників вищих шкіл білоруської й литовської народностей, тих народів, з котрими ми разом кували наше і їхнє визволення з-під старої царської Росії, з котрими ми сходилися на з'їзді народів у 1917 році, з котрими ми працювали колись у царському підпіллі і тепер маємо приємність стрінутись уже як представники визволеної науки всіх цих трьох народів, зв'язаних такими тісними близькими братськими узами і спільними переживаннями довгих століть! Високою радістю наповняють мене привітання ріжних наукових і культурних українських установ... Але, дорогі товариші, я, розуміється, далекий від гадки вважати це все, що ми тут чули, за вислів тільки пієтизму до моєї особистої діяльності, до мого особистого ювілею. Це свято в тих розмірах, які воно набрало завдяки діяльності організаційного

комітету з шановним академіком Тутківським на чолі, котрому я безкінечно вдячний за ті труди, які він вклав сюди зі своїми товаришами секретарями й іншими учасниками, — це нинішнє свято перетворилося з ювілею персонального на свято національне: на свято української науки, української національної культури.

Я прошу вибачення за нескладність моєї мови, котру легко пояснити тим зворушенням, котре викликав у мене цей могутній колектив, це масове велике наше зібрання. Я дозволю собі перевести дещо з дороги дискусій на тему персональну, особисту — в сторону загальну. Я бачу в цьому нинішнім святі маніфестацію загальнішу: радісне маніфестування нашим громадянством того факту, що вже, очевидно, українська наука пережила стадію утисків, голоду, пошесті і міжособної брані, стала нарешті на тверді ноги в рамках робітничо-селянської Української Республіки, на цілій території Радянської України, і спеціально тут, у нашій історичній українській центрі. Скінчилися для неї часи шукання захистків, де вона могла б розвивати свою роботу серед тих перешкод і репресій, які оточували її в давніших часах. Скінчила вона свої блукання, сподіваємось, назавжди, і перед нею стелеться гладший шлях розвитку. Правда, ті добрі наміри як урядових сфер Радянської України, Української Головнауки, так і професійних організацій, в котрих я переконався за ці два роки з лишком, перебуваючи на Радянській Україні, все ще не можуть зреалізуватись через різні чергові економічні проблеми — індустріалізацію України і цілого Союзу. Іще в січні цього року на пленумі Головнауки, тут, у Києві, голова її констатував, що бюджет української науки — це бюджет прожиточний тільки, а не виробничий, і то бюджет голодний. Але українська наука ніколи не була оранжерейною рослиною, що чекає сприятливих умов, сприятливої опіки, яскравих променів сонця, щоб рости, розвиватись і ширити своє коріння. Ні, вона жила, розвивалась і звикла розвиватись в обставинах більш ніж несприятливих, не в надії слави й добра, а під загрозою розгону й заслання. І вже сама та сприятлива атмосфера, якою нині оточує її Радянська Україна, в процесі соціалістичного будівництва в інтересах робітничих і селянських мас, її самої вистачає українським науковим робітникам, щоб розгортувати свою роботу навіть в оцих про-

житочних роках в повній надії широкого, тривкого й невпинного розвитку!

Нинішнє свято української науки, що припало на п'ятдесятиліття царського указу 1876 року, являється святом перемоги української науки, української культури, українського відродження над усіма перешкодами, що лежали на їх шляху. Українське громадянство й наукові круги інших країн, так широко відгукнувшись на це свято, підкреслили цей тріумф української науки, свята її визволення і міжнародного об'єднання з культурним і науковим рухом інших народів. Ці збори, які зібрались у цій, для багатьох з нас такій пам'ятній залі, де витають над нами тіні великих фундаторів української культури й науки — Максимовича, Костомарова, Антоновича, Драгоманова. Ці представники кількох поколінь, які пройшли й провели через усі перепони останнього півстоліття українську культурну й наукову працю, і зійшлися цього дня відсвяткувати її перемогу — цей великий реванш нашого українського життя, нашої української культури. Ці збори маніфестують, що незважаючи на репресії й перешкоди, що були розкинуті на дорозі української культури, зокрема української науки, якнайбільш проскрибованого й найбільш небезпечного, з становища його ворогів, вияву українського життя, не здужали припинити ні на хвилину розвиток української науки й української культури. Не перервали золоті нитки українського національного життя, української національної роботи. Вона пододала всі перепони, всі перешкоди. Цей будинок, збудований на те, щоб бути твердинею обрусіння в нашій Україні, став великим огнищем українського національного відродження. Ця твердиня, поставлена на те, щоб ширити й закріпляти на українській землі принципи «православ'я, самодержав'я й народности», стала огнищем опозиційної гадки й революційної роботи, яка кінець кінцем зірвала в повітря в'язницю народів царської імперії, а цей будинок перетворила на робітничо-селянську школу.

Але ця робота, ця боротьба йшла нелегко. Вона давалась не дешевою ціною цим поколінням, котрі пройшли цей великий переможний, тріумфальний, але тернистий, кам'янистий шлях. І поруч цих славних імен, котрі я назвав, — цих діячів, які, незважаючи на всі ці тяжкі умови настільки виявили свою наукову індивідуальність, що яскраво вписа-

ли в історію української науки й культури свої імена,— скільки пройшло робітників малозвісних і незвісних, котрим тяжкі обставини не дали виявити своєї праці, своєї індивідуальності; котрі працювали псевдонімно і анонімно і пройшли свій путь відомими і звісними тільки записним бібліографам, а ще більше — і їм незвісними. Десятки, сотні й тисячі пройшло їх і лягло на цьому шляху. І цій сірій армії рядових, здебільшого незвісних наукових робітників, наших попередників, ми завдячуємо велику будову української культури, української науки, котра нині святкує своє свято, свою перемогу.

Шановне громадянство! В Західній Європі, під свіжим враженням останньої війни утворився культ «незвісного солдата». Щороку, звичайно, віддається честь цим невідомим героям, які вирятували — в уяві цього суспільства — їхню культуру й життя. Ще більше годиться нам, українським науковим робітникам в це наукове свято пригадати собі цього незвісного масового українського наукового робітника, що пройшов і попросту ліг кістками на цім шляху, зарівнявши своєю масою його провалля й рови. Його могилу затоптали ботфорти поліції, заїздили тріумфальні колісничі старої царської імперії, але його діло не вмерло й дало свої наслідки! Дорогі товариші! У цей радісний для мене день, урочистий день української науки, дозвольте закликати й вас піти за прикладом цієї західно-європейської практики і вшанувати в скупленні духу ці легіони українських робітників, які збудували нинішню українську культуру, українську науку.

(Усі в залі встають.)

Робота, що вони провели, ясніє тепер на порталі нашої української науки славними іменами, тіні котрих, кажу, тут над нами витають. Наше завдання тепер продовжити й закінчити цю роботу. Дозвольте, дорогі товариші, на кілька хвилин зайняти вашу увагу деякими гадками на тему власне цих безпосередніх завдань нашої історичної роботи.

Підсумовуючи для себе в останні роки культурний процес України в аспекті історії української літератури, я бачу, як поява певних чергових суспільних верств викликає в сфері літератури й науки певне ідеологічне обґрунтування їх ролі. Ясно, що наша найстарша історіографія розвива-

лась на ґрунті українського феодалізму, в перших початках опертого на торговельно-міську верству, а в другій половині — на боярську сільськогосподарську. Потім, у XV—XVI віці, наступає орієнтація на нову міщанську верству, що виростає під впливами нового грошового господарства. Це орієнтування починається, перш ніж та верства виявляє себе сама. Інтелігентські письменні сили починають орієнтуватись на міщанську верству, перш ніж вона могла дати своїх власних представників і літературі. Далі бачимо, як наростає орієнтація на верству козацьку — цю інтересну амальгаму пережитків старого феодалізму з суто демократичними течіями народного життя,— і знову проходить повне століття орієнтування на козацтво зі сторони письменників, що відчули його значення далеко скоріше, ніж ця козацька верства себе виявила безпосередніми представниками-письменниками. Відродження XIX віку цілком ясно орієнтується на верству селянську — йде під знаком культу української народності, представленої селянськими верствами, які зберегли святиню української культури, і під шум хвиль цього народницького романтизму зав'язуються перші початки української науки з таким же народницьким ухилом. В цих обставинах формується наша нова українська історіографія, в перших початках ще зафарбована романтизмом козакофільства, але в другій половині століття — в добі селянської реформи, ставши на ґрунт позитивного, методичного студіювання української історії в аспекті вивчення соціально-економічних обставин життя селянських мас. Славні ймення, що я їх назвав, а особливо Антонович і Лазаревський *, заклали підвалини цьому напрямкові української історіографії. Чи закінчилась їх робота? Я думаю, ще не зовсім. Я думаю, що те гасло — «Лицем до села!» — котре дає громадській роботі Комуністична партія й Радянська влада, являється покликом продовжувати й закінчувати наукову роботу в цьому аспекті всебічного дослідження історичного життя робочих мас українського народу — мас селянських, і цею дорогою готувати перехід для дослідження нового життя — ще не цілком зформованих робітничих мас. Українська культурна робота для українського села ще не закінчена, і робота української історіографії в цьому аспекті ще не сказала свого останнього слова. Завдання формування української робітничої верстви,

що має завершити будову української національності, веде нас шляхом цієї роботи — лицем до села. Тільки коли вповні свідомі сільські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти та понесуть туди українську свідомість, українізуючи цю робітничу верству, замість самим підлягати її русифікаційному процесові, тільки тоді наша, фактично селянська Україна дійсно стане вповні робітничою-селянською країною. Ми, що стали на цей шлях давніше, і ті, що тепер стають на цей шлях, ми разом ставимо свідомо перед собою це завдання — закінчити формацію української національності утворенням свідомої української робітничої верстви через повне завершення культурного циклу роботи для села. Повсякчас ми мусимо пам'ятати, що українська історична робота в аспекті всебічного досліду селянської верстви, поруч з новими завданнями досліду історії індустріалізації України, являється ще незакінченим завданням, поставленим попереднім поколінням наших робітників. Ми його ще не вичерпали й не закінчили. Розуміється, великі революційні переживання останнього десятиліття навчили нас звертати увагу на ті сторони історичного процесу, на котрі раніше ми менше зважали. Вони загострили наш погляд, відкрили перед нами нові перспективи, перенесли свідомість важливості і актуальності одних питань на другі. Але це не значить, що стара наша історіографічна робота, яку розпочали старі великі основоположники української історіографії, мусить бути перервана. Ні, вона мусить бути до кінця доведена з використанням усього того, що дав нам революційний досвід тих великих переворотів, які принесла робітничо-селянська революція.

І ось, дорогі товариші й дорогі громадяни! Я дозволю собі на цім нашім святі української науки, накреслюючи цю дорогу нашу на майбутнє, звернутись з покликом до наших старших і молодших кадрів — до представників тих поколінь, які зібрались тут у цім пам'ятнім нам будинку, — до інтенсивної праці на довершення того діла, котре визначила нам попередня культурно-історіографічна робота. Моя особиста робота в цій сфері була тільки одним із фрагментів цього великого процесу. Я не хочу спинятися на перипетіях її: тут не місце і не час заглиблюватися в її деталі; дещо вже сказали попередники; дещо із сказаного вимага-

ло б доповнення і спростування. Але я не буду спинятись на моїх персональних переживаннях. Я виходжу з характеру нинішнього зібрання, як великої маніфестації нашої української науки й культури: її перемоги над тими перешкодами, що були кинуті на її шляху реакційними силами останніх пережитків феодалізму на нашій українській землі, але не спинили триумфального ходу нашої мужицької культури до відповідного місця серед культурних народів світу, ні його ідеологічного освітлення — нашої історіографії. Тому я підкреслив ті чергові завдання, які лежать на цім нашім шляху. Нинішня наша маніфестація побіди, перемоги української науки, української культури, повинна нагадати нам і завдання тіснішого зближення не тільки різних частин тимчасово розділеної нашої української території, але і всіх народів Східної Європи, часто розірваних історичними непорозуміннями, але далеко більш об'єднаних своїми спільними завданнями і зв'язаних своєю будучиною. Та я дозволю собі викласти деякі гадки про це на закінчення (щоб більш не забирати тепер вашої уваги) і кінчу поки що побажанням, щоб нинішнє наше свято послужило вихідною точкою для великого культурного і спільного єднання широких кругів дослідників Східної Європи на ґрунті спільної історичної праці над її минувиною, яка разом ставить завдання і спільній праці в будучині. (Г у чні довгі оплески всієї зали.)

Далі іде зачитування поздоровлень від наукових установ.

Секретар Комітету. Слово має голова Київського виконкому товариш Любченко.

О. П. Любченко. Я перш за все маю вибачитись, що через обставини од мене незалежні спізнився на сьогоднішнє врочисте засідання.

Президія Окружного виконавчого Комітету Рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів Київщини доручила мені сьогодні привітати Михайла Сергійовича Грушевського.

За традиціями у нас водилось так, що в день ювілею говорилось багато солодких промов, од яких може дуже було приємно ювілянтаві під час виголошення цих промов, але

змістом їх ювілянт уже на другий день в своїй роботі навряд чи міг скористатись.

Я думаю, що таких промов для нашого ювілянта М. С. Грушевського на сьогоднішньому засіданні не треба, й тому від цих традицій відступаю.

Товариші, наукова діяльність М. С. Грушевського говорить сама за себе. Я не знаю, чи є серед наукових робітників України, і навіть РСФСР, науковий робітник з тих, що тепер ще працюють, з яким можна було б порівняти М. С. Грушевського. Очевидно, попередні промовці й особливо представники наукових організацій, що виступали тут сьогодні з привітаннями, на цьому боці роботи Михайла Сергійовича зупинялись достатньо. Я хочу зупинитись на громадській роботі Михайла Сергійовича. Я хотів би в'яснити, як створити ті умови, що найкраще сприяли б розгортанню надалі наукової роботи М. С. Грушевського на користь всіх трудящих, на користь нашої Радянської України.

Жовтневий переворот був надзвичайно великим історичним іспитом для всіх робітників наукової думки. Цей історичний переворот привів до того, що ми мали на певному етапі боротьби трудящих розходження між робітниками науки й робітничого класу, що виступає проти капіталістичного устрою.

Історія як наука займає особливе місце серед інших наукових дисциплін. Історія разом з політичною економією це є, властиво кажучи, анатомія й фізіологія суспільності, це є той інструмент, за допомогою якого можна визначити правдивий шлях для соціальних і громадських рухів. Історія, доповнюючи політичну економію, допомагала на всіх етапах людської боротьби використовувати досвід минулих поколінь, йти правильним шляхом, визначити майбутній розвиток суспільства. Але це значить, що історія в разі неправильної постановки може привести й до надзвичайно помилкових кроків. Ми на своєму досвіді знаємо, що вивчення історії Паризької комуні, опрацювання марксистськими партіями, робітничими партіями історії робітничих рухів спричинилось до того, що з найменшою витратою жертв і енергії робітничо-селянська маса на терені колишньої Російської імперії встановила диктатуру пролетаріату, створила владу робітників і селян і створила Радянський Соці-

лістичний Союз. Цілком природно, що історикам було особливо важко тримати іспит Жовтневої Революції. Разом з науковими робітниками й значна кількість істориків в час жовтневого перевороту зробила помилки, була не з робітничо-селянськими масами.

Товариші, історія XVII, XVIII століть — це була історія масових селянських рухів. Історія XX століття — це буде історія диктатури пролетаріату. Відбулась корінна зміна. На історичну арену виступив новий клас, виступив пролетаріат, під проводом якого й тільки під проводом якого трудящі маси можуть здобути собі й соціальне й національне розкріпачення. Той, хто проглядив цю нову силу, цей новий клас, що піднявся до історичного життя, той мусив зробити помилку. Ми знаємо з Вами, що український дореволюційний національний рух був зв'язаний, в першу чергу, з масами дрібно-буржуазними, не ув'язав та й не міг ув'язати національного розкріпачення з соціальним визволенням, збанкрутував 1917 року. Збанкрутував, кажу, в 1917 році тому, що не помітив цього нового історичного класу, намагавсь проти нього творити історію України.

Михайло Сергійович Грушевський опинився серед тих, хто цю помилку зробив. Опинився навіть на чолі тих, хто цю помилку зробив. Але роки закріплення робітничо-селянської влади, роки зміцнення Радянських Республік, розв'язання не в теорії, а на практиці пролетарською владою національного питання, створення Радянського Соціалістичного Союзу, в якому найшла своє місце окрема Радянська Українська держава, спричинилось до того, що перед цілою низкою громадських діячів, перед цілою низкою наукових робітників постало питання переоцінки дореволюційних вартостей, постало питання правдивої оцінки тих подій, що тепер відбуваються у нас на Радянській Україні й у всьому Радянському Союзі. Низка наукових робітників розпочала своє співробітництво з радянською владою, низка наукових робітників повернулась знову на терен Радянського Союзу, зокрема на терен Радянської України. Але не всі однаково підійшли до справи цієї переоцінки: одні з них вважали за можливе використати радянські умови як факт, що інших умов немає, другі прийшли, щиро визначивши ті нові основи, що дав Жовтень, що створила радянська система, які дала диктатура пролетаріату.

Товариші, я відзначав особливе місце серед наукових дисциплін історії. Я думаю, що Михайло Сергійович цілком погодиться зі мною, що коли геолог, коли фізик, коли анатом і фізіолог в медичному інституті та в інших можуть обмежитись лише використанням радянських умов як існуючим фактом, то історик може продуктивно продовжувати свою працю, може вести свою роботу в радянських умовах на користь робітничо-селянським масам тільки тоді, коли він приймає нові умови, нові основи не де-факто, а по суті. Так і тільки так стоїть справа перед робітниками історії, так стоїть справа перед тими, хто буде писати далі історію, творити її на користь робітничо-селянських мас.

Я цілком розумію всю трудність цього етапу для кожної окремої людини й навіть для такого великого наукового робітника як Михайло Сергійович. Але цей етап, цю, як кажуть, особисту трагедію кожному, хто по щирості думає працювати в Радянській республіці, треба пережити. Ще в 1873 році в своєму листі до Бебеля Енгельс, застерігаючи німецьку соціал-демократію, яка тоді вела боротьбу із загальнонімецьким робітничим союзом, що стояв на позиції лассальянства *, писав, що разом з робітничими масами загальнонімецького робітничого союзу до соціал-демократії будуть приходити й ватажки цих мас. Він зазначав, що проводирям важко робити цей перехід. Вони, писав Енгельс, зв'язані якщо не з своїми теперішніми поглядами, то з своїми попередніми заявами й повинні перш за все доводити, що не вони відійшли від своїх попередніх помилок, а що, навпаки, соціал-демократія прийшла до лассальянства.

Так писав Енгельс до Бебеля 1873 року.

Працювати в радянських умовах, це значить прийти до Радянської влади,— інше тлумачення було б абсолютно невірне.

Я думаю, що в цьому питанні не може бути ніяких неясностей.

Буває, товариші, ще й так, що навіть помимо волі тих, хто розпочинає свою роботу в нових умовах, окремі групи, що живуть ще старим, намагаються неправдиво освітлювати позицію того, хто перейшов, неправдиво тлумачити її, шкідливо використовувати ім'я, ускладнюючи створення найбільш сприятливих умов для дальшої роботи.

Від імені Президії Окружного Виконавчого комітету я хочу висловити тут свої побажання й свої надії.

В чому полягають наші побажання? Наші побажання полягають в тому, щоб знищити неясність. Ми хочемо бачити Михайла Сергійовича серед тієї групи наукових робітників, яка прийшла до нас, яка повернулась в робітничо-селянську країну, визнавши її, по суті, визнавши за потребу одверто й щиро стати до праці разом із робітничо-селянськими масами.

Наші надії полягають в тому, що Михайло Сергійович зробить саме так, що Михайло Сергійович продовжить свою наукову роботу саме на цих засадах, саме при такому напрямі.

Попередня наукова діяльність його — колосальна наукова діяльність, підсумки якої, очевидно, ми будемо підводити ще не раз, — свідчить про те, що коли наші побажання, наші надії справдяться, робітничо-селянська Україна й робітничо-селянський Радянський Союз придбає собі одного з великих вчених, що ще зможе, й ми цього бажаємо Михайлу Сергійовичу, багато попрацювати для науки. Ми сподіваємось, що Михайло Сергійович зможе не менше, а ще більше здобутків дати для наукової думки, сприяти зміцненню радянських республік.

Поза межами радянських форм, поза межами творення Радянського Союзу не можна розв'язати й національно-українського питання. Не можна в часи, які по праву належать робітничому класу, по праву належать пролетаріатові, глядіти назад і думати про форми буржуазно-національного визволення українського народу. Історія років по закінченню імперіалістичної війни свідчить, що той, хто спробував це зробити, як Польща, Литва, Латвія, Естонія, Чехо-Словаччина — опинились в хижацьких руках найбільш розбійницьких імперіалістичних держав Західньої Європи. Незалежний український народ — це значить Українська Радянська Республіка. Існування самої української держави — це значить існування української робітничо-селянської держави. Незалежна Українська Республіка — це вільний єдиний братерський Союз, який ми тепер на цілком рівноправних підставах створили, який ми шляхом зміцнення Радянської України зміцнюємо разом з робітничо-

селянськими масами інших республік. Другого шляху історія не дала, іншого шляху у нас немає.

Я хотів би й бажаю, щоб Михайло Сергійович на цьому шляху попрацював не один десяток років разом з радянською владою.

Продовжується зачитування привітань.

Голова акад. П. А. Тутківський. Усі адреси й привітання через брак часу не могли бути зачитані, але ми дамо слово Шановному Ювілянтові для закінчення.

Акад. М. С. Грушевський. (Зустрінутий довгими гучними оплесками.) Шановні товариші! Засідання наше дуже затяглося, і я тільки в кількох словах дозволю собі продовжити й закінчити сказане раніше. Повторюю, що я вважаю сьогоднішнє наше свято за маніфестацію на честь української культури, української науки, і щасливий, власне, тим, що дата моєї особистої біографії дала привід для такого великого свята, на котре обізвались не тільки наші установи, поодинокі громадяни, але й доволі значна кількість установ нашого Союзу й країн поза Союзом. Я сказав раніше, що вбачаю в цьому святі маніфестацію симпатій до відродження української культури, котра вийшла з тих лещат і перепон, що були розкидані на давнішим її шляху, на широкий шлях розвою в нашій Українській Радянській Республіці. Я зазначив як завдання дальшої роботи — довершити культурну роботу усвідомлення селянських мас, на котрих базувалась дотеперішня наша робота, — щоб широким потоком влилася наука в робітничі верстви і заповнилась та прогалина, що так живо відчувається досі в структурі української нації, для викінчення котрої я працював все життя. Це одна щербина в неповній соціальній структурі нашої нації. Друга наша щербина в тім, що наша Українська Радянська Республіка об'єднує досі не більше як дві третини території українських земель. Ми гаряче вітали тих дорогих гостей, що прибули із Західної України, незважаючи на всі труднощі і ті голоси, що обізвались із ріжних сторін поза Радянською Україною суцїх. Вони нагадали нам цей болючий дефект нашого національного життя: недокінчення збирання українських зе-

мель. Нагадали наш обов'язок пам'ятати про наших братів поза Радянською Україною сущих і неприєднаних до широкого національного розвою, що нині піднімається в робітничо-селянській Україні. Це другий, кажу, дефект нашого життя, що велить нам працювати з подвоєними силами, щоб його перемогти. Старші покоління присутніх пам'ятають старе величання Києва, до котрого сходяться прочани з ріжних кінців Східної Європи, щоб віддати честь її старому осередкові,— там, перелічивши присутніх, поет згадує тих, що не могли прибути: «Галич! де твої сини?» Вони не могли прийти на поклін старому Києву. І я кличу нині,— де ви, українці, поза Україною сущі? Ви могли обізватись хіба телеграмами, листами і не могли прийти сюди через кордони. Де Холм, в якому я народився? Львів, котрому я віддав найкращих 20 літ моєї праці? Де Острог і Луцьк, котрих культурну роботу я тепер обробляю? Де Ужгород і Чернівці? Де Хотин? Де Аккерман? Їх немає між нами, і я не можу інакше закінчити сьгоднішнє свято, як побажанням повнішої маніфестації на честь української культури, на честь українського життя, української самостійності, за участю вже всіх наших країв, нині поза Україною сущих.

Через це, дорогі товариші, в нинішню 60-літню свою річницю не вважаю за можливе собі сказати: «Нині отпускаєши». Я, навпаки, мушу сказати: Я хочу ще жити, щоб працювати, страждати і боротись разом із вами (гучні оплески всієї зали), щоб привітати той момент, що колись провіщав українському народові мій довголітній товариш по праці, покійний Іван Франко оцими словами:

*Та прийде час, і ти огнистим видом
Засяєш у народів вольних колі,
Труснеш Кавказ, впережешся Бескидом*,
Покотиш Чорним морем гомін волі.
І глянеш, як хазяїн домовитий,
По своїй хаті і по своїм полі...*

(Довгі гучні оплески.)

Я, дорогі товариші, не хочу зійти до того з поля української роботи, не дочекавшись того моменту, коли наша Радянська Україна привітає в своїм гурті всі ті необ'єднані українські землі, представники котрих у нинішнім святі не

могли прийняти участь. Дозвольте цим побажанням закінчити це зібрання й подякувати Вам за ту участь, котру ви взяли в цьому святі.

(Довгі гучні оплески всієї зали.)

Засідання закінчується о 4¹/₂ годині.

10 листопада 1926 р. урочисті засідання на честь ювілею академіка М. С. Грушевського відбулися в Харкові, Кам'янець-Подільському та Одесі.

II. ОКРЕМІ ПРИВІТАННЯ

КОМІСІЯ ЗАХІДНО- І АМЕРИКОЗНАВСТВА УКР. АКАДЕМІЇ НАУК

Високошановний Михайле Сергійовичу!

Холмщина — далека, прикордонна земля України, де Ваші очі вперше побачили сонячний світ і звідкіль, незважаючи на сучасні політичні обставини, надійшли численні привітання, які нагадують, що над колискою Вашою співали українських пісень.

Роки дитячі й юнацькі, що минули за українськими межами на Кавказі далекому, роки зрілості в рідній нам по крові і долі, але одірваній на протязі віків Галичині, ці дві третини життя Вашого, повного праці, надлюдських змагань і досягнень, що славетно пройшли на межах історичних України та поза ними,— роки ці познайомили Вас з життям інших сусідніх і далеких народів, поставили перед Вами загальнолюдські ідеали, показали широкі шляхи, що приводять до них.

Професор всесвітньої історії у Львівському університеті — Ви відчували ясно потребу розбити той лід товстий, яким царська дипломатія й охрнка скували європейську думку й заглушили інтереси її щодо України ще з початку XVIII ст.

Вже в юнацькі роки Вас захоплював Захід. Під кінець університетського курсу Ви брали участь у заграничних українських виданнях.

Свій редакторський заробіток в пізніших роках Ви віддавали цілком на ознайомлення Європи з українською спра-

вою, з її потребами й тим лихом, що скувало її у в'язниці двох імперій — австрійській та російській.

За два десятиліття Ви знов продовжуєте в Європі раніше розпочату працю — в Парижі, Женеві, Відні і Празі. Ви друкуєте французькою мовою «Скорочену історію України», «Антологію української літератури», керуєте редакцією Паризького журналу на двох мовах — англійській і французькій — під назвою «Східна Європа».

Ваші енергійні закордонні виступи на користь голодних України в тяжкий 1921 рік виявили увагу і значення Вашої попередньої науково-популяризаторської праці, відгуки якої знайшли собі місце не тільки в Європі, але і в Америці.

Відсутність сьогодні за обмеженістю часу привітань з Америки й Канади поповнюється численним хором поздоровлень з різних країн Європи; в них вітають не лише історика, але й Українця, якого знають і високо шанують на Заході. Ці привітання не тільки Вам славу віщають, але й тій країні, де Ви зросли, країні Шевченка, Франка і Грушевського.

В цей день, дорогий для нас і радісний, святкування 60-х роковин Ваших, Комісія Західно- й Америкознавства УАН вітає Вашу славетну діяльність для культурного зв'язку України з народами цілого світу і бере її собі за взірець. Ми благаємо дальнішого наукового керівництва і з подякою низько схиляємо свої голови перед апостолом правди, науки та праці.

Голова Комісії: проф. Є. Тимченко. Керівничий: Федір Савченко.

Київ, 29 вересня 1926 року.

* * *

Четверта, найстарша на транспорті в Києві Українська Трудова Школа складає й шле гарячий привіт Академікові Михайлові Сергійовичу Грушевському — велетневі української науки.

В тяжкі часи національного й культурного оновлення нашої землі молодим юнаком, повним світлої віри в переможну силу правди й поступу, мужньо став наш ювілянт на нерівний бій з хижою потворою царату, що жерла соціально-економічні й культурні надбання нашого народу.

І коли Шевченко на сторожі коло тих рабів німих поставив слово, то Михайло Сергійович все життя озброював їх захват до боротьби здобутками науки.

І от уже протягом 40 років розгортається його, подиву гідна, наукова і громадська діяльність. І немає, здається, ні одної ділянки нашого культурного життя, не позначеної талантом шановного академіка Грушевського.

Блискучий життєвий і науковий шлях Михайла Сергійовича свідчить, що він все життя горів світлою вірою в творчий геній українського працюючого народу, і ця віра не згасла і до цього дня, що стверджує наш ювілянт, живучи й працюючи між нами як досвідчений виразник інтересів оновлення нашого громадянства і як живий і блискучий зразок для нас, молоді, що лише виходить на ниву культурної й громадської праці.

Ми, молодь, діти робітників і селян, вклоняємось науковому талантові і громадській мужності ювілянта і від цілого серця кажемо:

Хай ще довгі роки живе й працює академік Грушевський — окраса й гордощі української науки.

Хай і далі розгортається науковий і організаційний талант і міцніє його невтомна енергія для праці на користь нашої пролетарської країни до повного соціального та національного визволення всіх українських земель.

А цей урочистий ювілей хай буде шаную й дякою від нас — молоді — високоповажному ювілянтові, а разом і цілій українській науці, що поведе нас до волі й братерства працюючих всього світу.

ЖИТОМИР

Високоповажний Михайле Сергійовичу!

Волинський науково-дослідний музей щасливий можливістю вітати Вас з сорокаліттям Вашої наукової діяльності. 40 років — річ велика навіть тоді, коли йде балачка про нормальну роботу звичайного працівника. Коли ж з Вашим трудовим ювілеєм справа стоїть цілком інакше.

Протягом цього часу Ви досягли того, що нема свідомого українця, який не знав би Вашого ймення. За часів найбільш дикунських наскоків на українство колишнього цара-

ту Ви мужньо підняли прапор боротьби проти нього — за українське слово, за українську культуру. Своєю незламною енергією й твердою волею та незвичайним талантом Ви зуміли об'єднати коло себе всі свідомі кола української людності, що були роз'єднані державним кордоном.

За українство Ви вели невпинну борню на два фронти, не спускаючи цього славного прапора й до цього часу. Наукове Товариство імені Шевченка у Львові, наукове Товариство у Києві — це Ваші славні діти, й вже лише їх двох задосить, щоб уславити свого славетного Батька.

А десятки чи, може, й сотні всяких інших гуртків та товариств у межах Галицької та Наддніпрянської України, що створювались за Вашим керівництвом?!

Ви — Нестор нашої української історії, яка до Вас в натурі не існувала. Вже Ваших двох великих історій було б задосить, щоб одержати славу і вдячність нащадків десятичотирьох вчених. А ті сотні Ваших безпосередніх і посередніх учнів у цій же галузі, що працювали та ще й зараз працюють на щастя України!

Ви були і є не тільки вченим, а й учителем цілих поколінь, склавши власну наукову школу. А останніми роками Вашого життя без жодних вагань і шукань Ви подали нам собою цікавий приклад незрівнянної громадської мужності і справжнього патріотизму, коли цілком свідомо визнали Радянську владу й рішуче пішли їй назустріч. Ви пішли туди, куди пішла більшість Ваших братів. Пішли на те, щоб працювати не з гнобителями, а з працюючими.

Живіть же, високоповажний Михайле Сергійовичу, ще багато й багато років, працюйте на щастя Радянської України так же, як працювали й до цього часу, будьте ще довго нашим ватажком та шановним патріархом нашої науки й громадської діяльності.

Поруч з Тарасом Шевченком, Михайлом Драгомановим та Іваном Франком — Ваше ймення навіки вписане в літописи України, як їхня слава — Ваша слава не поляже, а розкаже, що діялось в світі, чия правда, чия кривда і чий ми діти... Слава.

Ф. Піонтківський, М. Кудрицький, В. Ілюченко, С. Вернигора, З. Яворська, П. Явамов, О. Червинський, П. Сушицький, О. Дзюбенко, Прожина.

К И Ї В

Глубокоуважаемый Михаил Сергеевич!

Очень жалею, что мои обязанности как Председателя Всесоюзного съезда геологов не позволяют мне быть завтра на Вашем юбилее и лично Вас приветствовать.

Позвольте мне выразить в этом письме чувства моего глубокого почтения к Вашей долголетней научной деятельности. Вы, историк, обладаете счастливой особенностью, что Ваши работы доступны широким кругам, и я с молодости привык следить за Вашей работой и с ней считаться. От души желаю Вам долголетнего, столь же энергичного и плодотворного служения научной истине, которая одна как для историка, так и для натуралиста.

Желаю Вам великого счастья довести до конца дело Вашей жизни — «Историю Украины-Руси».

С совершенным уважением и таковой же преданностью.

В. И. Вернадский *.

ДНІПРОПЕТРОВСЬК

Славнішому із славних синів України, великому трудівникові на рідній ниві рідної науки Михайлові Сергійовичу Грушевському чолом до самої землі. Не випускай, орле сизий, пера з рук, поки будеш володати рукою, бо твоє перо — алмаз дорогий чистої води.

Акад. Д. І. Яворницький **.

* * *

Вельмиповажний Михайле Сергійовичу!

Прошу прийняти й від мене щире вітання з шестидесятиліттям Вашого життя і сорокаліттям Вашої наукової й громадської праці.

Дякую милосердного Господа за Ваше життя, за Вашу працю й молю Його продовжити Вам життя й здоров'я на користь і піднесення нашого народу і його матері-України.

Митрополит Української автокефальної православної церкви

Василь Липківський.

Року Божого 1926, 2 жовтня.

МОСКВА

Прошу в день предстоящего юбилея высокоталантливому и высокоуважаемого Михаила Сергеевича передать ему поздравление и живейшее пожелание долгой научной и общественной работы от меня лично и от всего НАРКОМПРОСА РСФСР.

Наркомпрос А. Луначарский.*

* * *

От всей души шлю привет первому историку Украины в день сорокалетия его научной деятельности, которой многим обязана русская историческая наука.

*Покровский**.*

БЕРЛІН

Від імені української громади в Берліні ось ми маємо за велику шану привітати Вас із днем Вашого ювілею — сорокалітньої безнастанної, Мойсейової наукової праці завжди серед невідрадних обставин для українського народу. Та одне хай тішить Вас, дорогий наш Михайле Сергійовичу, що на тернистім шляхові Ви не один прямуєте до кінцевої української мети: за Вами слідує та свідомість всеукраїнська, яка відродилася й сформувалася на глибокопродуманих рядках Ваших неоцінних творів, Вашої й нашої фундаментальної «Історії України-Руси». Про це знаємо не лише ми, про це знає цілий світ своїми Академіями наук та Вищими школами. Решту наших висловів здержуємо на нашому зболілому серці. Ви нас розумієте, як і ми Вас — всеукраїнського Геродота *** — з далекої чужини.

Нехай же живе Україна та її вельмизаслужений син-академік, професор і учений М. С. Грушевський.

Нехай процвітає Всеукраїнська Академія наук та її ювілянт.

Голова: (підпис). Секретар д-р Д. Оленчин.

Окуповані західні українці клоняють голови перед великим істориком і громадянином.

Д-р Петрушевич.

БРАТИСЛАВА

Глибокошановний Михайле Сергійовичу!

З газет довідався, що Ваше шістьдесятирічне народження сповняється в цім місяці, жовтні. Дозвольте мені висловити Вам мої найщиріші бажання. Хай Бог дасть Вам, Глибокошановний Михайле Сергійовичу, много сил та кріпкого здоров'я для користі української науки. Ваше життя так дороге українській науці, українському народові. Він є щасливий, що має тепер Вас на своїй землі, в своїх рядах як провідця свого культурного життя!

Глибоко шануючий Вас, сердечно відданий Вам

Євген Перфецький.

ВІДЕНЬ

Високоповажний Пане професоре!

Жаліємо дуже, що не можемо вислати наших делегатів на це велике свято, яке обходить ціла Україна без огляду на кордони і без огляду на партійну приналежність. І ця однодушність українського народу в оцінці Твоїх, Високоповажний Ювілянте, заслуг як ученого, письменника і громадянина — нехай буде Тобі нагородою за сорокалітній твій труд і працю для добра і слави України.

Ми, молодь, віримо твердо, що під Твоїм проводом, Великий наш Учителю, доб'ємося кращої будучності і що з'єднаний український народ займе належне йому місце у сім'ї вільних народів.

Жий нам, дорогий ювілянте, ще довгі літа на щастя і славу України!

За українське академічне Товариство «Січ» у Відні:

місто-голова: Юрій Вітошинський.

Секретар: Ярослав Іванусів.

ЖЕНЕВА

Вельмишановний і дорогий гом. професор!

Дозвольте мені, бодай із запізненням, з нагоди Вашого ювілею 40-літнього літературно-наукової та громадської діяльності висловити свої щирі і сердечні почуття шани та подяки і побажати, аби Господь Бог дав Вам ще довгий вік і багацько сили на служіння рідному українському народові. Трохи не рівно 20 літ тому, сидячи арештованим політичним в петербурзьких Крестах, я вперше простудіював Вашу велику «Історію України-Руси» і всі до неї джерела та з того часу вже цілком свідомо став в лави борців за визволення Батьківщини. Отже, я також почуваю себе Вашим вдячним безмірно учнем і в час Вашого свята не можу не висловити Вам принаймні оцим своїм листом глибоку подяку і щастя бачити Вас знову на чолі української науки в нашому сивому і милому серцю Києві.

Ще раз щастя Вам дай, Боже, у всьому доброму.

З правдивою пошаною і вдячністю

Євген Бачинський.

ЛЯВАНДОН

Сердечно вітаю.

Винниченко.*

БАХЧИСАРАЙ

Вітаю сорок літ невсипущої, плідної наукової праці.

*Кримський**.*

ПАРИЖ

Президія Союзу українських громадян у Франції вітає Вас, Високошановний професоре, в сорокалітній ювілей Вашої праці на користь рідної науки.

Сорок літ минає, як Ви, озброєні всіма методами наукового досліджу, стали освітлювати шлях, по якому український народ пішов у своєму історичному розвитку; український народ, який після Жовтневої Революції став самостійним і суверенним господарем на своїй рідній землі.

Сорок літ Вашої невтомної праці для української історії зібрали і накопили таке незвичайне багатство наукових творів, що з нього ще довго черпатимуть і користуватимуться усі, хто тільки буде вивчати українське минуле.

Ваша праця, Високошановний академіку, має для нас не тільки чисто наукову, але також і громадську вартість, бо знання минулого необхідне для кожного свідомого громадянина й працівника. Тільки знаючи історію, можна сміло працювати для сучасності й прямувати до майбутнього.

Стоючи на становищі чистої науки, Ви, Високошановний професоре, в тяжкі й несприятливі для України часи ніколи не схиливалися в сторону офіційної, казенної науки, але все захищали українську справу своїм поважним науковим словом.

Ми певні, що українське громадянство ніколи не забуде Вас як працівника рідної науки, завжди пам'ятатиме Вас як великого українського історика.

Прийміть же, Високошановний професоре, і від українців, що опинилися далеко у Франції, вислови глибокої й щирої пошани і подяки за Вашу невтомиму і багатоцінну працю та побажання на довгі ще роки продовжувати в здоровлі й в успіху Ваше велике діло.

*Президія Союзу українських громадян у Франції:
Ілько Борщак, Омелян Савчин.
Секретар Норич-Дзіковський.*

П Р А Г А

Сьогоднішньої днини, коли Соборна Україна вітає Вас, Високоповажний Михайле Сергійовичу, з днем Вашого ювілею, Український педагогічний інститут ім. Михайла Драгоманова у Празі докидає і своє слово до тої безлічі слів, що ними складає Вам свої привітання ціла Україна, бо Ваше свято наш інститут вважає і своїм святом. Маючи перед очима Вашу сорокалітню діяльність, усе те, що Ви зробили для української школи та культури, ми маємо право сказати більше: день Вашого ювілею можна вважати за день великого свята української науки і культури.

Розорана нашими великими вченими сімдесятих і вісімдесятих років цілина української науки, вченими-одиначками, що окремо один од одного здвигали храм української

культури, вона потребувала сильної руки, що планово й організовано повела б наукову працю на Україні. І тою сильною рукою були Ви, вельмишановний ювілянте.

Ви виступили перед сорокома роками як провідник, учений-організатор наукових сил у найширшому розумінні цього слова. Завдяки Вашій невсипущій праці наукове товариство ім. Шевченка у Львові на цілий світ пишається своїми сотнями томів: студій із найрізніших ділянок української науки, сотнями томів збірок джерел, матеріалів історичних, етнографічних, етнологічних і т. д. Ви скупчили довкола себе десятки молодих працівників, майбутніх учених, Ваших наслідувачів у Вашій праці. Ваш організаторський талант доводить до заснування такого самого ж наукового Товариства в Києві, що скупчило довкола себе київських старших відомих заслужених і молодих людей науки. Завдяки Вашій невтомній праці засновуються наукові бібліотеки у Львові, Києві. Та не досить того. Ви, Михайле Сергійовичу, не обмежуєтесь науково-організаційною діяльністю, не обмежуєтесь науковими студіями з окремих питань із української генетичної соціології, історії української літератури та фольклору; Ви своїм науковим плугом підіймаєте всю широчезну скибу української культури, відтворюючи українське минуле в його праісторії археологічно-мистецькій, соціально-історичній та обрядово-поетичній, а також у його історії державно-соціальної, економічно-правовій та мистецько-літературній. Внаслідок цієї Вашої невтомної праці українська культура пишається такими невмирущими монументами, як «Історія України-Руси», «Початки громадянства» та «Історія української літератури».

Український педагогічний інститут у Празі глибоко шанує Вас як видатного вченого-педагога. Ви щедрою рукою сієте те вічне зерно наукової правди в житті та творчості українського народу, що прищеплюється у душах Ваших численних учнів і шириться та помножується українськими високими, середніми та народними школами. Цим самим Ваша науково-педагогічна діяльність вилилась у працях Ваших учеників у цілу науково-історичну школу на терені всієї Соборної України.

Отже, в день Вашого ювілею Український педагогічний інститут у Празі, згадавши Ваші величезні заслуги перед

українською наукою й культурою, приносить Вам найглибшу подяку за те незвичайне діло, яке Ви зробили для України, і висловлює бажання, щоб Ви змогли щасливо докінчити те видатне наукове діло, яке Ви розпочали, й те, що Ви для української культури зробити задумали.

За Український педагогічний інститут

ректор: проф. Л. Білецький.

* * *

Дорогий Михайле Сергійовичу!

Нині, в день ювілею Вашої діяльності й народження, Ви почувєте багато привітань від різних організацій, визначних громадських, політичних і наукових діячів. Дозвольте мені, звичайному громадянину, сказати, чим Ви нам, людям рядовим, дорогий, чим ми завдячуємо Вам. Говорю від себе, але гадаю, що зі мною погодяться багато моїх однолітків, (представників) того покоління, котре почало складати свій світогляд під час революції 1905 року. Виховувалися ми в російській школі, не знаючи мови, були під впливом російської літератури й ідей російської інтелігенції, поволі денационалізувалися. В житті українським залишилося тоді занадто мало традицій, а зв'язки з селом швидко рвалися, особливо у тих з нас, батьки котрих переїхали до міста, шукаючи хліба насущного. І ось в ці часи нашого дозрівання Ваша діяльність, Ваше ціле життя не тільки урятували нас від денационалізації, а й зробили з нас не тільки людей, що беруть участь в українському русі, зробили з нас українців. Не зменшую значення на розвиток нашого світогляду представників красного письменства, особливо Т. Шевченка, але хочу пригадати, яке національне життя було в ті часи так званої інтелігенції. Були люди, що брали участь в українському русі (приходячи раз на рік на Шевченківські свята), були такі, що студювали українську історію, фольклор, архітектуру, штуку (мистецтво), писали про це в більшості по-російському, мало по-українському, але не тим повним українським життям. Пригадайте, що Ваша родина належала до тих двох-трьох, котра і вдома завжди говорила по-українському. Я говорю про Наддніпрянщину, а не про Галичину. І ось Ваша діяльність, закладання й розвинення діяльності наукових товариств, стрем-

ління розбудити громадянство, примусити його жити повним національним нормальним життям, таким, яким живуть інші народи, що для них питання національної приналежності і не виникає; приклади Вашого особистого життя були такі імпонуючі, що заставляли зі сміхом дивитися на обвинувачування в шовінізмі з боку російських псевдоінтернаціоналістів і теж малоросів. Поволі привчали нас ставитися критично до ідей, їми оголошених, і, врешті, зробили з нас членів української нації. Це не важливо, що не всі пішли по лінії Ваших політичних переконань, але важливо те, що у відродженні українського народу найбільша заслуга в українця того, хто під час революції став на боці свого народу, а не розплився в загальнім морі, належить Вам. Того Українця, що жити українським життям вважає таким самозрозумілим явищем, як дихати повітрям. І в цьому найбільшу заслугу маєте Ви, може, для життя нації важнішу, ніж подвигнення української науки на ту височінь, на яку Ви її подвигли. Пам'ятаючи про Вашу працю й життя, бажаю Вам ще довгі роки здоров'я, сил і можливості успішної праці й залишаюся вдячний

Е. М а л и к.

* * *

Слава Вам, многая літа, дорогий Михайле Сергійовичу.

*О. О л е с ь.**

* * *

Академікові Михайлові Грушевському — генієві українського духу — привіт і слава!

Петро Тенянко,

26 вересня 1926 р.

Привітання та телеграми надійшли також від чужоземних установ і вчених із Амстердама, Белграда, Берліна, Бухареста, Будапешта, Кембріджа, Лондона, Марселя, Парижа, Праги, Варшави, Вашингтона та інших міст планети.

*На М. Грушевського та його
безсмертну спадщину було
накладено таку озвірілу
культову анафему, що за своєю
бузувірською осатанілістю
могла лише порівнятися
з анафемою імперського
православ'я супроти
гетьмана Івана Мазепи.*

*Олег Романів,
член-кореспондент АН України,
голова Наукового товариства
імені Т. Г. Шевченка у Львові*

Леонід Решодько

ДВІЧІ ПОМЕРЛИЙ

Останні роки життя М. Грушевського за Радянської влади замовчувались або ж подавались у фальшивому зображенні. Тільки тепер, на підставі розсекречених архівних даних та матеріалів КДБ УРСР відновлюється правда про цього титанічного сина України, її першого Президента.

Паралельно з ліквідацією історичної школи М. Грушевського у Києві, в Харкові в оперному театрі проходив процес над СВУ («Спілкою визволення України»). На лаві підсудних був один із найближчих його співробітників професор О. Гермайзе. Самого ж М. Грушевського органам ДПУ тоді не вдалося втягнути в цей процес. В центрі судового фарсу перебував академік С. Єфремов *, з яким у патріарха української історії склалися напружені стосунки **. Крім того, М. Грушевський був ще досить популярним серед українського населення і мав широкі наукові зв'язки із закордонними установами і вченими різних країн.

Тут доречно буде навести один епізод із спогадів Людмили Івченко, котрий характеризує Михайла Грушевського як вкрай порядну, сміливу і принципову людину. «Єдиною світлою постаттю в цьому відношенні був М. С. Грушевський,— згадує Л. Івченко.— Чи він сварився з С. О. Єфремовим перед тим, чи ні — але він не кинув каменем на Єфремова, коли той опинився за ґратами. Серед закликів преси «засудити» і «покарати» приемним винятком були дватри рядки інтерв'ю з М. С. Грушевським, де він заявив ***: «Постілки ми маємо про справу СВУ тільки комюніке ДПУ, ми не можемо про неї нічого сказати, аж доки довідаємося факти...» Мені оці три рядки заяви М. С. Гру-

шевського були променем надії, що таки не всі ще залякани до втрати всякої гідності, а є людина, яка не боїться, яка ризикне своєю майбутністю і майбутністю родини, а не піддається теророві».

Іншим разом, як згадує І. Кравченко, вже в 1931 р., незадовго до свого арешту, М. Грушевський, починаючи засідання Археографічної комісії, запропонував встановити вшанувати пам'ять померлого історика С. Томашівського, колишнього свого учня зі Львова, який, починаючи з 1913 р., був завзятим противником вчителя. За це М. Грушевський був позбавлений головання на засіданні, а академік Камишан (виключений з числа академіків у 1934 р. як лжевчений) і інші історики-марксистки вимагали, щоб він засудив свою «політичну помилку». Михайло Сергійович цього, звичайно, не зробив. Його противники пізніше характеризували цю подію як «одвертий класово ворожий виступ Грушевського на засіданні Археографічної комісії 1931 р. з приводу смерті галицького фашистського історика Томашівського».

М. Грушевського арештували майже через рік після процесу над СВУ, на початку березня 1931 р. Перед цим на січневій сесії ВУАН недавно вибраний академік В. Затонський звинуватив Грушевського в антирадянській діяльності. «В минулому від близькості до російських кадетів, від обмеженої культурницької автономії він перейшов до повного відокремлення України від «навали більшовизму» з орієнтацією на Західну Європу в особі німецького імперіалізму», — говорив у своєму виступі В. Затонський. Присутні на сесії академіки винесли офіційну резолюцію проти М. Грушевського та інших контрреволюціонерів, що діяли на шкоду соціалістичному будівництву в країні. Звинувачувався М. Грушевський органами ДПУ в справі Українського націоналістичного центру (УНЦ), як один із ідейних ватажків і організаторів.

7 лютого 1932 р. постановою судової трійки Колегії ОДПУ СРСР за активну контрреволюційну діяльність і за участь в націоналістичній організації УНЦ засуджено було 50 осіб (від висилки до 6 років позбавлення волі), в тому числі академік ВУАН М. І. Яворський, Ф. Ф. Вишиваний, Г. О. Коссак та інші. В звинувачувальному вирокі прізвище академіка М. С. Грушевського не значилось.

На попередньому розслідуванні Г. О. Коссак визнав себе винним і показав, що він був завербований в «Українську військову організацію» (УВО), як структурну частину УНЦ, академіком М. С. Грушевським ще в 1924 році, коли з «транспортом галичан» приїздив до Києва і там зустрівся з Грушевським. Очолював організацію УВО, за його словами, сам М. С. Грушевський, а безпосередньо керували нею професори Савченко і Чудинов. Членами Харківського комітету цієї організації Коссак назвав Мазуренка, Шрагу, Чечеля, Вишиваного, Филипповича та інших. В організації приймала участь, як він заявив, «вся безпартійна українська інтелігенція».

Процес в справі УНЦ розпочався майже відразу після суду над неіснуючою контрреволюційною націоналістичною організацією СВУ. Такі нечувані успіхи українського ДПУ в розкритті «ворогів народу» привернули увагу з боку ОДПУ СРСР. Тому на вимогу заступника голови ОДПУ Ягоди до Москви для продовження дізнання був доставлений з Харкова заарештований академік ВУАН М. І. Яворський, а разом із ним і академік М. С. Грушевський. Що могло бути спільного між цими двома зовсім різними, а то і ворожими один одному людьми — колишнім головою Центральної Ради і відданим комуністом М. Яворським, руками якого були ліквідовані науково-дослідні установи Грушевського в ВУАН. Наукові концепції і життєві позиції обох істориків були протилежними.

Допитував М. Грушевського сам начальник ДПУ УРСР Баліцький (пізніше розстріляний). При допитах були присутні помічник начальника секретно-політичного відділу ОДПУ Козловський і уповноважений Короленко. 4 квітня 1931 р. в рапорті заступнику голови ОДПУ СРСР Ягоді начальник секретно-політичного відділу ОДПУ Агранов писав: «Згідно Вашої вказівки я розмовляв з доставленим до Москви акад. Грушевським — керівником контрреволюційного націоналістичного центру... Грушевський заявив, що вся діяльність центру зводилась до консолідації націоналістичної інтелігенції, до підготовки кадрів і організації сил, які б були здатні у випадку військового зіткнення Радянського Союзу із західними державами або у випадку народного повстання відстояти незалежність України і створити сильну націоналістичну владу».

Через кілька днів Грушевський категорично відмовився від усіх своїх попередніх показань. При відсутності на допиті представника українського ДПУ Грушевський письмово заявив Агранову, що всі показання були вигадані. Піддаючись постійним страшним тортурам, він змушений був говорити те, що вимагав слідчий.

«... Я на протязі 8—9 діб безперервно допитувався, не маючи можливості відпочити. Декілька разів до мене застосовували інсинуацію розстрілу. Таке психічне дійство продовжується біля 9 місяців, і я, природно, не витримав і дав свідчення, котрі потрібні слідчому Бордону. Всі свідчення мої були неправдиві, від яких я відмовляюсь...».

Далі Грушевський стверджував Агранову, що в такий же спосіб добуваються потрібні дані і від інших звинувачуваних.

«... Я не належу до породи героїв. Я старий, сили мої підірвані. В тюрму я був кинутий, знаходячись в грипозному стані, не витримав різкого натиску слідчих, в стані повного безвиходу і відчаю я погодився підтвердити свідчення інших осіб. Але, на мою думку, свідчення цих людей дані по тих же причинах.

Ніякої антирадянської агресії ні я, ні мої однодумці не проявляли. Ніяких планів боротьби з Радянською владою не будували...»

15 квітня в рапорті Ягоді Агранов доповів про цей лист Грушевського. Далі було неймовірне. Чи то Ягода з «розумінням» віднісся до заяви М. Грушевського, чи діяли якісь інші невідомі фактори, але М. Грушевський був звільнений * і залишений на постійне проживання у Москві під наглядом НКВС. На Україні йшли масові арешти людей в зв'язку із сфабрикованим Українським націоналістичним центром, але М. Грушевського не чіпали. Його в цей час особисто опікав Г. Ломов, що, як відомо, мав безпосередній доступ до Сталіна. В зв'язку з реабілітацією в наші дні академіка М. Яворського, що звинувачувався в керівництві УНЦ, і розкриттям матеріалів слідства, минулого року в пресі з'явилося повідомлення, що постановою помічника 6-го відділу УДБ НКВС УРСР Лифаля від 5 серпня 1933 р. справа у відношенні М. С. Грушевського була припинена в зв'язку... з його смертю!!!

Варто нагадати, що слідчим відділом КДБ УРСР було

проведено повторне старанне розслідування справи УНЦ і встановлено повну фальсифікацію цього процесу. Зокрема в пресі недавно повідомлялось, що карна справа про існування на території України розгалуженої контрреволюційної організації УНЦ і участь в ній звинувачуваних сфальсифікована слідчими органами. В справі є дані про те, що в 1930—1933 рр. колишні співробітники ДПУ УРСР (пізніше засуджені за фальсифікацію справ) сфабрикували згадані матеріали.

У справі по реабілітації членів видуманого Українського національного центру є протоколи допитів «колишніх членів» УНЦ в 50—60-х рр. під час додаткового розслідування. З цих протоколів стає абсолютно зрозумілим, що слідчі добивалися від своїх жертв потрібних свідчень тортурами, знущаннями і погрозами, намагаючись змусити їх визнати існування УНЦ і свою участь в ньому.

Обставини смерті М. Грушевського досить неоднозначні. Проживаючи в Москві, він щорічно в 1932—1934 рр. разом з родиною відпочивав у Кисловодську в санаторію Всесоюзного комітету сприяння вченим. В жовтні під час останньої своєї поїздки М. Грушевський простудився, і у нього на карку з'явився чиряк. Лікар Хургін, не будучи хірургом, взявся оперувати М. Грушевського. Під фатальним ножом цього горе-«хірурга» Михайло Сергійович несподівано помер. Трапилось це 25 листопада 1934 року.

Деякі грушевськознавці висловили припущення, що смерть М. Грушевського була спровокована і до цього причетні органи НКВС. За основу береться конфлікт між органами влади і М. Грушевським, який після розгрому і ліквідації його історичної школи стиснув зуби і не сказав ні слова каяття. Прямих доказів причетності до його смерті органів НКВС немає. Є лише одна загадка і нез'ясована обставина, що з'явилася останнім часом. Це згадувана вище постанова Лифаля від 5 серпня 1933 р., за якою справу М. Грушевського припинено в зв'язку зі смертю останнього. Нічого не підозрюючи, що для органів НКВС він уже небіжчик, М. Грушевський після цієї «декоративної» смерті продовжував жити ще більше року — аж до тої трагічної операції 25 листопада, коли перестало битися його серце.

М. Грушевський помер за 5 днів до вбивства С. Кірова.

Повідомлення про смерть М. Грушевського з'явилося у газеті «Вісті ВУЦВК» в понеділок 26 листопада. Рада Народних Комісарів Української СРР із сумом повідомляла, що смерть академіка Всеукраїнської і Всесоюзної Академії наук М. С. Грушевського наступила після важкої хвороби. В Постанові РНК УСРР про похорони М. Грушевського говорилось: «Зважаючи на особливі заслуги перед Радянською Соціалістичною Україною М. С. Грушевського РНК УСРР постановила: поховати акад. Грушевського в столиці України — Києві, похорони взяти на рахунок держави, для організації похорон утворити урядову комісію в такому складі: тт. Порайко (голова), Затонський, академіки — Богомолець, Палладін і Корчак-Чепурківський, призначити сім'ї акад. Грушевського персональну пенсію 500 крб. на місяць».

В газетах «Правда» і «Вісті ВУЦВК *» було вміщено невеликі некрологи без підпису, а в першій до того ж і невеличку траурну фотографію. Тексти некрологів М. Грушевського в газетах «Вісті ВУЦВК» і «Правда» співпадають, за виключенням назви основної праці М. Грушевського «Історія України-Руси». В газеті «Правда» ця робота іменується чомусь «История Руси-Украины». Некролог М. Грушевського важливий до розуміння тодішньої офіційної точки зору уряду на вченого, і тому наводимо його повністю: «Михайло Сергійович Грушевський народився в 1866 р. в колишній Холмській губернії, що входить тепер до складу Польщі. Грушевський належав до числа найвидатніших буржуазних істориків України. Свою наукову діяльність Грушевський розпочав в Київському університеті. Але в середині 90-х років царський уряд, що переслідував навіть буржуазну українську інтелігенцію, примусив його емігрувати за кордон у Львів — головне місто тодішньої австрійської провінції Галичини, населеної здебільшого українцями. При Львівському університеті Грушевський читав курс історії України, будучи також протягом ряду років головою наукового Товариства ім. Шевченка.

Значна частина історичних робіт Грушевського, написана ним у Галичині, була заборонена царським урядом. Після революції 1905 р. Грушевський продовжує свою роботу над вивченням української історії і літератури в Києві. Найголовніші труди, які він тоді написав, — «Історія Украї-

ни-Руси» (багатотомний труд, що лишився незакінченим), «Історія української літератури» і т. д.

За своїми політичними поглядами у ці роки Грушевський належав до лібералів. Після революції 1917 р. Грушевський увійшов в партію українських соціалістів-революціонерів і став головою Центральної Ради, що прийшла до влади за допомогою німецьких багнетів. Проте німецькі імперіалісти знайшли для себе зручним відмовитися від соціалістичної вивіски Центральної Ради — у квітні 1918 р. Центральна Рада на чолі з Грушевським була розігнана німецькими багнетами і замінена відверто реакційним монархістським урядом гетьмана Скоропадського.

З цього часу Грушевський відійшов від активної участі в громадянській війні на Україні, що закінчилася в 1920 р. цілковитою перемогою Радянської влади.

Проживаючи до 1924 р. в еміграції в Празі, Грушевський на підставі свого досвіду громадянської війни, цілковитого краху української контрреволюції, а також на підставі ознайомлення з величезною роботою, розгорнутою на Україні Радянською владою по відновленню виробничих сил і по розвитку української культури, переконався, що тільки радянська влада спроможна забезпечити соціальне і національне визволення українського народу. Грушевський переконався також, що той шлях революції і радянської влади, яким пішли трудящі маси Радянської України, є єдиним шляхом до визволення також трудящих мас Західної України.

В 1924 р. Грушевський безвідмовно визнав радянський уряд України і зрушив клопотання перед ВУЦВК про повернення на Україну для продовження наукової роботи. Це клопотання було задоволено. З того часу наукова робота Грушевського над розробленням історії України продовжувалась на території Радянського Союзу. В 1924 р. Грушевський стає членом Української Академії наук, а в 1929 р. він обраний до Всесоюзної Академії наук.

Грушевський помер після тяжкої хвороби в Кисловодську в санаторію Всесоюзного комітету сприяння вченим 25 листопада 1934 р.».

У зв'язку з пізнім прибуттям тіла М. Грушевського з Кисловодська до Києва 28 листопада доступ до тіла небіжчика було відкрито 29 листопада. В останню зміну почесної

варті в конференц-залі ВУАН стали члени урядової комісії по організації похорон — Порайко, Затонський (пізніше репресовані), академіки Богомолець та Палладін. Біля відкритої могили (Байкове кладовище, ділянка № 8, біля церкви. — Л. Р.) з промовами виступили президент ВУАН О. О. Богомолець та нарком освіти В. Затонський. Промова В. Затонського була надрукована в газеті «Вісті ВУЦВК» 14 грудня, в якій зокрема говорилось: «...Життя наочно довело, що щирі українські націоналісти є лише агентура інтервентів... Ми пригадуємо, як цькували його націоналісти (Могилянський та інші) за лояльність до радянської влади. В часи гострих класових боїв у Грушевського, звичайно, могли бути ще не раз вагання і хитання, але найпереконливішими для історика Грушевського були життєві факти... Як видатного вченого, вшановуємо ми Грушевського. Тут, в столиці Радянської України, в червоному Києві, знаходить своє останнє пристанище академік Радянської України М. С. Грушевський».

Після довгих років незаслуженого замовчування, коли в очах багатьох українців М. Грушевський залишався з міцно пришитими ярликами «українського буржуазного націоналізму», германофільства, австрофільства, хохляцького і хуторянського псевдопатріотизму, сьогодні великий син України повертається до нас.

«Ми пізно, дуже пізно відкрили М. Грушевського і як історика, і як політичного діяча,— писав недавно відомий історик Я. Р. Дашкевич.— Причина ясна — деформація історії України, справжньої історії України. Чимало істориків займалось цим багато десятків років. У такій деформованій історії зникли правдиві пропорції між політичними і культурними діячами, науковий аналіз їхньої діяльності підмінювали стандартними, викованими майже навечно ярликами. Перебудова ще мало торкнулася історичної науки на Україні. Забулась мудра латинська приказка *Historia est magistra vitae*.¹ У нас були фальшиві вчителі фальшивої історії, і це фальсифікувало наше життя. Тепер ми поволі позбуваємося фальшивих уявлень також і про М. Грушевського».

¹ Історія — вчителька життя (лат.).— Упоряд.

Іван Крип'якевич *

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ.
ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ**

Важкі часи переживав наш народ у 80—90 рр. ХІХ століття. На Наддніпрянщині скував був йому уста ганебний царський указ із 1876 року. Українську мову вигнали з церкви, зі школи, з громадських установ. Царська цензура не допускала ніякої української книжки, й найневиннішої. Щойно в театрі лунала українська мова, ще лишень ізвід-тіль можна було почути рідне слово. Молоде покоління виростало, не знаючи, що українським словом можна книжки писати, що можна прилюдно вживати його на зборах, що українською мовою можна користуватися в науці. Поволі-поволі виходила з ужитку українська мова і в домівках української інтелігенції. Батьки не раз ізмалку балакали вже з дітьми московською мовою, щоб їх потім не переслідували по школах за те, що по-московськи не вміють говорити. І хоч самі почували себе синами України, любили свою землю, раді були рідному краю й небо прихилити, то хилилися під вагою царського указу, ховалися зі своєю любов'ю до всього свого, вживали московської мови й дома, не то що прилюдно. Говорити про якусь організовану працю в той час не можна — про таку роботу не було тоді що й думати.

А, проте, по більших містах така робота йшла. Ішла нишком, таємно. Не широка вона була, а, проте, була. Люди, що не відбилися ще від рідного порогу, склали громаду (її звуть у нас «Стара Громада») в Києві й кого могли до неї притягали. Політичних питань у цій громаді не тикали, бо годі було. Але ж, зате, займалися культурними справа-

ми, підтримували своїх членів духом, продовжували та поглиблювали національну свідомість, вивчали минуле України, пізнавали український простий народ, його побут, життя, мову тощо. Молоді студенти, що приходили до Києва вчитися, все находили в «Громаді» духовну поміч, могли поширювати свій національний світогляд. Бувало таке, що саме в Києві молоді люди пізнавали, хто вони, чого їм хотіти...

Хто тоді з українців, що писав, посилав свої писання до Галичини чи на Буковину й тут їх друкували. Так само, не маючи змоги на Наддніпрянщині утворювати свої власні українські установи, бо їх московський уряд зараз був би позакривав, наддніпрянські патріоти допомагали українським установам у Галичині, а деякі й засновували своїм власним коштом (наприклад, Наукове Товариство і.м. Шевченка у Львові, 1873). Так само давали вони гроші на українські видання в Галичині. Тоді часто визначні українські діячі з Наддніпрянщини приїжджали на так звану австрійську Україну (Галичина й Буковина), радилися з нашими провідниками, що можна зробити в тих тяжких часах для цілого нашого народу.

Таким способом Галичина (пізніше і Буковина) зробилася тоді осередком усього українського життя. І хоч австрійським українцям і самим тоді не солодко жилося, хоч їм доводилося тяжко боротися за свої права, хоч у тій боротьбі падало багато жертв — то тут була хоч можливість такої боротьби. То давала таку можливість австрійська конституція. І хоч шкіл наших було небагато, хоч у львівськiм університеті небагато наук викладали українською мовою — то все ж українське слово вільно лунало на прилюдних зборах, у церкві, його можна було вживати в урядах, були свої українські товариства, часописи, журнали. А дедалі права наші мусили ширшати. За ті права раз у раз ішла боротьба, чи в галицькому сеймі, чи у віденському парламенті.

Українські провідники робили всякі спроби, щоб для нашого народу здобути якнайбільше прав. Одні думали, що тільки власними силами можна добитися кращого майбутнього: тим-то треба народ гуртувати, освідомлювати, хто він, чого йому домагатися та як боротися за кращу долю. А другі міркували, що нерівна боротьба із сильним про-

тивником виснажує й так невеликі народні сили, тим-то треба б погодитися з противником і ту угоду використати, щоб здобути для народу якнайбільше прав, головне — на полі культури. Оці другі мали на оці українське шкільництво на українські освітні й наукові установи.

Таким чином зродилася думка доповнити у львівським університеті число кафедр із українською мовою навчання, і в першій мірі подбати, щоб у ньому викладали українську історію.

Були і в Галичині тоді свої історики, але ж в університеті треба було поставити такого, що відомий уже з наукових праць, що має добру школу, що не те що не засоромив би Україну, але перед цілим світом зробив би славним її ім'я.

На превелике наше щастя, вибір упав на *Михайла Грушевського*, що восени 1894 року почав професорувати у львівському університеті. Його нам послали сюди, до Львова, наддніпрянські брати. Цілих двадцять років Грушевський був тут, серед нас, і за той час так багато для нас зробив, що цього йому ніколи не може забути вдячна галицька земля!

За його великі заслуги перед нашим народом відзначила Грушевського й наша «Просвіта». Ще до війни найменувала *Його* своїм почесним членом. Це найвища честь, яку дає наше товариство найбільше заслуженим народним робітникам!

Але ж Михайло Грушевський не обмежив своєї роботи на Галичину. Він обіймав своїм оком і обгортав своїми дужими раменами всю нашу землю, тішився, коли їй сонце світило, й болів її ранами, а як рани творилися на його очах, старався їх загоювати.

Ще за життя Грушевського всі в нас відчували, що між нами живе хтось в е л и к и й. Всі в нас дивилися на нашого історика як на незвичайну людину, як на вченого, що сміло може стати поруч найбільших людей науки на світі, всі ми дивувались його працьовитості, всі ми бачили в ньому одного з найкращих борців за єдність нашої нації.

Але ж усі заслуги Грушевського перед нашим народом, вся його велич стали перед нашими очима аж тоді, коли його не стало... Аж по його мученицькій смерті нам ясно стало, кого ми втратили...

Обов'язок кожного з нас пізнати всю невсипущу працю

Грушевського для нашого народу, зазнайомитися з життям великого українця.

Чим він був для нас, що він нам дав, чим він нас зробив — це і скаже нам життєписний нарис, що його подаємо в цій книжечці.

Михайло Грушевський походив з родини Грушів-Грушевських, що загніздилася в чигиринському повіті на Київщині. Цей рід, мабуть, був колись козацький. Вже в часи Богдана Хмельницького виступає військовий писар Іван Груша, «чоловік дуже освічений і розумний», що часто був у різних посольствах і на переговорах. Пізніше Груші замінили шаблю на хрест — стали пан-отцями, але багатством ніколи не славилися.

Батько Михайла, Сергій (1833—1901 р.), був сином диякона. Своєю енергією та здібностями добув він вищу освіту, закінчив київську духовну академію, але свячення не прийняв, а почав учителювати. Пізніше дійшов він до високих звань інспектора й директора народних шкіл і навіть дістав титул «превосходительства» (ексцеленції). Був це визначний педагог, старався піднести рівень школи, склав зразковий підручник церковно-слов'янської мови для школи. Цей підручник прийняли майже в цілій російській державі, і він приніс йому значний маєток.

Сергій Грушевський був спокійний, зрівноважений. Правда, не був він таким українцем, як ми собі тепер думаємо. Не такі були часи. За українські погляди людей переслідували, і хто вже свого не цурався, того вже треба поважати. Сергій Грушевський підтримував зв'язки з визначними українськими діячами і не шкодував грошей на громадські потреби. Свою приязнь до українства зумів він передати своїм дітям.

Мати Михайла Грушевського, Глафіра, походила з давньої священичої родини Опоків-Опоцкевичів, широко розгалуженої в південно-західній Київщині.

Народився Михайло Грушевський 29 вересня 1866 р. в місті Холмі. Батько його був тоді там учителем греко-уніатської гімназії, а проживав у будинку духовної семінарії. Там і побачив світ Михайло (тепер там римсько-католицька духовна семінарія). Через три роки пізніше бать-

ко переселився на Кавказ, жив у Ставрополі, то у Владикавказі та займався там організацією шкільництва.

Тут, на чужині, наш великий історик пережив свої дитячі роки. На вразливу душу хлопчини мав великий вплив вид далеких гір із верхами, снігом укритими. Ті гори навівали на нього думки про якесь дивне, казкове царство. Дивували дитину постаті верховинців на конях, у різнобарвних убраннях, зі зброєю, з кинджалами, що з гір з'їжджали на долини. Чудна й незрозуміла була мова всіх тих верховинців — грузинів, черкесів, осетинців * та інших народів Кавказу. Займали його уяву їх рухи, сміхи, сварки, небачений побут, звичаї й традиції. І часом тільки серед тої чужоземної юрби проходив ваговитий кубанський козак, що нагадував далеку, незнану ще дитині Україну...

До школи Михайло пішов пізно. Батько, досвідчений педагог, віддав його до нижчого класу, ніж дитині роками належалося, дарма що він був дуже добре з дому підготовлений до того класу. Боявся, щоб хлопець не мав труднощів у науці. До того ж школа була чужа, російська, і батьки хотіли довше мати дитину під своїм оком...

Бо треба знати, що батько залюбки оповідав дітям про Україну, про українські звичаї, учив їх українських пісень, приказок, розказував їм українські казки. Малий Михайло, хоч і не бачив рідної землі, вже з дитини вчився її любити й шанувати. Кожні три роки батько діставав довшу відпустку на вакації, й тоді ціла родина виїздила на Україну провідувати широко розгалужену родину. Ці подорожі батько використовував на те, щоб у синові укріпити й поглибити любов до рідного краю, до його природи, до народних звичаїв, до української мови, пісні й поезії. Отак Михайло не тільки не відчужився від України, а дуже рано цілим серцем і душею приляг до свого народу.

Гімназію Грушевський пройшов у роках 1880—1886 у місті Тифлісі на Закавказзі. Належав він до найкращих учнів і свого класу і цілої гімназії. Наука не завдавала йому великого труда, він мав багато вільного часу читати й над прочитаним роздумувати. В самій гімназії була гарна, велика бібліотека. Її обслуговували самі учні під наглядом одного з учителів. І Грушевський був теж якийсь час бібліотекарем, мав доступ до книжок і, як сам каже, «плавав у книжному морі та впливався ним». Добував він собі в Тифлісі

ІВАН КРИП'ЯКЕВИЧ

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ

ЖИТТЯ й ДІЯЛЬНІСТЬ

Л Ъ В І В ===== 1 9 3 5

Наказом Товариства „Просвіта”. — З друкарні Вид. С-ки „Літо” Львів.

й деякі книжки про Україну: історичні твори Миколи Костомарова, «Записки о Южной Руси» П. Куліша *, збірники пісень М. Максимовича й А. Метлинського, «Історію Січі» Скальковського, «Історію слов'янських літератур» О. Пипіна, «Нариси з історії українського письменства» Петрова ** — мав звідкіля поширити своє знання про рідний край, про його минуле та культуру. Особливу радість справив йому батько тим, що почав передплачувати для нього «Київську Старину», науковий журнал, присвячений історії й літературі України.

Із захопленням читав Грушевський історію відродження слов'янських народів і при тому роздумував над долею України. Не раз, бувало, цілими годинами проходжується по батьківському садку або порожньому подвір'ї гімназії та мріє про те, як би то піднести український народ із його занепаду. Тяжким сумом прибивало його тяжке становище рідної землі. Він бачив, як поволі йде відродження народу, як сильно розпорошена українська інтелігенція, як не дбає вона про освіту простолюдня, як забуває про славне минуле України, як мало знає її культурні скарби... Все це здавалося йому ганьбою й безчестям для тогочасного покоління. Він почував, що ця ганьба впаде й на нього, коли й він не прикладе рук до того, щоб вирвати з того безчестя народ.

На Кавказі національне питання було тоді дуже напружене. Росія недавно щойно встигла підбити кавказькі народи. Вони все ще бунтувалися й чекали години свого визволу з царського ярма. Серед такого оточення ще більше загострювалися національні почування розмріяного хлопця. Йому тоді «мета, зміст і щастя життя уявлялися в тім, щоб послужити національному українському відродженню», як він сам писав пізніше у своїх спогадах.

Службу Україні молодий гімназист почав з письменницької праці. Вакації 1884 року він призначив на те, щоб добре вправитися в писанні оповідань українською мовою. Перша спроба його пера були оповіданнячка «Страшний свідок», «Остання кутя» (різдвяні звичаї, які знав із власних переживань), — але ці оповідання його самого не вдоволили. Тоді він спробував свої сили у насмішливих (сатиричних) оповіданнях. Отаке оповідання було «Унтер-офіцер Трохим Скавучак», де він змалював одного слугу зі

своєї гімназії, що вийшов з російських підстаршин та дуже був гордий за своє «унтер-офіцерство». Такі підстаршини, це були люди, що через військо відбилися були від народу, дивилися на нього згори, а самі не замічали, які вони смішні у своїй зарозумілості. Але найкраще вдалося йому тоді оповідання «Бех-аль-Джугур» — з часів боротьби англійців із магометанськими повстанцями в Судані, в Африці. Грушевський знав магометан з Кавказу. Йому нетрудно було змалювати їх побут, від українського далекий. Але бо й мета його оповідання була зовсім не та. Він хотів змалювати поневолення малокультурного народу європейцями й запротестувати проти насилля завойовників. Коли він писав про Африку та англійців, то все мав на думці Україну й москалів, із їх царем, що не давали Україні розвиватися. Він писав це своє оповідання як український народолобець, патріот — гноблених магометан оповивав своєю великою прихильністю.

Це оповідання Грушевський вислав до Києва на розгляд славному українському письменникові Іванові Нечуеві-Левицькому, що його знали й дуже поважали тодішні свідомі українці. Він собі не вірив, не був певний, як Нечуй подивиться на його першу працю. Тим-то й підписався видуманим прізвиськом і просив великого письменника відписати йому на ім'я одного товариша. І яка була втіха й радість молодого учня, коли за два тижні товариш подав йому грубий лист, запечатаний великою червоною печаткою: Нечуй-Левицький відписав ввічливо, писав не як до школяра, а як до справжнього письменника, хвалив оповідання й подавав у листі свої думки про нього. Ще більше: сам Нечуй-Левицький подбав про те, що оповідання «Бех-аль-Джугур» надрукували у Львові в «Ділі» 1885 року.

Таким чином — молодий Грушевський ще гімназистом став уже українським письменником.

Незабаром після того (1886) він склав іспит зрідості в Тифлісі. Цей іспит приніс йому перше в житті розчарування. Клас, до якого належав Михайло, всі вважали та славили за дуже здібний, для п'ятох абітурієнтів призначали почесні золоті медалі. Але самі учні попусували і свою славу й щастя собі збавили. Як у багатьох інших школах, так і в тифліській гімназії серед матуристів завівся був здавна звичай викрадати директорові теми, призначені до письмо-

вого іспиту. Хоч клас був добре підготовлений до матури, хоч йому не треба було наперед знати, які будуть завдання — та молоді хлопці таки завзялися наперед добути собі ці теми. Та цю справу викрили, вийшла дуже неприємна справа для всіх; найкращим учням, між ними й Грушевському, відмовили у праві на медалі. З гірким почуванням залишив він мури гімназії.

Скінчивши гімназію, Михайло вступив до університету св. Володимира в Києві на історико-філософський факультет. Київський університет був саме тоді в занепаді. Російська влада провела була недавно реформу університетів, але так, щоб не допустити до молоді ніякої вільнішої думки. Професорів, що живіше викладали або наближалися до молоді, переслідував і уряд і прихильники уряду, запеклі вороги поступу й волі. В університеті панувала страшна задуха. Багато визначних професорів якось почували себе пригніченими. Вічні нагінки їх томили, вони ухилялися від зносин із студентами.

Молодий Грушевський, що здавна бажав попасти до Києва і сподівався знайти тут огнище української наукової й письменницької праці, з приходом до Києва був прикро розчарований. Не було прихильного провідника, треба було самому шукати собі шляху. До того ще батько, наляканий тодішніми студентськими розрухами, побоюючись за гарячу вдачу сина, взяв у нього слово, що він не братиме участі в роботі ніяких студентських гуртків. І молодому парубкові довелося жити відлюдком, окремо від живого світу, поринути тільки в науку. Затиснув зуби й виконував усе, що наказувала школа. Але в душі в нього кипіла гаряча кров революціонера. Він поклав собі пробоєм іти проти всіх заборон і обмежень українського слова й життя — не шукати відзнак у росіян, а працювати для України.

Бо ж ми не сміємо забувати, що вже тоді десять років нашому народові скував був уста відомий ганебний царський указ 1876 року. Все, що українське — було заборонене, книжку, написану українською мовою, до друку не допускали, письменників переслідували, запідозрених у любові до українського слова людей засилали. Не заперечувати свого українства — це було в той час дуже сміливе діло...

Грушевський працював в університеті під кермою славного українського історика Володимира Антоновича, під

його доглядом повстали і його перші праці з історії України. Отак 1887 року написав він працю про українські замки в XVI столітті, 1890 року велику книгу «Історія Київської землі від смерті Ярослава до кінця XIV в.» — і за неї дістав золоту медаль та стипендію для дальших історичних дослідів.

Тоді відбув Грушевський у наукові подорожі до Москви та Варшави, працював у тамошніх архівах; 1893 року викінчив працю з історії барського староства (на Поділлі) й добув собі науковий ступінь магістра історії. За кілька років із молодого, хоч дуже освіченого студента, Грушевський зробився визначним ученим-істориком.

Під кінець своєї університетської науки Грушевський почав зближатися з українським громадянством. Поволі він визволився з прибитого настрою, що спершу дуже його мучив, почав шукати товариства і громадянської праці. Володимир Антонович увів його до київської «Громади»*, таємної організації, що згуртувала була в собі найкращих свідомих людей на Україні. Час від часу відбувалися збори громадян, де обговорювали всі важливі справи тодішнього життя й складали плани української роботи. А так кожний член «Громади» працював у своїм гуртку, особливо ж дбав про те, щоб освідомлювати молодь. Грушевський відразу визначився у «Громаді» як рухлива людина й добрий організатор. Поруч із Антоновичем і письменником Олександром Кониським він став незабаром одним з провідників «Громади». Носив він тоді довгу бороду, яку товариші, жартуючи, називали «бородою святого Онуфрія». На перший погляд він виглядав трохи сумовитим і суворим. Але ж у розмові оживлявся, на обличчі швидко з'являлася усмішка, то насмішлива, то привітно-тепла, а в очах — живі іскорки. У поведінці з людьми не було в Грушевського гордовитості, хоч усі поважали його як ученого. До молодших відносився прихильно, у всьому їм допомагав.

Найбільше опікувався Грушевський українським гуртком у київській духовній семінарії **. Дуже часто в його хаті відбувалися таємні сходи семінаристів. А жив він тоді в невеликому будиночку, у двох кімнатах, що виглядали як чернечі келії і щільно були позаставлювані полицями з книжками. Грушевський з радості душі помагав семінарис-

там, складав з молодими хлопцями програми самоосвіти, піддавав їм думки, над чим би їм працювати, вказував джерела, позичав книжки й т. д.

Молода громада й так само старші щиро віддячували Грушевському за його труди. Коли він робив магістерський іспит і публічно обороняв свою працю, у залі університету зібралося було багато старших громадян і молоді, і всі гучними оплесками вітали нового магістра. Так само, коли Грушевський збирався від'їздити до Галичини, громада влаштувала на його пошану бенкет — у затишному садку, під грушами, на розстелених килимах. Промовляли провідники «Громади» Антонович і Кониський, вказували на заслуги молодого громадянина. А промовам і співам молоді й кінця не було.

В той час українське громадянство в Галичині почало робити заходи, щоб в університеті у Львові відкрити кафедру історії України. Чотири мільйони галицьких українців не тільки не мали своєї високої школи, але в університеті не було навіть професора української історії.

За найкращого кандидата на цю кафедру всі вважали Володимира Антоновича, бо він й у своїх і в чужих здобув собі був ім'я великого вченого. Та Антонович був уже тоді у похилому віці, тому-то й відмовився, але ж на своє місце рекомендував Михайла Грушевського — найкращого свого учня.

Австрійський уряд робив спершу труднощі в цій справі. Тодішній міністр освіти барон Гавч заявив, що історія України — це не вироблена наука, тим-то згодився дати українцям тільки кафедру всесвітньої історії «з особливою увагою на східню Європу». Не дуже погоджувався він і на Грушевського. Для нього він був російський підданий, та до того ще й православної віри... Але нарешті Грушевський таки дістав призначення на професора.

Вістка про це викликала велику радість серед українського громадянства в Галичині. Коли молодий професор 12 жовтня 1894 року з'явився вперше в університеті на свою першу вступну лекцію, його зустріли не тільки студенти, але й багато поважних старших українських діячів. Велика університетська зала ледве могла помістити всю публіку. Виклад його всі присутні нагородили голосними

оплесками. Часописи щирими словами вітали нову наукову силу.

З того часу Грушевський цілих 20 років, аж до вибуху світової війни, викладав у темних, понурих залах старого університету. Викладав історію України. Починав він її від найдавніших часів, від початку історичного життя на наших землях, і доводив до останніх століть. Українська молодь уперше могла почути наукові лекції, на яких учений, професор детально пояснював минуле рідної землі. Він повідшукував багато невідомих досі джерел до давньої нашої історії, звертав усе увагу на літописи арабські та перські, знайомив слухачів із маловідомими документами, спростовував помилки та хибні погляди давніх істориків. Та найцінніше у викладах Грушевського було те, що всі події він оцінював із українського становища, що старався все пояснити розвиток нашого народу від найдавніших часів, що вмів піднести світлі хвилини в минулому України. З особливою любов'ю та співчуттям він слідкував усе за розвитком народної маси, все дошукувався причин її занепаду, вказував на силу й вічну живучість народу.

Це має дуже велику вагу для нашого народу. А то світ про нас не знав. Російські вчені натягали так історію, що київські часи нашої державності зв'язували зі своїм народом. Замість починати свою історію від організації московського князівства, вони влучували й Володимира Великого, і Ярослава Мудрого, і галицьких визначних князів, як Ярослава Осмомисла, та галицько-волинських, як Романа та Данила — до своєї історії. Отак вони сплутували наших князів зі своїми, потім про нас нічого не говорили аж до часу, коли Хмельницький відірвав Україну від Польщі. Ще Шевченко кпив собі з російського історика Карамзіна, що так говорив про наше минуле: мовляв, це все було споконвіку московське, а що москалі на якийсь час віддавали «татарам на пашу та полякам».

Грушевський спростовував цей московський погляд. Він виразно довів, що київський період історії — це наш, український, а москалям треба починати свою історію від основ московського князівства.

Подібно дивилися на наше минуле деякі польські історики. Вони вважали, що наша історія кінчилася з тим часом, коли наші землі ввійшли у склад польської держави. Отак

вони й дивилися на козацьку державу, на козацькі війни. Це, мовляв, була внутрішня справа Річі Посполитої. А що собі тоді наш народ думав, як повставав проти Польщі, чому він ішов до того, щоб свою власну створити державність — це пояснювали польські історики, здебільшого, з погляду інтересів польської держави.

Проти такого погляду виступали вже давніші українські історики перед Грушевським. Але ж Грушевський розробив усе широко й доказав, що з упадком самостійності княжої України народ творив свою власну долю, боровся за своє існування, мав свої власні шляхи в історії — і що та його історія ніколи не спливалася з польською, хоч він і увійшов був у склад польської держави.

Поруч із викладами, Грушевський вів і історичні вправи, де залучав своїх студентів до історичних дослідів. Тут Грушевський виявив себе дуже великим педагогом. Молоді історики спершу під проводом професора читали й пояснювали історичні джерела, обговорювали праці інших дослідників, потім діставали опрацьовувати різні завдання й так поволі втягалися до самостійної наукової праці.

Грушевський як учитель був дуже ввічливий і доступний. До молодих студентів не говорив інакше як «пане-товаришу». І справді був для них прихильним товаришем. Він вмів заохочувати молодь до праці, давав поради у важких питаннях, підтримував знеохочених. Часто запрошував студентів до своєї хати, де мав чудову бібліотеку; кожної хвилини двері його хати були для них відчинені, він ніколи не шкодував свого дорогоцінного часу на балачки з «недопеченими» вченими. Він мав таку вдачу, що не раз одним жартівливим слівцем умів заохотити до праці, а загонистих умів стримати легеньким насміхом.

Гурток слухачів Грушевського був спершу невеликий, але з року в рік число їх зростало, і за двадцять років професор діждався вже мало не сотні своїх учнів, що помагали і йому в науковій праці.

Грушевський з радістю бачив, що українські наукові сили все більше наростають. Але рівночасно його гризла жюра, що молоді вчені не мають де розвинути своїх талантів. Для того доконче потрібний був український університет у Львові. Цю справу підіймали самі студенти, за український університет почали вони боротьбу, декому зі студентів

довелося в тій боротьбі й головою накласти. (Адам Коцко, 1910 р.). Грушевський з великим співчуттям стежив за цими змаганнями молоді, був вірним її порадником, стримував не раз занадто велику запальність і, передусім, казав усе, що студенти повинні поглиблювати свої знання і працювати науково, бо це найпевніша основа майбутнього університету.

В самому університеті Грушевський виступав сміливо й різко в обороні прав української мови й цим накликав на себе багато неприємностей і диких не раз нападів вуличної преси.

Та самою працею в університеті Грушевський не вдовольнявся. Йому до серця лежала українська наука, тому то він почав організовувати наукове життя серед громадянства Галичини.

Ще в 1873 році було створено у Львові заходом наддніпрянських українців Товариство ім. Шевченка. Воно поклало собі за ціль плекати освіту українського народу. Це товариство 1892 року перейменувалося в наукове, бо ж справи освіти вели вже й так іще перед цим товариством «Просвіта». Грушевський здавна цікавився науковим Товариством і ще з Києва присилав до «Записок» Товариства свої праці. У Львові ж він із молодечим жаром кинувся до праці в Товаристві. Його зараз же 1894 року обрали головою історично-філософської секції (відділу) Товариства, і він тут головував аж до 1914 року.

Двічі-тричі на місяць збиралися члени секції на наукові сходини. Тут вони відчитували свої праці, обговорювали різні наукові справи. Під проводом Грушевського до 1914 року відбулося 320 таких сходин, на них відчитано 550 наукових доповідей. Брала тут участь і старші вчені й молоді історики, що скінчили були університет. Але душею всеї цієї праці був Грушевський: сам читав свої праці, брав участь у дискусії, вмів сказати щось нове й цікаве. А знання його були широченні: не було такого історичного питання, в якому не забирав би голосу Грушевський...

Праці, що їх читали на сходинах секції, друкували потім у «Записках наукового Товариства ім. Шевченка». Під редакцією Грушевського вийшло цих «Записок» 120 книжок,

усього понад 40 тисяч сторінок друку. Це видання розходилося не тільки серед українців, але йшло й до великих чужих бібліотек, до університетів та академій усіх культурних народів: і в Європі, і в Америці, і навіть у Австралії. Це було перше українське видання, що звернуло на Україну увагу цілого наукового світу.

А більші наукові праці друкувалися окремими книжками в окремих виданнях історичної секції, у «Збірниках». Тут почала виходити велика «Історія України - Руси» Грушевського. Перший її том вийшов 1898 року, в століття появи «Енеїди» Котляревського, в році, коли всі українці, які мали на те змогу, святкували ювілей відродження українського письменства. Появу цього першого тому прийняли всі з великим захопленням,— це ж була перша національна історія України. Грушевський розраховував, що всю історію вмістить у шістьох томах, пізніше поширив уже її на 8—9 томів і мав думку довести її аж до XIX століття. Працював він над нею ціле своє життя, але таки не зміг її закінчити, довів її з 9 томом до смерті Б. Хмельницького. При історичній секції позасновувалися згодом іще різні наукові комісії й повстали різноманітні наукові видавництва¹. Грушевський мав нагляд над усіма цими виданнями й часто вміщував у них свої праці. Щоб ширша громада зацікавилася історією рідного народу, Грушевський видавав історичні праці давніших істориків і видавав їх в «Українській історичній бібліотеці», що почала була виходити ще з кінцем 80 рр. XIX ст. заходом Олександра Барвінського в Тернополі, а потім у Львові перебрало її наукове Товариство імені Шевченка.

Як бачимо, праці тієї було дуже багато, й ми мусимо всім дивом дивуватися, звідки в Грушевського знаходилося так багато часу.

А він на все час находив.

Була це людина незвичайної енергії й невсипучої праці. Рівного йому організатора української науки досі не було

¹ Археографічна комісія збирала історичні матеріали й видавала «Жерела до історії України-Руси» і «Українсько-руський Архів» та «Пам'ятки укр. мови і літератури»; Етнографічна комісія досліджувала народний побут і видавала «Етнографічний збірник» та «Матеріали до укр. етнології»; Статистична комісія збирала відомості про суспільне життя й видавала «Студії з поля суспільних наук і статистики»; Правничка комісія видавала «Часопись правничу й економічну» та «Правничу бібліотеку»; Бібліографічна комісія описувала українські друки й видавала свої «Матеріали» і т. д.

і скоро не буде. Хіба ще Іван Франко, довголітній його вірний товариш і співробітник, дорівнював йому у цій праці.

Українські вчені скоро оцінили організаційний хист Грушевського і 1897 року обрали його головою наукового Товариства.

Час його головування до світової війни 1914 року — це найсвітліша доба в розвитку Товариства. Грушевський виявився незвичайним керманичем, адміністратором, умів віднайти для Товариства джерела доходів, організував друкарню, політурню, розвинув книгарню наукового Товариства з малих початків у велике підприємство, добував від заможних земляків із Наддніпрянщини допомогу на наукові цілі. Його заходами наукове Товариство купило два великі будинки, що досі правлять йому за осідок. Бібліотека Товариства за його часів стала одною з найбільших у Львові і ввійшла у зв'язки з усіма культурними країнами. Він дав початок і для успішного розвитку музею. Одне слово — він старався зробити з наукового Товариства наукове серцевище на європейську міру.

Та чи тільки на науку та на наукове Товариство йшла його праця?

Українське громадянство мало в той час (1890 рр. ХІХ ст.) тільки один літературно-науковий журнал, та й то призначений тільки для родин, — «Зоря». Його видавало наукове Товариство. Крім того Ів. Франко видавав іще «Життя і слово» — але цей журнал, такий цінний, читало людей небагато. В 1897 році Грушевський виступив із проектом видавати літературний місячник на європейський зразок. Цей план наук. Т-во прийняло, і з початком 1898 року почав виходити широковідомий — на 20 аркушів друку — **Л і т е р а т у р н о - Н а у к о в и й В і с н и к**. Сам Грушевський із Франком, Володимиром Гнатюком та з Й. Маковеем * редагував цей жарнал. Він приєднав до цього журналу літературні сили, старався розвивати письменницький молодняк, дбав про добрі наукові статті, сам давав огляди культурного життя — одне слово — всякими способами намагався підіймати рівень галицького життя. Тепер і не розкажеш, як багато давав тодішній «Вісник» нового й цікавого читачам, який мав він великий вплив на молодь, на все громадянство, як дуже поширив наші думки на світ, на людей, на наші завдання.

Та цей журнал мав ще інше значення: він мав єднати галицьких та буковинських українців із наддніпрянськими. Правда, вже «Зоря» під редакцією Василя Лукича * це робила, робило це «Життя і слово», але ж ні один, ні другий журнал не міг цього робити з такою великою мірою як «Вісник». В кожному зшитку були «огляди життя з усіх українських земель. Щонайкращі й найліпші письменники з-перед і з-поза Збруча, пишучи у «Віснику», єдналися між собою. А коли цензура заборонила «Вісник» у межах колишньої Росії, то Грушевський усе ж придумував способи, щоб його читали на Наддніпрянщині. А коли з першою російською революцією (1905 р.) впали з українського слова кайдани, він переніс (1907 р.) «Вісник» до Києва. Цей журнал мав об'єднувати передзбручанських і забручанських українців уже з Києва...

Про таке об'єднання синів того самого народу дуже дбав Грушевський. Не треба забувати, що через тяжкі політичні обставини обидві частини України жили окремим життям, що далі, то більш почали відрізнятися одна від одної окремим побутом і була небезпека, що згодом можуть вирости дві українські народності. Грушевський усіма силами старався засипати провалля, що витворилося між синами одної землі, раз у раз єднав наддніпрянців із галицькими й буковинськими українцями до одного діла, працював над зближенням у поглядах, у мові, у праці.

А на те він заснував, по революції 1905 року, на зразок львівського «наукового Товариства ім. Шевченка» — «Українське наукове Товариство» в Києві, в «Записках» цього товариства містив він і твори галицьких учених. Треба було, щоб учені одні одних пізнавали й працювали разом, маючи одну мету перед собою — науку всього українського народу. На те він заснував відділ львівської книгарні в Києві, — у цій книгарні наддніпрянські українці могли купувати твори галичан; зате в книгарні наукового Товариства у Львові можна було дістати всі видання наддніпрянських авторів. На те він почав видавати в Києві селянські українські газети («Село», пізніше «Засів») та писав у них багато і про галицькі справи, щоб наддніпрянський читач пізнавав із цих часописів життя й потреби своїх братів із колишньої Австрії. До того ж у всіх цих виданнях завів він той правопис, що ним писали в Галичині; це на те, щоб над-

дніпрянські українці пізнавали той правопис, що виробився тут у нас. А то через російську школу в нас люди не тільки добре не знали письменницької своєї мови, але й писати не вміли як слід по-українському. А як несвідомі люди на Наддніпрянщині не раз нарікали на нібито тяжку «галицьку» мову, то Грушевський гостро відповідав, що української письменницької мови треба вчитися і що вона мусить бути одна на всіх українців, і що галичани багато вклали свого в цю письменницьку мову в той час, коли на Наддніпрянщині українська мова була заборонена, то цього нехтувати не можна. Розумні люди слухалися Грушевського, й ті різниці, що з часами понаростали, поволеньки вигладжувалися. Коли українська нація почувається тепер одноцільною й однодушною, то це в немалій мірі заслуга саме Грушевського.

В міру того, як росла серед цілого нашого народу пошана до Грушевського, ім'я його у ворогів нашого національного відродження ставало ненависним. Вони не даром зв'язували з цим ім'ям цілий український рух на Наддніпрянщині після 1905 року.

Грушевський увесь час силкувався зацікавити галицьким життям наддніпрянців. Для української наддніпрянської молоді організував 1904 року у Львові університетські курси українознавства й сам читав на них українську історію. За його почином великий український громадянин Євген Чикаленко збудував «Академічний Дім» у Львові з тим, щоб у ньому мало приміщення й декілька студентів-наддніпрянців.

Щоб українська громада в Галичині могла мати більше українських книжок і не мусила читати виключно чужі, Грушевський з нагоди ювілейного свята в честь Котляревського у Львові 1898 року виступив з проектом заснувати нове видавниче товариство. Так 1899 року з'явилася «Українська видавнича спілка». Ця спілка видала перед війною до 300 українських книжок. Це були твори найвизначніших українських письменників, переклади з чужих літератур, наукові твори своїх і чужих авторів, були між ними й різні популярні книжечки. Це видавництво також немало причинилося до поширення культури, багато внесло нових думок та поглядів у громадянство в Галичині. Пізніше Грушевський заснував іще «Товариство прихильників

української науки, літератури й мистецтва». Це товариство теж видавало книжки, головним чином на Наддніпрянщині, дбало про піднесення української культури й влаштувало першу велику виставку творів українських малярів із усіх українських земель.

Грушевський цікавився й розвитком українського шкільництва. Про те, яка близька була для нього справа українського університету, ми вже казали. Щодо середньої й народної школи, то він перший у Галичині подав думку заснувати українські приватні школи й 1910 року став на чолі «Краєвого шкільного союзу», що мав повести це діло.

Дорога була для Грушевського і справа освіти широких народних мас. Він на кожному кроці підносив її значення, розумів і цінував роботу, що її вела львівська «Просвіта». За його прихильність до товариства та до його праці головний відділ «Просвіти» йменував його своїм почесним членом.

Від політичної діяльності в Галичині Грушевський тримався здалеку. Правда, 1899 року він увійшов разом із Франком до національно-демократичної партії, став навіть її містоголовою. Але незабаром побачив, що політична робота занадто відтягає його від наукової праці, і з партії вийшов.

Але за політичним розвитком Галичини він слідкував пильно й не раз не погоджувався з політикою галицьких політичних діячів. Він раз у раз виступав проти тісноти поглядів, проти нерішучості й несміливості в ділах, проти угодовості, домагався політики, що опиралася б на інтереси народної маси й мала на оці потреби цілої української нації без огляду на державні кордони.

Але хоч Грушевський цілою душею віддавався праці в Галичині, та все мав на пам'яті Наддніпрянщину, що її розвиток здавна спиняла Росія. Російський уряд до 1905 року чути не хотів про те, щоб скасувати указ 1876 року, не дозволяв друкувати ніяких українських книжок, не допускав української книжки з Галичини. Грушевський усіма силами боровся з цими заборонами, маючи на думці вибороти для Наддніпрянщини можливість культурного розвитку.

В 1898 році на археологічний * з'їзд у Києві наукове Товариство ім. Шевченка у Львові зголосило тридцять ціка-

вих наукових праць. Але ж російський уряд не дав дозволу відчитувати ці праці українською мовою. Тоді Грушевський разом із галицькими вченими відмовився брати участь у з'їзді. Це зробило велике враження серед наукових кіл у Росії. Про українську науку скрізь забалакали, забалакали і про несправедливі обмеження української мови.

Від того часу Грушевський почав планову боротьбу проти обмежень української літератури, передусім серед російського поступового громадянства. В 1903 році на запитання російської вищої школи в Парижі він прочитав там курс історії України. В цих викладах зазнав він російських слухачів із ганебною політикою царату супроти України від того часу, як вона злучилася з Московщиною аж до останніх днів. З цих викладів він склав російську книжку «Очеркъ історіи украинскаго народа» (нарис історії українського народу), короткий, зв'язкий підручник української історії, й видав його друком у Петербурзі. Російська поступова преса привітала книжку з великим признанням. Книжка відкривала очі й росіянам і своїм зросійщеним землякам на те, що московський уряд робив і робить із нашим народом, і дуже причинилася до зрозуміння потреб українців у Росії.

В 1905 році, після нещасливої для Росії війни з Японією, почалися в цілій російській державі розрухи, що перейшли в революцію. Грушевський використав цей час на те, щоб підняти українську справу на весь зріст. У російських часописах помістив він цілу низку гарячих статей, де змальовував той безприкладний гніт, у яким опинилася і під яким жила Україна. Він освідомлював несвідомих про український рух, старався приєднати для українства союзників. Сам він часто заїздив тепер на Наддніпрянщину, організував наукову, культурну й письменницьку працю, про яку ми згадували, раз у раз радився з київськими українцями, давав нові спонуки до праці. А як царський уряд покликав до життя російський парламент (Державна Дума) і туди було вибрано доволі українських послів, він давав їм свої поради, так само ознайомлював із українською справою російських послів. Крім того, відвідував українські колонії в Москві та в Петербурзі — і скрізь підіймав українське життя.

Роботи було дуже й дуже багато, а здоров'я не все дозволяло. З перевтоми Грушевський западав на нервову недугу.

гу — але працював усе з неописною впертістю й завзятістю. Бо ж не треба забувати, що його ж чекала ще до того праця в Галичині, однаково важка й відповідальна, й ця праця була для нього однаково важлива, що й на Наддніпрянщині.

Увесь той час він був немов перелітною пташкою, перебуваючи то в Галичині, то над Дніпром. І весь той час одне було в нього на умі — навсипуща праця для всіх частин української землі.

І серед тої праці застала його в Галичині влітку 1914 року світова війна. Саме на двадцятому році його професорування. Тоді вже число його учнів-істориків, що він собі виховав, доходило до сотні...

Грушевський був у липні 1914 року на літньому відпочинку на Гуцульщині, в селі Криворівні. Тут він побудував собі невелику хату над Черемошем і виїздив туди на літній відпочинок. У Криворівні проживали часто і Франко і Гнатюк. Сюди заїздили не раз здалеку гості, часто з Наддніпрянщини, наприклад, відомий письменник Михайло Коцюбинський *. І далеке, недоступне гірське село ставало немов осередком українського літературного світу. Ішли розмови й гутірки, виростали різні плани культурної роботи.

Як почали голосно вже говорити про війну, Грушевський думав було переїхати до Києва. Мав таку думку, що в такій важливій хвилині його перебування у столиці України конче потрібне. Але воєнні події розвивалися так швидко, що не було що й думати про те, щоб дістатись за російський кордон. Місцева жандармерія наказала йому чимдуж виїхати на Угорщину. Зараз зареквірували підводи й вивезли професора на Закарпаття. Звідтіль заходами «Союзу визволення України»** він переїхав до Відня, де саме тоді й був осідок «Союзу» й де позбиралося було багато українських утікачів із Галичини й Буковини. Але тут він не почував себе добре. Все ж таки він був російським громадянином, і австрійська влада могла його арештувати або посадити в якомусь таборі.

При допомозі «Союзу...» Грушевському вдалося виїхати в листопаді 1914 року до Румунії, що тоді ще не воювала з осередніми державами, була нейтральна. Звідтіль вислав він телеграму до земляків на Україну. З Києва дістав зараз

заклик негайно повертатися на Україну. Проти українства російська влада почала з початком війни велику нагінку, й перебування за кордоном могло Грушевському дуже пошкодити. Отож він і рішився їхати й далекою окружною дорогою добрався до Києва.

Але в Києві вже з початком війни дали такий наказ: як тільки Грушевський приїде, зараз його перетрусити, арештувати й вислати на Сибір. Як тільки він з'явився в Києві, поліція провела в нього трус, перетрусила і його дім у Львові, що від вересня 1914 року був у російських руках, і забрала всі папери та книжки. Найбільше шукали, чи не знайдуться які докази про те, що Грушевський брав участь у формуванні українських січових стрільців для боротьби з Росією.

Після тусу в Києві Грушевського замкнули у в'язниці на Лук'янівці *, під дуже суворим доглядом, одного в цюпі (в «одиначці»), не дозволяли навіть діставати ніяких книжок «із волі». Потім його мали вивезти в Сибір. Але російська Академія Наук вступилася за українського вченого. Тоді замість Сибіру Грушевському призначили Симбірськ, — як жартували собі тоді: в наказі до назви заслання вставили тоді букву «м»! Пізніше з Симбірська засланець переїхав до міста Казані, а врешті — до Москви. Тут Грушевський перебував під суворим наглядом поліції, не мав права змінювати місця, ані займати якої-небудь посади, читати викладів, чи виступати на зборах. Щотижня мусив він з'являтися до поліції. А все ж у великій Москві легше було жити, ніж у Симбірську: Грушевський зайнявся тут знову науковою роботою, писав до російських часописів у обороні гнобленого українства й навіть потайки працював у місцевих українських організаціях та в єдиному тоді на цілу Росію українському журналі «Промінь». Єдиному — бо ж не треба забувати, що як вибухла війна, російський уряд знову позаборонював усі українські часописи й журнали на Україні та на забраній росіянами частині Галичини й Буковини. І тільки пізніше, уже в 1915 році, і то українцям у Москві, вдалося здобути дозвіл на український журнал «Промінь».

Те, що Грушевський виїхав із Австрії, то добре сталося. Бо й тут почалася, як він поїхав, проти нього нагінка. Йому вже поза очі кинули обвинувачення, що він робив москво-

фільську роботу — він Грушевський! — і почали навіть проти нього слідство...

Отак із обидвох воївних сторін довелося зазнавати прикростей...

Але ж у березні 1917 року вибухла в Росії революція, впало ярмо царату. Пробудилася до самостійного життя й Україна. У Києві почалися національні маніфестації, на вулицях з'явилися блакитно-жовті прапори, почало творитися українське військо, українські громадські організації й політичні партії утворили своє національне представництво «Українську Центральну Раду». Головою однодушно вибрали Михайла Грушевського. Бо і хто ж інший міг і мав право стати на чолі України, як не він, той, що найбільше для української справи заслужився? На заклики з Києва Грушевський виїхав із Москви. Їхати було нелегко. Через революційні події поїзди ходили дуже несправно, їхати було невимовно важко. По дорозі зустрів нашого вченого прикрий випадок: вагон, яким він їхав, загорівся, й він ледве вискочив із вогню. Та всі його речі, цінні рукописи і книжки так і пропали...

У Києві Грушевського всі повітали як батька народу. Де лиш він з'являвся, скрізь громадяни й військо стрічали його бурхливими оваціями. Всі знали його як визначного українського діяча, великого історика й письменника. А те, що російський уряд за українську справу, за його український патріотизм в'язнив його й вислав на заслання, здобуло Грушевському ще більшу любов і популярність.

На посаді голови Центральної Ради Грушевський пробув тринадцять місяців. З представниці громадських організацій Центральна Рада перетворилася під проводом Грушевського в перший парламент України, а він став першим президентом української держави, Української Народної Республіки.

Мав він тоді незвичайно багато праці. День у день треба було або головувати на засіданнях повної Ради (цілого парламенту), або вести провід у нарадах її президії (Малої Ради), а то й бувати на засіданнях Генерального Секретаріату, тобто Міністерської Ради України. Раз у раз приходили делегації з усіх сторін великої української землі. Треба було вести переговори з представниками різних партій

і різних народів, що замешкували Україну. Голова мусив мати нагляд і над ухвалюванням законів і цікавитися творенням нової адміністрації та судівництва, і дивлятися до того, як твориться українське військо, і журитися тим, звідки молодій державі добути грошей на свої потреби. До того ж приходили ще напружені відносини з Росією, яка дуже кривим оком дивилася на творення і зріст української держави.

Але ж там, де воскресало присипане здавна попелом життя, де творилося щось нове, де забутий усіма народ повставав із мертвих і дужою рукою виковував власну долю, сам ухопив у свої руки кермо свого власного державного життя — на втому часу не було. І Грушевський її не знав! У ті гарячі дні й місяці він переживав такі радісні хвилини підйому духу, що перед ними гинули всі особисті незгоди!

Та бували деколи й гіркі переживання. Сам він так про це пише:

«Тяжке й відповідальне було те становище. Вороги українства, які й давніше пеклом на мене дихали, у своїм засліпленні вважали мене автором і українського руху й винахідником української мови, тепер особливо всіли на мене зі своїми лайками й погрозами. А найтяжче ставало, коли не було згоди й між своїми, — а так мусило бути в міру того, як приходилося вирішувати різні питання дальшого життя. При тім же, хоч усяку відповідальність валили на мене, в дійсності мав я дуже обмежений вплив, і то моральний тільки; юридично моя роль була чисто формальна — як голова Центральної Ради я проводив її зборами та репрезентував її навні, рішала ж у всяких справах більшість, а вся екзекутива * була в руках Генерального Секретаріату».

Та це були тільки такі хвилини. До того ж із цих рядків виходить скромність великої людини, яка, щоправда, формально беручи, тільки «репрезентувала», але ж чула, всім своїм еством відчувала, що відповідальність за все таки лежить на ній, і то відповідальність велика.

І Грушевський був цієї відповідальності собі свідомий. Тим то пояснюється, що, перевтомлений виснажливою працею, він після півроку праці в Центральній Раді хотів вийти з уряду або бодай добути відпустку. Але ж сам він

почував, що такий вихід міг би усіх збентежити, і він мусив залишитися на тому тяжкому становищі.

А становище було справді дуже тяжке. Молода українська держава, що спершу залишалася в федеративному зв'язку з Московщиною, мусила все наново творити. А ворогів було дуже багато. Хоч у Центральній Раді й були представники меншин, хоч і вони брали участь у засіданнях Ради, та скрізь, де тільки могли, підкладали новій державі колоди. І хоч народні великі з'їзди ставали на захист українського уряду з М. Грушевським на чолі — та люди роз'їжджалися, а дома за них бралися всі вороги української самостійності — й давай ширити зневіру й у власні думки, й у власні сили.

Найзручніше підходили до народу, що прокинувся й почув свою силу, московські більшовики. Вони приманювали українських селян, вояків, робітників, а то й молоду інтелігенцію на свій бік. Нахвалювалися, що заведуть рай на землі, обіцяли народові золоті гори й усю землю, й усю владу, й рівночасно кидали на українську владу всякі наклепи. Кажали, що Центральна Рада то не народна влада, що вона тільки народ обдурює.

Ще поки вони там на Московщині воювали зі своїми противниками, то ще так не дуже напірали на Україну. Баламутили народ на Україні й несвідомих перетягали на свій бік. Але як дали собі раду зі своїми ворогами на Московщині, як розігнали російські збори всіх партій у Москві, що мали вирішити, який має бути в Московщині лад (Установчі збори), — вони кинулися на Україну, щоб і Україну собі підбити.

А тим часом український народ більшовиків не хотів. При виборах до українських Установчих зборів 90 відсотків населення України подало свій голос за прихильників української влади. Та на це московські більшовики не зважали. Вони силою вдерлися в січні 1918 року на Лівобережжя. Тоді Центральна Рада проголосила 22 січня 1918 року самостійність України. Цього більшовики не могли подарувати ні її голові, ні Центральній Раді, ні українцям взагалі. Зайнявши Лівобережжя, вони надумали собі здобути Київ. Облягли місто й кілька днів обстрілювали його з гармат.

Грушевський під час цієї облоги залишався в місті і пра-

цював далі, працювала з ним і Центральна Рада. Більшовики спрямували свою артилерію на дім Грушевського й доти стріляли, доки запальними кулями не знищили його дому. Згоріла тоді дорогоцінна бібліотека Грушевського, згоріла його велика збірка мистецьких творів і найцінніше з усього — невидані його рукописи.

То більшовики таким чином мстилися президентові української самостійної держави, що їм так у очі колола.

Напору більшовиків тоді українська влада не витримала — подалася до Житомира. З нею переїхав туди і Грушевський. А в Києві московські більшовики справили між українцями, що залишилися, з помсти за те, що вони боронились,— криваву різню...

Коли український уряд пізніше повернувся до Києва, Грушевський не мав де жити й тулився в будинку Центральної Ради.

Проти більшовиків український уряд увійшов у союз із Німеччиною, замирив з осередніми державами в Бресті 9 лютого 1918 року. Грушевському не дуже та спілка з німцями була до вподоби. Коли німці ввійшли з українськими військами до Києва, він їх остерігав, щоб вони не дуже то браталися з російськими та ще до того назадницькими колами. Але німці своє думали й у квітні 1918 року зробили переворот. Вони й так були повними панамі на Україні, робили, що хотіли. Центральна Рада була їм сіллю в очах, і вони рішилися її розігнати. На засідання 29 квітня, де вирішувалися дуже важні справи, вони послали якогось офіцера з вояками. Офіцер той нахабно вдерся до зали засідань і скрикнув по-російськи: «Руки вгору!». Члени Центральної Ради не розібрали, в чому справа, і всі попідносили руки...

Єдиний, хто руки не підніс і запротестував проти поведінки німців, був Михайло Грушевський. Коли про все це стало відомо в місті — ім'я президента української держави ходило з уст до вуст. Грушевський високо виріс в очах і своїх, і тих чужих, що вміли справедливо дивитися на справи.

Центральну Раду німці розігнали. У Грушевського провели трус, забрали всі його листи та рукописи. Не знати, яка доля зустріла б була його тоді. Та в останній хвилині взяли його під свою опіку січові стрільці, що обороняли

Центральну Раду, і знесилоного наслідком нечуваної в цілому світі поведінки — разом із родиною перевезли до своєї казарми. Тут засівся на нього якийсь москаль і хотів його пробити крісом. Але, на щастя, не попав і тільки зранив дружину Грушевського.

В дальші бурливі дні, коли почалися переслідування членів українського уряду, коли українських міністрів німці потягли до свого суду — Грушевський мусив ховатися то у Звіринці під Києвом, то в самому місті у знайомих.

До гетьмана Скоропадського й до його уряду він ставився вороже й у ніякі зносини з ним не входив. Він зовсім усунувся від політичного життя. Тим пояснюється те, що, коли повстав Український Національний Союз, щоб боронити здобуті українські права перед ворожими українству настроями і в Києві, й навіть серед уряду Скоропадського, Грушевський у ньому участі не брав.

Останні події аж надто його розбили, він зовсім посивів, його покидали сили.

І тоді, як Національний Союз проголосив повстання проти гетьмана, коли утворився уряд Директорії, й Директорія усунула Скоропадського, Грушевський визначнішої ролі в політиці вже не брав. А, проте, коли уряд під натиском більшовиків покинув Київ і подався на захід, Грушевський із ним поїхав. Короткий час він проживав у Кам'янці на Поділлі, видавав там часопис «Життя Поділля». А в березні 1919 року виїхав до Галичини, пробув якийсь час у тодішній столиці Західної Облaсті Української Народної Республіки — в Станіславові, а звідтіль подався до Чехословаччини й осів у Празі.

В еміграції, серед спокійніших відносин, Грушевський розвинув знову широку літературну працю. У заграничних часописах, до яких мав доступ, він помістив низку статей про Україну. Писав і про долю Галичини, що проживала тоді якнайсумніші хвилини. Водночас зайнявся він і науковими працями. Приємно було йому вернутися до давньої любові роботи по довгій революційній перерві. То його заходами повстав у Відні Український вільний університет, що потім його перенесено було до Праги. Він думав про широку організацію наукової праці. Тут він видрукував і свій VIII том «Історії України», тут повиходили й інші його

книжки з історії України новими виданнями. Тут він заснував Український соціологічний інститут, що мав займатися дослідом громадського життя. У виданнях цього інституту помістив він свої праці про Драгоманівський гурток у Швейцарії * і про початки громадянства. Заходами інституту вийшла французькою в Парижі і його «Історія України» й «Короткий нарис українського письменства». Взагалі Грушевський уже давно займався історією української літератури, а у Відні написав (і надрукував у Львові) перші три томи цієї дуже важкої праці (до XIII ст., решту — IV, V том — видав пізніше у Києві й довів до XVI ст.). Та, крім своїх наукових праць, Грушевський видав заходом соціологічного інституту багато інших наукових творів інших українських авторів.

Але по пару роках відчув, що ця праця для нього затісна. На чужині він не міг розгорнути такої широкої діяльності, до якої звик був на Україні. Він затужив за рідною землею, що для її добра поклав стільки зусиль. Правда, він міг вернутися до Львова, на свою давню університетську кафедру. Але життя під чужою владою йому видавалося неможливим. До того ж у львівському університеті всі українські кафедри перед війною скасували (було їх 11). Зате пильним зором стежив за тим, що діялося на Радянщині. Під час революції він у своїх поглядах пішов наліво, зблизився до українських соціалістичних партій, сам себе вважав за соціаліста. Тепер уважно приглядався до будівництва Української Соціалістичної Радянської Республіки, розважав, чи не можлива була б для нього спільна праця з більшовиками. І врешті рішився. Україна мала ще тоді свою автономію в Радянському Союзі. Тоді йшла там широко культурна робота. Більшовицькі проводирі запевняли, що вони ніяких перепон науковій праці не будуть ставити. Грушевський думав, що зможе зжитися з новими відносинами й 1924 року виїхав на Радянщину.

У своєму улюбленому Києві він розвинув знову широку наукову працю. Став членом Всеукраїнської Академії Наук (академіком), оживив її незвичайно своїми багатими задумами та цікавими планами. При Академії розмістив історичну секцію колишнього київського Українського наукового Товариства, яке сам заснував і

яке тепер увійшло в склад Академії. Тут згуртував понад півтораста людей, що бажали працювати над історією України. Він позасновував для них різномірні комісії для різних окремих дослідів. Культурно-історична комісія займалася дослідом первісної культури, розглядала давні способи життя, повір'я, обряди й інше. Комісія історичної пісенності збирала українські народні пісні (видала збірник давніх козацьких дум). Чотири окремі комісії розглядали історію різних частин України: Правобережжя, Лівобережжя, степової України й західних земель. Під кермою Грушевського вийшли два збірники, один присвячений Києву й околиці, другий — Чернигівщині. Готувався теж окремий збірник, що мав дати історичні досліді про Галичину, Холмщину, Закарпаття й Буковину. Бо ж не треба забувати, що Грушевський дуже цікавився долею західних земель. Археографічна комісія видавала джерела до давньої історії України. Для загальних історичних дослідів були призначені ще «Науковий збірник», журнали «За століття» і «Україна». За якихось шість років історична секція української Академії Наук випустила друком до 50 томів різних дуже вартих праць і видань.

Грушевський вів і науково-дослідницьку кафедру історії України. Це був наче історичний університет, де кілька професорів давали виклади з історії України й загальної культури. Молоді дослідники-історики могли добувати тут наукову освіту. За кілька років з-під рук Грушевського вийшов знову цілий ряд дуже гарних наукових сил.

В ті часи Грушевський значну частину дня проводив у помешканнях історичної секції, недалеко від будинку Академії Наук. Це приміщення для цієї своєї установи добув він по довгих заходах і старався владити його якнайкраще й найвигідніше для наукової роботи. Зібрав тут велику бібліотеку, примістив архів відписів історичних матеріалів, поприкрашував стіни портретами українських учених. Тут відбувалися наукові засідання всяких комісій, тут Грушевський відбував розмови з ученими, тут вислуховував бажання студентів. Жваво й успішно йшла праця під його проводом.

Поза цією організаційною роботою академік Грушевський находив час продовжувати свої власні наукові праці. У Києві викінчив він і видав дев'ятий том великої «Історії

України» — величезну книгу на 1600 сторінок. У цьому томі він закінчив історію Хмельниччини, найбільш бурхливої доби в нашому минулому. Одночасно продовжував він історію української літератури і, як ми вже сказали, довів її до п'ятого тому (до XVI віку).

Не можна з диву зійти, де на всю цю роботу находив Грушевський час. Працював він ранками для себе, з полудня до пізнього вечора бував на засіданнях історичної секції, ввечері, далеко поза опівніч,— знову за своєю роботою в себе дома. До того ж не треба забувати, що велика й тяжка державницька робота в 1917—1918 роках тяжко відбилася на його здоров'ї, підкосила його сили. А проте Грушевський не знав собі спочинку, працював і день і ніч і інших тягнув до праці. Під його руками росла українська наука. З радістю дивився сивоволосий учений на свої успіхи. Тішився, що не даром вернувся до Києва, що знову міг послужити справі України. В 1927 році, коли Грушевський покінчив 60 рік життя, його співробітники й учні влаштували величаве свято в його пошану й піднесли йому в дар великий «Ювілейний збірник» у трьох томах. У «Збірнику» взяли участь своїми працями й українські вчені з усіх українських земель, і чужоземні дослідники. Усі тішилися, що наш великий учений дожив такого віку. І радянська влада взяла тоді участь у ювілеї. Представники її ніби підносили заслуги Грушевського, але ж було в їх словах багато колючок, а то і зневажливих слів: мовляв, Грушевський не робить такої науки, як більшовикам треба...

Що більшовики весь час так думали, показалося кілька років пізніше. Скрізь на Радянщині повіяло іншим духом, немов віджили звички царату, виросла велика ворожнеча до українства. Автономію України почали обмежувати з року на рік. Почалася нагінка на українську інтелігенцію, на українську культуру, науку. Проти Грушевського почали явно виступати більшовицькі історики. Закидали йому, що він у своїх творах проводить націоналістичні думки, що не притримується обов'язкових їх приписів щодо розуміння історії та історичних подій. Нарешті сама більшовицька влада поклала свою руку на діяльність Грушевського. Спершу перестала давати гроші на видавництва, почала переслідувати його співробітників і, нарешті, розпустила історичну секцію з усіма її установами, що при ній існували. Гру-

шевський не мав уже ніякої змоги, ні можливості вести наукову роботу в Києві.

З 1930 року почалися ще більші переслідування українських діячів, людей науки й письменства. Грушевському казали покинути Україну, й він виїхав до Москви. Тут він старався вести дальші історичні розсліди в московських архівах, де є сила-силенна матеріалів до української історії, тут продовжував він і свою історію української літератури. Але йому ставало тут щораз гірше жити. Не було відповідної хати, треба було тиснутися з ріднею в малому вогкому помешканні. У великому місті було важко добути харчі, не раз треба було ставати в чергу під крамницями... Грушевський почав занепадати на здоров'я. Влітку, коли була змога, їздив до Кисловодська на Півкавказзі, недалеко околиць, де пробув колись дитячі роки. Від тяжкої праці, а ще гірше від вогкого помешкання та від напруги тяжко занедужав на очі. Доводилося цілі дні просиджувати в темній кімнаті, а то була небезпека, що професор осліпне. Великою помічницею в тому часі була йому його єдина улюблена дочка Катерина: сиділа весь час коло батька, читала йому, писала, що він проказував, вишукувала наукові джерела, всіма силами старалася, щоб батько, такий звиклий до безнастанної праці, не занудьгував...

В останньому році здоров'я Грушевського так попсувалося, що дружина, рятуючи його, вивезла його восени на лікування до Кисловодська. Думала — допоможуть цілющі кавказькі води. Здоров'я не поправилося, а гіршало. Пробували рятувати його операцією — але даремно. Дня 25 листопада 1934 року в годині другій пополудні в Кисловодську покінчив він своє таке трудяще, таке багате на висліди життя.

Тіло померлого перевезли до Києва і поклали в головній залі Української Академії наук. А дня 29 листопада відбулися похорони. На глум, ті, що його вивезли з України, замучили, розтрубили на цілий світ, що ховають його на державний фонд. Навіть несли його домовину до [ями] враз із представниками Української Академії Наук, де засіло тепер багато людей, що з наукою не мають нічого спільного.

Похоронили нашого великого історика й першого Президента української держави на Байковому кладовищі в Києві *, де вже давніше спочили найвизначніші українські дія-

чі, як Антонович, Лисенко, Грінченко, Нечуй-Левицький, Леся Українка й багато-багато інших.

На звістку про мученицьку смерть одного з найбільших синів України ціла наша земля покрилася невимовним смутком. Кожний низько хилив голову з пошани перед такою великою постаттю, якою був найбільший сучасний наш історик і керманич народного корабля в таких важких, але таких ясних хвилинах нашого життя. Всі наші люди, де тільки мають до того змогу, з великою вдячністю віддають поклін великому українцеві: часописи, збори, академії, наукові збірники. Немає міста, немає села, де не пом'янули б його пам'яті. Він для народу не вмер. Він живе й вічно житиме в серцях наших. Гарячі слова його, неначе той Дніпро широкий, усе будуть литися, текти, будуть падати глибоко в наші серця і ніби тим вогнем пектимуть холодні наші душі!

Бо він писав нам нашу історію і творив нам нашу історію.

Число великих наших людей, які вели наш народ до сонця, збільшилось. До Шевченка, до Франка, до Федьковича й інших прийшов Грушевський.

Будемо і йому ставити живий пам'ятник у серцях наших!

Не забуваймо, що 22 січня тісно ж зв'язане із його творцем, із Михайлом Грушевським.

А тепер ще раз декілька слів про його великі заслуги.

Михайло Грушевський — найбільший історик України. Для української науки дав він більше, як хто-небудь з його попередників, більше ніж Костомаров, Куліш, Драгоманов, Антонович.

Першою й найважливішою його заслугою є те, що він дав нам повну історію України. Давніші історики не могли на це відважитися. Одні займалися тільки княжими часами, другі козаччиною, ще інші окремими історичними питаннями, але ніхто не мав відваги обгорнути зором ціле минуле України, від найдальших початків до нинішнього дня. Здавалося їм, що нема для того зібраних джерел, що багато історичних подій важко вияснити, тому й неможливо звести історію України в одну цілість. Грушевський не налякався всіх цих перешкод і всього себе запряг для великого діла. Він вважав за питання своєї честі

й честі всього сучасного покоління дати історію України, пояснити українському народові, яке було його минуле. Праця була нелегка. Справді, багато давніх подій було недосліджених, у старих історіях були різні недокладності, було сила баламутства. Не раз треба було з трудом збирати останки минулого, самому немовби звозити цеглу до великої будови. Але Грушевський був завзятий, як мало хто. У праці й витривалості рідко хто йому дорівнював. Писання історії тяглося довго. Почав він її, як лише приїхав до Львова 1884 року, а продовжував її до кінця свого віку, — повних сорок років! Його велика «Історія України - Руси» має дев'ять томів, понад 6000 сторінок друку. Правда, останні важкі часи не дозволяли йому докінчити цієї велетенської праці, — він довів її тільки до смерті Богдана Хмельницького (1657 р.). Але хоч і неповна ця історія, та вона на все буде основинами української науки, — так багато в ній зібрано дорогоцінного матеріалу й швидкоумних поміток. Як недокінчена історія батька чеської історії Франтішка Палацького * давала вказівки чеському народові, куди йому йти, так недокінчена історія Грушевського виявляє українському народові путь, як йому йти в майбутнє. До того ж ні один зі слов'янських народів не має такої великої історії. І ніхто, мабуть, із новочасних істориків не дав сам-один такого великого твору!

Грушевський бачив, може, що не матиме змоги за свого віку викінчити наміреної праці, й тому видав друком ще кілька менших підручників нашої історії. Найповніша «Ілюстрована історія України» (перше видання 1900 р., останнє 1921 р.) писана популярно, для широкого громадянства, з дуже гарними історичними ілюстраціями. Для потреб школи дав Грушевський зв'язку «Історію України» (1920 р.), для селянства живо й дуже цікаво написану книжечку «Про старі часи на Україні» (1907 р.), її перевидавали декілька разів і під час війни («Союз визволення України», 1915 р.) і після неї. Читали її по таборах Австрії й Німеччини тисячі полонених українців і набиралися національної свідомості.

Підручники Грушевського цінні тим, що змістом їх є справді історія українського народу. Давніші історики не відважувалися зазначувати самостійного політичного життя нашого народу, часто за чужими зраз-

ками сполучували нашу історію з історією Росії, Польщі, Австрії. Грушевський ясно поставив, що український народ від найдавніших часів жив окремим життям, був творцем своєї держави й культури й навіть у часи політичного занепаду не втрачував своєї національної окремішності, виявляв змагання до волі. Він умів віднайти ті нитки, що лучили історію княжих часів із добою козаччини й новими часами, зумів змалювати минуле України як одне нерозривне ціле.

Грушевський глибоко вдумувався в нашу історію й умів відчувати всі радощі і страждання давніх поколінь. З радістю змальовував давній розквіт нашого життя, могутність держави, високий стан культури, старався показати всьому світові, яке значення мала колись Україна в житті Європи. Часи занепаду досліджував він із великим співчуттям і безоглядно вказував винувників нашого лихоліття,— чи це було наше самолюбство й нерозум, чи вина була в наших сусідах. Усе вмів стати в обороні прав України, все відважно боронив наш народ від чужих нападів і зазіхань.

Дуже цікавився Грушевський усе долею трудового народу. З захопленням описував ті давні часи, коли народ мав іще у своїх руках усю владу. Він розглядав початки панства, як-то настало поневолення селян, і радів зростом народних сил у часи козаччини. Багато уваги присвячував відродженню селянства в нові часи. Він усе проголошував погляд, що держава повинна служити народним масам, дбати про їх добробут та культуру, бо тільки тоді вона стоїть на сильних основах. Із того погляду дивився він і на всесвітню історію, бо ж вона все його дуже й дуже цікавила, й як був під час війни висланий із України, виготовив був у тому дусі підручники всесвітньої історії (надрукував їх у Києві, 1917 р.). В них він мало дає місця війнам, зате додивляється до рухів народних мас, як вони, придушені та неволені, добиралися до сонця волі. Так само дуже велику увагу звертав на культурні рухи, на історію культури.

Взагалі Грушевський у своїх працях багато місця присвячував історії культури. Одна з найкращих його праць — це «Культурно-національний рух на Україні в XVI — XVII віці» (1912 р.). Він там показав, як у тих тяжких часах наш народ боровся, щоб наздогнати в культурі інші народи, як бився на всі боки, як та риба у воді, та скільки в тій боротьбі придбав він для нашої куль-

тури. На тлі тієї боротьби виразно змальовані культурні діячі з тої доби, які мали одне тільки на оці,— щоб не дати народові загинути!

Не менше цікавився давнім письменством. Його «Історія української літератури» в п'ятьох томах (до кінця XVI в.), написана незвичайно живо, дає нове освітлення нашій письменницькій і, головне, словесній (IV т.) творчості.

Тут не місце вичислювати інші праці Грушевського. Мало було людей учених та письменників, що написали б так багато як він. Нараховують до двох тисяч його більших і менших розвідок, статей, заміток...² І цікавило його життя нашого народу не тільки в минулому, а й сучасне. І кожний прояв того життя його цікавив, і про все вмів він щось цікаве написати.

Але Грушевський не тільки писав історичні праці, але й сам, як ми вже сказали, робив історію,— він був творцем українського життя. Мало в нас було організаторів і діячів такої міри як Грушевський. Для самої Галичини він дав незвичайно багато: розвинув українську науку до європейського рівня, поширив нові думки, наблизив нас до західної культури й заскорузле, нерухливе громадянство надихнув новим духом, новим життям.

Цікавився він усіма землями, де тільки живе наш народ. І Буковину обгортав своїм серцем, і Закарпаття, і американську еміграцію. Карпатські гори й гуцулів так полюбив, що щороку туди їздив і приманював туди багато людей і з Наддніпрянщини, зацікавлював їх нашими горами. Єднав нас усіх розлучених, роз'єднаних у одну сім'ю, і багато про це писав.

А для Наддніпрянщини його праця була ще більша, незрівнянно більша, і для неї його вага більша. Грушевський перший поставив українство на Наддніпрянщині «на в е с ь з р і с т» — вимагав, щоб українці не тільки розвивали все більше свою культуру, але й виступали як самостійна нація на європейському полі. І у своїх

² З нагоди його 40-літньої діяльності видали в Києві список його праць від 1906 р.— він обіймає 84 сторінки дрібного друку великої книжки. А список його праць від 1888 р. до 1904 р. вийшов у Львові в «Науковому збірнику», що його видали учні і прихильники вченого в 1906 р. з нагоди його наукової праці в Галичині (1894—1904 рр.). Він обіймає 50 сторінок друку великої книжки (593 назви творів) — отже, всіх було б понад 130 сторінок... і це тільки заголовки писань.

історичних працях і у численних статтях він усе розбуджував національну свідомість і кликав до праці й організації. Коли ж прийшла революція, він став на чолі нової української держави і з своїми найкращими намірами старався вести її до розвитку та сили.

Та йому не довелося дійти до бажаної мети. Будова, якій присвятив так багато зусиль,— упала. А проте ім'я першого Президента української держави збережеться у вічній пам'яті нашого народу. Він ніколи не забуде Того, що так щиро любив Україну, так багато за неї вистраждав та ціле Своє життя присвятив для її добра.

НА ЧЕСТЬ 125-РІЧЧЯ З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

Цю знаменну історичну подію гаряче і незабутньо вшанувала не лише Україна, а й широке міжнародне співтовариство.

22 листопада 1991 року відбулося велике урочисте засідання в столиці України за участю делегацій із країн Європи, Американського континенту й Австралії, на якому з доповіддю про життя та діяльність М. С. Грушевського виступив голова Верховної Ради України, а нині всенародно обраний її Президент Леонід Кравчук.

2-й Міжнародний конгрес україністів оголосив 1991 рік роком Михайла Грушевського.

Проведено ряд міжнародних наукових конференцій, найбільші з яких — у Львові та Варшавському університеті.

У місті Холмі (нині Польща), на будинку, де народився перший Президент України, основоположник української історіографії, в присутності офіційних представників України, Польщі, США відкрито меморіальну дошку. Відкрито її і в Києві по вулиці Володимирській, 35, де в 20-х роках перебували історичні наукові установи, якими керував Михайло Грушевський.

У багатьох куточках світу започатковано

асоціації, створено видавничі й наукові фонди Грушевського. Діють виставки та експозиції, присвячені видатному діячеві. Встановлено премії, стипендії, що носять його ім'я, а Науковим товариством імені Т. Г. Шевченка у Львові — дуже престижну відзнаку: почесну медаль М. Грушевського. Нею щорічно нагороджують двох осіб: діяча науки і культури на Україні та репрезентанта українознавства за кордоном — за великий внесок у розвиток української науки й велику наукову і суспільно-політичну діяльність на захист української нації, її культури та державності. Першими лауреатами (за 1991 рік) стали: видатний український письменник і громадський діяч, академік АН України Олесь Гончар та видатний славіст, мовознавець, історик української літератури, професор Колумбійського університету (Нью-Йорк) Юрій Шевельов.

У видавництві «Наукова думка» розпочався випуск десятитомної «Історії України-Руси» — вершини наукового доробку ювіляра. А освітня фундація імені Петра Яцика (Канада) підготувала до друку цю найбільшу працю з української історії англійською мовою.

Український уряд прийняв рішення про спорудження пам'ятників Михайлу Сергійовичу Грушевському в Києві та Львові, з якими пов'язані головні роки його життєвого шляху і творчості.

Одна з центральних вулиць нашої столиці тепер носить ім'я Михайла Грушевського. Його ім'ям названі також бібліотеки, вулиці, майдани в інших містах України.

Федір Шевченко,

член-кореспондент
Академії наук України

**ЛІТОПИСЕЦЬ І ПОБОРНИК
УКРАЇНИ-РУСИ**

У листопаді 1917 року Михайло Грушевський на народному віче на Софійському майдані Києва урочо проголосив Третім Універсалом Центральної Ради відродження державності України, яку вона необачно втратила по Хмельниччині.

У січні 1918 року проголошення Четвертим Універсалом Української Народної Республіки український народ зустрів словами і гаслами «Мати наша Україна і батько Грушевський».

Така історична стенографія тих подій, які потім виривали з генетичного коду українства.

Михайло Грушевський є однією з головних постатей українського національного самоствердження в новітній історії України. Неоцінима і немеркнуча його заслуга перед українським народом. На величезному архівному матеріалі він показав безперервність історії української нації, відкрив концепцію історичного її розвитку, довів, що українці мають свою мову й своє власне пракоріння: «Так, ми — Київська Русь, але разом з тим український народ, особний народ, з своєю особною мовою, історією, письменством, культурою».

Як вчений М. Грушевський підніс українську історіографію до світового рівня.

Як громадський і політичний діяч — став головою Центральної Ради і першим Президентом Української Народної Республіки.

Як автор унікальної десяти томної «Історії України-Ру-

си» — створив історичну Біблію українського народу, чим поклав могутні підвалини для його національно-державного відродження.

За це і називала радянська влада Михайла Сергійовича «найлютішим ворогом Батьківщини», «націоналістом номер один». Ім'я його було відкрите лише для хули. Монографії й твори — вилучені з наукових установ, бібліотек, вузів та шкіл. А ознайомлення з ними вважалося державним злочином. Зате між істориками в 60—70-ті ходив такий підпільний афоризм: «Всі громлять Грушевського, але всі ним користуються!»

Михайло Грушевський сягнув далі всіх своїх попередників — він перший історик, який досліджував історичне минуле всіх українських земель.

Великий українець був скромною, порядною людиною і водночас титанічним інтелектуальним трударем, який підготував і опублікував біля двох тисяч оригінальних праць не тільки з історії України і світу, а й також з української літератури, соціології, етнографії, фольклору та інших галузей знань.

Наприкінці 1991 року Україна та міжнародна громадськість широко відзначили 125-річчя з дня народження Михайла Сергійовича Грушевського. Знаменна подія відіграла важливе значення в справі остаточної реабілітації й справедливого поцінування в нас видатної ролі та воістину золоті спадщини цієї всесвітньовідомої особистості.

Саме наукова спадщина М. Грушевського, що розглядає питання походження українського народу, відстоювання його прав на свою суверенність і всебічний розвиток так розгорнуто постала перед сучасним читачем завдяки цьому виданню.

Багатий зміст фундаментального збірника «Великий українець» характеризується насамперед новизною і актуальністю. Вперше на сторінках однієї книги зібрано такий многогранний і цінний матеріал, у якому поєднується триєдина сутність Михайла Грушевського — вченого, політика і людини. І все це на достеменних документах, що розшукувалися не тільки по Україні, а й за рубежем.

Слід зазначити, що в шорах жорстокого централізму і нищення українських свобод матеріали, вміщені в збірнику, ще донедавна підлягали повній забороні для публікацій.

Активні епістолярні зв'язки в житті М. Грушевський підтримував з багатьма діячами. Листування його представлене тут вагомою добіркою. В ній — історичні і літературні факти, маловідома автобіографічна інформація. Добірка розвіює чимало міфів, розхожих, але хибних точок зору на окремі погляди і вчинки Грушевського та історичні перипетії тієї епохи. Так, листи Михайла Грушевського до Івана Франка (друкуються вперше!) проливають нове світло на їх взаємини: вони були приятельськими й творчими, а не ворожими, як старалися тенденційно подати це деякі автори «ідейних» і «сенсаційних» статей.

Прочитавши цю книгу, довго не позбуваєшся жагучого і світлого відчуття, що зустрівся з живим М. Грушевським. Саме з живим! І приходить гордість від усвідомлення того, що належиш до могутньої і талановитої нації.

Органічно доповнюють матеріали збірника вагомі, вдумливі «Коментарі та примітки» — вони написані на засадах історичної справедливості.

Неважко передбачити — видання викличе небуденний читацький резонанс, професійно зацікавить вчених, істориків, політологів, грушевськознавців, спонукає до належного вивчення творчості й особистості геніального мужа України.

Приємно зазначити, що крім «Великого українця» видавництво «Веселка» вже випустило в світ ряд праць М. С. Грушевського: «Предок» (белетристична спадщина), «Про українську мову і українську школу», «Як жив український народ. Коротка історія України».

Сьогодні на геополітичному просторі планети згорьована і обкрадена Україна знову стала державою. Дай, Боже, на цей раз назавжди! Вона відроджується насправді. Та який важкий цей шлях на руїнах системи, що довела її до стану зубожіння і провінції!

Порятунок — у відродженні історичної пам'яті. У духовному і матеріальному розвої нашого народу. В його інтелектуальній розбудові.

Ось чому без Михайла Грушевського нам не звести храм соборної, суверенної й щасливої України.

У його життя і діяльність не однораз вривалися трагедії. Він зазнав на кілька років тяжкої фізичної розлуки з рідною Україною.

Не все в його світогляді з верховини нинішнього часу

нами, природно, сприймається однозначно. Але не цим вимірює **Історія** М. Грушевського.

Він був і навечно залишиться символом всеукраїнського єднання.

І вчора, і нині, і на віки вічні Михайло Грушевський із тієї самої української когорти, що й Володимир-Хреститель, Богдан Хмельницький і Іван Мазепа, Тарас Шевченко й Іван Франко.

Він був і навечно залишиться великим Літописцем і поборником України-Руси!

Книга «Великий українець» сприятиме духовному збагаченню нашої нації.

Андрій Демиденко
КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

Різноманітні матеріали цього збірника, в якому знайшли своє відображення часто досить складні питання й події, потребують відповідних коментарів та пояснень.

Щоб розкрити сутність і значення цілого ряду питань, необхідно було провести клопітку роботу дослідницького характеру, належним чином вивчити й опрацювати різні першоджерела, дореволюційну й новітню літературу, архівні дані, а також авторитетні видання й періодичу українського зарубіжжя тощо.

Всі матеріали в збірнику подаються в хронологічному порядку.

У зв'язку з тим, що довгі десятиліття радянська історіографія фальсифікувала, а то й просто замовчувала історичний і життєвий шлях таких гетьманів України, як І. Мазепа, П. Орлик, І. Виговський, Д. Многогрішний, П. Дорошенко,— у «Коментарях...» їм відводиться більше місця.

У багатьох матеріалах збірника часто згадується ім'я Т. Г. Шевченка та І. Я. Франка — цим зумовлена більш розгорнута інформація про них у «Коментарях...»

Коментарі до окремих розділів, листів (де не зазначено ім'я автора), матеріал про вшанування 125-річчя з дня народження М. С. Грушевського, підтекстовки написані упорядником цього видання. Ним же зроблені переклади з іноземних мов.

На фронтиспис винесені слова присвяти з розкішного видання «Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894—1904)». Збірник був задуманий восени 1904-го, а вийшов друком у лютому 1906 року. Стилiстику та правопис збережено.

У зв'язку з тим, що «Веселка» — видавництво для дітей, вкрай саодинокі місця в тексті збірника адаптовано до сучасних літературних норм.

Примітки, позначені в збірнику цифрами, пояснюються авторами матеріалів.

Маловживані, застарілі слова та терміни пояснюються в «Словнику».

Михайло Грушевський

«САМОТВЕРЖЕНІЄ МАЛОРОССІЯНЪ»

Друкується за виданням: Грушевський М. З біжучої хвилі. Статті й замітки на теми дня. 1905—1906 рр.— К., 1907.

Із брошури «З біжучої хвилі» подаємо лише статтю «Самоотверженіє малороссіянь», яка відповідає духовій й темі цього збірника.

с. 9

* РОЗУМОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ ГРИГОРОВИЧ (1709—1771 рр.) — фаворит і чоловік (повінчаний в церкві) імператриці Єлизавети Петрівни, старший брат останнього гетьмана Лівобережної України Кирила Розумовського. Був співаком придворного хору в Петербурзі. Брав участь у палацовому перевороті 1741 р. на користь Єлизавети. Дістав високі чини (камергера, фельдмаршала тощо), великі маєтності і 10 тисяч кріпаків. Сприяв відновленню (1750 р.) гетьманства на Україні. Завдяки особливим стосункам із імператрицею Єлизаветою Петрів-

ною добився деяких послаблень для українських земель. Після її смерті політичної ролі не відігравав.

с. 10

* **ЕЛИЗАВЕТА ПЕТРІВНА** (1709—1762 рр.) — російська імператриця (1741—1762 рр.), дочка Петра I. На престол посаджена гвардією. За її царювання відновлено систему державного управління часів Петра I (сенат, магістрати тощо). Зміцнила привілеї дворянства. Потайки одружилася з козаком Олексою Розумом (Олексієм Розумовським), і через те була милостива до українського народу і до козацтва. 1744 р. їздила по Україні і довгенько прожила в Козельці у свекрухи козачки Розумихи. Перебуваючи в Києві, сказала про український народ: «Возлюби мене, Боже, в царствії небесному Твоєму, як я люблю народ цей благонравний і незлобивий!» (Цитата із книги Григор'єва-Нашого «Історія України...», с. 113, в-во «Криниця», Київ, 1918 р.).

** **КАТЕРИНА II ОЛЕКСІЇВНА** (1729—1796 рр.) — імператриця все-російська (1762—1796 рр.). Німецька принцеса Софія-Фредеріка-Августа. Стала імператрицею в результаті палацового перевороту, скинувши з престолу і наказавши вбити свого чоловіка Петра III. Розширила привілеї дворянства. При Катерині II зміцнів російський абсолютизм. Проводячи централізаторську, кріпосницьку політику, Катерина II зруйнувала Запорозьку Січ (1775 р.), ліквідувала залишки автономного устрою та юридично запровадила на Україні кріпачину (1783 р.).

*** **ОРЛОВ ГРИГОРІЙ ГРИГОРОВИЧ** (1734—1783 рр.) — граф, фаворит Катерини II. Разом із своїм братом Олексієм були одними з організаторів палацового перевороту 1762 р. Генерал-фельцейхмейстер російської армії (1765—1775 рр.), перший президент Вільного економічного союзу.

с. 12

* **КАПНІСТ ВАСИЛЬ ВАСИЛЬОВИЧ** (1758—1823 рр.) — російський драматург і поет. Боровся проти кріпосництва. Написав антикріпосницьку «Оду на рабство», сатиричну комедію «Ябеда».

с. 13

* **УВАРОВ СЕРГІЙ СЕМЕНОВИЧ** (1786—1855 рр.) — російський шовіністичний державний діяч. З 1818 р. президент Петербурзької АН, у 1833—1849 рр. — міністр народної освіти. Автор формули «православие, самодержавие, народность».

ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ Й УКРАЇНСЬКУ СПРАВУ

Друкується за виданням: Грушевський М. Про українську мову й українську справу.— К., 1907.

с. 23

* **КОНИСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР ЯКОВИЧ** (1836—1900 рр.) — український письменник, громадський діяч і педагог прогресивного напрямку. Автор поезій, повістей, оповідань, драм, публіцистичних творів, підручників для шкіл тощо. Активний поборник української мови, національної школи.

** **НЕЧУЙ-ЛЕВИЦЬКИЙ ІВАН СЕМЕНОВИЧ** (справжнє прізвище — Левицький; 1838—1918 рр.) — видатний український письменник. Друкуватися почав 1868 р. («Дві московки»). Автор антикріпосницької повісті «Микола Джеря». Цікаві його повісті з життя українських селян після скасування кріпацтва («Бурлачка», «Кайдашева сім'я» і т. д.), з життя інтелігенції («Хмари»), з життя правобережного духовенства («Причепа», «Старосвітські батюшки й матушки»), з української історії (драма «Маруся Богуславка»). Писав і історичні книжечки для народу («Історія України»). Відомий і як етнограф та фольклорист («Світгляд українського народу від давнини до сучасності») та лінгвіст («Грамматика української мови», 2 ч.). Був почесним членом товариства «Просвіта» у Львові.

с. 27

* **ФЛОБЕР ГЮСТАВ** (1821—1880 рр.) — видатний французький письменник. Блискучий стиліст. У романах «Мадам Боварі» і «Виховання почуттів» змалював звичаї провінції і Парижа. Після Паризької комуни (1871 р.), до якої Флобер поставився негативно, в його творчості посилюлися риси скептицизму й песимізму (незакінчений сатиричний роман «Бувар і Пекуше», пародійний «Лексикон прописних істин»). В історичному романі «Саламбо» про древній Карфаген створив картину буремних пристрастей, яких не знаходив в оточуючій дійсності. Продовжувач традицій О. Бальзака. Мав вплив на розвиток реалізму в світовій літературі.

** **НІЦШЕ ФРІДРІХ** (1844—1900 рр.) — відомий німецький філософ, професор класичної філології, представник ірраціоналізму і во-

люнтаризму, один із засновників «філософії життя». Зазнав впливу А. Шопенгауера і Р. Вагнера. В творах у жанрі філософсько-художньої прози проявив себе новатором, чудовим стилістом, проповідував естетичний імморалізм («По ту сторону добра і зла»). У міфі про «надлюдину» культ сильної особистості («Воля до влади») поєднував із романтичним ідеалом «людини майбутнього». Тенденції вчення Ніцше розвинуло ніцшеанство.

Михайло Грушевський

ШВЕДСЬКО-УКРАЇНСЬКИЙ СОЮЗ 1708 р.

с. 42

* *Написаний з нагоди 200-річчя Полтавської битви. Вперше видрукований у «Записках наукового Товариства ім. Шевченка», т. ХСІІ, кн. VI, 1909 р., Львів. Подається у «Великому українцеві» за даним виданням.*

** **МАЗЕПА ІВАН СТЕПАНОВИЧ** (1644—1709 рр.) — один із найвидатніших і найскладніших політичних діячів України. Родом шляхтич православної віри, із України. Генеральний осаул, потім гетьман Лівобережної України (1687—1709 рр). Спочатку змушений був, щоб увійти в довір'я, вислугуватися Москві. Але ніколи не був ворогом України. Навпаки. Любив її дуже і багато доброго для неї робив: зокрема, дбав про її школи, освіту. Мав поетичний дар. Був невдоволений насильницькими порядками Росії на Україні, тим, що Москва ні за що має українські права.

Коли Карл XII прийшов на Україну, Мазепа із старшиною та 15000 запорожців на чолі з кошовим К. Гордієнком приєдналися до шведів, але український народ повстанців не підтримав: Мазепа все зробив занадто несподівано, а головне, люди боялися московського війська, яке стояло на Україні. Після поразки в Полтавській битві (1709 р.) разом із Карлом XII втік до Туреччини. Цар Петро I запропонував турецькому великому муфієві 300000 талерів—нечувану суму в ті часи—якщо він своїм духовним авторитетом переконає султана видати Мазепу до його рук. Та цього не сталося.

Помер Мазепа 22 серпня 1709 року в селі Варниці поблизу Бендер. Його тіло, відспіване в сільській церкві в присутності шведського короля, було відвезене й поховане в старовинному монастирі імені св. Георгія, розташованому на березі Дунаю поблизу Галаца, потім перенесене до Ясс (Румунія) — за твердженням М. Костомарова в монографії «Мазепа», виданій у Львові 1895 року, М. Грушевський повідомляє, що

Мазепу поховано в монастирі у Галаці, на Дунаї. С. М. Соловйов у своїй капітальній праці «Історія Росії з найдавніших часів» у томі 16 на с. 350 означає: «22 серпня 1709 року Мазепа вмер і похований у Варниці, поблизу Бендер; пішла чутка, що, побоюючись потрапити так чи інакше до рук царя, він отруїв себе; з інших, вірогідних джерел, він умер по старості, від втоми і горя». За новітніми даними, Мазепа помер у селі Варниці й тут він був похований. Це вже потім, на прохання козаків, що хотіли вшанувати видатні заслуги свого гетьмана, Карл XII розпорядився перевезти його тіло до православного монастиря імені св. Георгія.

*** **КАРЛ XII** (1682—1718 рр.) — король Швеції з 1697 р., полководець. Вів загарбницькі війни в Центральній і Східній Європі. Очолював шведську армію під час Північної війни (1700—1721 рр.). Після Полтавської битви (1709 р.) втік до Туреччини. В 1715 р. повернувся до Швеції. Загинув під час походу в Норвегію.

**** **ПЕТРО І ОЛЕКСІЙОВИЧ** (1672—1725 рр.) — російський цар (з 1682 р.), російський імператор (1721—1725 рр.). Зміцнення економічної і військової могутності імперії здійснював за рахунок тяжкої експлуатації, зокрема українського народу. Внутрішня політика була спрямована на посилення дворянства й абсолютизму. Запровадив подушну подать, рекрутські набори; підпорядкував церкву державній владі. Обмежив автономію України. Заборонив друкувати книжки українською мовою, для чого ввів посади цензорів.

с. 43

* Йдеться про біблейську легенду, за якою Юда за 30 срібняків продав свого Учителя — Ісуса Христа. З того часу образ Юди зазнав довічного людського прокляття і символізує собою найчорнішу зраду, підступність.

** Об'єднання православної церкви України й Білорусії з католицькою церквою, проголошене на церковному соборі у Бресті (Брестська церковна унія 1596 р.) верхівкою українських і білоруських духовних та світських феодалів, зв'язаних із польськими магнатами. За допомогою уніатської церкви польські феодали і католицьке духівництво сподівалося спольщити Україну і Білорусь та зміцнити своє панування в цих землях.

с. 44

* Напівофіційна назва Лівобережної України після Андрусівського перемир'я 1667 р., що користувалася певною автономією. Гетьманщиною

управляв гетьман, який обирався на загальній козацькій раді, а згодом призначався або затверджувався царським урядом. Проводячи політику, спрямовану на зміцнення влади й посилення національного гноблення, російська корона поступово обмежувала владу і волю козацької старшини. В 1722—1727 рр. і 1734—1750 рр. тимчасово, а 1764 р. остаточно була скасована посада гетьмана. В 1781 р. царський уряд ліквідував суспільно-політичний устрій Гетьманщини, замінивши його загальнодержавним устроєм Російської імперії.

с. 45

* «ІСТОРІЯ РУСІВ», в якій викладена історія України з найдавніших часів по 1769 р., написана у XVIII столітті невідомим автором. Він, напевно, свідомо не вказав своє ім'я на обкладинці цього масштабного історичного полотна — щоб уникнути покари за правдиве зображення тих часів.

** Йдеться про князя Олександра Меншикова (1673—1729 рр.), сподвижника і найближчого друга Петра I. У 1708—1709 рр. він із московським військом вів воєнні дії на Україні проти шведів. Чинив страшні криваві розправи над мазепинцями після їх поразки в Полтавській битві. Відзначався особистою жорстокістю.

с. 46

* ГАЛЯХОВСЬКИЙ ДАНИЛО (роки народження і смерті невідомі) — український гравер 18 століття. Працював у Києві. Прикрашував гравюрами видання — панегірики іменитим особам. Композиції збагачував жанровими та батальними сценами і архітектурними пейзажами.

с. 48

* ОРЛИК ПИЛИП (1672—1742 рр.) — син Степана (вбитого під Хотином 1673 р.) й Ірини Орликів, нащадок литовсько-білоруського шляхетського роду (герба Новини), можливо, старого чеського походження, народився у с. Косуті Ошмянського повіту на Віленщині (за даними «Енциклопедії українознавства», с. 1874). В II т. «Нарису історії України» відомий історіограф Д. Дорошенко пише: «Орлик походив із значної чеської фамілії, яка виемігрувала по Білогородській битві до Польщі. Він народився в місті Ошмяні недалеко від Вільни...» Посідав своєрідне місце серед українських гетьманів як гетьман-емігрант, як послідовний борець за незалежність України й автор незвичайної угоди

гетьмана з козацтвом, яка в історії дістала назву першої Конституції Української держави.

Угода-конституція складалася з шістнадцяти пунктів. За нею українські землі, віддані за різними угодами і пакетами Польщі, мали відійти до гетьмана. Дніпро й землі Війська Запорозького необхідно було очистити від городків і фортець московських, а внутрішній устрій України мав базуватися на демократичних засадах і т. д. Освіту отримав у Києво-Могилянській академії, крім української знав латину, давньогрецьку, французьку, німецьку, шведську, польську мови. 1700 р.— старший канцелярист у генеральній військовій канцелярії. 1706 р.— генеральний писар Війська Запорозького. Однодумець і найближчий помічник І. Мазепи. Після шведсько-російської війни 1708—1709 рр. Орлик із еміграції посилає листи до різних королів, підбурюючи їх проти Москви, нагадуючи про поневолений край український. 5 травня 1710 р. козацька рада в Бендерах обрала Орлика гетьманом. Він був визнаний зараз же шведським королем і турецьким султаном. Із шведським королем заключено спеціальну умову, в якій Орлик зобов'язувався не складати зброї доти, доки Україна не буде звільнена з-під московського панування. Переслідуваний Петром I, колесує по країнах Європи і зостається на чужій стороні до останніх своїх днів — всього за кордоном прожив понад 30 років.

За дослідженнями новітнього історика з української діаспори Б. Крупницького в монографії «Гетьман Пилип Орлик», виданій у Мюнхені 1956 року, він помер 24 травня 1742 р. в Яссах, на самоті, без надії побачитися зі своїми рідними. За твердженням Д. Дорошенка в II т. «Нарису історії України», Орлик помер там же, але в 1739 р. Разом із ним надовго зійшла в могилу ідея незалежної української держави. Лишив по собі поетичну й публіцистичну спадщину. Автор кількох книг, серед яких «Алکید Російський» (присвячена Мазепі), трактатів «Вивід прав України» та «Маніфест до європейських урядів».

**** ЯВОРСЬКИЙ СТЕФАН** (монахом — Семен; 1658—1722 рр.) — український і російський письменник, філософ, церковно-політичний діяч. Навчався в Києво-Могилянській колегії, де після 1689 р. викладав поетику, риторичку, філософію і теологію. Писав вірші українською, польською, російською і латинською мовами. Був протектором московської Слов'яно-греко-латинської академії. В 1700-1721 рр.— митрополит, блюститель патріаршого престолу, президент Святійшого синоду. Основні праці — «Філософські змагання...», трактат «Камень веры». Обстоював приєднання України до Росії.

* **МОЛЧАНОВСЬКИЙ НИКАНДР ВАСИЛЬОВИЧ** (1858—1906 рр.) — український історик. Закінчив Київський університет. Праці з історії України феодального періоду. Оpubлікував документи із Шведського державного архіву з історії України 17 століття.

* **САМУСЬ САМІЙЛО ІВАНОВИЧ** (кінець 17 ст.— початок 18 ст.) — полковник Богуславського полку, один із керівників визвольного руху проти польсько-шляхетських загарбників на Правобережній Україні. Учасник повстання під проводом Палія 1702—1704 рр., після поразки якого перейшов на Лівобережну Україну, вів боротьбу проти шведів у відомих подіях 1708—1709 рр.

** **ПАЛІЙ СЕМЕН ПИЛИПОВИЧ** (справжнє прізвище Гурко; 40-ві роки 17 ст.— 1710 р.) — білоцерківський (фастівський) полковник. Очолив повстання проти польсько-шляхетських загарбників (1702—1704 рр.). 1704 р. заарештований, 1705 р. засланий до Сибіру. В 1708 р. звільнений. Брав участь у Полтавській битві 1709 р. на боці Петра I.

*** **БРЮХОВЕЦЬКИЙ ІВАН МАРТИНОВИЧ** (?—1668 р.) — гетьман Лівобережної України (1663—1668 рр.). На гетьманство йому допомогла дістатися Москва (обраний на Чорній раді). Як став гетьманом, обдирав український люд. Радив Москві непослушні села та містечка палити та карати. Але люди бунтували далі. Брюховецький, боячись того, що вони його скинуть із гетьманства, виступив проти Москви, закликав нищити московських воєвод на Україні і хотів воювати проти царя. Пізніше надумав віддати Україну під зверхність Туреччини, щоб вона допомогла йому боронитися від Польщі. Проти Брюховецького вибухнуло повстання, під час якого він був убитий.

* (З *франц.*, буквально — двері, ворота) — вживана в європейській літературі та дипломатичних документах назва уряду Османської імперії, а іноді й самої імперії.

* НАЛИВАЙКО СЕВЕРИН (?—1597 р.) — керівник національно-визвольного повстання на Україні проти польської і української шляхти (1594—1596 рр.). Залишивши службу сотника надвірної корогви, зібрав у 1594 р. загін нереєстрових козаків і розпочав повстання, яке поширилося на Наддніпрянщину, Волинь і Білорусію. Під натиском польсько-шляхетських військ відступив із Білорусії на Україну. Зазнав остаточної поразки в Солоницькому бою (1596 р.). Виданий козацькою старшиною, Наливайко був страчений у Варшаві — його тіло четвертували.

Михайло Грушевський

НА УКРАЇНСЬКІ ТЕМИ. ВИДАВНИЧА КРИЗА

Передруковується з «Літературно-наукового вісника», книга X, 1909 р. Подається неповністю — лише перші дві третини статті, які співзвучні проблемам книгодрукування та виходу преси в наші дні.

с. 60

* «СЫН ОТЕЧЕСТВА» — політичний, науковий і літературний щотижневик; виходив у Петербурзі (1856—1861 рр.). В 1862—1901 рр.— щоденна газета ліберального і ліберально-народницького напрямку. Спадкоємниця «Сына Отечества» — історичного, політичного і літературного журналу, в якому в 1816—1825 рр. мали вплив члени декабристських організацій.

Михайло Грушевський

ХТО ТАКІ УКРАЇНЦІ І ЧОГО ВОНИ ХОЧУТЬ

Друкується за виданням: Грушевський М. Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1917.

с. 62

* ОЛЬГА (після хрещення — Єлена; близько 890—969 рр.) — велика княгиня київська (945—957 рр.), дружина князя Ігоря. Правила після смерті чоловіка князя Ігоря і в часи малолітства сина Святослава Ігоровича. Придушила древлянське повстання. В 955 р. (або 957 р.) прийняла християнство.

** ВОЛОДИМИР СВЯТОСЛАВОВИЧ (після хрещення — Василій; 979—1015 рр.) — великий князь київський з 980 р. Син Святослава

Ігоровича. За його князювання було завершено об'єднання всіх східнослов'янських земель у складі Київської Русі, запроваджено як державну релігію християнство. Збудував Десятинну церкву, почав відкривати школи для служилої знаті та духівництва, розвивав відносини з Візантією, Болгарією, Польщею.

***** ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ БОГДАН (ЗІНОВІЙ) МИХАЙЛОВИЧ;** (приблизно 1595—1657 рр.) — один з найвидатніших гетьманів України. На гетьмануванні з 1648 р.; державний діяч і полководець. Освіту здобув у Київській братській школі та в єзуїтській колегії у Львові. Служив у війську реєстрових козаків, брав участь у походах проти турків. В 1620-х 2 роки перебував у турецькому полоні. У 1637 р. був військовим писарем, 1638—1646 рр.— чигиринським сотником. Переслідуваний польським урядом, в кінці 1647 р. втік на Запорозьку Січ, де в січні 1648 р. очолив повстання, яке поклато початок визвольній війні українського народу 1648—1654 рр. Під проводом Хмельницького здобуто ряд блискучих перемог, зокрема під Жовтими Водами (1648 р.), в Корсунській (1648 р.), Зборівській (1649 р.) та в ряді інших битв. Зазнав поразки через зраду кримського хана Іслам-Гірея III у Берестецькій битві (1651 р.) з польсько-шляхетським військом. Здійснив чимало заходів для організації військового і адміністративного управління на Україні. Був видатним дипломатом. Під керівництвом Б. Хмельницького відбулася Переяславська рада (1654 р.), в результаті чого Україна була приєднана до Росії. Йдучи на цей змушений крок, Б. Хмельницький хотів у спілці з Росією розбити Польщу і цим самим позбавити українців польського поневолення. Та російський цар невдовзі прийняв сторону поляків, які обіцяли обрати його до того ж і своїм королем. Збагнувши й тяжко переживаючи підступність царської корони, Б. Хмельницький задумав відокремитись від Росії, але смерть гетьмана обірвала цю надію. Похований у с. Суботіві (Черкаська область) в церкві, яку побудував. Але через кілька років, коли шляхетське військо йшло через Україну, польський воевода Чарнецький наказав викопати тіло Богдана з могили, кості його спалити й по вітру розвіяти.

с. 65

* В 1863 р. видано першу заборону царського уряду на українські книжки, автором якої був міністр внутрішніх справ П. Валуєв. 1876 р. вийшов указ, що майже забороняв зовсім українську мову. Осанній був скасований тільки 1906 р.

* **АНТОНОВИЧ ВОЛОДИМИР БОНІФАТІЙОВИЧ** (1834—1908 рр.) — відомий український історик, етнограф, член-кореспондент Російської АН. З 1878 р.— професор Київського університету, голова історичного Товариства Нестора-Літописця (з 1881 р.). Виховав цілий ряд українських істориків, зокрема і М. Грушевського. Залишив важливі праці з історії козаччини, гайдамаччини, селянства, з праісторії української землі; видав із Драгомановим історичні пісні України в 2 томах, що назавжди ввійшли в нашу духовну скарбницю.

** **РИЛЬСЬКИЙ ТАДЕЙ РОЗЕСЛАВОВИЧ** (псевдонім — Максим Чорний; 1841—1902 рр.) — український культурно-освітній діяч і етнограф. Автор статей про українські народні звичаї, побут, розвиток економіки України. Батько відомого українського поета, вченого і перекладача Максима Рильського.

*** **СВЕНЦІЦЬКИЙ ПАВЛИН** (псевдоніми — Павло Свій, Д. Лозовський, Павлин Стахурський; 1841—1876 рр.)—український письменник. Автор повістей і оповідань, драматичних творів, віршів та байок. Перекладав польською мовою твори Т. Шевченка, Ю. Федьковича, українською мовою — п'єси У. Шекспіра, Ж. Б. Мольєра.

**** **ЮРКЕВИЧ ЙОСИП** (1855—1910 рр.) — лікар, член старої київської Громади. Активний учасник політичного і громадського життя на Україні та революційних подій 1905 р. Підтримував матеріально українські видавництва, проводив освітянську та культурну роботу. Автор талановитих нарисів про звичаї українського народу, частина з них вийшла в книзі «Сучасні сільські малюнки». Був глибоко перейнятий засадами демократизму в політиці. В 1906 р. заарештований і ув'язнений. Поширював українські демократичні ідеї серед українців римокатолицького обряду.

***** **РУСОВ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1847—1915 рр.) — український земський статистик, етнограф і фольклорист, громадський діяч. У 1902—1908 рр.— завідуючий статистичним відділом Петербурзької страхової контори і в статистичній конторі Вільного економічного товариства. Основна праця з статистики та етнографії — «Опис Чернігівської губернії» (у 2-х томах), з фольклористики — «Кобзар Вересай, його музика і пісні, що виконуються ним». Вболівав за духовний і матеріальний розквіт України.

Михайло Грушевський
ЗВІДКИ ПІШЛО УКРАЇНСТВО
І ДО ЧОГО ВОНО ЙДЕ

Друкується за виданням: Грушевський М. Звідки пішло українство і до чого воно йде.— 2-ге вид.— К., 1917.

с. 77

* Ослаблені та роздрібнені наддніпрянські землі в Київщині та Чернігівщині стали забирати литовські князі. В 1340 р. бояри галицькі та волинські вбили свого князя (внука короля Юрія по матері) й добровільно запросили на князювання Любарта, сина литовського князя Гедимина. Та його не схотіли королі польський і угорський, бо давно умовилися розділити між собою Галичину і Волинь. 35 літ воювали поляки та угорці за цей край проти Любарта. Коли ж у Польщі помер король, великий литовський князь Ягайло (Любартів двоюрідний брат) посватав його дочку. Польські вельможі згодилися видати її з тим, щоб він завів у Литві католицьку віру і приєднав на вічні часи до Польщі всі землі литовські, а отже — й українські та білоруські, які належали тоді литовським князівствам. Ягайло прийняв це, бо хотів стати королем Польщі й Литви. В 1385 р. була підписана умова про утворення Литовсько-польської держави. Але литовські землі не хотіли переходити під Польщу. Коли ж поляки побачили, що вони не можуть зробити з Польщі й Литви одну державу, то захотіли прилучити до себе бодай українські землі. Почалися великі суперечки і навіть війни. В 1569 р. це їм вдалося — королем польським і великим литовським князем тоді був Жигимонт-Август.

с. 81

* **ВИГОВСЬКИЙ ІВАН ОСТАПОВИЧ** (?—1664 р.) — гетьман України (1657—1659 рр.). Походив із стародавнього роду дрібної української шляхти, що мешкала в Овруцькому повіті на Київщині, син служителя митрополита Петра Могили. Навчався в Києво-Могилянській академії, був юристом, потім намісником Луцького староства. Війна 1648 р. застала його в польському війську. В битві під Жовтими Водами потрапив у татарський полон, звідки був викуплений самим гетьманом Богданом. Тоді ж вступив на козацьку службу і за кілька місяців став генеральним писарем.

Один з найближчих сподвижників Б. Хмельницького, за словами М. Грушевського, «...при тім, без сумніву, український патріот, завзятий автономіст, одностудець старшини, що разом з нею широко бажав

забезпечити свободу і незайманість України». І зробити це хотів, спираючись на Швецію й Польщу. 1657 р., по смерті Богдана, Виговського вибрали спочатку на тимчасового гетьмана (сучасні документи цього не підтверджують: Виговського було обрано повновладним гетьманом таки ж відразу). Одначе скоро виявилось, що проти нього діє сильна опозиція, серед якої були Яків Барабаш та Мартин Пушкар, яким було обіцяно московським урядом гетьманську булаву. Гетьман сподівався на те, що царська корона за його покірність допоможе придушити неприхильні течії, але роздвоєння козаків було на руку Москві. Виговському не залишалось нічого іншого, як приборкати своїх ворогів силою. Після цього гетьман і його прихильники вважали українські відносини з Росією безповоротно розірваними. Прагнучи відірвати Україну від Росії, 1658 р. в м. Гадячі уклав з Польщею договір, за яким на Україні відновлювалася польська зверхність, але за умови, щоб Україна мала широку автономію. Скріплення Гадяцької угоди стало початком війни між Росією та Україною. Цар Олексій видав грамоту до українського народу, в якій називав гетьмана зрадником і закликав не слухатися його. Виговський підняв проти Москви козаків. 28 і 29 червня 1659 р. біля с. Соснівки, недалеко від Конотопа, він з допомогою татарської орди Мехмет-Гірея розгромив стотисячну московську армію. Російський історик С. Соловйов писав про цю битву так: «Цвіт московської кінноти... загинув у один день, і ніколи вже після того цар московський не був у силі вивести в поле такого блискучого війська... Москва затремтіла за свою власну безпеку: з наказу царя люди всіх станів поспішили на земляні роботи для укріплення Москви». «...Йшла чутка, що цар виїздить за Волгу, за Ярославль». Ждали, що Виговський піде прямо на Москву. Та він не зміг скористатися своєю блискучою перемогою — проти гетьмана спалахнули козацькі повстання під проводом І. Сірка, І. Богунна — люди не хотіли вертатися під Польщу.

Військо козацьке скинуло Виговського, кажучи, що це панський, старшинський гетьман, й вибрало назад Юрася Хмельниченка. Україна змушена була замиритися з Москвою, яка ще більше посилила нищення української державності: без волі московського уряду гетьману заборонили посилати своє військо будь-куди; заборонили змішувати гетьмана без царського указу; окрім Києва, заведено московські воеводства в ряді інших міст України. Росли анархія і руїна. На певний час Виговський змушений був утекти до Польщі.

Схоплений 1664 р. у Рокитному польською сторожею на чолі з Маховським і всупереч тому, що колишній гетьман був сенатором, його, як писав Володимир Антонович, «...судили військовим судом і за день у в'язниці, коли він читав акафіст пресвятої Богородиці, розстріляли».

Іван Виговський залишиться одним із найбільш освічених, найбільш патріотичних державних мужів України.

**** ГАДЯЦЬКИЙ ДОГОВІР** між Україною, Польщею та Литвою заключений 16 вересня 1658 р. Головними послами з українського боку на ньому виступили Юрій Немирич, якого вважають за справжнього творця Гадяцького трактату, й Павло Тетеря. Договір передбачав перебудову польської Річі-Посполитої в федерацію трьох самостійних держав: Польщі, Литви й України (Східної України), що об'єднувалися між собою лише зверхньою владою польського короля. Учасники договору мали взаємно допомагати один одному у війні з їх ворогами. Козацького війська дозволялося мати 30 тисяч, крім того наємного — 10 тисяч. Православна віра зрівнювалася у всьому з римо-католицькою, а унія — скасовувалась. Київська академія в правах ставала нарівні з Краківською. Заводилася сповна свобода друку слова, аби тільки не було в книжках образи королівської особи.

Виговський спішив із Гадяцьким трактатом, щоб одержати допомогу Польщі проти Москви. Підтримані російським військом під началом Г. Ромодановського, козацькі повстання, очолювані І. Богуном, І. Сіркою, І. Безпалим, позбавили Виговського гетьманства, чим анулювали договір.

В українській історіографії Гадяцький трактат знайшов неоднакову оцінку. Більшовицькі історики його фальсифікували і назвали «ганебною зрадою». Історики старшої генерації — Величко, Самовидець, автор «Історії Русів» — вважали, що Гадяцька унія впала через те, що вона, за виразом Костомарова, «пускала панувати на Україну шляхетський лад, ненависний для черні...». Засуджував договір і М. Грушевський, вважаючи неможливим, щоб польська шляхта згодилася з утратою свого панування на Україні. Але більшість істориків нового часу — О. Левицький, М. Драгоманов, В. Антонович, Д. Дорошенко — назвали Гадяцьку умову видатним твором української політичної думки, «величавим пам'ятником козащини» (В. Гарасимчук, новітній дослідник гетьманування Виговського).

с. 82

*** ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (ХМЕЛЬНИЧЕНКО) ЮРІЙ БОГДАНОВИЧ** (1641—1685 рр.) — гетьман України (1659—1663 рр.), молодший син Богдана Хмельницького. За заслуги Б. Хмельницького ще за його життя Військо Запорозьке протоколом Переяславської ради затвердило майбутнім гетьманом його сина — «нехай тая слава буде, що Хмель-

ницький гетьманом». Але Юрась був нездалий, тому старшина після смерті Богдана своє рішення перемінила і поставила на гетьманство Виговського. Ю. Хмельницький був знову обраний гетьманом уже після втечі-вигнання Виговського до Польщі. Бачачи українські утиски, він відійшов від Москви і підписав Слободищенський трактат (1660 р.), за яким Україна перетворювалася на польську провінцію. Зазнавши поразки під час козацьких повстань, Ю. Хмельницький змушений був 1663 р. відмовитися від гетьманства і постригся в ченці. Захоплений у полон 1673 р. татарами, Ю. Хмельницький 1677 р. султанським урядом був проголошений гетьманом, «князем малоросійської України». Після провалу турецьких планів загарбання України султан 1681 р. позбавив його «гетьманства». В 1685 р. турецький уряд вдруге призначив Ю. Хмельницького «гетьманом України». Але через півроку він був страчений турками в Кам'янці-Подільському.

**** МНОГОГРІШНИЙ ДЕМ'ЯН (ДЕМКО) ГНАТОВИЧ** (роки народження й смерті невідомі) — гетьман Лівобережної України (1668—1672 рр.). Син посполитого з м. Коропа (за даними «Енциклопедії українознавства»). Брав участь в антимосковському повстанні І. Брюховецького. Прихильник сильної гетьманської влади. В міру своїх сил ратував за самостійність України.

За одним із тверджень, П. Дорошенко, що був певний час у 1668 р. гетьманом обох сторін Дніпра, покинув своє військо за сімейними обставинами, залишивши замість себе наказним гетьманом чернігівського полковника Демка Многогрішного. Інші авторитети української історії, серед них Д. Дорошенко, цю причину спростовують: діставши несподівану звістку про наступ поляків, які були стривожені його популярністю і успіхами, П. Дорошенко залишив Лівобережжя і поспішив на правий берег, щоб зміцнити там оборону. Залишений без відповідної допомоги, переслідуваний намовляннями місцевих прихильників царя, наляканий наступом на Сіверщину (Чернігівщину) московської армії Ромодановського, Многогрішний здав воеводі Чернігів і розпочав з ним переговори. Після чого, зазначає історик Д. Дорошенко, «в Новгороді-Сіверському зібралася рада старшин північних полків і вибрала Многогрішного «гетьманом сіверським». В. Антонович цей період відтворює так: «...Наприкінці 1668 р. наказний скликав переважно із найманих шляхтичів надійні загони війська і під виглядом ради зібрав до Новгорода-Сіверського вірних собі полковників, які, будучи запертими в дворі, погодилися, щоб Многогрішний став гетьманом Лівобережжя».

Спочатку він догоджував російським намісникам, та при цьому твердо стояв на тому, щоб не втратити хоч обмежену автономію України.

У березні 1669 р. уклав (не по своїй волі) Глухівські статті, генеральною радою знов обраний гетьманом і присягнув на вірність цареві. За Глухівськими статтями, зокрема, заборонялися Україні безпосередні дипломатичні зносини з іншими державами, обмежувався перехід у козаки. Разом з тим зменшувалася кількість царських воєвод на Україні, вони не мали втручатися ні в суд, ні в українські справи, тільки мали владу над московськими залогами. Певний час вів міжусобицю з П. Дорошенком. Пізніше налагоджує стосунки з ним, а інколи й допомагає йому козаками. Многогрішний того ж добивався від Москви, що й Дорошенко: аби вона в українській справі не втручалася! Але це були різні — за рівнем — постаті.

На початку 1672 р. Демко відкрито заявив московським послам про те, що він листується з гетьманом Дорошенком і назавжди з ним помирився, бо той уже не претендує на Лівобережжя, більше того — покарав татар за спустошення цього краю. Цар дуже розгнівався. Цього чекала козацька старшина, яка не поважала «мужичого сина», не могла вибачити йому насильства під час виборів його на гетьмана. Її дратувала запальна вдача Многогрішного, його зловживання владою, безконтрольність суду, під виглядом якого він чинив жорстокість, пиячив, бив старшину, скидав її без суду із посад.

Уночі з 12 на 13 березня 1672 р. сонного гетьмана зв'язали й повезли із Батурина (його столиці) до Москви. Зазнав тортур. Був засуджений до страти, але помилуваний і засланий із родиною на вічну каторгу до Сибіру. Жив на засланні досить довго. Після звільнення був записаний у «діти боярські» і перебував на військовій службі в Забайкаллі. 1688 р. разом із сином Петром приборкував повстання східних бурятів. 1696 р. пішов у ченці. Востаннє згадується в документах 1701 року. «Це був,— за словами Дмитра Дорошенка,— зовсім не політик, людина пряма й таки український патріот» («Нарис історії України». т. II).

***** ДОРОШЕНКО ПЕТРО ДОРОФІЙОВИЧ** (1627—1698 рр.) — гетьман Правобережної України (1665—1676 рр.). Із козацької родини. В 22 роки — козак гетьманської сотні, в 26 років — очолює Прилуцький полк. Після смерті Богдана Хмельницького підтримує Виговського. Його полк бере участь у поході проти полтавського полковника М. Пушкаря та російських військ. У 1660 р. стає чигиринським полковником і разом із іншими козаками іде до Москви просити відмінити окремі статті Переяславської угоди (1654 р.). Брав участь у походах Ю. Хмельницького та Шереметьєва під Чудновом, де вів переговори з військом польським. В уряді гетьмана П. Тетері 1663 р. здобув чин генерального осавула, а з 1665 р.— ще й черкаського полковника.

Після падіння Тетері, не маючи підтримки гетьмана Брюховецького, шукав допомоги в кримського хана. При сприянні татарських мурз стає гетьманом. Наприкінці 1666 р. польські війська під командою Маховського, з'явившись на Україні, винищували міста і села — Дорошенко разом із кримською ордою став на захист краю. Не міг він сподіватися і на підтримку Росії, бо цар віддав Правобережжя Польщі. Бояри від імені царя радили йому, щоб він «перебував у вірному підданстві польського короля», бо так велить угода 1667 р. (Польща і Росія підписали її таємно, поділивши між собою Дніпро й Україну надвоє). 1669 р. змушений був підписати угоду про перехід України під зверхність Туреччини — щоб вона допомогла боронитися від Польщі.

Плекав широкі національні плани. Думав, ставши єдиним гетьманом Правобережжя під заступництвом Туреччини, Україну (Лівобережну і Правобережну) докупити з'єднати й Москву змусити до того, щоб Україна була тільки під зверхністю царською, а справи українські лишити самим українцям порядкувати і в гетьманську управу не втручатись. З 1672 р. налагоджує жваві стосунки з Росією щодо возз'єднання двох частин України — гадав, що цар віддасть йому булаву над всіма її землями. Та московський уряд волів підтримувати претендентів більш покірних. Ними виявилися суперники Дорошенка — гетьмани Брюховецький, Многогрішний та Самойлович. Всяким способом Москва допомагала їм оволодіти Правобережжям. Ще в 1668 р., коли з лівобережних міст вигнали російських воєвод, народна стихія проголосила Дорошенка й гетьманом Лівобережжя. Але для затвердження посади потрібна була козацька рада і згода царя. Всупереч цьому російський намісник веде переговори з козацькою старшиною й 1669 р. лівобережним гетьманом став Многогрішний. План Дорошенка щодо возз'єднання України провалився. Між Дорошенком і Многогрішним спалахує війна.

1676 р. він змушений був капітулювати перед російським військом Ромодановського і козаками Самойловича: виїхав за стіни Чигирини (своїєї столиці), поклав булаву і здався. Дальші роки змушений був жити в Росії. Кілька років його протримали в Москві під почесним арештом. 1679 р. стає вятським воєводою, яким пробув до 1682 р. На Україну його більше не пустили. Вмер П. Дорошенко 1698 р., переживши і свого союзника Сірка, що помер 1680 р., і свого противника Самойловича, який скінчив життя в сибірському засланні. Дружина поета Олександра Пушкіна Наталя Гончарова — правнучка гетьмана Петра Дорошенка.

* **КИРИЛО І МЕФОДІЙ** — брати, проповідники православної християнської релігії, першовчителі слов'ян. Родом із Солуні (Македонія). Молодший з братів — Костянтин, у ченцях — Кирило (827—869 рр.), старший Мефодій (близько 815—885 рр.). З 863 р. і до кінця життя жили в Моравії і Паннонії, де, борючись із католицьким німецьким духовенством, проповідували православне християнство. Перекладали слов'янською мовою грецькі церковні книги, відкривали при церквах школи. З їх діяльністю пов'язані відкриття і розвиток писемності в слов'янських народів.

** **ШЕВЧЕНКО ТАРАС ГРИГОРОВИЧ** (1814—1861 рр.) — великий український поет, художник, мислитель, духовний геній українського народу, один з найбільших гуманістів світу. Із селян-кріпаків. У 1831 р. як «козачок» пана Енгельгардта прибув до Петербурга, де поміщик віддав його до майстерні живописця І. Ширяєва. В 1837 р. Шевченка викупили з кріпацтва, після чого він вступив до Академії мистецтв, став учнем К. Брюллова.

В 1840 р. вперше вийшов у світ його геніальний «Кобзар» — поява цієї книжки була початком нової епохи в історії української літератури. Через рік вийшла друком поема «Гайдамаки». В 1843 р. написав драму «Назар Стодоля». В 1845 р., після закінчення Академії мистецтв, повернувся на Україну. В поемі «Наймичка» (1845 р.) змалював один із найяскравіших драматичних образів жінки-матері в світовій літературі. Все життя боровся за визволення України з-під ярма феодально-кріпосницького гніту, закликав до всенародної боротьби, відстоював національну гордість, права і свободу нашого народу. В 1846 р. у Києві вступив до Кирило-Мефодіївського товариства. Після його розгрому Шевченка було заслано за революційні твори на десять років у солдати в Оренбурзький корпус із забороною писати й малювати. Солдатчина не зламала його духу. В творах 1847—1857 рр. він і далі викривав кріпосників (поема «Княжна», вірш «П. С.»), створив чудові образи народних месників (поеми «Варнак», «Марина»), закликав до знищення вінценосців («Царі»).

На засланні поет створив хвилюючі зразки філософської, пейзажної та інтимної лірики, поезії на історичні теми, малював аквареллю пейзажі, сцени з життя казахського народу. В 1857 р., після повернення із заслання, веде «Журнал» (щоденник, 1857—1858 рр.), який є видатною пам'яткою мемуарної літератури, де відбилися його суспільно-політичні й етичні погляди. В 1858 р., прибувши до Петербурга, зближується з гуртком М. Чернишевського. Ще в 1857 р. в Нижньому Нов-

городі написав антицарську поему «Неофіти», багато працював як художник-гравер, майстер офорту. В 1860 р. йому було присвоєне звання академіка гравюри. Помер в 1861 р. у Петербурзі, в будинку Академії мистецтв, де жив останні роки. Спершу його було поховано в Петербурзі, а 28 квітня 1861 року труну з тілом Шевченка було доставлено залізницею з Петербурга до Москви й перевезено з вокзалу в церкву Тихона на Арбаті, де відбулося прощання з покійним. З Москви до Києва домовину везли кіньми — 6 травня дроги зупинилися в Микільській слобідці. 7 травня — перед виїздом із Києва — було сфотографовано домовину, напередодні зібравши родичів поета навколо неї. Похований, за його заповітом, на Чернечій горі поблизу Канева (тепер Тарасова гора). Твори Шевченка перекладено багатьма мовами планети. Встановлено Державну премію України імені Т. Шевченка (з 1961 р.), яка присуджується за видатні твори літератури, мистецтва, науки.

*** КОСТОМАРОВ МИКОЛА ІВАНОВИЧ (1817—1885 рр.) — видатний український та російський історик, письменник, публіцист. Приятель Т. Г. Шевченка, брав участь разом із ним у Кирило-Мефодіївському товаристві, за що зазнав арешту й заслання (1847 р.) до Саратова. В 1859—1862 рр. — професор Київського, пізніше — Петербурзького університетів, співробітничав у журналі «Основа». Виявив і опублікував багато цінних історичних матеріалів XVII століття. Його історичні праці торкалися княжого періоду української історії та передусім козаччини (про Б. Хмельницького та його добу, про І. Мазепу...). У таких творах, як «Дві руських народності» (1861 р.), «Завдання українوفільства» (1882 р.), він подав історичну концепцію української нації. Писав статті про Т. Шевченка, І. Котляревського, М. Гоголя. Автор збірників поезій, кількох драматичних («Сава Чалий», «Переяславська ніч») і прозових («Кудеяр», «Чернігівка») творів. Перекладав українською мовою твори Дж. Байрона, В. Шекспіра.

**** КУЛІШ ПАНТЕЛЕЙМОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ (псевдонім — Панько Казюка, Хуторянин, Іродчук та інші; 1819—1897 рр.) — видатний український письменник, перекладач, критик, історик, етнограф. Був членом Кирило-Мефодіївського товариства, виступив активним поборником української нації. Основні праці з історії — «Козаки по відношенню до держави і суспільства» (1877 р.), «Історія возз'єднання Русі» (1874—1877 рр.), «Відпадиння Малоросії від Польщі» (1888—1889 рр.). Основні художні твори — збірка віршів «Хуторна поезія», «Дзвін», «Позичена кобза», історичний роман «Чорна рада». У галузі фольклористики — «Записки про Південну Русь».

***** **ГУЛАК МИКОЛА ІВАНОВИЧ** (1822—1899 рр.) — український демократ і вчений, один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Доводив необхідність об'єднання усіх слов'ян у демократичну федеративну республіку. Один із перших на Україні висунув ідею «ходіння в народ». У 1847 р. був заарештований і після 3-річного ув'язнення в Шліссельбурзькій фортеці засланий у Перм. Відомий працями з історії, філології, юриспруденції. В математиці був одним з перших послідовників геометрії М. Лобачевського. Автор ряду літературознавчих праць, зокрема «Про грузинську поему Ш. Руставелі».

***** **БІЛОЗЕРСЬКИЙ ВАСИЛЬ МИХАЙЛОВИЧ** (1833—1899 рр.) — один із організаторів Кирило-Мефодіївського товариства. Належав до ліберально-реформістської частини товариства. В 1847 р. заарештований і засланий в Олонецьку губернію.

с. 85

* **ОЛЕКСАНДР ІІ** (1818—1881) — російський імператор (1855—1881 рр.). Зазнав поразки в Кримській війні 1853—1856 рр., посилення селянського руху змусило його провести в 1861 р. відміну кріпосного права. Проводив політику національного гніту, зокрема всіляко затримував розвиток української культури — Валуєвський циркуляр (1863 р.), Емський акт (1876 р.). Убитий народовольцями.

** **ДРАГОМАНОВ МИХАЙЛО ПЕТРОВИЧ** (псевдонім — М. Галицький, Українець та інші; 1841—1895 рр.) — видатний український історик та політичний діяч, учений і публіцист. Очолював ліве крило київської «Громади». Зазнав переслідувань з боку царського уряду — був вигнаний із України, емігрував до Болгарії, де й помер. Обстоював культурно-національну незалежність України. Мав великий вплив на галицьку молодь 1880—1890 рр., що привело до заснування української радикальної партії в Галичині. Історичні твори Драгоманова торкалися Римської імперії, а з історії України — часів козаччини. Основні праці — «Внутрішнє рабство і війна за звільнення», «Листи на Наддніпрянську Україну». Дуже велику вагу мають його видання українських історичних пісень, до яких він написав пояснення. В 1874—1875 рр. він почав їх видавати разом із В. Антоновичем («Історичні пісні малоросійського народу», в 2 т.) у Києві, пізніше — в Женеві — завершив видання сам, дійшовши до початку ХІХ століття. Автор багатьох досліджень з фольклору і літератури — «Розвідки... про українську народну словесність і письменство», в 4 томах.

***** РОСІЙСЬКО-ЯПОНСЬКА ВІЙНА (1904—1905 рр.)** — почалася віроломним нападом Японії на російський флот у Порт-Артурі. Щоправда, в останній час у пресі з'явилися матеріали, за якими, як стверджується, з посиланням на не тільки японські джерела, цю війну розпочала Російська імперія — з метою розширення своїх територій. Після поразки в цій війні царський уряд змушений був підписати Портсмутський мирний договір (1905 р.), за яким до Японії відійшли Квантунський півострів і Південний Сахалін.

Михайло Грушевський

ВІЛЬНА УКРАЇНА

Друкується за виданням: Грушевський М. Вільна Україна — К., 1917.

с. 98

*** ЛЬВОВ ГЕОРГІЙ ЄВГЕНІЙОВИЧ (1861—1925 рр.)** — голова Всеросійського земського союзу, один із керівників «Земгора». В березні — липні 1917 р. — глава Тимчасового уряду. Білоемігрант.

с. 108

*** «ОНЕРАМИ» (лат.)** — тяготи. Вжито з відтінком іронії.

Михайло Грушевський

ЯКОЇ МИ ХОЧЕМО АВТОНОМІЇ І ФЕДЕРАЦІЇ

Друкується за виданням: Грушевський М. Якої ми хочемо автономії і федерації.— 3-тє вид.— К., 1917.

Михайло Грушевський

НА ПОРОЗІ НОВОЇ УКРАЇНИ

Друкується за виданням: Грушевський М. На порозі нової України.— К., 1918.

Через обмежений обсяг збірника «Великий українець» кілька невеличких статей із цієї праці М. Грушевського опущено.

* **КОНДОРСЕ МАРИ-ЖАН-АНТУАН-НИКОЛА ДЕ** (1743—1794 рр.) — французький філософ-просвітитель, соціолог і математик, політичний діяч французької революції кінця 18 століття. У філософських поглядах був прихильником деїзму і сенсуалізму. В основній праці «Ескіз історичної картини прогресу людського розуму» розвивав теорію розвитку людства, ставлячи його в залежність від прогресу науки, освіти. Мав вплив зокрема на французьких істориків епохи Реставрації.

* Проживали Грушевські в Києві по вулиці Паньківській, 9.

* **ГЕРОДОТ** (народився між 490 і 480 рр.— помер між 430—424 рр. до нашої ери) — стародавній грецький історик. В «Історії греко-перських воєн» виклав історію цих воєн і коротко висвітлив історію Ассирії, Персії, Вавилону, Лідії, Єгипту, Самосу, Кірена, Лівії і Скіфії того часу. Подав докладні відомості про племена, що жили на території нинішньої України.

** **АРИСТЕЙ** — пастух, літературний герой. Про нього розповідається в IV книзі поеми «Георгіка» великого римського поета Вергілія.

*** **ГУННИ** — стародавнє об'єднання кочових племен. На території Центральної Азії відомі з 24—25 століть до нашої ери. Південна частина їх пізніше приєдналася до Китаю. Наприкінці 4-го століття нової ери займали територію від Дону до Карпат. На чолі з вождем Аттілою захопили Дунайську низовину, перетворивши Паннонію (тепер Угорщина) в центр своїх володінь. Почали спустошливі походи на країни Західної Європи. Але, зазнавши поразки, відступили. Після смерті Аттіли (453 р.) союз гуннів розпався. Вони розсипалися на прибережжях Дунаю і Північного Причорномор'я.

**** **АВАРИ** (в давньоруських літописах — *о б р и*) — кочові племена тюркського походження. В кінці 6 століття прийшли з Азії (через територію сучасної України) на Середній Дунай і створили свою державу. Нападали на Візантію, Франкську країну і слов'янські землі. На початку 9 століття їх державність розпалася.

***** ПОНТ — історична область у північній частині Малої Азії. З 502 р. до нашої ери — персидська сатрапія. З середини 4 століття до н. е. став самостійним. У 301 р. до н. е. перетворився на Понтійське царство.

***** МІТРИДАТІВ ДЕРЖАВА (останні два століття до н. е.— початок н. е.) — держава часів парфянського царя Мітрідата I (завоював Мідію, Персиду), царя Понта Мітрідата VI (вів боротьбу із скіфами, підкорив усе узбережжя Чорного моря), царя Боспорського царства Мітрідата VIII (в союзі з сарматами боровся проти Риму).

***** ТРАПЕЗУНДСЬКА ІМПЕРІЯ — феодально-грецька держава, що утворилася на частині чорноморського узбережжя Малої Азії після розгрому Візантії в 1204 р. хрестоносцями. Центром її було місто Трапезунд. У 1461 р. Трапезундську імперію завоювали турки-османи.

с. 148

* ХОЗАРИ — напівкочові племена, які в I-му тисячолітті н. е. жили в степах Південно-Західної Європи. Візантійські та арабські автори відносили хозарів до тюрків. Самі ж вони вважали себе близькими до аварів, булгар, угрів. У 7-му столітті, підкоривши частину булгар та інші племена, утворили свою державу — Хозарський каганат. У 10 столітті змішалися з тюркськими племенами. Проти хозарів вели боротьбу київські князі Олег, Ігор. Після розгрому київським князем Святославом Ігоровичем (965 р.) Хозарський каганат розпався.

с. 162

* ЕЛЛІНИ — спочатку назва грецького племені, яке оселилося на території Фессалії, з 7 століття до н. е.— самоназва греків.

с. 164

* РИГОРИЗМ (лат.) — суворе, неодмінне додержання принципів, правил етики тощо.

** ПУРИТАНСТВО (англ.) — суворе ревнительство чистоти теорії, нравів, звичаїв тощо.

с. 165

* ЕВДЕМОНІЗМ (грец.) — напрямок в етиці, який вважає щастя, блаженство вищою метою людського життя. Один із основних принципів давньогрецької етики, що тісно зв'язаний із сократівською ідеєю внутрішньої свободи особистості, її незалежності від зовнішнього світу.

** СИБАРИТ (грец.) — збалована розкішною людиною (від назви давньогрецької колонії Сибарис). Сибаритизм — любов до розкоші.

*** ЛАКЕДЕМОНЯНИ — жителі давньогрецького міста і держави в південній частині Пелопоннесу (в літературі частіше називається Спартою).

с. 175

* Вказана дата, напевно, видавнича помилка: Гадяцька унія насправді укладена 1658 року.

УНІВЕРСАЛИ УКРАЇНСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ РАДИ

Друкуються за виданням: Винниченко В. Відродження нації, част. I, II.— К.-Відень, 1920.

Лексику та правопис збережено.

с. 178

* УНІВЕРСАЛИ — найважливіші офіційні історичні документи (всього чотири), які прийняла Українська Центральна Рада за час свого існування в 1917—1918 рр.

М. С. Грушевський АВТОБІОГРАФІЯ, 1906 р.

с. 197

* ХОЛМЩИНА (Забужжя) — історична область на лівобережжі Західного Бугу в Польщі. Назву дістала від м. Холм (тепер Хелм), заснованого Данилом Галицьким. До 1340 р. входила до Галицько-Волинської держави. Потім перебувала під владою Литви, Угорщини, Польщі, Росії. З 1919 р.— в складі Польщі.

с. 198

* МАКСИМОВИЧ МИХАЙЛО ОЛЕКСАНДРОВИЧ (1804—1873 р.) — відомий український та російський історик, вчений природознавець, філософ, письменник, видавець українських народних пісень. З 1871 р.— член-кореспондент Петербурзької АН. В 1834—1836 рр.— перший ректор Київського університету. Дуже цікавився галицьким життям, радив українським письменникам із Галичини писати народною мовою. Багато зробив для розвитку археології («Археологічні записки про Київ та його околиці»). Автор історичних досліджень («Розповіді про Коліївщину», «Вісті про гайдамаків», «Про походження варягів-русів»). Збірники «Малороські пісні» (1827 р.), «Українські народні пісні» (1834 р.), упорядковані Максимовичем, поклали поча-

ток українській фольклористиці. Його діяльність високо оцінювали Т. Шевченко, з яким Максимович мав тісні творчі й особисті контакти, І. Франко, М. Драгоманов, О. Герцен.

**** МЕТЛИНСЬКИЙ АВМРОСІЙ ЛУК'ЯНОВИЧ** (псевдонім — А. Могила; 1814—1870 рр.) — український поет, фольклорист, видавець. Був професором Харківського і Київського університетів. Автор збірки «Думки і пісні та ще дещо». Видав твори Л. Боровиковського і фольклорний збірник «Народні південноросійські пісні».

***** СКАЛЬКОВСЬКИЙ АПОЛЛОН ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1808—1899 рр.) — український історик. Основні праці з історії козаччини («Історія нової Січі або останнього коша запорозького»). Зібрав значну кількість цінного історичного матеріалу.

****** ПИПІН ОЛЕКСАНДР МИКОЛАЙОВИЧ** (1833—1904 рр.) — визначний російський історик літератури, академік Петербурзької АН. Представник культурно-історичної школи в літературознавстві. Автор праць про В. Белінського, М. Некрасова, про російські твори Т. Шевченка. В багатьох його творах — історія письменства всіх слов'янських народів. Цікавився українською культурою й українським духовним життям. Був членом наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

******* «КІЄВСКАЯ СТАРИНА»** — науковий місячник, що хоч і виходив російською мовою (1882—1906 рр.), та містив праці, які торкалися України, її мови, письменства, історії, народознавства і т. д. Працювали в цьому місячнику й гуртувалися навколо нього в ті важкі для України часи найвизначніші українські наукові сили. З 1897 р. «Кієвская Старина» почала вміщувати й українські твори красного письменства, а 1907 р. перейшла зовсім на українську мову та змінила свою назву на «Україна».

с. 199

* Нижче подаємо копію заяви М. Грушевського про вступ до Київського університету.

*Его Превосходительству Господину Ректору
Киевского Императорского Св. Владимира Университета
Окончившаго курсъ Тифлисской 1-ой Гимназіи
Михаила Грушевского*

П р о ш е н и е.

Окончивъ въ текущемъ году гимназическій курсъ съ аттестатомъ зрелости и желая продолжить образование на Историческомъ Отдѣле-

ніи Историко-филологического факультета вѣренному Вашему Превосходительству Университета, покорно прошу не оставить меня принятиемъ въ число студентов этого Университета. При этомъ, согласно объявленію Университета, прилагаю:

- а) аттестат зрелости за № 755 изъ Тифлисской I-ой Гимназіи;
- б) метрическое свидѣтельство изъ Холмско-Варшавской Консистоіи за № 3919;
- в) Свидѣтельство о пропискѣ къ Владикавказкому призывному участку за № 200;
- г) послужной списокъ о службѣ отца моего, вмѣстѣ съ копіями;
- д) две фотографическія карточки и
- е) пять рублей слѣдуемыхъ въ пользу Университета.

Михаилъ Грушевскій.

18 іюля 1886 года, г. Владикавказъ.

с. 200

* «ПРАВДА» — український літературно-науковий і політичний прогресивний журнал. Виходив у Львові (з перервами) в 1867—1898 рр. Орган народовців.

** «ЗОРЯ» — літературно-громадський двотижневий журнал. Виходив у Львові (1880—1897 рр.) під наглядом і редагуванням народовців (О. Партицького та ін.), з 1884 р.— орган наукового Товариства ім. Шевченка. В ньому співробітничали також М. Грушевський та І. Франко.

с. 201

* ГАВЧ (ГАУЧ) ПАВЛО (1851—1919 рр.) — австрійський політик, тричі був міністром, ворог широких прав для поневолених націй. Боровся проти загального виборчого права, пізніше сам його втілював у життя.

с. 203

* НАРОДОВЦІ — учасники політичного руху української інтелігенції в Східній Галичині, що виник у 60-х рр. 19 століття. В 1870 роках стали національно-клерикальною партією. В 1898 р. оформилися в національно-демократичну партію, яка стала опорою в 1918 р. уряду Західної Української Народної Республіки.

* ГРУШЕВСЬКА МАРІЯ СИЛЬВЕСТРІВНА (дівоче — Вояковська; 1868 — 1948) — народилася на Перемищині. Громадська і просвітянська діячка. З 1917 р.— член Української Центральної Ради й Театральної ради в Києві. За свідченнями родичів, похована на Байковому цвинтарі, у могилі, де спочиває прах її чоловіка М. С. Грушевського.

* Виділені рядки в «Автобіографії, 1926 р.» М. Грушевський не подає.

* ЧОРНОСОТЕНЦІ — озброєні банди погромників, так звані чорні сотні, створені 1905 р. монархічними організаціями («Союз руського народу», «Союз Михаїла Архангела») для розпалювання національної ворожнечі. В широкому розумінні — найреакційніші сили.

М. С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ, 1914—1919 рр.

* Починаючи з 1906 р. сім'я М. Грушевського — дружина Марія Сильвестрівна і дочка Катерина — проживали в Києві. Самому ж М. Грушевському царський уряд закрив дорогу в Київ для проживання. Аж до 1914 р. він змушений був ділити себе між Києвом і Львовом, «користуючись святами і відпустками, щоб жити з сім'єю».

** Напередодні в правій газеті «Київ» була надрукована провокаційна, абсурдна замітка, в якій говорилося, ніби професор М. Грушевський був присутнім на побаченні покійного ерцгерцога Франца Фердинанда з імператором Німеччини.

*** Сидів М. Грушевський в Лук'янівській тюрмі. Допитував його жандармський підполковник Самохвалов. Допити тривали з 29 листопада 1914-го по лютий 1915-го.

* До Москви М. Грушевський з родиною переїхав у вересні 1916 р.

** 11 березня 1917 р. з Брянського вокзалу М. Грушевський виїхав до Києва.

* **СКОРОПАДСЬКИЙ ПАВЛО ПЕТРОВИЧ** (1873—1945 рр.) — царський генерал, монархіст. 29 квітня 1918 р. на інсценованому німецькими окупантами так званому «з'їзді хліборобів» проголошений гетьманом України і очолив маріонетковий уряд. 14 грудня 1918 р. уряд Скоропадського був повалений. Втік до Німеччини, де вів антирадянську діяльність.

М. С. Грушевський

АВТОБІОГРАФІЯ, 1926 р.

* Виділені рядки в «Автобіографії, 1906 р.» М. Грушевський не подає.

* **УКРАЇНСЬКО-РУСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА** — популяризувала кращі твори світової та української літератури. До 1912 р. працівниками й редакторами її були І. Франко та В. Гнатюк. З 1899 р. по 1917 р. випустила понад 300 видань белетристичної і науково-популярної літератури.

* **«СЕЛО»** — українська щотижнева ілюстрована газета. Видавалася в Києві з вересня 1909 р. по лютий 1911 р. На базі «Села» з березня почала виходити газета «Засів» (1911—1912 рр.).

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО І. ФРАНКА

* **ФРАНКО ІВАН ЯКОВИЧ** (псевдоніми — Джеджалик, Живий, Кремінь, Мирон; 1856—1916 рр.) — великий український письменник, вчений та громадсько-політичний діяч, духовний геній України. 1875 р. закінчив у Дрогобичі гімназію і розпочав студіювати українську мову та літературу в Львівському університеті. 1891 р. закінчив Чернівецький університет. 1893 р. у Відні захистив докторську дисертацію. Один з ініціаторів і організаторів періодичних видань «Громадський друг», «Дзвін», «Молот». В 1877 р. заарештований за соціалістичну пропаганду. 1880 р. заарештований вдруге — за підбурювання селян проти влади. 1889 р. заарештований втретє — за зв'язки з наддніпрянцями.

Перший період Франка визначають його політичні поезії: «Каменярі», «Вічний революціонер», а також повісті «Борислав сміється», «Захар Беркут», низка літературознавчих і публіцистичних статей. В 1890 — 1895 рр. разом з М. Павликом видавав двотижневик «Народ». Довгі роки співпрацював з М. Драгомановим, згодом розійшовся з ним у поглядах на соціалізм і в питаннях національної самостійності («Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова», 1906 р.). З 1894 р., з приїздом до Львова М. Грушевського, тісно співробітничав з науковим Товариством ім. Т. Г. Шевченка. Саме завдяки М. Грушевському й І. Франкові НТШ стало фактичною Академією наук України напередодні першої світової війни.

Франко був «золотим мостом» між українською і світовими літературами. Новаторською була вже його друга збірка «З вершин і низин» (1887 р.). Вершиною інтимної лірики стала збірка «Зів'яле листя» (1896 р.). Драму власного життя відобразив у збірці «Із днів журби» (1900 р.). Геніальною є його поема «Мойсей» (1905 р.). Проза Франка охоплює 100 оповідань, новел та 10 повістей і романів. У драматургії виявив себе майстром соціально-психологічної та історичної драми й комедії. Серед них — «Украдене щастя» (1894 р.), віршована історична драма «Сон князя Святослава» (1895 р.). Збагатив українську дитячу літературу книгами-перлинами «Коли ще звірі говорили» (1899 р.) та «Лис Микита» (1890 р.). Перекладач творів світової літератури — з 14 мов. Помер у Львові, похований на Личаківському цвинтарі.

За радянський час на Україні спадщина Франка висвітлювалася однобічно і тенденційно. Був вилучений з ужитку цілий ряд його поезій: «Росія», «Не пора...», «Великі роковини», «Розвивайся ти, високий дубе...» тощо. Чимало творів було сфальшовано чи скорочено (передмова до збірки «Мій Ізмарagd», «Що таке поступ», «Народники і марксист», «Соціалізм і соціал-демократизм»). З другого боку, перебільшувався вплив на Франка російських революційних демократів, штучно очорнювалися особисті взаємини між Франком і Грушевським.

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО КАНАДСЬКИХ УКРАЇНЦІВ

с. 263

* ДЕНІКІН АНТОН ІВАНОВИЧ (1872—1947 рр.) — генерал царської армії, головнокомандуючий білогвардійськими силами Південної Росії під час громадянської війни. Після Жовтневого перевороту разом із Л. Корніловим та М. Алексєєвим організував Добровольчу армію, очолив її після смерті Корнілова. В 1919 р. за допомогою Антанти організував похід на більшовицьку Росію. З квітня 1920 р. білоеміг-

рант — після остаточного розгрому його армії на Північному Кавказі. Прихильник «єдиної і неділимої Росії», на ґрунті чого був ворогом українського національно-державного руху.

с. 264

* АНТАНТА — мілітаристично-політичний блок Англії, Франції і царської Росії, так звана Троїста угода. Остаточо сформувалася 1907 р. для боротьби з Німеччиною, Австро-Угорщиною та Італією за перерозподіл світу. В ході першої світової війни проти німецької коаліції об'єднала понад 20 держав. Провал антибільшовицької інтервенції (1918—1920 рр.) і загострення суперечностей між учасниками Антанти привели до її розпаду.

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО
ДО СЕКРЕТАРЯ ЦК КП(б)У С. В. КОСІОРА

с. 268

* КОСІОР СТАНІСЛАВ ВІКЕНТІЙОВИЧ (1889—1939 рр.) — радянський партійний і державний діяч. В 1919—1920 рр.— секретар ЦК КП(б) України, в 1925 р.— секретар ЦК ВКП(б). У 1928—1938 рр.— перший секретар ЦК КП(б)У. Пізніше репресований і розстріляний. Косіор жорстоко насаджував більшовизм, колективізацію на Україні, один із головних винуватців штучного голоду на Україні 1932—1933 рр.

** ПЕТЛЮРА СИМОН ВАСИЛЬОВИЧ (1877—1926 рр.) — український державний і політичний діяч, публіцист, організатор українських збройних сил, головнокомандуючий військами Української Народної Республіки, голова Директорії. Народився у Полтаві, походив з козацького роду. Початкову освіту одержав у церковно-приходській школі; з 1895 р. навчався в Полтавській Духовній семінарії, з якої (за участь в таємній українській громаді) виключений 1901 р. З 1902 р. почав співробітничати в Літературно-науковому віснику. За діяльність у Чорноморській вільній громаді (в 1902 р., боячись арешту, Петлюра виїхав на Кубань), що була філіалом Революційної Української партії, в кінці 1903 р. заарештований, у березні 1904 р. випущений «на поруки». Виїхав до Києва, а звідти до Львова для редагування органу РУП «Селянин». З 1909 р. оселився в Москві, де співредагував журнал «Украинская жизнь», що виходив до початку 1917 р. З 1916 р. по березень 1917 р.— працював у «Союзі земств», що допомагав фронтові.

Ставши головою Українського військового комітету Західного

фронту, був делегований на перший Всеукраїнський військовий з'їзд у Києві, що відбувся у квітні 1917 р., і обраний головою Українського генерального комітету, а при утворенні Генерального секретаріату Центральної Ради (червень 1917 р.) став генеральним секретарем у військових справах. У кінці 1917 р., не погоджуючись із політикою голови Генерального секретаріату В. Винниченка, вийшов з уряду і виїхав на Лівобережжя, де організував гайдамацький кіш Слобідської України, який у січні — лютому 1918 р. відіграв вирішальну роль у боях за Київ і ліквідації там більшовицького повстання. Після гетьманського перевороту став на чолі Київського губернського земства і Всеукраїнського союзу земств. Був заарештований гетьманським урядом і після 4-місячного ув'язнення переїхав до Білої Церкви, де взяв участь у антигетьманському повстанні, після якого увійшов до складу Директорії й очолив армію УНР. Після відступу армії УНР з Києва і виїзду В. Винниченка за кордон Петлюра став (у лютому 1919 р.) головою Директорії. Протягом 10 місяців очолював збройну боротьбу проти більшовиків і Денікіна. В радянсько-польській війні виступив на боці Польщі. З 1920 р. — за кордоном. Через вимоги більшовицької Росії до Польщі видати Петлюру у кінці 1923 р. він виїхав до Будапешта, потім до Відня й Женеви, а в кінці 1924 р. оселився в Парижі.

В еміграції проводив активну антибільшовицьку діяльність. Заснував тижневик «Тризуб». Опублікував велику кількість публіцистичних матеріалів, зокрема «До ювілею М. Заньковецької», «І. Франко — поет національної честі» та інші. Дбав про відродження української духовності. Зокрема за часів Директорії послав на свій кошт до Канади з метою пропаганди українського мистецтва хорову капелу «Думку». Загинув у Парижі на вулиці Расіна 25 травня 1926 р. від п'яти куль годинникаря Шварцбарта (за однією з версій він був більшовицьким агентом), який стріляв нібито з помсти за приписані Петлюрі єврейські погроми...

Похований на цвинтарі Монпарнас у Парижі. З його іменем у великій мірі пов'язана збройна боротьба України за свою державність у 1917—1920 рр.

*** ПІЛСУДСЬКИЙ ЮЗЕФ (1867—1935 рр.) — польський політичний діяч, маршал. З 1892 р. — член Польської соціалістичної партії, з 1906 р. — лідер її правого крила. Глава Польщі після організованого ним у травні 1926 р. військового перевороту. Керівник і творець так званого «санайційного» уряду, який проголосив відокремлення від комуністичного оточення. Один із головних ініціаторів польсько-радянської війни (1920 р.). Здійснював політику насильницького ополячування,

зокрема на Західній Україні та Західній Білорусії. В 1926—1928 рр., 1930 р.— прем'єр-міністр.

с. 269

* **УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ СОЦІАЛІСТІВ-РЕВОЛЮЦІОНЕРІВ** — створена в 1917 р. УПСР належало більшість місць у Центральній Раді. Ідеологом цієї партії був М. Грушевський. В травні 1918 р. від УПСР відколосся ліве крило, створивши партію боротьбистів. Входячи до складу Директорії, вела активну боротьбу проти радянської влади на Україні. В роки громадянської війни поступово розпалася.

с. 273

* Резолюція про державні відносини Радянської України і Радянської Росії була ухвалена IV конференцією КП(б)У (березень 1920 р.) та IV Всеукраїнським з'їздом Рад (травень 1920 р.)

с. 274

* **ЛЛОЙД-ДЖОРДЖ** (1863—1945 рр.) — прем'єр-міністр Великобританії (1916—1922 рр.): Один з найбільших лідерів ліберальної партії; один з організаторів антибільшовицької інтервенції.

** Саме з огляду на цю обставину лист був написаний російською мовою. Секретар закордонної делегації ЦК УПСР О. Жуковський вже від руки переписав його українською.

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО ГОЛОВИ РНК УСРР Х. Г. РАКОВСЬКОГО

с. 275

* **РАКОВСЬКИЙ ХРИСТІЯН ГЕОРГІЙОВИЧ** (1873—1941 рр.) — більшовицький політичний діяч. Болгарин за походженням, румунський підданий. Засновник соціалістичної партії Румунії (1904 р.). З 1917 р.— діяч більшовицької партії. На початку 1918 р. очолив ЧК в Одесі та Севастополі. З 1919 р.— голова Раднаркому і наркому зовнішніх справ УСРР. В 1923 р. змістили з посади голови Раднаркому УСРР. Працював послом СРСР в Англії, потім Франції. Троцькіст. В 1928 р. виключений із партії і засланий. В 1934 р. повернувся із заслання. В 1936 р. знову репресований — на 20 років таборів. Один з головних винуватців голоду на Україні 1921—1922 рр.

** **ГОЛУБОВИЧ ВСЕВОЛОД** (1890 — рік смерті невідомий) — політичний діяч, член ЦК УПСР, генеральний секретар шляхів у Центральній Раді, пізніше — торгівлі й промисловості. Після проголошення

IV Універсалу — голова Ради народних міністрів. У 1921 р. репресований, але потім випущений на волю. В 30-х роках репресований вдруге.

с. 276

* ШАПОВАЛ МИКИТА (1882—1932 рр.) — український політичний і громадський діяч, публіцист, соціолог, поет і критик. За фахом — інженер лісового господарства. Один із організаторів і лідерів Української партії соціалістів-революціонерів, що вела активну боротьбу проти більшовизму на Україні. Член її ЦК. Голова Всеукраїнської лісової спілки. Член Центральної Малої Ради в 1917—1918 рр. Міністр пошти і телеграфу в уряді В. Винниченка. Співавтор IV Універсалу. Комісар Київського повіту, голова Українського національного союзу в 1917—1918 рр., міністр земельних справ в уряді В. Чехівського за Директорії. Після розгрому Директорії емігрував за кордон.

с. 278

* Говориться про організацію закордонної допомоги голодуючим Україні.

с. 279

* Мається на увазі витяг із угоди від 14 червня 1921 р. про постачання УСРР шкільною, науковою та художньою літературою.

с. 280

* Йдеться про солідарність із заарештованими членами ЦК УПСР В. Голубовичем та іншими.

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО СЕКРЕТАРЯ ВУЦВК О. І. БУЦЕНКА

с. 287

* БУЦЕНКО ОПАНАС ІВАНОВИЧ (1889—1965 рр.) — радянський державний і партійний діяч, член партії більшовиків з 1909 р., колишній лівий український соціал-демократ. Учасник Таганрозької наради та Першого з'їзду більшовиків України, на якому був обраний членом ЦК. У 1918 р. — на підпільній роботі в Харкові, в 1920—1923 рр. — на керівній радянській роботі на Полтавщині та Поділлі. В 1923—29 рр. — секретар ВУЦВК, неоднораз підписував документи за голову ВУЦВК. Після припинення українізації був висланий з України. Його арештували на посту голови Хабаровського крайкому (рік арешту не відомий). Відсидів понад 20 років в сталінських тюрмах і таборах. Реабілітований 1955 р. Останні роки життя провів у Москві.

****** 2 березня 1924 року родина М. С. Грушевського виїхала з Відня, а 7 числа вже прибула до Києва.

******* Знайдено тільки копію листа, на якій не проставлено дату його написання. Копія була надіслана О. І. Буценком першому секретареві ЦК КП(б)У Е. І. Квірінгу 9 липня 1924 р.

с. 288

*** ЯСНОПОЛЬСЬКИЙ ЛЕОНІД МИКОЛАЙОВИЧ** (1873—1957 рр.) — український радянський економіст, академік АН УРСР (з 1925 р.). Закінчив Петербурзький університет в 1895 р., де викладав політекономію в 1895—1902 рр. В 1902—1904 рр. працював викладачем Петербурзького політехнічного інституту. З 1910 р.— викладач Київського університету та інших вузів Києва. В радянський час очолював постійну комісію АН УРСР по вивченню продуктивних сил України (1926—1930 рр.). В 1931—1936 рр.— працював у науково-дослідних установах Москви. З 1937 по 1942 рр.— в сталінських тюрмах і таборах. З 1943 р.— в Інституті економіки АН УРСР. Основні праці присвячені питанням розвитку економіки промисловості та використання продуктивних сил України.

**** СЕМКОВСЬКИЙ (БРОНШТЕЙН) СЕМЕН ЮЛІЙОВИЧ** (1882—1937 рр.) — філософ, академік АН УРСР. Закінчив Петербурзький університет. З 1900 р. в соціал-демократичному русі, меншовик. З 1918 р.— викладач Київського університету. В 1920—1922 рр.— професор Харківської академії теоретичних знань. В 1922—1931 рр.— зав. кафедрою Українського інституту марксизму-ленінізму. В 1934—1936 рр. очолював кафедру історії європейської культури (Харків) і Комісію філософії при АН УРСР. Розстріляний у березні 1937 р.

с. 289

*** ГЛАВПРОФОБР** (*аббревіатура*) — Головний комітет професійної і соціальної освіти при Народному комісаріаті освіти.

**** ГРИНЬКО ГРИГОРІЙ ФЕДОРОВИЧ** (1890—1938 рр.) — український радянський державний діяч. Колишній український есер, потім боротьбист. Був членом ВУЦВК та ЦВК РРФСР, а також Всеукраїнського військово-революційного комітету в 1919—1920 рр. як представник ЦК боротьбистів. З березня 1920 р.— член партії більшовиків. В 1920—1926 рр.— нарком освіти, голова Держплану УРСР. В 1926—1929 рр.— заступник голови Держплану СРСР. З 1930 р.—

наркомфін СРСР. Арештований у 1937 р. як учасник право-троцькістського блоку. Розстріляний у березні 1938 р.

*** «ШЛЯХ ОСВІТИ» — республіканське видавництво системи Держвидаву УРСР. Засноване в 1919 р., як підвідділ навчально-педагогічної літератури Всеукраїнського видавництва. З 1923 р. реорганізоване у видавництво Наркомосу УРСР «Шлях освіти». З 1930 р.— «Радянська школа».

**** «УКРАЇНА» — історико-етнографічний журнал, заснований М. Грушевським в 1914 р. у Києві. Видавався українською мовою науковим Товариством ім. Шевченка. В 1916 р. було два випуски в Москві під назвою «Український науковий вісник». Видання журналу було відновлено в 1924 р. М. Грушевським і тривало до 1932 р. Окремі випуски присвячені Т. Г. Шевченкові, І. Я. Франкові, М. П. Драгоманову, М. І. Костомарову, М. О. Максимовичу, річницям історичних подій на Україні. В «Україні» публікувалися статті, в яких висвітлювався революційний і національно-визвольний рух на Україні (про декабристів, Кирило-Мефодіївське товариство, народництво, події 1905—1907 рр.). В 1932 р. журнал було безпідставно закрито в зв'язку з неіснуючими «буржуазно-націоналістичними перекрученнями історичних подій на Україні, які мали місце на його сторінках».

***** СОРОБКОП (*аббревіатура*) — Спілка робітничих кооперативів м. Києва.

ЛИСТ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО Т. ПОЧИНКА

с. 292

* ПОЧИНОК ТИМОТЕЙ (1885—1962 рр.) — народився в с. Угрин Чортківського повіту Тернопільської області, помер в Детройті (США).

** АНТОНОВИЧ ДМИТРО (1877—1945 рр.) — син Володимира Антоновича, історик мистецтва і театру, український політичний діяч. Один із засновників Революційної української партії. Редагував газети «Гасло», «Селянин», «Воля», працював у місячниках «Дзвін» і «Сяйво». Один із активних діячів Центральної Ради, морський міністр, міністр мистецтва (1918 р.). За Директорії — голова української дипломатичної місії в Римі. Один із організаторів Українського вільного університету у Відні й Празі, довголітній директор Музею визвольної боротьби України в Празі. Основні праці — «Естетичне виховання Шевченка», «300 років українського театру».

*** Починок Т. 1909 р. в Скрентоні заснував український відділ соціалістичної партії і добився того, що вона стала першою зареєстрованою українською партією в Америці.

с. 293

* ФАРИНЯК ЕМІЛЬ (1886—1956 рр.) — активний діяч українського життя в США, приятелював з Т. Починком. Через Е. Фариняка М. Грушевський зав'язав своє листування з Т. Починком. У той час, коли листування М. Грушевського з Т. Починком в 1924 р. раптово і гостро припинилося, то з Е. Фариняком історик листувався ще й значно пізніше. Всього до нього М. Грушевський написав 28 листів: 20 — з Австрії, а 8 — з України, останній — на початку 1927 р.

с. 294

* М. Грушевському пропонували кафедру й ректорство в Українському вільному університеті в Празі, а разом з тим кафедру в Господарській академії в Подебрах — це давало б йому особисте матеріальне забезпечення.

с. 295

* «ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ» — український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив 1923—1936 рр. З серпня 1936 р. його перейменовано на «Літературний журнал».

с. 296

* ВИННИЧЕНКО ВОЛОДИМИР КИРИЛОВИЧ (1880—1951 рр.) — відомий український письменник, політичний діяч, активний учасник і один з керівників Центральної Ради та Директорії. Народився в бідній селянській родині. В 1901—1902 рр. навчався на юридичному факультеті Київського університету. Разом з Д. Донцовим та Л. Юркевичем в 1913—1914 рр. очолював журнал «Дзвін», що будив українську національну свідомість. Його політична діяльність була спрямована на завоювання незалежності України. В 1917 р. — один із керманічів Центральної Ради, голова її уряду — Генерального секретаріату. 1918 р. очолив Директорію.

Після розгрому Директорії емігрував за кордон. У 1919 р. в еміграції написав 3-х томну працю «Відродження нації». У 1920 р., оголосивши перемир'я з Радянською владою, організував закордонну групу Української комуністичної партії (УКП), заснував газету «Нова доба». У 1920 р., після повернення на Україну, призначений заступником голови Раднаркому і наркомом зовнішніх справ республіки. Тоді ж

1920 р., знову виїхав за кордон. Останні роки прожив у Франції. Стосунки Винниченка з Грушевським були нерівними. В значній мірі на їх напруженість у деякі періоди впливала певна службова залежність (або пам'ять про неї) першого від другого під час політичної діяльності в Центральній Раді. Але М. Грушевський високо оцінював письменницький талант В. Винниченка і видрукував у «Селі» (1909 р.) найкращий нарис про його тодішній літературний доробок. В 1941 р. Винниченко переслідувався німецько-фашистською окупаційною владою, був ув'язнений у концтаборі. В післявоєнні роки виступав проти гонки озброєнь. Він автор чудових оповідань, повістей та ряду романів, серед яких — «Заповіт батьків», «Щаблі життя», «Чесність з собою», «Соняшна машина», «Нова заповідь», «Вічний імператив».

ЛИСТИ М. ГРУШЕВСЬКОГО ДО М. ВОЗНЯКА

с. 298

* ВОЗНЯК МИХАЙЛО СТЕПАНОВИЧ (1881—1954 рр.) — відомий український літературознавець, академік АН УРСР (з 1929 р.). Друкуватися почав 1902 р. Автор багатьох праць із історії української літератури, зокрема про творчість М. Шашкевича, Г. Квітки-Основ'яненка, Т. Шевченка, І. Франка та ін., з історії давньої української літератури, мови і театру, міжслов'янських культурних взаємин.

№ 1

* Йдеться про кн.: Писання Маркіяна Шашкевича (Видав Михайло Возняк.— Львів: Накладом наукового Товариства ім. Шевченка, 1912.

** Очевидно, йде мова про рецензію на книгу: Петров М. Очерки из истории украинской литературы XVII — XVIII веков. Киевская искусственная литература XVII — XVIII веков, преимущественно драматическая.— К., 1911.

№ 2

* Поема І. Франка «Терен у носі», розпочата у 1907 році і остаточно закінчена в 1913—1914 рр., опублікована М. Возняком у збірнику: За сто літ.— К., 1927.— Кн. І.

№ 3

* Повідомлення про одержання «матеріалів про Єфименка і Нечуя» стосуються статей М. Возняка: 3 років заслання Петра Єфименка на Архангельщину // За сто літ.— К., 1928.— Кн. 2.— с. 110—121; 3 листування Івана Нечуя-Левицького з галичанами // Науковий збірник за рік 1927.— К., 1927.— С. 119—153.

**** Мова йде про видавництво, що видавало збірники «Україна».**

***** Листування І. Франка з М. Драгомановим увійшло до публікації: Возняк М. Із зносин М. П. Драгоманова з Галичиною // Україна.— 1926.— Кн. 5.— С. 137—155.**

№ 5

*** «ПЕРВІСНЕ ГРОМАДЯНСТВО» — науковий збірник, що виходив у 1926—1929 рр. заходами культурно-історичної комісії, пізніше науково-дослідної кафедри історії України за редакцією Катерини Грушевської (доньки М. Грушевського). Збірник присвячувався питанням примітивної (давньої) культури та її пережитків на Україні, народної творчості в соціологічному освітленні.**

**** Листування Л. Глібова увійшло до статті: Возняк М. З життя чернігівської громади 1861—1863 рр. (Листи Леоніда Глібова й Степана Носа до Олександра Кониського // Україна.— 1927.— Кн. 6.— с. 114—124.**

***** Листування П. Чубинського — очевидно, М. Возняк готував це листування, але надруковане воно не було.**

№ 6

*** ЦППЕР АЛЬБЕРТ — знайомий академіка М. Возняка, на адресу якого українські радянські видавництва надсилали гонорар М. Вознякові.**

**** ЛАКИЗА ІВАН — літературознавець і критик 20-х років. Написав вступні статті до творів П. Куліша та М. Коцюбинського. Разом з П. Филиповичем та П. Кияницею редагував збірник «Іван Франко» (1926). Репресований у 30-х роках.**

№ 7

*** «ЗА СТО ЛІТ» — збірник, що виходив за редакцією М. Грушевського у 1926—1928 рр. Всього вийшло п'ять збірників.**

**** Із збірника Кондрацького кінця XVII в. (кілька нових даних до старої української пісенності (подав М. Возняк) // Записи НТШ.— 1927.— Т. 146.— С. 155—179.**

№ 8

*** «СМУТНА ПРОЯВА» — анонімна стаття, що з'явилася у «Ділі» (1897, 1 травня). Автором її був Юліан Романчук. І. Франко відповів на неї віршем «Сідоглавному».**

**** «ЯК Я СТАВ КАЗЬОННИМ РАДИКАЛОМ» — брошура І. Фран-**

ка, видана накладом «Життя і слова» в 1897 р. Брошура спрямована проти москвофільства в Галичині.

*** І. П. — особа не встановлена

№ 10

* «НАУКОВИЙ ЗБІРНИК», 1926: Додаток до збірника «Україна» (виходив у 1924—1928 рр.).

№ 11

* ІВАНЕЦЬ ГРИГОРІЙ АНТОНОВИЧ — секретар Археографічної комісії у Києві в 20-х роках.

** ЛАЗАРЕВСЬКА К. О.— дочка Олександра Лазаревського, історик і археограф, співробітник ВУАН.

№ 12

* Йдеться про статтю: Возняк М. Автобіографічні знахідки до характеристики В. Александрова // Україна.— 1928.— Кн. 4.— с. 80—93.

** Листування І. Франка з Доманицьким опубліковане в статті: Возняк М. З приводу двадцятиліття «Кобзаря» в редакції В. Доманицького // За сто літ.— К., 1930.— Кн. 5.— С. 272—304.

№ 13

* Стаття М. Возняка «П'ять листів П. Куліша до О. Білобородова» надрукована в «Україні» (1929.— Кн. 38.— с. 88—92).

№ 14

* У статті М. Возняка «До історії місії М. Драгоманова» подані листи М. Драгоманова до І. Франка //Україна.— 1929.— Кн. 32.— с. 48—72).

№ 15

* Стаття М. Возняка «До початків нового українського письменства» надрукована в «Науковому збірнику за рік 1928» (1928.— Т. 28.— с. 100—107).

№ 17

* УКРАЇНСЬКЕ НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО в Києві засноване в 1907 р. за ініціативою співробітників «Киевской Старини». Видавало «Записки...» та журнал «Україна». У 1921 р. Товариство увійшло до складу Академії наук.

№ 18

* «ЗАХІДНА УКРАЇНА» — літературно-мистецький і громадсько-політичний журнал. З 1927 р.— неперіодичний збірник, а з 1930 до

1933 р.— місячник. У ньому друкувалися художні твори та статті письменників і вчених — вихідців із західноукраїнських земель.

«СПРАВА ПРО ВИСИЛКИ ПРОФ. М. ГРУШЕВСЬКОГО»

с. 366

* Про розмову М. Грушевського з генералом Ходоровичем згадує Д. Дорошенко в книзі «Мої спомини про недавнє минуле (1914—1920 рр.)», Мюнхен, 1969, с. 40.

Марко Антонович

«СПРАВА ГРУШЕВСЬКОГО»

(ЗАКІНЧЕННЯ)

с. 367

* **АНТОНОВИЧ МАРКО** — доктор філософії, сучасний український історик, що проживає в Монреалі (Канада). Внук видатного українського вченого-історика Володимира Антоновича, в якого навчався в Київському університеті М. Грушевський. Він же син Дмитра Антоновича.

** «СПРАВА ГРУШЕВСЬКОГО» (Закінчення) передруковується із журналу історичного товариства «Український історик» (Нью-Йорк, Торонто, Мюнхен), № 1—4, 1985 р. Тексти розділів № 8—10 були подані в журналі польською мовою.

«СОВЕРШЕННО СЕКРЕТНО»

с. 380

* Цей таємний циркуляр ОДПУ (подається мовою оригіналу) був видрукований в «Українському збірнику» Інституту по вивченню СРСР, ч. 8, Мюнхен, 1955, с. 147. Він засвідчує, що вже в середині 1920-х років було взято державний курс на знищення історичної школи М. Грушевського.

Леонід Решодько

ПОВЕРНЕННЯ НА УКРАЇНУ

с. 381

* Нижче подається короткий зміст кожного тому «ІСТОРИЇ УКРАЇНИ-РУСИ» М. Грушевського:

ТОМ ПЕРШИЙ, друге видання, 1904 р.

Зміст: I. Вступна стаття про український народ і його територію в історичних змінах. Загальний погляд на історію України.

II. Українська територія перед слов'янською міграцією: археологічні сліди життя на українській території: питання про слов'янську праотчину; неслов'янська колонізація нашого краю; пізніші турецько-фінівські племена і їх переходи (IV — IX ст.).

III. Слов'янська колонізація української території: поширення слов'янства; колонізація східно-слов'янська; слов'янські племена України; колонізаційні втрати їх в X ст.

IV. Культура і побут українських племен в часи розселення і пізніше: культура матеріальна (хліборобство, скотарство, рибальство, промисли і т. п., побут, пожива, одяг, житло); торгівля; людина: тип фізичний і психологічний, релігія і культ, похоронний обряд, шлюб і родинне життя, рід, плем'я, громада.

V. Початки Руської держави: зав'язки політичного устрою українських племен. Початки Київської держави. Хронологічний перегляд подій X ст.

VI. Закінчення будови Руської держави: часи Володимира Великого.

Додаток I: про найдавніший літопис; дод. II: Норманська теорія.

Карти: а) колонізація Східної Європи до III ст. по Христу; б) східно-слов'янська колонізація в часи сформування Руської держави.

ТОМ ДРУГИЙ, *друге видання, 1905 р.*

Зміст: I. Часи Ярослава.

II. Розклад Руської держави в X—XII в.

III. Упадок Києва (до татарського походу 1240 р.)

IV. Перегляд поодиноких земель: Київщина (в додатку — Турово-пинська земля): територія, городи, життя політичне й культурне.

V. Чернігівщина й Переяславщина.

VI. Волинь і Побужжя.

VII. Прикарпатські краї: Галичина й Угорська Русь.

VIII. Степи: Залишки слов'янської колонізації в степах; турецька колонізація степів: печеніги, половці, монголо-татари.

Карти: а) Київщина і Турово-пинщина в XI — XIII ст.; б) Чернігівщина й Переяславщина; в) Західна Україна.

ТОМ ТРЕТІЙ, *друге видання, 1905 р.*

Зміст: I. Галицько-волинська держава (XIII — XIV ст.): утворення її за Романа, часи Данила і його наступників.

II. Подніпров'я в другій половині XIII і на початку XIV ст. під татарською зверхністю.

III. Політичний і суспільний устрій українських земель в XI—XIII ст.: державна система, княжі відносини, політична організація земель, управа, суд, воєнна і фінансова організація; організація державна і її історія; суспільні верстви.

IV. Побут і культура: відносини економічні. Право як культурно-побутове явище. Побут: відносини родинні; вади суспільності в уяві моралістів; образи життя. Християнство і його культурні впливи. Творчість артистична. Школа і освіта. Книжність і творчість літературна; письменство перекладне й оригінальне.

ТОМ ЧЕТВЕРТИЙ, *друге видання, 1907 р.*

I. Окупація українських земель Литвою й Польщею; Литва збирає українські землі; боротьба за Галицько-волинську спадщину й прилучення до в. кн. Литовського волостей Чернігівщини, Київщини й Поділля.

II. Українські землі під зверхністю Литви й Польщі — на переломі XIV і XV ст.: польсько-угорський опір за Галичину; династична унія Литви й Польщі й опозиція проти прилучення до Польщі у в. кн. Литовським; перемини в устрої і відносинах в. кн. Литовського.

III. Українсько-руські землі під зверхністю Литви й Польщі в XV ст. Події після смерті Вітовта; часи Казимира й в. кн. Олександра; ослаблення унії; відносини національні. Сформування кримської орди й відносини до татар в XV і поч. XVI ст.

IV. Довершення інкорпорації українських земель Польщі — справа унії в XVI ст. і прилучення українських земель до Польщі в 1569 р.

Карта: Українські землі в складі Польсько-литовської держави перед 1569 р.

ТОМ П'ЯТИЙ, *перше видання, 1905 р.*

I. Загальний погляд на суспільно-політичну еволюцію українських земель під литовським і польським режимами (XIV—XVII ст.).

II. Еволюція суспільного устрою: пани-шляхта — сформування шляхетської магнатської верстви в українських землях.

III. Селянство — його категорії, обмеження особистих прав, панщина і її історія.

IV. Міщанство, український елемент в містах. Духовенство чорне й біле (світське).

V. Управа світська: залишки староруської схеми і її еволюція, перенесення польської адміністративної системи польського устрою на Україну і його сформування в XVI—XVII ст. Організація міська. Сільський устрій.

VI. Організація церковна: єрархічні відносини XIV—XVI ст., державне становище православної церкви в Польщі й в кн. Литовським, внутрішній устрій і життя її, розлад православної церкви в XVI ст.

VII. Утворення уніатської церкви: проби унії в XIV—XV ст., заходи коло унії в 2-й пол. XVI ст. і її переведення в 1590-х роках; Берестейський собор 1596 р.

ТОМ ШОСТИЙ, *перше видання, 1907 р.*

I. Економічне життя XIV—XVII ст.: торгівля й промисел міський, зміни в українській торгівлі XII—XIII ст., торгівля XV—XVII ст. Східної й Західної України, її занепад. Організація міського промислу, цеховий устрій; ослаблення міського економічного життя.

II. Господарство сільське: старе господарство XII—XIV ст. і його пережитки в XVI ст., розвій експорту і його впливи на економіку українських земель. Промисли, зв'язані з сільським господарством.

III. Відносини культурні й національні: національний склад і національні елементи в різних суспільних верствах і в різних краях України, їх стан в XIV і на початку XVII ст.

IV. Побут, культура XIV—XVI ст.: «руська віра» і українська народність; староруські релігійні традиції в українській суспільності XIV—XVI ст.; занепад культурного значення церковності; освіта і книжність, артистична діяльність: творчість, побут і життя.

V. Культурно-релігійно-національний рух на Україні в XVI ст.: успіхи латинізації й опольщення; культурно-національна реакція в землях українських і білоруських; початки друкарства; острозький гурт; реформа братств; львівське братство і братський рух.

VI. Боротьба за і проти унії після її проголошення в житті і письменстві: перші писання, викликані Берестейською унією, розвій полеміки, боротьба православної суспільності проти унії до другого десятиліття XVII ст.

ТОМ СЬОМИЙ, *перше видання, 1909 р.*

Сьомий том охоплює козацькі часи до 1625 р.

З м і с т: I. Східно-південна Україна в XV — XVI ст.: загальний погляд; татарські напади і воєнна оборона в XVI ст.

II. Початки української козащини: відносини до козацтва адміністрації й центрального уряду; найдавніша звістка про українських козаків; князь Дмитро Вишневецький і значення його діяльності.

III. Зростання і організація козащини в останні десятиліття XVI століття: розвій і консолідація козащини і реформа Жигимонда-Августа; оповідання Патроцького про запорозьких гетьманів; центральне значення Січі, міжнародні зносини низової козащини; ханські домагання до козащини.

IV. Перші козацькі війни: Косинський і війни та розрухи 1592—1593 рр.; австро-турецька війна і перші зносини Австрії з козащиною; війна 1596 року; репресії проти козащини та її реабілітація.

V. Східна Україна на порозі XVII століття: козацький устрій і побут; низова організація Січі; число козацького війська; козацькі рухи.

VI. Політичні обставини перших десятиліть XVII ст. і їхній вплив на зростання і розвій козащини: лівонська війна і московська смута; козацькі походи на море і польські комісії; московська кампанія 1618 р.; вербування козаків на московську війну.

VII. Козащина на службі національних українських інтересів. Київський освітній рух і відновлення православної ієрархії; релігійно-національний елемент в програмі козащини; тісні зв'язки козащини з Києвом; розрив Польщі з Туреччиною; Хотинська війна 1621 р.; польсько-українське напруження; зміна гетьманів; плани походу на Туреччину.

ТОМ ВОСЬМИЙ.

Частина I, *перше видання, 1913 р.* Обіймає період 1626—1638 рр.— від Кукурівської кампанії до великої війни 1638 р., що хоч і склалася невдало, мала велике значення для розвою українських сил.

Зміст: I. В атмосфері лояльності (1626—1628 рр.)

II. Напруження і конфлікт 1630 р.

III. Безкоролів'я і «заспокоєння православних».

IV. Козацькі справи 1632—1637 рр.

V. Війни 1637—1638 рр.

Частина II, *перше видання 1916 р.* Обіймає 1639—1648 рр.— десятиліття козащини під гнітом ординації і загального застою українського життя під небувалим зміцненням польського режиму, а потім — вибух повстання, яке переходить у національну війну, яка не полишає місця ніяким тривким компромісам самостійної України з шляхетською Польщею.

Зміст: VI. «Золотий спокій» 1638—1647 рр.

VII. Початок і причина війн Хмельницького. Українське громадянство перед Хмельниччиною.

VIII. Повстання і весняна війна 1648 р.

ТОМ ДЕВ'ЯТИЙ, *перше видання, 1928 р.*

Частина I. Роки Хмельниччини 1650—1653:

I. Піддання Туреччині й похід на Молдову 1650 р.

II. Війна з Польщею 1651 р.

III. Берестечко і Білоцерківський трактат 1651 р.

IV. Від Білої Церкви до Батога: зима 1651 р., літо 1652 р.

V. Вінець і кінець Тимоша Хмельниченка.

Частина II, *перше видання, 1931 р.* Роки Хмельниччини 1654—1657:

VI. Українсько-московське порозуміння і московсько-польський розрив. Осіння кампанія 1653 р. і Жванецьке замирення.

VII. Переяславська умова.

VIII. Воєнні операції і дипломатичні переговори 1654 р.

IX. Панорама тогочасної України. Загибель Брацлавщини.

X. Похід на Галичину 1655 р. Справи білоруської займанщини і української еміграції (весна 1656 р.)

XI. Московська зрада (1656—1657 рр.).

XII. Кінець Хмельниччини.

XIII. Кілька загальних зауважень.

ТОМ ДЕСЯТИЙ, *перше видання, 1937 р.*

Об'єднує період 1657—1658 рр.

Зміст:

I. Вибори гетьмана і митрополита. Оформлення шведсько-українського союзу.

II. Опозиція Січі і бунт Пушкаря, відновлення кримсько-українського союзу.

III. Конфлікт із Москвою і Гадяцька унія.

с. 382

* **БОГОМОЛЕЦЬ ОЛЕКСАНДР ОЛЕКСАНДРОВИЧ** (1881—1946 рр.) видатний український патофізіолог, державний і громадський діяч. В 1929 р., 1930—46 рр.— президент АН УРСР. О. Богомолець відмовився припинити виплату зарплати Грушевському, не дивлячись на рішучі домагання деяких «патріотичних» академіків.

с. 383

* **МУРАВЬОВ МИХАЙЛО АРТЕМОВИЧ** (1880—1918 рр.) — лівий есер, підполковник царської армії, що перейшов на бік більшовицької диктатури. В 1917 р.— начальник оборони Петрограда. В 1918 р.— головнокомандуючий військами Східного фронту. Жорстоко розправився в Києві (в січні 1918 р.) із захисниками і прихильниками Українсь-

кої Народної Республіки (рядки із його звіту про криваві київські «подвиги» більшовицьких військ під його командуванням поставлені епіграфом у цій книзі до праці М. Грушевського «На порозі нової України»). Пізніше, розчарувавшись у методах радянської влади, підняв антибільшовицьке повстання в Сибірську. Вбитий при арешті.

с. 385

* Про В. Кузіва М. Грушевський вже згадував у останньому листі до Т. Починка.

с. 386

* **ЗАТОНСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ПЕТРОВИЧ** (1888—1938 рр.) — радянський партійний та державний діяч, академік АН УРСР (з 1929 р.). Член КПРС з 1917 р. Член першого українського більшовицького уряду. В 1918 р.— голова ЦВК Радянської України. В 1919—1920 рр.— член Реввійськради України. В 1922—1923 рр. і 1933—1938 рр.— наркомосвіти УРСР, начальник політуправління Українського військового округу (1924—1925 рр.), секретар ЦК КП(б)У (1925—1927 рр.), в 1925—1937 рр.— член Політбюро ЦК КП(б)У. В 1938 р.— розстріляний. Реабілітований посмертно.

с. 391

* **ЧУБАР ВЛАС ЯКОВИЧ** (1891—1939 рр.) — радянський партійний і державний діяч. Більшовик (з 1907 р.). З 1923 р.— голова РНК УРСР. З 1921 р.— член ЦК РКП(б), з 1935 р.— член Політбюро ЦК ВКП(б). У 1920—1934 рр.— член Політбюро ЦК КП(б)У. Репресований. Посмертно реабілітований.

** **ЛЮБЧЕНКО ПАНАС ПЕТРОВИЧ** (1897—1937 рр.) — державний і партійний діяч УРСР. Член ВКП(б) з 1920 р. З 1918 р. належав до партії боротьбистів, входив до складу її центральних органів. В 1920—1921 рр.— секретар Київського губкому, голова Чернігівського губвиконкому. В 1922—1926 рр.— заступник голови Донецького губвиконкому, голова Київського окрвиконкому. В 1934—1937 рр.— голова Раднаркому УРСР. Репресований. Реабілітований посмертно.

*** **ЯВОРСЬКИЙ МАТВІЙ ІВАНОВИЧ** (1884—1937 рр.) — український радянський історик, академік АН УРСР з 1929 р. В 20-х роках працював в Українському інституті марксизму-ленінізму, викладав у вузах Харкова. Один із засновників більшовицького напрямку в українській історичній науці. Один з найперших, хто розпочав цькування М. С. Грушевського. Репресований. Реабілітований посмертно.

****** РУБАЧ МИХАЙЛО АБРАМОВИЧ (1899—?)** — український радянський історик. Праці з історії Жовтневої революції (1917 р.) та громадянської війни.

«ЮВІЛЕЙ АКАДЕМІКА М. С. ГРУШЕВСЬКОГО 1866—1926»

Друкується за виданням: Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866—1926.— К., 1927.

подаємо тільки характерні виступи, що проголошувались на ювілейному засіданні, та лише поодинокі привітання з того виру поздоровлень, які надійшли М. Грушевському з нагоди його ювілею.

с. 394

* **ЛИПСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІПОЛИТОВИЧ (1863—1937 рр.)** — український ботанік, академік АН УРСР. В 1922—1928 рр. — її президент. Основні праці з питань флористики, систематики та географії рослин. Описав 4 нові роди і 220 нових видів та різновидностей рослин.

с. 396

* **СТУДИНСЬКИЙ КИРИЛО ЙОСИПОВИЧ (1868—1941 рр.)** — український літературознавець, академік АН УРСР. Досліджував давню українську літературу («Пересторога»), літературний рух у Галичині («Гене́за поетичних творів М. Шашкевича», «Галичина і Україна в листуванні з рр. 1862—1884» тощо), польсько-українські літературні зв'язки.

с. 400

* **ПІЧЕТА ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ (1878—1947 рр.)** — білоруський історик-славіст, академік АН СРСР (з 1946 р.). Праці з історії слов'янських народів, зокрема «Основні моменти історичного розвитку Західної України та Західної Білорусії».

с. 401

* **БАРАН МИХАЙЛО ЛУКИЧ (1880?—1937 рр.)** — більшовик із 1917 р. Брав участь у заснуванні Компартії Східної Галичини (КПСГ). З 1920 р. — член Галревкому КП(б)У, пізніше — член Політбюро ЦК КПСГ. Після закінчення громадянської війни — на партійній і адміністративній роботі. Репресований. Реабілітований посмертно.

с. 406

* На той час О. Ю. Гермайзе був проректором наукової частини Київського інституту народної освіти.

* **ПРЕСНЯКОВ ОЛЕКСАНДР ЄВГЕНОВИЧ** (1870—1929 рр.) — російський історик. Автор ряду праць із давньої російської історії, зокрема «Княже право в давній Русі» (1909 р.), «Створення великоруської держави» (1918 р.) та інших, в яких розглядав історію неросійських народів, і в першу чергу українського, з великодержавницьких, шовіністичних позицій.

* **ЛАЗАРЕВСЬКИЙ ОЛЕКСАНДР МАТВІЙОВИЧ** (1834—1902 рр.) — визначний український історик. Автор праць із історії Лівобережної України 2-ї половини 17—18 ст., серед них: «Малоруські політичні селяни» (1648—1783 рр.), «Люди старої Малоросії» (1882—1888 рр.), «Опис старої Малоросії» (1888—1902 рр.). Твори Лазаревського мають значну наукову цінність — він уперше в українській історіографії висвітлив феодално-кріпосницьку політику на Україні та запровадив у науковий обіг велику кількість архівних документів.

* **ЛАССАЛЬ ФЕРДІНАНД** (1825—1864 рр.) — німецький соціаліст, родоначальник лассальянства, яке заперечувало класову боротьбу, революцію і диктатуру пролетаріату. Головним завданням пролетаріату Лассаль вважав боротьбу за загальне виборче право, за створення виробничих асоціацій.

* **БЕСКИДИ** — система хребтів у північній смузі Карпат.

* **ВЕРНАДСЬКИЙ ВОЛОДИМИР ІВАНОВИЧ** (1863—1945 рр.) — видатний український та російський геохімік, академік. Основоположник геохімії, біогеохімії та радіогеології. Основоположник учення про біосферу і ноосферу. Збагатив науку глибокими ідеями, що лягли в основу нових провідних напрямків сучасної мінералогії, геології, гідрогеології. Висунув проблему рідкісних та розсіяних елементів, поклав початок розшукам родовищ урану та радію в СРСР. Один із ініціаторів створення АН України, її перший президент (1919 р.).

** **ЯВОРНИЦЬКИЙ (ЕВАРНИЦЬКИЙ) ДМИТРО ІВАНОВИЧ** (1855—1940 рр.) — відомий український історик, археолог, етнограф, академік АН УРСР (з 1929 р.), один із найбільших знавців історії Запорозької Січі. В 1881—1886 рр. викладав у Харківському університеті, з 1902 р. очолював історичний музей в Катеринославі (тепер Дніпро-

петровськ). Праці «Історія запорозьких козаків», «Вольності запорозьких козаків», «Запорожжя в залишках старовини та переказах народу» та інші містять багато цінного фактичного матеріалу. Автор ряду літературних творів, зокрема поезій «Вечірні зорі», роману «За чужий гріх».

с. 432

* ЛУНАЧАРСЬКИЙ АНАТОЛІЙ ВАСИЛЬОВИЧ (1875—1933 рр.) — радянський державний і партійний діяч, літературний критик, письменник, академік АН СРСР (з 1930 р.). Член РСДРП з 1895 р. В 1917—1929 рр.— нарком освіти РРФСР. У 1933 р. призначений повноважним представником СРСР в Іспанії. Відомий публіцист, критик, історик російської та західно-європейської літератури. Одним із перших виступив з працями про соціалістичний реалізм в художній літературі, що негативно вплинув на літературний процес. Автор драматичних п'єс («Олівер Кромвель», «Фома Кампанелла», «Канцлер і слюсар»). Писав про Т. Шевченка, М. Коцюбинського, Л. Українку та інших українських письменників.

** ПОКРОВСЬКИЙ МИХАЙЛО МИКОЛАЙОВИЧ (1868—1932 рр.) — російський історик, радянський державний і партійний діяч, академік АН СРСР (з 1929 р.). Більшовик (з 1905 р.). В листопаді 1917 р.— березні 1918 р.— голова Московської ради. З 1918 р.— заступник наркома освіти РРФСР. Організатор публікації збірників архівних документів. Основні праці — «Російська історія з найдавніших часів» (в 5 томах), «Нариси історії російської культури».

с. 434

* ВИННИЧЕНКО — мається на увазі соратник М. Грушевського по роботі в Центральній Раді Володимир Кирилович Винниченко (про нього — в «Коментарях та примітках» на попередніх сторінках.

** КРИМСЬКИЙ — мається на увазі Кримський Агатаңгел Юхимович (1871—1942 рр.) — видатний український вчений-філолог, сходознавець, письменник, академік АН України (з 1919 р.), довголітній її секретар. Про його стосунки з М. Грушевським згадується в «Коментарях та примітках» на попередніх сторінках.

с. 438

* ОЛЕСЬ О.— Олесь Олександр (справжнє прізвище — Кандиба Олександр Іванович; 1878—1944 рр.) — відомий український поет. У 1919 р. виїхав за кордон. Поезії О. Олесья посіли визначне місце в українській ліриці (збірки «З журбою радість обнялась», «Поезії», «Кому повім печаль мою»). Його вірш «Сміються, плачуть солов'ї...» став народною піснею.

* У 1930 р. на історичній сесії ради ВУАН 61 академік, в тому числі й нове партійне поповнення ВУАН — академіки Скрипник, Шліхтер і Затонський, рішуче заплямували «недобитка української контрреволюції» С. Єфремова. З рішучими промовами виступили академіки Соколовський, Палладін, Багалій, Корчак-Чепурківський. Найстаріший академік ВУАН Багалій зачитав резолюцію осуду «запроданця» Єфремова, ухвалену одногосно під оплески всієї сесії.

** Мається на увазі конфлікт С. Єфремова з М. Грушевським та наркомом освіти УРСР М. Скрипником під час «реформи» АН України, коли кандидатура М. Грушевського обговорювалась на посаду президента Академії, а потім віце-президента. З цими подіями пов'язані деякі негативні записи про М. Грушевського в особистому щоденнику С. Єфремова, який був у ті часи віце-президентом Академії.

Єфремов і Грушевський були знайомі протягом тривалого часу ще по Товариству українських поступовців, а потім тісно співробітничали в першому і другому складі Центральної Ради: Грушевський як її голова, а Єфремов як заступник голови. Відносини Грушевського і Єфремова змінилися після гетьманського перевороту Скоропадського, коли Грушевський пішов у підпілля і переховувався від гетьманців, а Єфремов прийняв нову владу і взяв участь в організації АН Української гетьманської держави, а потім став одним з перших її академіків. Грушевський же мріяв про іншу Академію і планував її створити на основі Українського наукового товариства. Він ненавидів усе те, що було пов'язане з гетьманщиною — в його очах АН у Києві була гетьманською установою (вона утворена 14 листопада 1918 р., згідно із законом, підписаним гетьманом Скоропадським). Грушевський добивався ліквідації АН в часи Директорії, але Директорія внесла лише зміни до статуту Академії. Грушевський переконував, що головний і єдиний центр національної науки — це Українське наукове товариство в Києві, засноване ним особисто в 1907 р. В 1919 р. він відмовився викладати в Кам'янець-Подільському університеті, бо його «заснував гетьман».

Після повернення Грушевського з еміграції в 1924 р. і обрання його академіком Всеукраїнської академії наук (ВУАН) старий конфлікт розгорівся з новою силою. Одночасно, як вже говорилося, назрівав інший давній конфлікт між наркоматом освіти Скрипником і Академією, яка часто чинила опір абсурдним втручанням із Харкова, тодішньої

столиці. М. Скрипник проводив політику більшовизації Академії, а її віце-президент С. Єфремов відстоював її незалежність від партії. На боці С. Єфремова стояв неодмінний секретар Академії, видатний вчений А. Кримський, який на той час фактично керував Академією, а президент Липський виконував свою роль номінально. Грушевський у цьому конфлікті прийняв сторону Скрипника.

В результаті у 1928 р. Кримського зняли з посади — це дало можливість обрати академіками партійних діячів М. Скрипника, О. Шліхтера, В. Затонського та інших), Єфремова усунули, інсценізувавши СВУ, а Грушевського вислали в 1931 р. до Москви.

*** Свою заяву М. Грушевський зробив у той ганебний час, коли С. Єфремова суворо засуджувала вся Радянська Україна, починаючи від робітників і службовців Південно-Західної залізниці і закінчуючи Всеукраїнською Спілкою пролетарських письменників.

с. 444

* Звільнення Грушевського з-під арешту і переведення його до Москви викликало появу різних домислів і пліток. Одні говорили, що сам Сталін дав вказівку звільнити М. Грушевського і забрати в Москву, мотивуючи це тим, що «там его свои съедят», інші говорили, що Грушевський донощик, «заклав» своїх колег по УНЦ і за це його звільнили. Тільки зовсім недавно, коли органи державної безпеки України дістали з архіву справу академіка М. Яворського, документально підтвердилась абсурдність цих звинувачень.

с. 446

* «Вісті ВУЦВК» — українська республіканська газета. Виходила в Києві (березень — серпень 1919 р., 1934—1941 рр.). В 1938—1941 рр. називалася «Вісті Рад депутатів трудящих УРСР». У травні 1941 р. об'єднана з газетою «Комуніст».

Іван Крип'якевич

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ. ЖИТТЯ Й ДІЯЛЬНІСТЬ.

Друкується за виданням: Крип'якевич І. Михайло Грушевський. Життя й діяльність.— Львів, 1935.

с. 449

* КРИП'ЯКЕВИЧ ІВАН ПЕТРОВИЧ (1886—1967 рр.) — визначний український історик, академік АН УРСР з 1958 р., письменник, учень Михайла Грушевського. Закінчив 1908 р. Львівський університет.

З 1911 р.— член наукового Товариства імені Шевченка. З 1939 р.— професор Львівського університету. В 1953—1962 рр.— директор Інституту суспільних наук АН УРСР. Автор ряду творів із історії народно-визвольної війни 1648—1654 рр., зокрема «Богдан Хмельницький», «Зв'язки Західної України з Росією до середини XVII ст.», праць із археографії, нумізматики, джерелознавства.

с. 454

* Грузини, черкеси, осетинці — кавказькі народи, зовсім непосвоячені між собою ні мовою, ні вірою. Осетинці — потомки колишніх сарматів, їхня мова іранська; черкеси — магометани; грузини — християни, та ще й до того православні. На Кавказі, над річкою Кубанню, як відомо, живуть і українці — потомки колишніх запорозьких козаків.

с. 455

* «ЗАПИСКИ О ЮЖНОЙ РУСИ» — дуже важливий твір П. Куліша, виданий 1856—1857 рр., містить дуже цінні матеріали, зібрані з вуст народу, історичні статті та документи про побут та історію Гетьманщини в XVIII столітті.

** ПЕТРОВ МИКОЛА (1840—1921 рр.) — росіянин, який проживав на Україні (був професором київської Духовної Академії) і всі свої праці присвячував дослідженню української культури, дійсний член АН УСРР з 1919 р. Писав дуже багато: про українське письменство XVIII і XIX ст., про український театр, про окремі українські землі і т. д.

с. 458

* «КИЇВСЬКА ГРОМАДА» — утворилася в 70 рр. XIX ст. в Києві і складалася спершу здебільшого з людей науки (історики — Антонович і Драгоманов, народознавці — Чубинський і Рудченко, юрист — Кистяківський, мовознавці — Михальчук, Житецький і т. д.), письменників (Нечуй-Левицький) та композиторів (Лисенко), пізніше до неї приєднувалась і молодь. Всі ці люди багато зробили для української справи.

** ДУХОВНА СЕМІНАРІЯ в колишній Росії — це не інститут для богословів, як було у Львові, а просто духовна середня школа (їх було на Україні 11); скінчивши 4 класи такої школи, можна було висвятитися на пан-отця для села, а для роботи в місті чи для того, щоб піти вчитися до вищої духовної школи (Духовної Академії в Києві), треба було скінчити 6 класів семінарії. В них училися переважно діти священнослужителів або селян, що, здебільшого, не цуралися рідного слова.

с. 464

* **МАКОВЕЙ ОСИП СТЕПАНОВИЧ** (псевдонім — О. Степанович та інші; 1867—1925 рр.— український письменник, критик, культурний діяч, довголітній редактор різних українських часописів («Зоря», «Буковина», «Літературно-науковий вісник»). Пізніше професорував (був і директором учительської семінарії в Заліщиках), писав сатиричні оповідання та вірші, головним чином з міщанського життя. Перші твори Маковея надрукував І. Франко. Автор збірки «Поезії», історичної повісті «Ярошенко». Досліджував творчість Ю. Федьковича, І. Франка, О. Кобилянської та інших.

с. 465

* **ЛУКИЧ ВАСИЛЬ** — справжнє ім'я Левицький Володимир (1856—1938 рр.) — український культурно-освітній діяч і літературознавець. Довголітній редактор журналу «Зоря». Найбільша заслуга Лукича полягає в тому, що він залучав до «Зорі» письменників із усіх куточків України.

с. 467

* **АРХЕОЛОГІЧНІ З'ЇЗДИ** відбувалися часто в царській Росії, багато з них проходило і на Україні. На них велися наукові розмови про те, коли почалося життя на українській землі, одне слово — досліджували нашу праісторію. Цікавий був такий з'їзд в 1874 р., коли українські вчені виступили з ґрунтовними доповідями про наш край і його людей.

с. 469

* **КОЦЮБИНСЬКИЙ МИХАЙЛО МИХАЙЛОВИЧ** (1864—1913 рр.) — видатний український письменник і громадський діяч. В 1880 р. закінчив Шаргородське духовне училище. За зв'язок із народо-вольцями в 1882 р. був заарештований і зазнав переслідувань. Працював учителем, статистиком, у філоксерній комісії. Писав чудові новаторські повісті, новели, оповідання. Серед них «Тіні забутих предків», «Хо», «Fata morgana», «Коні не винні», «Intermezzo», «Ціпов'яз», «Подарунок на іменини» та інші. Твори Коцюбинського перекладені багатьма мовами світу.

** **«СОЮЗ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ»** — товариство наддніпрянських українців-емігрантів у Галичині, що прагли здобути для України самостійність при допомозі сусідніх держав. «Союз...» спочатку знаходився у Львові (заснований 4 серпня 1914 р.), опісля у Відні — коли

Львів мали зайняти російські війська. Допомогавав формувати загони українських січових стрільців. Вів велику культурно-просвітницьку роботу серед полонених українців в Австрії й Німеччині.

с. 470

* ЛУК'ЯНІВКА — на той час передмістя Києва, тюрма, де сиділи політичні в'язні; існує вона й понині.

с. 472

* ЕКЗЕКУТИВА (лат.) — виконавча влада.

с. 476

* ДРАГОМАНІВ ГУРТОК — це були політичні емігранти з Наддніпрянщини, що видавали в Женеві (Швейцарія) журнал «Громада» (1876—1882 рр.). До нього, крім Драгоманова, належав іще С. Подолінський, а з галичан — Михайло Павлик.

с. 479

* У київській землі лежить коріння родини Грушевських. Дідові Михайла Сергійовича, Федору Грушевському, вдалось переїхати з Чигиринського повіту до села Лісників, що допомогло батькові Михайла Грушевського — Сергію Федоровичу — здобути вищу освіту в Київській духовній семінарії, а потім працювати викладачем в цій же семінарії, середніх школах міста. В Києві похована мати Михайла Грушевського — Глафіра Захарівна. Тут поховані дружина Михайла Сергійовича та його рідна сестра Ганна. Місця поховання дочки Катерини і брата Олександра, репресованих в сталінські часи, невідомі.

с. 481

* ПАЛАЦЬКИЙ ФРАНТИШЕК (1798—1876 рр.) — видатний чеський історик, батько чеської історії. Дослідив історію свого народу до 1526 р., тобто до того часу, як над чехами запанували Габсбурги. Палацький належав до так званої старочеської партії, що погоджувала свій чеський патріотизм із приналежністю Чехії до Австрії. Відомий також як політичний діяч і філософ. Один з авторів програми «будителів» (1818 р.), організатор Матіци чеської (1831 р.). З кінця 1840-х до початку 60-х рр. депутат австрійського рейхсрату і чеського сейму. Основні праці — з історії, філософії, літератури, естетики Чехії.

С Л О В Н И К

- Акафіст* — християнський церковний хвалебний вірш, спів
Акцентувати — висловлювати згоду на пропозицію
Амальгама — суміш
Амуніція — спорядження
Анафема — відторгнення від церкви, прокляття
Анархистичними — анархічними
Апеляція — оскарження, звернення за підтримкою до суду, авторитетної установи
Арбалет — удосконалений лук, самострілі
Белетристика — художня література
Борше — тут: швидше
Вакації — канікули
Вакханалія — дикий розгул, оргія
Виївка — виключення
Висилювати хист — віддавати хист
Віля — вілла
В міні — в мені
Волощина — Румунія
Гегемонія — керівництво, що його бере на себе який-небудь клас або держава щодо інших класів, держав
Геральдисти — фахівці, що вивчають і пояснюють герби
Гльотика — мова
Горожанська війна — громадянська війна
Грейцар — крейцер
Депортація — примусове виселення
Догмат — термін для позначення понять, ідей, вчень, які вважаються істинними за будь-яких умов
Дорогими клейнодами — тут: коштовні речі, дорогочінності
Доручений — тут: вручений
Догнит мені — тут: стосується мене
Евентуально — можливо у якомусь випадку, за певних обставин
Екзекуція — тілесне покарання
Емфаза — виразність
Етнологія — наука, що вивчає загальні закони розвитку культури народів
Зав'язали його — тут: створили його

Заказний гетьман — тимчасово виконуючий обов'язки гетьмана

Засібрати товари — тут: наводнювати товарами

Заховані статті — тут: відновлені статті

Зладить — підготувати

Ієрархія — послідовне розташування службових звань, чинів
 посад; суворий порядок підлеглості нижчих чинів вищим

Імперативний — такий, що вимагає беззастережного виконання

Індиферентизм політичний — байдужість політична

Інкримінувати — пред'являти звинувачення

Інсинуація — наклеп із метою компрометації

Історіографія — наука, що вивчає розвиток історичних знань

Кляс — клас

Компензатою — компенсацією

Констатація — встановлення незаперечності існування якогось факту
 або явища

Корект — коректура

Корогва — назва бойового прапора в козацьких військах; знамено

Летаргічний стан — тут: бездіяльність

Локальний — місцевий, той, хто не виходить за визначені межі

Матура — іспит на атестат зрілості

Метрополія — держава, що володіє колоніями; назва держави
 щодо її околиць

Монографія — ґрунтовна наукова праця

Навні — тут: зовнішні відносини

На всі дефекти — тут: на всі недоліки

Нагінки — переслідування, утиски

Національне ренегатство — національне відступництво

Не завсіди — не завжди

Ненаручно — тут: незручно

Не повинісьмо — тут: не треба

Нігілізм — нехтування всякими нормами, принципами

НумізMATика — наука про монети і медалі

Опінія громадська — тут: думка громадська

Осередніми — сусідніми

Отчина — Вітчизна

Палядіум (паладіум) — захист, оплот

Панегірист — той, хто безмірно щось хвалить

Під вашим проводом — під вашим керівництвом

Пієтизм — глибока повага, шанобливе ставлення

Плян — план

Полудневі — південні

Постулат — ствердження, що приймається без доказів

Правники-спеціалісти — юристи-правознавці

Преторіанці — наймані війська, гвардійці

Рекреація — канікули

Рескрипт — рішення, повеління, указ

Ріжних — різних

Розтічі — різнотечії

Руська історія — російська історія

Руська історія — українська історія

Санація — оздоровлення

Своїм поворотом — своїм поверненням

Сепаратизм — прагнення до відокремлення

Сізіфовий труд — важкий, виснажливий, але безплідний труд

Скуплення духу — єдність духу

Славістика — сукупність наукових дисциплін, що вивчають мови, історію, культуру і літературу слов'янських народів

Сливе — майже

Сойм — сейм

Справоздання — тут: скласти іспит чи здати конспект

Стоїчний — мужній у життєвих випробуваннях

Стратила значення — втратила значення

Субвенції — форми фінансової допомоги

Субординація — підлеглість молодших працівників старшим, що ґрунтується на правилах службової дисципліни

Сугестія — навіювання

Схлібляючи — тут: догоджаючи

Схоластика — формальні, поверхові знання, пусті мудрування

Толерантність — терпимість

Тріада — триєдність

Уряди — тут: посади

Фессалія — історична область в Північній Греції

Фобія (фобство) — непоборний нав'язливий страх

Фронтиспіс — текст чи малюнок, вміщений на початку книги, перед титульною сторінкою

Цвітень — квітень

Шовінізм — проповідь національної винятковості, політика переслідування, пригнічення інших (малих) народів

Ювілянт — ювіляр

СПИСОК ОСНОВНИХ ПРАЦЬ
М. С. ГРУШЕВСЬКОГО

(Прижиттєві видання)

Громадський рух на Україні-Руси в XIII віці: ЗНТШ, 1892.— Т. I

Южнорусские господарские замки в половине XVI века. Историко-статистический очерк: Журн. Университетские известия.— К., 1890.— № 2

Очерк истории Киевской земли от Ярослава до конца XIV в.— К., 1891

Барское староство. Исторические очерки.— К., 1894

Історія України-Руси: В 10-ти т.— Львів — К., 1898—1936

Хмельницький і Хмельниччина: ЗНТШ, 1898.— Т. XXIII

Кілька документів з життя Забузької Руси XVI в.: ЗНТШ, 1899.— Т. XXVIII

Матеріали до історії козацьких 1590-х рр.: ЗНТШ, 1899. — Тт. XXXI, XXXII

Очерк истории украинского народа.— Спб., 1904

Безглузда національна політика Росії: Журн. Діло.— Львів, 1905

Децентрализация и национальный вопрос.— Спб., 1905

К польско-украинским отношениям Галиции.— К., 1905

Конституційне питання і українство в Росії.— Львів, 1905

Українство і питання дня в Росії.— Львів; 1905

- Галичина і Україна: ЛНВ — Львів, 1906.— Річн. ІХ.
Т. XXXVI. Кн. XII
- Национальный вопрос и автономия: Журн. Украинский вестник.— Спб., 1906.— № 1
- Движения политической и общественной украинской мысли в XIX столетии.— Спб., 1907
- З біжучої хвилі: Статті й замітки на теми дня 1905—1906 рр.— К., 1907
- За український маслак (В справі Холмщини).— К., 1907
- Освобождение России и украинский вопрос.— Спб., 1907
- Про давні часи на Україні (популярна історія України з малюнками).— К., 1907
- Культурно-національний рух на Україні в XVI—XVII віці.— К.— Львів, 1912
- Байда-Вишневецький в поезії й історії.— К., 1909
- Про батька козацького Богдана Хмельницького.— К., 1909
- Коротка історія України.— К., 1910
- Украинцы.— Спб., 1910
- Ілюстрована історія України.— К.— Львів, 1911
- Наша політика.— Львів, 1910
- Про українську мову і українську школу.— К., 1912
- Як жив український народ. Коротка історія України.— 2-ге вид.— Царгород, 1915
- Матеріали до історії Кирило-Мефодіївського братства. Признання Кирило-Мефодіївців.— К., 1915
- Україна, Росія й Турція: Збірник статей на турецькій мові.— Стамбул, 1915

З політичного життя старої України: Розвідки, статті, промови.— К., 1917

Вільна Україна: Статті з останніх днів (березень — квітень 1917).— К., 1917

Звідки пішло українство і до чого йде.— К., 1917

Переяславська умова України з Москвою 1654 року.—2-ге вид.— К., 1917

Проект української конституції.— К., 1917

Середні віки Європи.— К., 1917

Українська Центральна Рада й її Універсали.— К., 1917

Хто такі українці і чого вони хочуть.— К., 1917

Якої ми хочемо автономії і федерації.— 3-тє вид.— К., 1917

Всесвітня історія в короткім огляді: В 6-ти т.— Петроград — К., 1917—1918

На порозі нової України: Гадки і мрії.— К., 1918

Початки громадянства (Генетична соціологія).— Відень, 1921

Історія України: Приладнана до програми вищих початкових шкіл і нижчих класів шкіл середніх.— К.— Відень, 1921

Історія української літератури: В 5-ти т.— Відень — К., 1923—1927

З історії релігійної думки на Україні.— Львів, 1925

Під зорями.— Х., 1928

З М І С Т

<i>Кравчук Леонід. Слово до читача</i>	5
Розділ I. ЗА ВІЛЬНУ УКРАЇНУ!	7
<i>Грушевський Михайло. «Самоотверженіє малоросіянь»</i>	9
<i>Грушевський Михайло. Про українську мову й українську справу</i>	18
<i>Грушевський Михайло. Шведсько-український союз 1708 р.</i>	42
<i>Грушевський Михайло. На українські теми. Видавнича криза</i>	57
<i>Грушевський Михайло. Хто такі українці і чого вони хочуть</i>	61
<i>Грушевський Михайло. Звідки пішло українство і до чого воно йде</i>	76
<i>Грушевський Михайло. Вільна Україна</i>	95
<i>Грушевський Михайло. Якої ми хочемо автономії і федерації</i>	114
<i>Грушевський Михайло. На порозі нової України</i>	133
<i>Універсали Української Центральної Ради</i>	179
Розділ II. АВТОБІОГРАФІЇ	193
<i>Свідоцтво про народження М. С. Грушевського</i>	196
<i>Грушевський М. С. Автобіографія, 1906 р.</i>	197
<i>Грушевський М. С. Автобіографія, 1914—1919 рр.</i>	214
<i>Грушевський М. С. Автобіографія, 1926 р.</i>	220
Розділ III. ЛИСТИ	241
<i>Листи М. Грушевського до І. Франка</i>	244
<i>Лист М. Грушевського до канадських українців</i>	261
<i>Лист М. Грушевського до секретаря ЦК КП(б)У С. В. Косіора</i>	268
<i>Лист М. Грушевського до голови Ради народних комісарів УСРР Х. Г. Раковського</i>	275
<i>Лист М. Грушевського до секретаря ВУЦВК О. І. Буценка</i>	287
<i>Лист М. Грушевського до Т. Починка</i>	292
<i>Листи М. Грушевського до М. Возняка</i>	298
Розділ IV. МИТЬ — НА ВІКИ (Фотоальбом)	313
Розділ V. ВЕЛИКИЙ УКРАЇНЕЦЬ	363
<i>«Справа про висилки проф. М. Грушевського»</i>	365
<i>Антонович Марко. «Справа Грушевського» (Закінчення)</i>	367
<i>«Совершенно секретно»</i>	380
<i>Решодько Леонід. Повернення на Україну</i>	381
<i>«Ювілей академіка М. С. Грушевського 1866—1926»</i>	393
<i>Решодько Леонід. Двічі померлий</i>	440
<i>Крип'якевич Іван. Михайло Грушевський. Життя й діяльність</i>	448
<i>На честь 125-річчя з дня народження М. С. Грушевського</i>	484
<i>Шевченко Федір. Літописець і боржник України-Руси. Післямова</i>	486
<i>Демиденко Андрій. Коментарі та примітки</i>	490
<i>Словник</i>	545
<i>Список основних праць М. С. Грушевського</i>	548

Науково-популярне видання

Великий українець

*Матеріали з життя та діяльності
М. С. Грушевського*

Упорядкування і підготовка
текстів та фотоматеріалів,
коментарі та примітки
ДЕМИДЕНКА АНДРІЯ ПЕТРОВИЧА

Вступне слово
КРАВЧУКА ЛЕОНІДА МАКАРОВИЧА

Післямова
ШЕВЧЕНКА ФЕДОРА ПАВЛОВИЧА

Художнє оформлення
КОВАЛЯ ОЛЕКСАНДРА ВАСИЛЬОВИЧА

Редактор А. П. Демиденко
Художній редактор О. В. Коваль
Технічний редактор Ф. Н. Резник
Коректори С. В. Гордіюк, Н. П. Романюк

Здано на виробництво 28.04.92. Підписано до друку 02.07.92.
Формат 60×90/16. Папір офсетний № 1. Гарнітура тип «Таймс». Друк -
офсетний. Умовн. друк. арк. 34,5. Умовн. фарб.-відб. 3,5,1,2. Обл.-вид.
арк. 28,41. Тираж 30 000 пр. Зам. 2—61.

Видавництво дитячої літератури «Веселка».
254655, Київ, МСП, Мельникова, 63.

Київська книжкова фабрика «Жовтень».
254655, МСП, Артема, 25.

Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського / Упоряд., підгот. текстів та фотоматеріалів, комент., приміт. А. П. Демиденка; [Вступ. слово Л. М. Кравчука; Післямова Ф. П. Шевченка; Худож. оформл. О. В. Ковалю]. — К.: Веселка, 1992. — 551 с.: іл.
ISBN 5-301-01290-8

Вперше під «дахом» однієї книги зібрано такий багатограний і цінний документальний матеріал про життя та діяльність Михайла Грушевського.

Видання розраховане на широкое коло читачів.

В 4802050000—178 13.92.
206—92

ББК 63.3(2Ук)7г

Ніхто в даний
момент не підходив
більше для ролі
національного вождя,
як Грушевський;
ніхто навіть і рівнятися
не міг з ним щодо
загальнопризнаного
авторитету й тої поваги,
якою оточувало
його все українське
громадянство.

Дмитро Дорошенко
«Історія України», т. I